

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Κ. ΚΑΛΠΙΑΣ

- ★ Πώς οι Αμερικανοί μου πρότειναν την πρωθυπουργία το 1963
- ★ Γιατί αν και προοδευτικός συνεργάστικα με τη μεταπολεμική δεξιά
- ★ Και άλλα ανέκδοτα κείμενα σε ένα αποκαλυπτικό αφιέρωμα για έναν διανοούμενο πολιτικό του 20ού αιώνα

✓ *Καρλ Πολάνι:*

Κράτος και Οικονομία στις αρχαϊκές κοινωνίες

✓ *Μελέτης H. Μελετόπουλος:*

Ξαναδιαβάζοντας τον Falmerayer

✓ *Σπύρος A. Κουτρούλης:*

Το ξερρίζωμα του ανθρώπου και η «οντολογική-ιστορική» σημασία της πατρίδας

Κριτική και νέες εκδόσεις βιβλίων στις
ΒΙΒΛΙΟΦΟΡΙΕΣ του Δημήτρη Τσατσούλη

22

Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΑΙΔΙΑΣΙΣΙ

Ποιές είναι οι βαθύτερες γενεσιουργές αιτίες της τελευταίας στρατιωτικής Δικτατορίας στην Ελλάδα; ποιά ήταν τα χαρακτηριστικά και η κοινωνική προέλευση των αξιωματικών που ανέτρεψαν την Δημοκρατία και την καθεστυκιά τάξη την θυελλώδη νύχτα της 21ης Απριλίου 1967; ποιές ιδεολογικές επιρροές κρίβησαν πίσω από τις πράξεις τους και πού ήταν τα αλγονά και ανομολόγητα κίνητρά τους; αποτελούσε το καθεστώς τους ρήξη με το παλαιοκομπατικό κατεστημένο ή συνέχειά του με άλλη μορφή; ποιοί ήταν οι «γυαστερικοί», ποιοί ονομάστηκαν «κανταρικοί» και τι ακριβώς σήμανε ο λαϊκισμός τους; ήταν η 21η Απριλίου φασιστικό καθεστώς ή όχι; ποιά ήταν η στάση του ελληνικού λαού απέναντι στην Δικτατορία; ποιά ήταν η πραγματική σγέση της στρατιωτικής χούντας με τη βασιλική δυναστεία, την οποία τελικώς ανέτρεψε; ποιές είναι οι ομοιότητες και ποιές οι διαφορές μεταξύ της 21ης Απριλίου και της 4ης Αυγούστου του στρατηγού Μεταξά; πόσο δεξιά ήταν η 21η Απριλίου; υπάρχουν κοινά σημεία της με το ΠΛΣΟΚ του Ανδρέα Παπαγιάννεου; είναι βάσιμη η άποψη ότι η Δικτατορία πέτυγε λαμπρά αποτελέσματα στον οικονομικό τομέα;

Μετά από δεκαετή έρευνα, με συλλογή ανέκδοτου υλικού και άγνωστων στοιχείων, συνεντεύξεις με δεκάδες πρωταγωνιστές της εποχής και αξιοποίηση προσωπικών αρχείων, χρησιμοποιώντας στατιστικούς πίνακες και εκθέσεις του ΟΟΣΑ, ο Μελέτης Μελετόπουλος συνέθεσε ένα συναρπαστικό κείμενο, που αποτελεί την πρώτη ουσιαστικά επιστημονική εργασία για τη Δικτατορία της 21ης Απριλίου. Ο συγγραφέας προσπάθησε να ξεδιαλύνει την μυθολογία που υπάρχει για ένα καθεστώς που κατέλυσε τις ελευθερίες του ελληνικού λαού και σφράγισε την πτώση του με την κυπριακή τραγωδία. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου εξετάζεται η κοινωνική προέλευση και η προσωπικότητα των πρωταγωνιστών, των συνεργατών και των υποστηρικτών τους, καθώς και η ταυτότητα των ανθρώπων που αντιστάθηκαν στη Δικτατορία χωρίς δισταγμό. Στο δεύτερο μέρος αναλύονται τα διάφορα ιδεολογικά ρεύματα καθώς και η προσωπικότητα, το έργο και η σκέψη των ανθρώπων που επηρέασαν ή προσπάθησαν να επηρεάσουν τις εξελίξεις και να προσδώσουν ιδεολογικό περιεχόμενο στην εκτροπή. Στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται οι οικονομικές εξελίξεις την περίοδο ως την άνοδο της πτώση των Συνταγματαρχών. Στο βιβλίο δημοσιεύονται τέλος 40 ανέκδοτες φωτογραφίες της εποχής.

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 22

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
 Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ 9ος ΧΡΟΝΟΣ ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 1996 ΔΡΧ. 2000
 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Δρ. Μελέτης Η. Μελετόπουλος

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Δρ. Ηλίας Τεμπέλης

Κυδωνίων 106-112, 16231 Βύρωνας, τηλ.: 7640150

ΒΟΗΘΟΣ ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Νίκος Κοφιδές

Ιερουσαλήμων 14Α, 11252 Αθήνα, τηλ.: 8613890

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ιάκωβος Ακτανής, κοινωνιόλογος, επόπειρος

Χρήστος Βρύστης, νομικός

Νέδη Αθ. Κανελλόπουλος, Δρ. Δασκόπ., επ. καθηγητής

Παντείου Πανεπιστημίου

Γρηγόρης Κάττας, Δρ. Κοινωνιόλογος

Γιώργος Κόκκινος, Δρ. Ιστορίας

Αλέξανδρος Κόντος, γλωσσολόγος, νομικός, φύλλοργος

Σπύρος Κουτρούλης, οικονομολόγος

Αθηνά Λιάτη, Δρ. Κοινωνιόλογος

Γεώργιος Π. Μαλούχος, πολιτικός επιστήμων

Γιάννης Μαθιουδάκης, φύλλοργος

Νίκος Μαρκατζής, Δρ. Κοινωνιόλογος

Χρήστος Παΐτης, φύλλοργος

Ζαχαρίας Παΐτης, Δρ. Κοινωνιόλογος,

επ. καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Γιάννης Παπαδόπουλος, Δρ. Πολιτικών Επιστημών,

ταξι. καθηγητής Πανεπιστημίου Λαζανίου

Ιωράνης Παπαδόπουλος, Δρ. Κοινωνιόλογος

Λιέξανδρος Σαπικάρδης, Δρ. Αεροναυπληγής.

επικ. καθηγητής Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου

Δημήτρης Σκούρας, κοινωνιόλογος

Βασίλης Φωραδάντες, Δρ. Φιλοσοφίας.

Διδ. Πανεπιστημίου Αγριού

Νικόλας Χρηστάκης, Δρ. Κοινωνικής Ψυχολογίας,

επ. καθηγητής Πανείου Πανεπιστημίου

ΒΙΒΑΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - ΒΙΒΑΙΟΠΑΡΟΓΣΙΑΣΗ

Δημήτρης Τσατσώλης

Γ. Μπάκου 21, 115 24 Αθήνα, τηλ. 6480839

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ - ΕΙΜΙΔΕΙΑ

Γιάννης Γορανίτης

Ευαγγελία Παρασκευοπούλου

ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Χρήστος Βρύστης

ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ

Δημήτρης Κουτσούνας, τηλ.: 2710458

ΣΥΝΑΡΟΜΕΣ - ΠΑΛΑΙΑ ΤΕΥΧΗ

Νίκος Κοφιδές, τηλ.: 8613890

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Εκδόσεις Παπαζήση, Νεκταρία 2 & Εμπ., Μπενάκη,
 Αθήνα, τηλ.: 3822496 - 3838020

Περιεχόμενα

Από τη Διεύθυνση	3
Δριστοτέλης Νικολαΐδης (1922-1996)	4
ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΚΑΛΛΙΑ	
Κωνσταντίνος Μ. Καλλίας	6
Γιατί συνεργάσθηκα με την Δεξιά	7
Πώς οι Αμερικανοί μου πρότειναν την πρωθυπουργία	22
Δείγμα αγώνων για τα εθνικά προβλήματα	24
Η προσφορά του Κ. Καλλία στην Παιδεία	29
40 μηνών θητεία στο Γραμμείο Δικαιοσύνης σε ψυχροπόλεμη περίοδο	33
Εργογραφία Κ. Καλλία	40
Καρλ Πολάνι: Κράτος και Οικονομία στις αρχαϊκές κοινωνίες	43
Μελέτης Η. Μελετόπουλος: Σαναδικήζοντας τον Φαλμεράιερ: Το πρόβλημα της συνέχειας του Ελληνικού Έθνους	63
Σπύρος Α. Κουτρούλης: Το ξερρίζωμα του ανθρώπου και η «οντολογικο-ιστορική» σημασία της πατρίδας	73
Δημήτρης Γ. Κόκορης: Εξέταση γυναικείων χαρακτήρων σε κωμωδίες του 19ου αιώνα και συναρφείς αναφορές στην ιδεολογία για της εποχής	85
Νίκος Ράπτης: Μια προβληματική για την εκπαιδευτική παρέμβαση στις αναπτυσσόμενες χώρες: ξεπερνώντας από τώρα το «ανωτατό Όριο»	92
Ευκλείδης Σακελλάριος: Ευρωπαϊκή αρμονική κοινότητα: ένα μεταπολεμικό επεισόδιο	102
Βασίλειος Κ. Βουϊδάσκης: Η θέση της γυναίκας ως μέλους ΔΕΠ (Διδακτικού Ερευνητικού Προσωπικού) στα Πανεπιστήμια μας. Η περίπτωση του Πανεπιστημίου Κρήτης	109
Βιβλιοφορίες	123
• Βιβλιοκριτική: Γράφουν: Γιώργος Κόκκινος, Ηλίας Τεμπέλης, Δημήτρης Χορόσκελης • Βιβλιοπαρουσίαση: Νίκος Κοφιδές, Γ.Ν. Μοσχόπουλος • Βιβλιο-επισημάνσεις: Γιώργος Κόκκινος, Ηλίας Τεμπέλης και Δημήτρης Τσατσώλης.	
Οι πρώτοι νεκροί	145

Η Νέα Κοινωνιολογία κυκλοφορεί κάθε εξάμηνο στα διδικτοπωλεία και στα περίπτερα. Αποστέλλεται κατ' άίδον στους συνδρομητές. Τιμή τεύχους: 2.000 δρχ. Τιμή ετήσιας συνδρομής (2 τεύχη): 3.500 δρχ. Τιμή ετήσιας φοιτητικής συνδρομής: 2.500 δρχ. Ιδρύματα, Οργανισμοί, Τράπεζες κλπ.: 10.000 δρχ. Παλαιά τεύχη διατίθενται στα γραφεία του περιοδικού και στον εκδοτικό οίκο. Η Νέα Κοινωνιολογία δέχεται άρθρα, εργασίες κλπ. Οι δημοσιευόμενες απόψεις εκφράζουν αποκλειστικά τους συγγραφείς τους, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι γι' αυτές. Δημοσιεύεται κάθε ευπρεπής επιστολή που λαμβάνει το περιοδικό. Χειρόγραφα δεν επιστρέφονται. Λπαγορεύεται η αναδημοσίευση της ίδιας ή μέρους της, καθώς και κάθε γραπτή, ραδιοφωνική, τηλεοπτική ή άλλη αναπαραγωγή της, χωρίς τη γραπτή άδεια της Διευθύνσεως.

Τα αποστελλόμενα στην Νέα Κοινωνιολογία άρθρα οφείλουν να είναι αδημοσίευτα, πρωτότυπα, επιστημονικά, ευπρεπή και συντεταγμένα σε ορθά ελληνικά. Αποκλείονται κείμενα που πολιτικολογούν άμεσα ή έμφεσα και προσπαθούν να προωθήσουν με οιονδήποτε τρόπο συγκεκριμένα προσωπικά ή ομαδικά συμφέροντα. Οι στήλες του περιοδικού είναι και συνοικτές σε όλα τα ρεύματα των ιδεών. Ο πλουραλισμός είναι η μόνη «γραμμή» του. Το περιοδικό αυτό αποτελεί ελεύθερο θήμα διαλόγου και δεν έχει επιστημονικές, επιστημολογικές ή άλλες προκαταλήψεις. Οι εργασίες απαραίτητων πρέπει να υποβάλλονται δικτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα μέχρι 25 σελίδες χωρίς την περίληψη, τις παραπομπές και τη διδικτογραφία, σε τρία αντίτυπα. Τα άρθρα αποστέλλονται στη Γραμματεία της Επιστημονικής Επιτροπής.

ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

Η εργασία πρέπει να έχει:

1. Σελίδα τίτλου, με τον τίτλο της εργασίας (μέχρι 15 λέξεις) και τα ονόματα των συγγραφέων. Να σημειώνεται ο υπεύθυνος αλληλογραφίας και η διεύθυνση και τηλέφωνό του. Να δίνεται ένα πολύ σύντομο βιογραφικό σημείωμα του (των) συγγραφέως (-φέων).
2. Σελίδα περίληψης (abstract). Η περίληψη δεν πρέπει να υπερβαίνει τις 200 λέξεις. Ανακεφαλαιώνει τον (τους) στόχο (-ους) της εργασίας, τη μέθοδο, τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα.
3. Σελίδα περίληψης στα αγγλικά ή γαλλικά. Μεταφραση της ελληνικής περίληψης στα αγγλικά ή γαλλικά.
4. Το κείμενο της εργασίας με κατάλληλο χωρισμό σε διάφορα «κεφάλαια» και υποτίτλους.
5. Βιβλιογραφικές παραπομπές και διδικτογραφία με ένα απλεκτό σύστημα, για παράδειγμα το σύστημα ASA. Υπόδειγμα παραπομπών (μέσα στο κείμενο).
(Robertson, 1988, p. 191).

Υποδείγματα διδικτογραφίας:

Robertson, Ian. 1988. *Sociology*. New York: Worth Publishers.

Neushouser, Kevin. 1992. "Democratic Stability in Venezuela: Elite Consensus or Class Compromise".

American Sociological Review 57:117-135.

Kourvetaris, George. 1976. "The Greek American Family". In *Ethnic Families in America*.

Charles H. Midel and Robert W. Haberstein, eds. New York: Elsevier.

6. Υποσημειώσεις σε αριθμητική σειρά, με διπλά διαστήματα, σε ξεχωριστό τμήμα (με τίτλο «Υποσημειώσεις»).

7. Πίνακες και σχήματα σε ξεχωριστή σελίδα το καθένα, με διαδοχική αρίθμηση και σύντομη επεξήγηση. Σχήματα με σπική μελάνη.

Η Νέα Κοινωνιολογία συνεργάζεται με τις εξής έγκυρες επιστημονικές επιθεωρήσεις (σε αλφαριτική σειρά):

- 1) *American Sociological Association Review*.
- 2) *European Journal of Sociology*.
- 3) *International Sociological Association*.
- 4) *Revue Suisse de Sociologie*.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Τα αποστελλόμενα άρθρα κρίνονται από επιστημονική επιτροπή, σύμφωνα με το διεθνώς καθιερωμένο «blind system». Γραμματεία Επιστημονικής Επιτροπής: Ηλίας Τεμπέλης - Κυδωνούπολη 106-112, 16231, Βύρωνας, τηλ. 7640150

ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Όλο και περισσότερο έρχεται σήμερα στο προσκήνιο το ερώτημα: σε ποιο μέτρο/βαθμό η κοινωνιολογική γνώση μπορεί να εκφρασθεί και να μεταδοθεί με πολλαπλές, διαφορετικές γλώσσες; Εδώ, δεν αναφερόμαστε στο χρόνιο πρόβλημα των εθνικών δικαιωμάτων για πολιτιστική ισότητα. Γιατί τότε θα επικοινωνύσαμε στη μητρική μας γλώσσα με την οποία, σε τελευταία ανάλυση, θα αποφεύγαμε και τα λάθη, αποδεικνύοντας έτσι την εθνική μας ανεξαρτησία και επιτρέποντας στους απανταχού στον κόσμο συμπατριώτες μας, να κατανοούν. Είναι, εξάλλου, γνωστό ότι η ελληνική γλώσσα είναι από τις πλουσιότερες στον κόσμο σε λέξεις και εκφραστικούς τρόπους. Επιτρέπει ακρίβεια έκφρασης και παρέχει την πρώτη ύλη για τη δημιουργία πολλών επιστημονικών δρών.

Όμως από τα 3000 περίπου μέλη της Παγκόσμιας Κοινωνιολογικής Ένωσης, Έλληνες είναι μετά βίας 30/40 μέλη. Πόσο θα ωφελήσει λοιπόν αν ο καθένας μιλάει τη γλώσσα του; Οι Γάλλοι κοινωνιολόγοι με την εύγλωττη λίστα των 2000 γαλλόφωνων κοινωνιολόγων παράγουν και αναπαράγουν κοινωνιολογική γνώση με στόχο την εδραίωσή της. Οι επιφανέστεροι ανάμεσά τους παίζουν σε διπλό ταμπλό: στον ISA (International Sociological Association) και στον AISLF (Association Internationale des Sociologues de Langue Française). Δημοσιεύουν απευθυνόμενοι σε όσους δεν μπορούν να ενσωματωθούν στο αγγλόφωνο διεθνοποιημένο κοινωνιολογικό δίκτυο.

Αξίζει λοιπόν ένας προβληματισμός μέσα από τον οποίο και θα ήταν εφικτή η τοποθέτησή μας και ο οποίος δεν έχει ως τώρα γίνει.

Γιατί τώρα η ισπανική γλώσσα εμφανίζεται ως η τρίτη επίσημη γλώσσα από τους αγαπητούς Λατινοαμερικάνους συναδέλφους μετά το XII παγκόσμιο συνέδριο στη Μαδρίτη το 1970;

Απολογισμός: μετά τους Αγγλους, Γάλλοι και μετά Ισπανοί. Ευτυχώς οι Γερμανοί, μετά το συνέδριο στο Bielefeld, παράγουν σιωπώντας.

Ας θυμηθούμε την παλιά γνωστή πια διαμάχη περιεχομένου-φόρμας. Η γλώσσα είναι απλώς ένα ένδυμα, ένα όχημα, ένα μέσο εξωτερίκευσης για την ιδέα; Η είναι κάτι περισσότερο από απλή φόρμα, οπότε οι αποδόσεις μιας ιδέας με διαφορετικές γλώσσες δεν είναι ισοδύναμες; Σημασία έχει η φόρτιση των λέξεων και όχι οι λέξεις καθ' εαυτές. Οι Αγγλοί και οι Αμερικανοί σίγουρα επωφελήθηκαν — διότι ιστορικοί λόγοι τους το επέτρεψαν — από το να διοχετεύουν ιδεολογικές φόρμες μέσω της αγγλικής γλώσσας διεθνώς.

Γιατί να δεχθούμε ότι αλλοτρίωσαν την ταυτότητα των κρατών που δέχτηκαν την αγγλική; Και γιατί αυτή η επικράτηση (φίλμς, εφημερίδες κ.ά.) να θεωρείται, ότι απειλούσε την εθνική τους ταυτότητα;

Γιατί είναι τόσο επιλήφιμο να γράφουμε ή να λαβαίνουμε ένα κείμενο σε άλλη από τη δική μας γλώσσα, πράγμα που μπορεί να ενισχύει την άποψη ότι ο πλανήτης έχει γίνει πλέον ένα «διεθνές χωριό» (global village) όπου όλοι μπορούν, αν θέλουν, να επικοινωνούν με όλους. Για τον αιώνα που ακολουθεί προβλέπουμε πως η αγγλική γλώσσα θα επικρατήσει με τον ίδιο τρόπο που κάποτε είχε επικρατήσει η ελληνική λίγο πριν την μετάφραση των εβδομήκοντα (ελληνιστική περίοδος), δηλαδή μια γλώσσα που καλλιεργήθηκε και διαδόθηκε από τους διανοούμενους που δεν την είχαν ως μητρική γλώσσα. Και η κατάσταση αυτή διαιωνίστηκε ως τον 15ο αιώνα μέχρι την πτώση του Βυζαντίου.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

1922-1996

Καθώς ο πολυτάραχος αιώνας μας βαδίζει στο τέρμα του, καθώς ο κόσμος παραπαίει στα τεντωμένα σκονιά των χινδύνων που μόνος του δημιούργησε, καθώς η ανθρωπότητα απενίζει μελαγχολικά την ήττα των ιδανικών και την νίκη της φαυλότητας, η δική μας «καθ' ημάς Ανατολή» χάνει έναν-έναν τους τελευταίους εναπομείναντες μας σπουδαίας γενιάς, της Γενιάς της Κατοχής, χωρίς να μπορεί να παράξει επάξιους αντικαταστάτες τους.

Της Γενιάς της Κατοχής: της Γενιάς που είχε παιδεία και όραμα, που πολέμησε από ηλικίες τρυφερές κι εφηβικές για την αλλαγή του απαράδεκτου κόσμου μας, της Γενιάς που αποδεκατίστηκε στο πεδίο της μάχης αλλά που μετέτρεψε την μικρή επιβιώσασα ποσότητα σε αδιάλλακτη με τον εαυτό της ποιότητα.

Ο Αριστοτέλης Νικολαΐδης, στα θυελλώδη χρόνια του '40, σπούδαζε, έγραφε κι έκανε αντίσταση ταυτόχρονα. Ίσως αυτά σήμερα φαίνονται μάταια. Τότε όμως δεν ήταν. Μετά το αιματηρό τέλος των αγώνων, έχοντας αποφασίσει να ακολουθήσει τον διπλό δρόμο του Γιατρού και του Στοχαστή, έφυγε στο εξωτερικό. Ως Έλλην, δηλαδή ως φορέας οικουμενικής συνείδησης, κινήθηκε δημιουργικά στον διεθνή επιστημονικό και πνευματικό χώρο. Διέπρεψε σε χώρες δύσκολες, που επιβιώνει κανείς όχι αυτονόητα: στην Γαλλία, στις ΗΠΑ, στην Ελβετία. Στην διάρκεια της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, από τον Καναδά, όπου αυτοεξόριστηκε, δραστηριοποιήθηκε εναντίον της πολιτικής εκτροπής. Επέστρεψε στην Ελλάδα μετά την Μεταπολίτευση και ασχολήθηκε κυρίως με το συγγραφικό του έργο.

Ήταν μία ολοκληρωμένη πνευματική προσωπικότητα: ποιητής, συγγραφέας, μεταφραστής, δοκιμογράφος. Συνέδεσε με επιτυχία την ψυχιατρική του όραση με το λογοτεχνικό του τάλαντο. Το 1989 εξέδωσε στα γαλλικά, στην Γενεύη, το «Λεξικό των ανυπάρκτων λέξεων», όπου πρότεινε ελληνικά ετύματα για νέες γλωσσικές χρήσεις. Μεταξύ των έργων του, οι «Συνυπάρχοντες» (1969) γυρίστηκαν σε τηλεοπτικό σήριαλ, ενώ «Η εξαφάνιση» πήρε πρώτο βραβείο το 1976. Έργα του μεταφράστηκαν σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες. Εξάλλου μετέφρασε στα ελληνικά ολόκληρο το έργο του T. S. Eliot.

Ο Αριστοτέλης Νικολαΐδης είχε, το 1991, παραχωρήσει μία ενδιαφέρουσα συνέντευξη στην ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ. Του είχαμε ζητήσει να χρησιμοποιήσει την ψυχιατρική του ιδιότητα, προκειμένου να ερμηνεύσει την νεοελληνική ζωή. Έτσι, η συνέντευξη τιτλοφορήθηκε από τον ίδιο «Περί θεραπείας και γλώσσας των Ελλήνων». Μεταξύ άλλων έλεγε: «...ας ξανα-αναφερθώ στον αφόρητο μικρό μηδενισμό, αυτό το πιο επικίνδυνο στοιχείο που χαρακτηρίζει σήμερα στην Ελλάδα πολλούς λογοτέχνες, στοχαστές και πολιτικούς μας. Αυτού του είδους ο μηδενισμός ανοίγει την όρεξη στους "μεγάλους θεραπευτές", για τους οποίους, και αν ακόμα παραδεχθούμε τις καλύτερες προθέσεις, αργά ή γρήγορα μετατρέπονται σε "μεγάλους ιεροεξεταστές", που συνήθως αντιπροσωπεύουν ανεξέλεγκτα ιερατεία».

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΚΑΛΛΙΑ

Η ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ τιμά σ' αυτό το τεύχος τα ενενήντα πέντε άλκιψα χρόνια του Κωνσταντίνου Καλλία και την ουσιαστική του προσφορά στον πολιτικό πολιτισμό της χώρας μας, στην ευπρεπή παρουσία της στον διεθνή στίβο και στον αέναο πολιτειακό προβληματισμό του πνεύματος. Χαρακτηριστικό των τελευταίων πενήντα χρόνων ελληνικής πολιτικής ζωής υπήρξε το γεγονός ότι η ποιότητα των πολιτικών τύπου Καλλία υπήρξε σπάνια, αν όχι εξαιρεσιη. Η παρακμή, που σήμερα πια έχει αποδάλει και τα στερνά προσωπεία, χρωστά πολλά στους «μείζονες» μεταπολεμικούς ηγέτες, ενώ η λίγη αξιοπρέπεια και τα πολύτιμα προσχήματα διασώθηκαν, μέχρι χθες, χάρις στην επιμονή των εξαιρέσεων. Μία τέτοια εξαίρεση υπήρξε στον πολιτικό του βίο ο Κωνσταντίνος Καλλίας. Μέσα από τις σελίδες που ακολουθούν, η εντιμότητα, η σοφία, η στωικότητα και η αποστασιοποίηση κρίνουν και συνδιαλέγονται αποκαλυπτικά με μια εποχή, που το τέλος των ονείρων διαδέχθηκε η φθορά πρώτα, η διαφθορά ύστερα. Κι όπου οι συνεπείς προς τις αρχές τους μόνον δευτεραγωνιστικό ρόλο μπορούσαν πια να παιζουν. Σ' αυτό το αφιέρωμα, ο Κωνσταντίνος Καλλίας εξηγεί γιατί, αν και δημοκράτης, προσδευτικός και κεντρώων αντιλήψεων, συμμετείχε στις δεξιές κυβερνήσεις της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου και αποκαλύπτει μια πρόταση που του έγινε από τον ξένο παράγοντα για να αναλάβει το ύπατο αξίωμα.

M.II.M.

Κωνσταντίνος Μ. Καλλίας

Γενήθηκε στις 26.6.1901 στη Χαλκίδα. Ο πατέρας του Μιχαήλ Καλλίας ήταν δικηγόρος και επί 38 συνεχή έτη προσέφερε τις υπηρεσίες του στο Δήμο Χαλκιδέων, ως δημοτικός Σύμβουλος. Εξ αυτών τα 12 ως Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου. Η μητέρα του Ελένη, το γένος Ηλία Πλατσή, μικρανεψιά του Μάρκου Μπότσαρη. Ή σύζυγός του Χρυσούλα, το Γένος Κωνσταντίνου Στατινόπουλου, αγωνίσθηκε για τους σκοπούς της ζωής του, αν και είχε και έντονη πρωταρική δράση.

Σπούδασε Νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με εντυπωσιακή επιτυχία. Λασχολήθηκε ιδιαίτερα με το Συνταγματικό και το Κοινοβουλευτικό Δίκαιο και την Πολιτική Επιστήμη. Αργότερα και με το Ευρωπαϊκό Δίκαιο. Δικηγόρος από το 1923. Βουλευτής σε 10 περιόδους και την 11η φορά εκλέχθηκε Ευρωβουλευτής, από το 1946 έως το 1984. Υπουργός τέσσερις φορές. Πρώτη φορά την Ιην Νοεμβρίου 1945, δηλ. πριν από 50 χρόνια. Οι μακρύτερες υπουργίες του ήταν στα υπουργεία Παιδείας (1952-1954) και Δικαιοσύνης (1958-1961).

Κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος (1946-1951). Αντιπρόεδρος της Διοικούσας και της Εκτελεστικής Επιτροπής της Νέας Δημοκρατίας (1975-1976). Αντιπρόεδρος της Κ.Ο. του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος (1982-1984).

Υπήρξε αναγνωρισμένος κοινοβουλευτικός. Επίσης ως μέλος των Συνταγματικών Επιτροπών, οι οποίες επεξεργάσθηκαν και διατύπωσαν το Σύνταγμα του 1952, αγωνίσθηκε να έχει τα νέα τότε Σύνταγμα έντονο Φιλελεύθερο χαρακτήρα, παρά τις αντιξότητες της εποχής εκείνης (1946-1949) και πρότεινε με επιμονή να περιληφθούν στο Σύνταγμα διατάξεις υπέρ των αγροτών, των συνεταιρισμών και των εργατών, καθώς και να αναγνωρισθεί η ισότητα των δύο φύλων.

Έλαβε μέρος στο συνεταιριστικό κίνημα επί πολλά χρόνια, προ του 1936, εξελέγη έκτακτο μέλος του γεωργικού επιμελητηρίου Ευβοίας και αφοσιώθηκε σε γενικότερους αγώνες υπέρ των αγροτών. Διετέλεσε επί χρόνια αντιπρόεδρος, μαχητικός πρόεδρος και στυλοβάτης του μεγαλύτερου ίστως γεωργικού συνεταιρισμού της Ελλάδας, του Συνεταιρισμού των αμπελοκηπιών της Χαλκίδας και της περιοχής της.

Επίσης έλαβε μέρος στην αντίσταση εναντίον των δύο δικτατοριών και της ξενικής κατοχής. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας Μετάξα, συντρόφευσε δύο φορές τον Πρόεδρο του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος Παναγιώτη Κανελλόπουλο στην

Κύθνο και στην Κάρυστο. Εναντίον της δικτατορίας των Συνταγματαρχών (χούντας) αγωνίσθηκε από την πρώτη έως την τελευταία τημέρα. Στην αντίσταση εναντίον των επιδρομέων κατακτητών έλαβε μέρος και με ατομικές πράξεις και με συμμετοχή σε αντιστασιακή οργάνωση του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος.

Πρόεδρος πολλών κοινοβουλευτικών επιτροπών μεταξύ των οποίων και της επιτροπής διεθνών σχέσεων. Οκτώ χρόνια αντιπρόσωπος στην Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης αρχιζόντας από την ιδρυτική Συνέλευση του 1949. Αρχηγός της Κοινοβουλευτικής Αντιπροσωπείας σε τρεις διασκέψεις της Διακοινοβουλευτικής Ενώσεως. Ήδη επίτιμο μέλος της. Κατά τα έτη 1979-1980 πρόεδρος των «ΤΕΝ PLUS» δηλ. των εκπροσώπων όλων των δημοκρατικών Κοινοβουλίων μέστι στους κόλπους της Διακοινοβουλευτικής Ενώσεως.

Κατά τις θητείες του στο εξωτερικό μαχητικοί αγώνες υπέρ των εθνικών συμφερόντων μας με ιδιαίτερη έμφαση στους αγώνες για την Κύπρο. Έδειχνε πάντοτε ξεχωριστό ενδιαφέρον για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της εκάστοτε νέας γενιάς και για την προσέγγισή της. Επίσης για τον πάντοτε Ελληνικό Βορρά.

Αγωνίσθηκε και αγωνίζεται από το 1948 για μια αληθινή ένωση των κρατών της Ευρώπης με ιστομία. Τέλος αγωνίσθηκε για να επικρατήσει απόλυτη ευαισθησία των πολιτικών στον οικονομικό τομέα.

Πολλές εκατοντάδες αγορεύσεις στην Ελληνική Βουλή, στο Ευρωκοινοβούλιο, στη Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης και στις διασκέψεις της Διακοινοβουλευτικής Ενώσεως από το 1946 έως το 1984. Πάνω από χλίαρια άρθρα δημοσιεύθηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά από το 1923 έως και σήμερα. Συγγραφέας πολλών βιβλίων αυτοτελών, καθώς και μελετών σε περιοδικά. Πολλά από τα βιβλία του έτυχαν ενθουσιαστικής κριτικής. Δύο έχουν και μεταφρασθεί. Του έχει απονεμηθεί το Αργυρό Μετάλλιο της Ακαδημίας Αθηνών, καθώς και το Αργυρό Μετάλλιο της εκατονταπεντηκονταετίας του Συνταγματικού βίου της Ελλάδας. Επίτιμο μέλος της Εθνικής Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών, της Εταιρείας Ρωμαϊκών Σπουδών, καθώς και της εταιρείας Ειδοποίων σπουδών. Επίτιμος δημότης και χρυσό μετάλλιο της Ι. πόλεως του Μεσολογγίου. Ισόδιος εταίρος της Ελληνικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και παλαιό μέλος του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός».

Επίσης πολλά παράσημα (έξι μεγαλόσταυροι κλπ.) και πολλές άλλες τιμητικές διακρίσεις.

Αφιέρωμα

Γιατί συνεργάσθηκα με την Δεξιά

Ο Κωνσταντίνος Καλλίας απαντά στο ερώτημα πώς αν και πάντοτε προσδευτικός και ιδεολογικά κεντρώος έλαβε μέρος σε κυβερνήσεις, οι οποίες είναι χαρακτηρισμένες ως δεξιές (Υπουργός Παιδείας, Νοέμβριος 1952 - 10 Απριλίου 1954 στην κυβέρνηση του Ελληνικού Συναγερμού, Πρωθυπουργός ο στρατάρχης Αλέξανδρος Παπάγος, υπουργός Δικαιοσύνης, Μάιος 1958 έως Σεπτέμβριος 1961 στην Κυβέρνηση της ΕΡΕ, Πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής).

Εισαγωγικές παρατηρήσεις: Θέλω κατ' αρχήν να δηλώσω, ότι οι πληροφορίες, οι διευκρινίσεις και οι εξηγήσεις που δίδω δεν έχουν τον χαρακτήρα απολογίας, γιατί δεν αισθάνομαι μια τέτοια ανάγκη. Και έρχομαι στο θέμα. Είναι ανάγκη, πριν εκθέσω την προσωπική δράση μου για να κριθεί η συνέπειά μου προς τις αρχές μου, να περιγράψω την εποχή κατά την οποία άσκησα υπουργικά καθήκοντα (Υπουργός Παιδείας από το τέλος Νοεμβρίου 1952 έως 10 Απριλίου 1954 και υπουργός Δικαιοσύνης από Μάιο 1958 έως Σεπτέμβριο του 1961. Πρόκειται δηλ. περί της δεκαετίας του 1950).

Η δεκαετία αυτή για να κριθεί δίκαια πρέπει

να συσχετισθεί με τη δεκαετία του 1940. Φυσικά η δεκαετία του 1950 έχει ενεργητικό (πολύ μεγάλο), αλλά και κάποιο παθητικό, που ήταν αντίδραση στα γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Σ' αυτή τη δεκαετία υπάρχει μεν ο θρύλος των Βουνών της Β. Ηπείρου, επίσης των οχυρών της Μακεδονίας καθώς και η εποποίεια της Κρήτης, ένας μεγάλος σταθμός στην ιστορία της Ελλάδας. Υπάρχει και η γενναία αντίσταση κατά των κατακτητών, εθνικός τίτλος και αυτή. Αριθμητικά στην αντίσταση έρχεται πρώτο το Ε.Α.Μ. κυριαρχούμενο από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. Άλλα ο σκοπός του Ε.Α.Μ. ήταν διπλός. Αγώνας κατά των κατα-

Από την ίδρυση του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος το 1935. Ομιλητής ο πρόεδρός του Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Δεξιά καθιστός ο Κωνσταντίνος Καλλίας.

κτητών αλλά και προετοιμασία της κοινωνικής επαναστάσεως και της καταλήψεως της εξουσίας στην Ελλάδα δια της ήδης. Αρκεί να μην μονούσε τη δολοφονία του γενναιόου αντιστασιακού αγωνιστή συνταγματάρχη Ψαρρού και άλλων αντιστασιακών, για να αποδειχθεί ο διπλός σκοπός. Αυτόν τον σκοπό τον απέδειχαν απόλυτα τα Δεκεμβριανά με τα ακατονόμαστα εγκλήματα των κομμουνιστών και ο εμφύλιος, ο οποίος διήρκεσε από το 1946 έως το 1949 και ήταν αποκλειστικής υπαιτιότητας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας.

Το τι υπήρξε η δεκαετία του 1940 και ως προς τη δύξα της και ως προς τις τραγωδίες της δεν μπορούν να κατανοήσουν παρά μόνον όσοι την έζησαν. Ούτε τα παιδιά, ούτε οι αγέννητοι της εποχής εκείνης.

Κάποιο παθητικό των κυβερνήσεων της δεκαετίας του 1950, το οποίο είχε προκαλέσει όχι μόνον την αντίθεση, αλλά και την οργή μου, ήταν, κατά κύριο λόγο, συνέπεια των κομμουνιστικών εγκλημάτων της δεκαετίας του 1940. Το παθητικό ήταν: α) εν μέρει αντιδραστικό κλίμα, β) παρεκτροπές ή εκτροπές ορισμένων κρατικών οργάνων, γ) η σποραδική ύπαρξη κάποιων παρακρατικών, οι οποίοι υπήρχαν, δρίσκουνταν όμως σε αντίθεση προς την κρατική εξουσία. Σπάνιες ήταν οι περιπτώσεις ανοχής, αλλά θλιβερές και άξιες στιγματισμού. Προσωπικά αποδοκίμαστα κάθε παρεκτροπή ή εκτροπή, όταν δεν είχα την δυνατότητα να την αποτρέψω.

Αυτοί οι παρεκτραπέντες αμαύρωσαν μία περίοδο, τη δεκαετία του 1950, η οποία έχει ως ενεργητικό ότι έσωσε κυριολεκτικά την Ελλάδα. Επέτυχε την εξασφάλιση των συνόρων, εσωτερική ασφάλεια, σταθερότητα, δημιούργησε διεθνείς σχέσεις και τέλος πέτυχε οικονομική ανάπτυξη, η οποία χαρακτηρίσθηκε τότε ως οικονομικό θαύμα. Μεγάλη ήταν η προσφορά των κυβερνήσεων της εποχής εκείνης και ιδίως το διάστημα των κυβερνήσεων του Κωνσταντίνου Καραμανλή.

Τελικά με συντομία περιλήψεως θα μπορούσε να λεχθεί ότι η εικοσαετία 1940-1960 (συγχετισμένες οι δεκαετίες του 1940 και του 1950) δεν μπορεί να εκτιμηθεί με ψυχρά θεωρητικά κριτήρια γιατί αποτελεί μια ιδιάζουσα περίοδο της Ελληνικής Ιστορίας.

Σε ανώμαλες περιόδους, κατά τις οποίες γίνονταν αιματηρές συγκρούσεις σε έναν αδυσώπητο εμφύλιο πόλεμο είναι αδύνατο να διατωθεί το πολιτικό σχήμα «δεξιά - κέντρο - αριστερά». Το

καθαυτό κέντρο συνθίζεται και εκφράζεται μόνον με τη δημοκρατική νομιμότητα και από ορισμένους φανατικούς ιδεολόγους με προσωπικές συγκεκριμένες πράξεις.

Γι' αυτό στη δεκαετία του 1950 δεν υπήρξε πραγματικό κάρμα κέντρου αξιόμαχο που να διεκδικεί την εξουσία, αλλά και να έχει πολιτικές διαφορές από τις κυβερνήσεις της δεκαετίας του 1950 στα τρία μεγάλα θέματα: α) του εξωτερικού προσανατολισμού της χώρας και της σχέσεως με το ΝΑΤΟ, β) της θέσεως απέναντι σου κομμουνισμού (οι αγροφεύσεις του Γ. Παπανδρέου του έτους 1979 στη Βουλή είναι από τις σημαντικότερες καταδίκες του Σταλινικού κομμουνισμού), γ) της οικονομικής πολιτικής, διότι έντονος ήταν η φορολογία επί κυβερνήσεων Καραμανλή ήταν βαρύτατη δια τα μεγάλα εισοδήματα, ακόμη και δια τα μέσα.

Εξάλλου μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο αξιόμαχο Κέντρο στην Ελλάδα και με δική του χωριστή πολιτική εμφανίζεται από το 1963. Χάνεται όμως ο γνήσιος χαρακτήρας του από την προσπάθεια του Ανδρέα Παπανδρέου να εισαγάγει νέες μεθόδους ανώμαλης πολιτικής συμπεριφοράς. Προ του 1963 έχομε διασπασμένες πολιτικές δυνάμεις, χωρίς να διαφέρει η ιδεολογία τους από εκείνη της κυβερνήσεως Καραμανλή. Μάλιστα είναι χαρακτηριστικό ότι το 1951 απέτυχε και ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου ως υποψήφιος βουλευτής και το 1952, ως ανεξάρτητος, περιελήφθη στο συνδυασμό Αχαΐας, του Ελληνικού Συναγερμού για να περιστωθεί. Μία εξαίρετη απόπειρα Κέντρου με την Ε.Π.Ε. το 1946 δυστυχώς δεν είχε συνέχεια.

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι για να υπάρξει ένας σοβαρός πολιτικός προσανατολισμός δεν αρκεί η ιδεολογία και το πρόγραμμα, αλλά χρειάζεται και η εμπιστοσύνη ότι υπάρχει η μακότητα εφαρμογής με την κατάκτηση της λαϊκής βάσεως.

Οι προς την άσκηση επιείκειας απέναντι των καταδίκων κομμουνιστών αυτή ακολούθησε την πορεία του χρόνου. Γι' αυτό επί της δικής μου υπουργίας της Δικαιοσύνης επιδείχθηκε μεγαλύτερη ακόμη και από εκείνη της κυβερνήσεως Πλαστήρα και αποτράπηκαν μάλιστα από εμένα όλες οι θανατικές εκτελέσεις. Ενώ επί της κυβερνήσεως του πραγματικού Ειρηνοποιού Νικόλαου Πλαστήρα εκτελέσθηκε ο Μπελογιάννης.

Α'. Προπολιτική περίοδος: Το θέμα της προοδευτικής ιδεολογίας μου (που είναι περίπου ισότιμη με την κεντρώα) ξεκινάει πριν από την

Κιλκίς 1949. Στα δύσκολα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου. Ο βουλευτής Κ. Καλλίκας στο μέτωπο μαζί με τον πρωθυπουργό Θ. Σοφούλη.

ανάμεκή μου στην ενεργό πολιτική (δηλ. πριν από το 1935), που υπήρξα συνιδρυτής κεντρώου κόμματος του «Εθνικού Ενωτικού», υπό την ηγεσία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου.

Από το 1925 αρχίζουν οι μαχητικοί αγώνες μου (συμπεριλαμβανομένης και της οργανώσεως συλλαλητηρίων) υπέρ της αγροτικής τάξεως, η οποία τότε αποτελούσε τα 60% περίπου του πληθυσμού της Ελλάδας και δυστυχούσε κυριολεκτικά.

Είχα και συνεργασία με το Αγροτικό κόμμα του παλαιόμαχου αγωνιστή, του γεωπόνου Σπύρου Χασιώτη, μου προτάθηκε μάλιστα συμμετοχή στη διοικούσα επιτροπή σε ηλικία 26 ετών, την οποία δεν δέχθηκα.

Εντονότερη και συστηματικότερη υπήρξε η αγωνιστικότητά μου υπέρ των Αμπελουργών. Από το 1926 μετείχα στο Συμβούλιο του Συνεταιρισμού των αμπελοκτημόνων της περιφερείας Χαλκίδας (του μεγαλύτερου ίσως παραγωγικού συνεταιρισμού της Ελλάδος), αμέσως μετά έγινα αντιπρόεδρος και το 1928 (σε ηλικία 27 ετών), πρόεδρος.

Στο ίδιο διάστημα εκλέχθηκα σύμβουλος του Εθνικού Συνδέσμου Αμπελοκτημόνων. Επίσης συνέταξα το σχέδιο νόμου και επέτυχα αγωνιστικά την ψήφισή του περί «Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Αμπελοκτημόνων Χαλκίδος» (Α.Σ.Α.Χ.). Ο νόμος περιείχε και σύστημα εξασφαλίσεως της παραγωγής ως προς την αποθήκευση και τη διάθεση.

Γενικότερα υπήρξε έντονη η συμμετοχή μου στο συνεταιριστικό κίνημα. Μου προτάθηκε μάλιστα και η προεδρία της ενώσεως γεωργικών συνεταιρισμών στην Εύβοια, αλλά δεν την δέχθηκα, διότι δεν ήθελα να εχω καμία επαφή με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, την οποία πολεμούσα. Στο μεταξύ το θιβλίο μου για την οργάνωση της αμπελοπαραγωγής δρασεύθηκε σε διεθνή διαγωνισμό από το διεθνές γραφείο οίκου (B.I.V.) που έδρευε στο Παρίσι.

Οι αγώνες μου για την προστασία της Αμπελουργίας ήσαν πολύ σκληροί και πολύ αποδοτικοί. Απαιτούσαν και θυσίες και είχαν πανελλήνια απήχηση.

Για την γενικότερη προστασία των αγροτών και την πολιτική αξιοποίησή τους δημοσίευσα και σειρά άρθρων στον «Εύριπο» της Χαλκίδας με τον πρότιτλο «Χάριν της Γεωργίας και των γεωργών». Μεταξύ αυτών και το άρθρο «Το Αγροτικό κόμμα της Ρουμανίας στην αρχή. Λε παραδειγματισθούμε κι εμείς («Εύριπος» της 12.12.1928). Επίσης άρθρο στην «Πατρίδα» και στην Αγροτική Ελλάδα». Για την προστασία της παραγωγής των Αμπελουργών από 8.4.1926 μέχρι το έτος 1946 δημοσίευσα 50 και πλέον άρθρα στις εφημερίδες «Πατρίδα», «Εύριπος», «Βραδυνή», «Πολιτεία», «Φωνή του Λαού», «Εύβοια», «Πρωΐα», «Εμπρός», «Εφημερίδα του Χρηματιστηρίου», «Λαγροτική Ελλάδα» και

Στο συμβούλιο της Ευρώπης με τον Spaak, το 1949.

στις επιθεωρήσεις «Ελληνική Αμπελουργία και Οινολογία», «REVUE INTERNATIONALE DU VIN», «Εργασία», «Οικονομικό Ταχυδρόμο» και «Κοινωνική Έρευνα».

Τους αγώνες μου υπέρ των αγροτών, και ιδίως υπέρ των αμπελουργών και των ελαιοπαραγωγών συνέχισα και ως βουλευτής από το 1946 με ομιλίες, με συμμετοχή σε ειδικές επιτροπές της Βουλής, με την προεδρία της Επιτροπής αμπελουργίας κ.λπ.

Όλα αυτά αποδεικνύουν την έντονη προσδευτική και φιλολαϊκή τοποθέτησή μου κατά την προπολιτική περίοδο της ζωής μου.

Ήμουν στο πλευρό του λαού και αγωνιζόμουν για την ευημερία του. Πρέπει δε να ληφθεί υπ' όψει ότι το παραγωγικό δυναμικό της πατρίδας μας, αλλά και κάθε χώρας το αποτελούν βασικά οι αγρότες, άλλοτε πολύ περισσότερο από σήμερα και οι εργάτες. Και εγώ αγωνιζόμουν επί πολλά χρόνια συστηματικά και μαχητικά για τους πρώτους, αλλά σε πολλές ευκαιρίες και για τους δεύτερους. Λυτά για την προπολιτική δραστηριότητα της δημόσιας ζωής μου, η οποία πρέπει να

ληφθεί υπ' όψει και αυτή, όταν κρίνεται το θέμα της συνέπειας προς τις προσδευτικές και ειδικότερα κεντρώες πεποιθήσεις μου. Διότι η υποστήριξη των μικρών αγροτών σε σύγκρουση και με τη μεγάλη βιομηχανία είναι καθαρά πολιτική κεντρώα, που επιδιώκει την ενίσχυση των αδύνατων έναντι των ισχυρών, ώστε να επιτυγχάνεται κοινωνική ισορροπία και δικαιοσύνη.

Β. Πολιτική περίοδος: Το ότι υπήρξα πάντοτε θεωρητικά και ιδεολογικά κεντρώος και σε δύσκολες περιστάσεις οπωσδήποτε προσδευτικός αποδεικνύεται από τα εξής:

α) Τον Μάιο του 1945 είχε συνέλθει στο σπίτι μου υπό την Προεδρία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου η διοικούσα επιτροπή του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος. Ο αρχηγός μου ανέθεσε να κάνω εισήγηση περί του πολιτικού και ιδεολογικού προσανατολισμού του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος. Εγώ προσφέρθηκα να την κάμω αμέσως και έκαμα την εισήγηση περί της ιδεολογίας του κόμματος¹. Γιατί ήταν ανήκει στο Κέντρο, διότι ήμουν τοπο-

1. Την τοποθέτηση του Εθνικού Ενωτικού κόμματος στα «Κέντρο» είχα εισηγηθεί στην διοικούσα επιτροπή του τον Μάιο του 1945 και η εισήγησή μου είχε γίνει δεκτή.

θετημένος οριστικά και παραπεμψμένος να εισηγηθώ.

6) Το Δεκέμβριο του ιδίου έτους 1945 δημοσίευσα στην «Ελληνική Φωνή» όρθρο με την επιγραφή το «αληθινό κέντρο». Μεγάλο απόσπασμα του άρθρου έχει ως εξής:

Η χρήση των λέξεων πρέπει να γίνει υπεύθυνη και συνειδητή, ιδίως όταν οι λέξεις προσδιορίζουν το «πιστεύω» τιμημάτων του λαού. Δεν συγχωρείται χρήση τυχαία και ακόμη περισσότερο παραπότηση εννοιών, ή παρεξηγήση έστω.

Αυτά λέγονται προ παντός για τη χρήση της λέξεως «κέντρον». Η ευρύτατη χρήση της τον τελευταίο καιρό επιβάλλει τον προσδιορισμό της εννοίας. Για να διαλυθούν παρεξηγήσεις αλλά και για να ξεκαθαρισθεί και να προβληθεί η ουσία, το αληθινό περιεχόμενο, το πολιτικό και κοινωνικό.

Η κατάταξη των κομμάτων γίνεται συνήθως σε τρεις βασικές κατηγορίες: τη δεξιά, την αριστερά και το κέντρον, με υποδιαιρέσεις της καθεμιάς που προσδιορίζουν ακριβέστερα τις αποχρώσεις. Το ουσιαστικό περιεχόμενο, που αντιστοιχεί στην κάθε ιδιαιτερη κατηγορία δεν ήταν πάντα το ίδιο. Άλλοτε οι διακρίσεις αφορούσαν διαφορές που σημειώνονταν μόνον στην επιφάνεια της κοινωνικής οργανώσεως. Σήμερα, που ο διύθις ακόμη κινείται, που κρυσταλλώνονται νέες μορφές οικονομικής και κοινωνικής οργανώσεως, οι οποίες αποτελούν το προϊόν, όχι το κατάλοιπο, βαθυτάτων ζυμώσεων αλλά και αγώνων εσωτερικών και διεθνών, ανανεώνονται, αποσαρηνίζονται οι έννοιες του πολιτικού λεξιλογίου. Η έννοια του κέντρου δρίσκεται στην πρώτη γραμμή της ανανεώσεως. Ας προσπαθήσουμε να την καθορίσουμε.

Το σύγχρονο «κέντρον», πολιτικά και ιδίως κοινωνιολογικά εξετάζομενο, δεν είναι έννοια γεωμετρική, δεν είναι η τυχαία, η εύκολη θέση ανάμεσα στα δύο άκρα. Δεν είναι η ίση απόσταση απ' αυτά, δεν είναι η μέση. Το «κέντρον» είναι αυτόνομο και αυθύπαρκτο και ανεξάρτητο από την απόσταση των άκρων. Είναι θέση που υπάρχει αντικειμενικά και λογικά και χρονικά προηγείται από τα άκρα και δεν προσδιορίζεται απ' αυτά. Είναι σημείο κεντρικό, γύρω από το οποίον συντελούνται κινήσεις και ζυμώσεις, από τις οποίες το κέντρον πλουτίζεται συνεχώς. Είναι πυρήνας ζωής πολιτικής. Είναι κέντρον δάρους ηθικού, πολιτικού και κοινωνικού. Είναι συνάρτηση διοικητικής και αντικειμενικών συνθηκών, είναι δημιουργική σύνθεση, δεν είναι άσουλη μοιραία τοποθέτηση.

Το σύγχρονο «κέντρον», εκείνο που πήγασε από τις ζυμώσεις της τελευταίας δεκαετίας, προϋποθέτει υπερνίκηση της ταξικής συνειδήσεως, προϋποθέτει συνειδητοποίηση της υπερταξικής θέσεως. Προϋποθέτει επομένως στενή γνωριμία με το κοινωνικό πρόβλημα και με τις κοινωνικές αντιθέσεις. Και υπερνίκηση του προσανατολισμού της συνειδήσεως σύμφωνα με το υποκειμενικό (προσωπικό ή ταξικό) συμφέρον· καταστάλλαγμα στην αντικειμενικότητα, άρση όχι άγνοια των οικονομικών αντιθέσεων και των ηθικών αντιφάσεων της κοινωνικής οργανώσεως.

Αυτή η μορφή του κέντρου απετέλεσε επίτευγμα κοινωνικών αναζητήσεων στην Ελλάδα από το έτος 1935. Διατυπώθηκε από τότε η έννοια χωρίς να υπαγθεί στον ευρύτερο κύκλο, που λέγεται «κέντρον». Σήμερα στην Ευρώπη, με επικεφαλής τη Γαλλία, το λογικό δημιουργημα αποκτά ευρύτατη λαϊκή αναγνώριση.

Τέτοιο αν είναι το κέντρον, και αναμφισβήτητα είναι, άφορτο ηθικά αφού στηρίζεται στην αντικειμενική και ελεύθερη συνειδήση, πλούσιο κοινωνικά αφού συμπληρώνεται διαρκώς, άρτια επιστημονικά αφού ύστερα από θετική έρευνα έχει υπερνικήσει την μαρξιστική μονομέρεια, στέρεο πολιτικά αφού δεν στηρίζεται σε μια μόνον τάξη, όργανο εξελίξεως αφού συνθέτει τα νέα στοιχεία που καθιερώνονται ως αξίες κοινωνικές μαζί με όσες από τις παλιές δεν τις γηράζει του χρόνου η άτεγκτη φύση, τέτοιο λοιπόν αφού είναι το κέντρον εξασφαλίζει την ισορροπία και την ευστάθεια όχι συγκεκριμένου κοινωνικού καθεστώτος αλλά αφηρημένα της κοινωνικής οργάνωσεως, ιδίως σε χώρες που δεν εξασφαλίζει αυτή την ευστάθεια η συνισταμένη κυβερνήσεως και αντιπολιτεύσεως, ώριμος καρπός πολύχρονης πολιτικής παραδόσεως.

γ) Οι αγώνες μου στο πλευρό του λαού, οι πράξεις αντιστάσεως και τα κείμενά μου στο διάστημα των δύο δικτατοριών και της εγκριτικής κατοχής αποδεικνύουν την μαχητική δημοκρατικότητα και την προοδευτικότητα των ιδεών μου.

δ) Τις παραμονές των εκλογών του 1946 αγωνίσθηκα για να παρουσιασθεί ισχυρός κεντρώος συνασπισμός, συγκροτημένος από το κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων (Πρόεδρος Σοφοκλής Βενιζέλος), Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό (Πρόεδρος Γ. Παπανδρέου) και Εθνικό Ενωτικό (Πρόεδρος ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος). Και τα τρία αυτά κόμματα είχαν κεντρώα ιδεολογία και είχαν ενεργό συμμετοχή στην αντίσταση εναντίον των κατακτητών.

Όταν προς στιγμή κινδύνευσε να ματαιωθεί ο συνασπισμός ζήτησα εξουσιοδότηση από τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, ασθενούντα, για να κάνω μια έντονη τελευταία προσπάθεια. Κατόπιν της συγκαταθέσεως του Προέδρου πήγα αμέσως στον Σ. Βενιζέλο, φιλοξενούμενο τότε στο μέγαρο Ζαρίφη και με πολύ κόπο τον έπεισα να αναθεωρήσει την άρνησή του. Του ζήτησα τότε γραπτή δήλωση, την οποία εγώ συνέταξα, εκείνος συμπλήρωσε και την υπέγραψε. Αμέσως πήγα στον Γ. Παπανδρέου (κατοικούντα τότε στην οδό Βασιλίσσης Σοφίας, οικία της τότε συζύγου του Κυβέλης), ο οποίος δεν πίστευε, ότι είχα επιτύχει την συγκαταθέση του Σοφοκλή Βενιζέλου, αλλά και υπέγραψε τη δήλωση και τέλος επέστρεψα στο Επενδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας, όπου κατοικούσε τότε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, υπέγραψε και αυτός τη δήλωση και κάλεσε τον φίλο του δημοσιογράφο Γιάννη Μεταξά και δι' αυτού την έδωσε στον τύπο. Έτσι συγκροτήθηκε ο συνασπισμός «Εθνική Πολιτική Ένωση» (Ε.Π.Ε.), η οποία ήλθε δεύτερη στις εκλογές. Λιποτέλεσε μια σοβαρή προσπάθεια δημιουργίας ισχυρού κέντρου αλλά δυστυχώς λόγω του ότι δύσκολα χωρούσαν στο ίδιο σχήμα τρεις κεφαλές, υπήρξε προσωρινή.

ε) Γιήρεξα μέλος των δύο συνταγματικών επιτροπών Α και Β οι οποίες συνέταξαν το Σύ-

νταγμα του 1952. Γιήρεξα το τολμηρότερο και προοδευτικότερο μέλος και των δύο επιτροπών. Αγωνίσθηκα, και όταν ακόμη οι αντάρτες ήταν στην Ηάρνηθα για να υπάρξει ψυχραιμία. Να διατηρήσει το Σύνταγμα, εντελώς φιλελεύθερο χαρακτήρα, καθώς επίσης και να θεσπισθεί η ισοτιμία των φύλων. Και ναι μεν δεν πέτυχα ρητή διάταξη, αλλά τουλάχιστον επέτυχα ερμηνευτική δήλωση, η οποία επέτρεπε δια νόμου να χορηγηθεί στις γυναίκες το δικαίωμα να εκλέγουν και να εκλέγονται. Στην πρόταση και ψήφιση του σχετικού νόμου του 1953 είχα αναπτύξει έντονη πρωτοβουλία. Πρότεινα επίσης και πέτυχα την ψήφιση άρθρου προστασίας των γεωργικών συνεταιρισμών. Και αγωνίσθηκα, αλλά δεν πέτυχα την ψήφιση φιλεργατικού άρθρου με το ακόλουθο περιεχόμενο. «Η εργασία τελεί υπό την προστασία του κράτους, μεριμνώντας συστηματικώς περί εξευρέσεως εργασίας εις τους πολίτας, περί ικανοποιητικής αμοιβής των εργαζομένων, ως και περί της εν γένει ηθικής και υλικής εξυψώσεως αυτών».

Επίσης στη συνεδρίαση της 31ης Αυγούστου 1949, στην Επιτροπή Δικαιοσύνης της Συμβούλευτικής Συνελεύσεως του Συμβουλίου της Ευρώπης, υποστήριξα, κατά τη σύνταξη του σχεδίου συστάσεως για το περιεχόμενο της «συμβάσεως προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων»

Ιανουάριος 1951. Ο Π. Κανελλόπουλος και ο Στ. Στεφανόπουλος ιδρύουν το Λαϊκό Ενωτικό Κόμμα.
Πέμπτος από δεξιά (καθιστός) ο Κ. Καλλίας.

ότι «δεν επιτρέπεται να περιληφθεί διάταξη προστασίας της ιδιοκτησίας, χωρίς σύγχρονη κατοχύρωση και του δικαιώματος της εργασίας».

Τέλος τα πρακτικά της Βουλής και της Επιπροπής εξουσιοδοτήσεως της τετραετίας 1946-1950 δείχνουν την τολμηρή προοδευτικότητά μου, τολμηρότερη από τις θέσεις των φιλελεύθερης καταγωγής μελών της Βουλής εκείνης.

στ) Τον Απρίλιο του 1979 καταπολέμησα το νομοσχέδιο του Γ. Σταμάτη, τότε Γρουγρού της Δικαιοσύνης κατά της τρομοκρατίας. Ήπειραλα έδεκα τροπολογίες, οι οποίες με μεγάλη ενδοχοματική μάχη, έγιναν δεκτές. Με αυτές αναμορφώθηκε κυριολεκτικά ο νόμος περί καταστολής της τρομοκρατίας. Την επομένη της ψηφίσεως του νομοσχεδίου, εξ ολοκλήρου αναμορφωμένου με τις τροπολογίες μου, η εφημερίδα «Ελευθεροτυπία» της 18ης Απριλίου 1979 καταγράζει με επισήμανση της ορθότητάς τους, όλες σχεδόν τις τροπολογίες μου στη θέση του κύριου άρθρου.

ζ) Έχω κάμει γραπτή ανάλυση των πλεονεκτημάτων της κεντρώας ιδεολογίας στο βιβλίο μου, «Η Αριστοτελική μεσότητα και το Κέντρο». Απόσπασμα του σχετικού κεφαλαίου έχει ας εξής:

Η πολιτική θέση του Κέντρου εκφράζεται σαφέστατα από τα όνομά της. Βρίσκεται μεταξύ των άκρων σε απόσταση απ' αυτά. Είναι θέση πολιτικής και κοινωνικής ισορροπίας, μεταβλητών κατά χώρα και εποχή δεδομένων, είναι πυρήνας ζωής πολιτικής γύρω από τον οποίο πραγματοποιούνται κινήσεις και συντελούνται ζυρώσεις, από τις οποίες συνεχώς εμπλουτίζεται. Είναι κέντρο άστρους πολιτικού και κοινωνικού. Και μπορεί να υποστηριχθεί, ότι προϋπάρχει των άκρων. Πάντως πρέπει να τονισθεί, ότι δρίσκεται σε απόσταση απ' αυτά. Άλλα όχι σε ίση απόσταση από το κάθε άκρο. Όπως και η Αριστοτελική μεσότητα, το κέντρο δεν είναι γεωμετρικό σημείο. Καθορίζεται από τις αντικειμενικές συνθήκες και από την πολιτική φρόνηση προσώπου υπεύθυνου και αφοσιωμένου στα κοινά, η οποία εμπνέεται και οδηγείται από ένα πολιτικό και κοινωνικό ιδεώδες, από τις αρχές της πολιτικής και της κοινωνικής δημοκρατίας, της ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Το κέντρο είναι θέση και μπορεί να είναι και σύνθεση. Και, όπως αξιοκρατικό είναι το κριτήριο διαλογής και επιλογής των αρετών με την θε-

1952. Με τον Πρωθυπουργό της Ιταλίας Ντε Γκάσπερι, στην ιταλική πρεσβεία.

ωρία της Αριστοτελικής μεσότητας, έτσι είναι και του Κέντρου το κριτήριο. Γι' αυτό, ενώ στην ουσία του οντολογικά είναι πολιτική μεσότητα, αξιολογικά είναι η κορυφαία εφικτή πολιτική τοποθέτηση, η οποία και επιδιώκεται με την απόσταση από τις πολιτικές ακρότητες.

Τα κόμματα του κέντρου είναι αδογμάτιστα, ευέλικτα, προσαρμόσιμα, εξελίξιμα, αφανάτιστα, αν και έχουν αυτοπεποίθηση και μαχητικότητα.

Η ιδεολογία των κεντρώων κομμάτων δημιουργεί τις προϋποθέσεις του ανώτατου εφικτού ορίου εθνικής και κοινωνικής ενότητας, πολιτικής ομαλότητας και ιδεολογικής ανεκτικότητας. Το κέντρο είναι ευρύς πολιτικός χώρος με διακρίσεις και αποκλίσεις προς τα δεξιά και προς τα αριστερά, οπότε παίρνει την μορφή της κεντροδεξιάς ή της κεντροαριστεράς. Πάντα όμως υπερέχει το κέντρο του Κέντρου.

Καθώς, κατά χώρες και εποχές, διαφέρουν οι αντιλήψεις, επομένως και οι έννοιες των άκρων και του κέντρου, το περιεχόμενό του μεταβάλλεται και αυτό, αναπροσαρμόζεται προς τις συνθή-

1953. Ο Κ. Καλλίας επισκέπτεται σχολείο στα Ιωάννινα, ως Γ' πουργός Παιδείας.

κες κάθις εποχής και επομένως δεν είναι στατικό, αλλά δυναμικό και πάντα νέο.

Συνεχώς απορροφά νέες ιδέες, που εναρμονίζονται με την ιδεολογική δομή του, και έτσι εμπλουτίζεται.

Το κέντρο εκφράζει την μετριοπάθεια αλλά όχι την μετριότητα με την σημερινή έννοια της λέξεως.

Το κέντρο μπορεί να θεωρηθεί και σαν ένας μηχανισμός ειρηνικής πολιτικής και κοινωνικής εξελίξεως, χωρίς την δραματική μεσολάβηση της δίας, σαν μία πολιτική διαδικασία υπερνικήσεως της ταξικής μονομέρειας και πραγματοποιήσεως του εφικτού μέρους ενός κοινωνικού οράματος.

Το κέντρο δεν πάσχει από κοινωνική μυωπία. Βλέπει, διαπιστώνει ότι υπάρχουν κοινωνικές τάξεις, με συμφέροντα συγκρουόμενα. Και επιδιώκει την εναρμόνιση των συμφερόντων και την ελεύθερη, κοινωνικά και φυσιολογικά ισότιμη, συνεργασία των τάξεων με προτεραιότητα πάντοτε στην ικανοποιητική αμοιβή της εργασίας.

Το κέντρο επιδιώκει και εφαρμόζει ευρύτατη κοινωνική πολιτική, αλλά ως προς την παραγωγική διαδικασία ακολουθεί το σύστημα που εξασφαλίζει εκάστοτε την μεγαλύτερη παραγωγή. Με θεσμική όμως και οικονομική συμμετοχή των εργαζομένων στο ανώτατο όριο που δεν προκαλεί κάμψη της παραγωγής.

Το κέντρο δεν είναι μισαλλόδοξο, δεν έχει δογματική μονομέρεια και δεν αναγνωρίζει κοινωνικές, πολιτικές ή φυλετικές διακρίσεις.

Το κοινωνικό πρόβλημα το αντικρύζει με το πρίσμα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Πιστεύει το κέντρο ότι ο αμετάλλητος, ο αμετακίνητος συντηρητισμός είναι νεκρή ιδεολογία. Είναι ιδιοτελής επιδίωξη ή ρωμαντική αναδρομή στο παρελθόν. Ότι αδηγείται στην αυτοκαταστροφή. Άλλα και οι ανατρεπτικές ιδεολογίες είναι είσοδος σε μια περιπέτεια με άγνωστο τέλος και οπωσδήποτε συνεπάγονται την θυσία μας τουλάχιστον γενεάς, με στέρηση της πιο στοιχειώδους ευημερίας καθώς και του ανεκτίμητου αγαθού της ελευθερίας.

Το Κέντρο διευκολύνεται σήμερα από την διεύρυνση της μέσης τάξεως, η οποία οπωσδήπο-

τε αποτελεί καινωνικό χώρο του Κέντρου, δέδουια όμως όχι τον μόνο. Η οικονομική ανάπτυξη αυξάνει τον αριθμό των εργαζομένων με υψηλές αμοιβές και έτσι διευρύνεται ο μέσος χώρος.

Το κέντρο ίσως είναι η ήπια και ειρηνική απάντηση στο συγκλονιστικό ερώτημα μεταρρύθμισης ή επανάστασης.

Το κέντρο οπωσδήποτε δεν είναι ψυχολογία νωθρότητας, ουδετερότητας και αδράνειας, ούτε πνευματική και πολιτική χαλάρωση και ύφεση. Η συγκράτηση στην μεσότητα και τη διάσταση του μέτρου προϋποθέτουν βαύληση ισχυρή, πολύ μεγαλύτερη από την θέληση εκείνων που παραδίδουν τον ενθουσιασμό τους και την ορμή τους στους καταλυτές της ελευθερίας οποιασδήποτε πολιτικοκοινωνικής αποχρώσεως.

Οι απόφεις μου είχαν τα μεγαλύτερα στηρίγματα και επιχειρήματα εξ όσων έχουν γραφτεί. Μάλιστα μια ομάδα παλαιών κεντρώων πολιτικών, νέων και άλλων μου ζητούσε επίμονα την ίδρυση κόμματος κέντρου υπό την προεδρία μου. Εξετίμησα τον ενθουσιασμό που είχαν προκαλέσει οι ιδέες μου, αλλά αρνήθηκα λόγω της ηλικίας μου.

η) Κατά την άσκηση της εξουσίας έφθανα σχεδόν σε υπέρβαση των ορίων της κυβερνητικής γραμμής και οπωσδήποτε ασκούσα την εξουσία με ύφος κεντρώας απαλότητας και με γενικότερη πολιτική ανεκτικότητα. Μνημονεύω από δημοσιευμένες σε επιστολή μου μερικές από τις πράξεις μου ως υπουργός της Δικαιοσύνης που συνδέονται με την έννοια της επιείκειας.

Αγαπητέ μου κύριε διευθυντά,

Κατάπληξη μου προκάλεσε ο υπαινιγμός του κ. Θεόδ. Θεοδώρου, που ενέταξε σε επιστολή του, με την οποία προτείνει και αυτός να τιμηθεί ο αλησμόνητος Μητροπολίτης μας Γρηγόριος.

Απαντώ τα εξής:

1. Ο δεσμός μου με τον αποδημήσαντα εις Κύριον Ιεράρχη μας ήταν στενός. Ήταν ο παρηγορητής μου όταν το 1925 έχασα τον πατέρα μου. Το 1934 ήλθε στην Αθήνα και με στεφάνωσε με την αλησμόνητη σύζυγο μου Χρυσούλα. Και κατά την κηδεία του, που έγινε στη διάρκεια της δικτατορίας, οδικός μου ήταν ο θερμότερος επικήδειος, μάλιστα με αιχμές εναντίον της Χούντας και του τότε Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου.

Θα ήταν αδιανόητο, λοιπόν, να αποχωρήσει σε δική μου ομιλία. Άλλωστε δική μου ομιλία δεν προκάλεσε ποτέ αποχώρηση υπεύθυνου και σο-

βαρού ανθρώπου πατά την διάρκεια του μισού αιώνα της πολιτικής σταδιοδρομίας μου.

Αυτό που όσα θυμάμαι από το απότερο παρελθόν. Οχι δέδουια διότι η ορθότητα της υπεύθυνης και τολμηρής, για την εποχή εκείνη, πολιτικής που άσκησα ως υπουργός της Δικαιοσύνης θα είχε ανάγκη της συμφωνίας ή της εγκρίσεως του σεβαστού ιεράρχη μας.

2. Άλλα και η «ομιλία μου εναντίον των αριστερών» καταδίκων πρέπει να είναι μόλις, που θα κατασκευάσθηκε ή από παρείχηγηση ή από κάποιο παραπονόμενο, μοναδική ίσως εξαιρεση ή πολύ σπάνια περίπτωση.

Δεν θα εύρισκα δέδουια την ευκαιρία να μιλήσω στις φυλακές εναντίον κρατουμένων, εγώ που πραγματικά άσκησα μέσα σε δύσκολο ακόμη κλίμα, πλατεία πολιτικής επιείκειας και λήθης, όπως διακηρύσσεται έκτοτε και από την ηγεσία της Λριστεράς, τον Χαρίλαο Φλωράκη και τον Λεωνίδα Κύρκο.

Φυσικά άσκησα υπεύθυνη πολιτική ως δημοκράτης υπουργός της Δικαιοσύνης και όχι ως προσκείμενος σε μια πολιτική, που, αν επικρατούσε, θα οδηγούσε την Ελλάδα στην κατάσταση που οδήγησε τα κράτη του Ανατολικού Συνασπισμού και ακόμη χειρότερα.

Εξηγώντας την πολιτική μου επιείκειας με αδρές γραμμές θα μνημονεύσω μερικές πράξεις μου!

— Εγώ ματαίωσα δεκάδες θανατικών εκτελέσεων μετά και την απόρριψη της Χάρης, γράφοντας επάνω σε κάθε δικογραφία ότι, παρά τη λήξη της διαδικασίας, κρατείται υπό δική μου ευθύνη και δεν αποστέλλεται προς εκτέλεση. Μάλιστα με απειλητικό τηλεγράφημα ματαίωσα προσδιορισμένες εκτελέσεις στα Ιωάννινα.

— Απέλυσα, με το πιο ασήμαντο δικαιολογητικό υγείας ή οικογενειακής καταστάσεως, εκαποντάδες κομμουνιστών καταδίκων και χωρίς δήλωση μετανοίας και παρά την ομόφωνη απόρριψη της αιτήσεώς τους από την επιτροπή των μέτρων ειρηνεύσεως.

— Βελτίωσα την τροφή και τις συνθήκες διαβίωσεως όλων των καταδίκων κομμουνιστών και μερίμνησα για την υγεία τους. Για τους βαρύτερα ασθενείς, όπως ο Σιγαρός, έστελνα και καθηγητές του Πανεπιστημίου. Έκλεισα αθόρυβα τις φυλακές της Γυάρου.

— Εγώ τερμάτισα το δράμα του Στακτόπουλου.

— Οι πόρτες του γραφείου μου ήταν ανοιχτές για τις οικογένειες των φυλακισμένων που

μου έθεταν άμεσα και άνετα τα προβλήματά τους.

Έχουν παρέλθει από τη λήξη της Οητείας μου ως υπουργού της Δικαιοσύνης 31 χρόνια. Και έκτοτε λαβαίνω ευχές την Πρωτοχρονιά και γράμματα ευγνωμοσύνης από ανθρώπους που απέλυσα.

Όταν επί οικουμενικής ελήφθη σειρά μέτρων συμφιλιωτικών ο Λεωνίδας Κύρκος με πλησίασε στο θεωρείο της Βουλής και, σφίγγοντας το χέρι μου, μου είπε: «Πόση δύναμη χρειαζόταν για να εφαρμόσεις σχεδόν προφητικά μια τέτοια πολιτική 30 χρόνια πρωτύτερα, αντίθετα με το κλίμα της εποχής εκείνης».

Αγγλος Βουλευτής της αριστεράς του Εργατικού Κόμματος, ο οποίος είχε επισκεφθεί την Ελλάδα για να διαπιστώσει τη συμπεριφορά απέναντι των αριστερών, στην έκθεση άσκησε αυστηρή κριτική για το Γραμματείο Δημόσιας Τάξεως και μόνον για το υπουργείο Δικαιοσύνης έγραψε απερίφραστα θερμούς επαίνους.

Η τότε ηγεσία και πολλοί βουλευτές της ΕΔΑ στην αντιεμβολικότητα εμού, ως εποπτεύοντος τη λειτουργία της Δικαιοσύνης, κατέφευγαν

όταν ανησυχούσαν μήπως, λόγω προκαταλήψεως, πλανηθεί η Δικαιοσύνη. Ήπαρδειγμα η περίπτωση της πυρκαγιάς των γραφείων της ΕΔΑ στο Αργος.

Ακόμη και στην Σοβιετική Αστροναύτισσα Βαλεντίνα Τερέσκοβα, που είχε επισκεφθεί την Ελλάδα, είχε καταστεί γνωστή η πολιτική μου και μου μίλησε γι' αυτήν παρόντας του κ. Φλωράκη.

Δεν ξέρω πόσοι Έλληνες είχαν τη δύναμη ή την ευκαιρία ν' ασκήσουν με πράξεις μια τέτοια πολιτική με προσωπική τους ευθύνη.

Αυτά, παρά την ριζική αντίθεσή μου και τότε και τώρα και προς τις ιδέες και προς τα αδικήματα και προς τις περισσότερες από τις πράξεις των κομμουνιστών.

Αθήνα, 10 Αυγούστου 1992

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Μ. ΚΑΛΛΙΑΣ

Πρ. Υπουργός - Βουλευτής Ευβοίας
- και Ευρωβουλευτής

Για να κατανοηθεί όμως το γιατί δέχθηκα να εισέλθω στις κυβερνήσεις τις χαρακτηριζόμενες ως δεξιές πρέπει να ληφθούν υπ' όψει τα ακόλου-

1953, ως Υπουργός Παιδείας στο ακριτικό Ορμένιο με το Γενικό Διοικητή Θράκης.

Θα, αναπτυχθέντα και στην εισαγωγή: α) ότι σε ώρες εσωτερικών συγκρούσεων δεν υπάρχει δυνατότητα λεπτολογίας ως προς το πολιτικό — ιδεολογικό χρώμα των κομμάτων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση προείχε η καταπολέμηση του Κομμουνισμού όχι ως θεωρίας, αλλά ως εθνικά και κοινωνικά επικίνδυνης ανταρσίας. Διότι αν νικούσε θα μας είχε εντάξει υπόδουλους στο Παραπέτασμα. Γι' αυτό η αυστηρότερη Κυβέρνηση απέναντι της ανταρσίας υπήρξε η Κυβέρνηση που είχε ως Πρωθυπουργό τον τότε πρύτανη του πολιτικού κόσμου, τον κεντρώο Αρχιδημοκράτη Θεμιστοκλή Σοφούλη, ο οποίος είχε την πολιτική τόλμη το 1936 να υπογράψει πολιτικό σύμφωνο με τον ηγέτη των κομμουνιστών Σκλάβαινα. Επομένως δεν μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως επηρεασμένος από την δεξιά και μάλιστα την οικονομική. Η χώρα είχε διχασθεί. Η θεωρούμενη ως δεξιά ήταν η μεγάλη πλειοψηφία του Ελληνικού λαού, η οποία είχε διαταξική σύνθεση και προστάτευε το έθνος και το κοινωνικό καθεστώς, η αριστερά ήταν εκείνη που οδηγούσε στην κομμουνιστική δικτατορία.

Μετά την περίοδο του εμφυλίου, η εθνική

«δεξιά» δεν είχε οικονομικά εκμεταλλευτικό χαρακτήρα, αλλά ήταν μια ανάγκη επιβιώσεως του έθνους, μακάρι να ήταν προοδευτικότερη και άφογη. Κατόπιν ήλθε η περίοδος του ψυχρού πολέμου. Παρ' όλες τις σημερινές βαθειές απογοητεύσεις μας από την Ενωμένη Ευρώπη και από τις Η.Π.Δ., αυτές αποτελούσαν τότε τον ελεύθερο κόσμο και τον εγγυητή της ελευθερίας των συμμάχων μικρών κρατών. Επιπλέον οι Η.Π.Δ. διηθούσαν οικονομικά την Ελλάδα και με το σχέδιο Μάρσαλ διηθησαν την ανασυγκρότηση της κατεστραμμένης από τον πόλεμο Ευρώπης.

6) Δεν εισήλθα στην Κυβέρνηση Παπάγου ως άτομο, αλλά ως Εθνικό Ενωτικό Κόμμα μαζί με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, με τον οποίο ξεκινήσαμε μαζί από το 1935. Η πολιτική μας προσπάθεια ήταν δημοκρατική και κοινωνικά και πολιτικά προοδευτική. Μία προσπάθειά μου να μείνω μόνος που έκανα όταν μου αναγγέλθηκε η ίδρυση του Λαϊκού - Ενωτικού Κόμματος το 1951 η οποία είχε προηγηθεί της ίδρυσης του «Συναγερμού», και πρότεινα να μείνω εγώ μαζί με την νεολαία μας και να περιμένουμε ενδεχόμενη επιστροφή του Κανελλόπου-

Πρωτοχρονιά του 1953. Η Κυβέρνηση Παπάγου στη Μητρόπολη.

λου, ματαιώθηκε. Δεν επρόχειτο όμως τότε να αποφύγω το δεξιό σχήμα, αλλά επεδίωκα τη διατήρηση της ιδεολογικής μας Παρθενίας ή του λάχιστον ταυτότητας.

Ήταν τότε αδελφικός ο δεσμός μου με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο και ήταν πολύ δύσκολο να χωρίσουμε. Εξάλλου μόλις υπογράφηκε η συμφωνία ιδρύσεως του ΛΕΚ από το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα και την ομάδα βουλευτών που είχαν αποσχισθεί από το Λαϊκό κόμμα, οι δύο αρχηγοί Παναγ. Κανελλόπουλος και Στέφανος Στεφανόπουλος ήλθαν στο σπίτι μου για να με πείσουν και μετά πήγαν στον τότε πανίσχυρο εκδότη της «Καθημερινής» Γεώργιο Βλάχο. Είναι φανερό ότι είχε γίνει δύσκολη η θέση μου.

γ) Υπάρχει όμως και μια άλλη πράξη μου απόδειξηνόυσα ότι ήθελα να διατηρήσουμε την πολιτική και ιδεολογική μας αυτονομία. Όταν δολοφονήθηκε από τους καρμουνιστές το Μεγάλο Σάββατο του 1948 ο τότε Γιουργός της Δικαιοσύνης Χρήστος Λαδάς, ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος Κωνσταντίνος Τσαλδάρης, απόντος του Κανελλόπουλου στις Η.Π.Α., μου πράτεινε τη συμμετοχή μας στην Κυβέρνηση δίνοντας και τρία υπουργεία σε μας, δηλ. στο κόμμα των οκτώ βουλευτών.

Πήρα προσωπικά την ευθύνη της αργήσεως και μετά λίγες ώρες κάλεσα την διοικούσα επιτροπή του Ε.Ε.Κ., η οποία ενέκρινε την πράξη μου.

δ) Η προσχώρηση στον Ελληνικό Συναγερμό έγινε σε μια εποχή που περιέβαλαν τον θρυλικό τότε στρατάρχη Αλέξανδρο Παπάγο προσωπικότητες και εφημερίδες προσδευτικές και φυσικά και κεντρώες με την ελπίδα μιας γενικότερης αναγεννητικής προσπάθειας.

ε) Το μεταπολεμικό (εμφυλιακό και μετερμφυλιακό) κλίμα ήταν τόσο φορτισμένο ώστε ο κατεξοχήν κεντρώος πολιτικός ηγέτης Γεώργιος Παπανδρέου απέτυχε και προσωπικά στις εκλογές του 1951 ως υποψήφιος βουλευτής και για να εκλεγεί το 1952 αναγκάσθηκε να στεγαστεί ως ανεξάρτητος στον συνδυασμό Λχαίας του Ελληνικού Συναγερμού.

στ) Η μετάβαση από τον Ελληνικό Συναγερμό προς την Ε.Ρ.Ε. του Κωνσταντίνου Καραμανλή ήταν ένα προς πιο προσδευτικό χώρο.

Αρκεί να σημειωθεί ότι, όταν οι περιστάσεις είχαν αλλάξει το 1974, ο Καραμανλής ίδρυσε τη Νέα Δημοκρατία. Ήταν ένα νέο κόμμα κεντρώο στο πρόγραμμα και στην κυβερνητική πράξη. Το μόνον που έκαμε την Νέα Δημοκρατία αμφισβήτησε.

τούμενη ως κεντρώα ήταν το ύφος της εξουσίας και η άποψη του Καραμανλή ότι η υπαγωγή στα σχήμα δεξιά - Κέντρο - αριστερά είναι άχρηστη διότι τα ονόματα είναι απλές ετικέτες, χωρίς σαφώς οριαζόμενο περιεχόμενο.

Την προσδευτικότητα των ιδεών μου και των πράξεών μου και την ανθρωπιστική και επιεική άσκηση της εξουσίας, όχι από αδυναμία, αλλά από δύναμη αναγνώριζαν όλες οι πτέρυγες της Βουλής, όταν δε ήμουν υπουργός της Δικαιοσύνης και η άκρα Αριστερά (Χαρ. Φλωράκης και Λεωνίδας Κύρκος).

Εδώ θα ήθελα να προσθέσω, ότι στη Βουλή του 1946 το Ενωτικό Κόμμα ήταν από τα προσδευτικότερα και εγώ προσωπικά ο τολμηρότερος και προσδευτικότερος από τους βουλευτές (Η Αριστερά είχε απόσχει από τις εκλογές του 1946).

Για την περίοδο της υπουργίας μου στο Γιουργείο Παιδείας έγιναν μερικές επικρίσεις από τους Ευάγγελο Παπανούτσο και Βασ. Τατάκη. Άλλα αυτές οι μεταβολές που αναγκάσθηκαν να κάνω είχαν αποφασισθεί προεκλογικά από τον αρχηγό του Ελληνικού Συναγερμού, ο οποίος είχε κοντά του για τα εκπαιδευτικά τον σοφό, αλλά και εμπαθή, πολύ συντηρητικό, αν και πρώην αριστερό Κωνσταντίνο Γεωργούλη. Και ο Παπάγος είχε λάβει προεκλογικά ορισμένες αποφάσεις. Θα εκθέσω ευρύτερα τις περιπτώσεις Παπανούτσου και Τατάκη λόγω της προσωπικότητας ιδίως του πρώτου.

Όταν ανέλαβα το Γιουργείο Παιδείας το Νοέμβριο του 1952 υπηρετούσε ως γενικός διευθυντής Παιδείας ο Ευάγγελος Παπανούτσος, εκπαιδευτικός με μεγάλη πνευματική καλλιέργεια και αρκετή ικανότητα λειτουργού της Παιδείας. Γενικός Γραμματέας είχε διορισθεί ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης, αδελφός του στρατηγού Γεωργούλη υφυπουργού στην Κυβέρνηση Παπάγου κατ' απαίτηση του Πρωθυπουργού Αλεξάνδρου Παπάγου, ο οποίος είχε προσωπική σχέση μαζί του, ίσως και συνεργασία πριν από το σχηματισμό κυβερνήσεως του Ελληνικού Συναγερμού. Και ο Γεωργούλης ήταν μεν σοφός επιστήμονας, πρώην αριστερός ή αριστερίζων και φίλος όλλοτε του Παπανούτσου, αλλά εμπαθής εγχύρος του κατά την εποχή που ανέλαβε την γενική γραμματεία. Ο Γεωργούλης μου έφερε λίγες ημέρες μετά την ανάληψη του υπουργείου μου, σχέδιο διαταγής για ανακρίσεις εναντίον του Παπανούτσου, διότι δήλων οι εκπαιδευτικοί (ιδίως οι επιθεωρητές) υπεχρεώνοντο να φροντίζουν να

Η Κυβέρνηση Παπάγου στον Αγνωστο Στρατιώτη.

διαθέτουν τα συγγράμματά του. Με αυτηρότητα του απάντησα ότι άνθρωπος του αναστήματος Παπανούτσου δεν κρίνεται για πενταρρεκάρες και δεν υπέγραψα τη διαταγή. Τότε φίλος συνάδελφος στην κυβέρνηση μου είπε ότι δεν πρέπει να φύγω στα άκρα για να κρατήσω τον Παπανούτσο, επειδή ο Παπάγος ήταν εκτελειμένος διότι είχε πει σε προεκλογικό λόγο του «να φύγουν οι Παπανούτσοι από την Παιδεία».

Εν τω μεταξύ είχε έλθει στο γραφείο μου ο Παπανούτσος και μου είχε πει τα εξής: «Είμαι βαθύτατα δημοκρατικός. Σέβομαι τη μεγάλη πλειοψηφία της Κυβερνήσεώς σας και είμαι πρόθυμος να την δοηθήσω να επιτύχει και να εκτελέσω κάθε διαταγή σας».

Βρέθηκα στο εξής διλήμμα κατόπιν της επιμονής του Παπάγου να τον απομακρύνω. Να φύγω σε παραίτηση ή να εύρω τρόπο που δεν θα μείωνε τον Παπανούτσο. Προτίμησα το δεύτερο και κατέφυγα στην κατάργηση της θέσεώς του, η οποία είχε δημουργηθεί με διάταγμα που είχε εκδοθεί επί της προηγουμένης κυβερνήσεως. Θα ήταν υπερβολή η παραίτηση μου μόλις είχε σχηματισθεί η κυβέρνηση για την περίπτωση ε-

νός προσώπου, έστω μιας προσωπικότητας αμφισβητούμενης τότε.

Ο Παπανούτσος στα απομνημονεύματά του, που κατ' επιθυμία του δημοσιεύθηκαν μετά τον θάνατό του, στη μεν σελ. 81 κάνει ένα εχθρικό υπαινιγμό εναντίον μου, στη δε σελ. 91 γράφει επιθετικά ότι, όταν του ζήτησαν για να προσφέρει τις υπηρεσίες του το 1957 (επρόκειτο τότε περί Κυβερνήσεως Καραμανλή και όχι Παπάγου) απήτησε να απομακρυνθεί ο γενικός γραμματέας του Υπουργείου Κωνσταντίνος Γεωργούλης που επί ολόκληρη τετραετία, 1953-1957 μαζί με τον υπουργό κ. Κων. Καλλία άλλο δεν είχε παρουσιάσει παρά μια στείρα άρνηση και ιδέες αναχρονιστικές...». Και το μεν παράπονο της σελ. 81 είναι ανθρώπινο και εξηγημένο, αλλά η επίθεση εναντίον μου της σελ. 91 θέτει σε δοκιμασία την ευθύτητά του και την αξιοπιστία του διότι από τα τέσσερα χρόνια (1953-1957) δηλ. από τους 48 μήνες, που επικρίνει ο Παπανούτσος, μόνον δέκα επτά (17) μήνες ήμουν εγώ υπουργός της Παιδείας, ο οποίος μεταξύ άλλων αποδόσεων υπήρξα και κυματοθραύστης κάθισ αντιδραστικού κύματος της εποχής, ο δε εμ-

μέσων επαινούμενος από τον Παπανούτσο Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος, είχε διατελέσει υπουργός της Παιδείας λιγότερο από 30 μήνες. Τον δε Παπανούτσο χρησιμοποίησε όταν έγινε Πρωθυπουργός ο Κων. Καραμανλής.

Στα επόμενα χρόνια έως τον θάνατό του με τον Ευάγγελο Παπανούτσο συναντήθηκαμε κατ' επανάληψη και ανταλλάξαμε σκέψεις, διότι ήθελαν αποτελούσε μία σημαντική πνευματική προσωπικότητα. Μάλιστα τον Οκτώβριο του 1965 λάβαμε μέρος σε «στρογγύλη Τράπεζα» που είχε οργανώσει το περιοδικό «Άλφα». Συντονιστής ήταν ο Κωνστής Μπαστιάς. Μετείχαν στις συζητήσεις ο Ευάγγελος Παπανούτσος, ο καθηγητής Ιωάννης Κακριδής, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και εγώ.

Τότε ευχαρίστως δέχθηκα να απαλειφθούν από τα πρακτικά κάποιες διατυπώσεις του Παπανούτσου, τις οποίες είχα αποδείξει ως ανακριθείς και φυσικά να απαλειφθεί και η δική μου ανασκευή.

Αφού όμως αναγκάζομαι να απαντήσω στην επίθεση Παπανούτσου είμαι υποχρεωμένος να προσθέσω ότι, παρά τα προσόντα του, σε κρίσιμη στιγμή της ιστορίας μας είχε παρεξηγηθεί και

αμφισβητηθεί. Φέρω ως παράδειγμα ότι, όταν ήταν ο Γεώργιος Παπανδρέου (μετέπειτα αρχηγός του) ανέλαβε το υπουργείο της Παιδείας κάποιο διάστημα της περιόδου 1950-1952 δεν τον διετήρησε ως γενικό γραμματέα του υπουργείου Παιδείας που τον είχε διορίσει η Κυβέρνηση Πλαστήρα. Αυτή την περίπτωση την μνημονεύει και στα απομνημονεύματά του ο Ευάγγελος Παπανούτσος, δίνοντας εξήγηση ίσως απαλότερη από την πραγματικότητα, ότι δηλ. ο Γ. Παπανδρέου ήθελε να αποφύγει τις παρεξηγήσεις και επικρίσεις. Αν θυμάμαι όμως καλά, τότε ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε δικαιολογήσει την απομάκρυνση Παπανούτσου από τη γενική γραμματεία με το επιχείρημα, ότι η πνευματική γηγεσία έπρεπε να δρίσκεται στις προφυλακές του αγώνα εναντίον της κομμουνιστικής ανταρσίας κατά τον εμφύλιο και γι' αυτό δεν ήθελε ως γενικό γραμματέα τον Ευάγγελο Παπανούτσο. Δεν αρκούσε, είχε πει ο Παπανδρέου, το ότι στα δημοσιεύματά του δεν είχε γράψει υπέρ του κομμουνισμού. Δεν είχε γράψει ούτε κατά και αυτό το έκρινε άτοπο ο Γεώργιος Παπανδρέου για την εποχή εκείνη της εθνοκτόνου συγκρούσεως.

Ως προς τον Τατάκη τα πράγματα έχουν ως εξής: Έγινε γενική αποκατάσταση του καταργηθέντος εκπαιδευτικού Συμβουλίου από προκάτοχο κυβέρνηση καθώς και η τοποθέτηση των νέων συμβούλων, (μεταξύ των οποίων και ο Τατάκης), οι οποίοι ήσαν νεώτεροι κατ' αρχαιότητα, έγιναν αναπληρωματικοί. Δια να αποδείξω όμως την υπουργική ευαισθησία μου, επειδή το νομοσχέδιο για την αποκατάσταση του παλαιού εκπαιδευτικού Συμβουλίου ήλθε προς συζήτηση σε μεταμεσονύκτια συνεδρίαση της Βουλής, εγώ για να κινήσω την προσοχή της αντιπολιτεύσεως, μήπως δεν το είχε προσέξει, ζήτησα να κάμω σύνταμη ανάλυση, η οποία ήταν περιττή. Σε απάντηση ο αλησμόνητος Νίκος Μπακόπουλος, επρόσωπος της αντιπολιτεύσεως, είπε «κ. Γουργέ η πράξη σας σας τιμά, αλλά εμείς δεν λαμβάνουμε τον λόγο γιατί, ούτως ή άλλως η πλειοψηφία σας είναι καταπληκτική».

Σε άλλες περιπτώσεις υπήρξα κυματοθραύστης της αντιδράσεως. Έτσι διατήρησα διευθυντή του Μουσείου της Ακρόπολης τον αρχαιολόγο Ι. Μηλάδη, ο οποίος είχε διατελέσει υπουργός της κυβέρνησης του Βουνού (ΠΕΕΑ).

Θέλω τέλος να εξηγήσω και μιαν άλλη περίπτωση. Κατόπιν υποδείξεως διάβασα σε κάποιο βιβλίο του καθηγητή Πολιτικού κριτικού Σπύρου Λιναρδάτου που έφερε ως παράδειγμα οξυτή-

Με τη σύζυγό του Χρυσούλα, Πρόεδρο του Λυκείου Ελληνίδων.

των στη Βουλή κάποιο διάλογό μου με τον Ηλία Ηλιού κατά την διάρκεια αγορεύσεώς μου. Ιδού ο διάλογος: Καλλίας: «Μα εσείς (δηλ. ως κομμουνιστής) δεν είσθε δημοκρατικός». Λαζαλούθησε έκπληξη και η ανόητη έκρηξη του αιφνιδιασθέντος Ηλιού, ο οποίος είπε: «Είσαι φασίστας», στην οποία φυσικά απάντησα αποστομωτικά. Άλλα για να εκτιμήσει και αυτή η φράση παραβλέπω μεταγενέστερη επιστολή του Ηλία Ηλιού, η οποία έχει ως εξής:

23 Απριλίου 1976

Λαγανητέ μου Κύριε Κωνστ. Καλλία,

Σας ευχαριστώ θερμά για την «Ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας». Ρουφηξα κυριολεκτικά το ωραίο αυτό βιβλίο σας και ξέροντάς σας, είμαι βέβαιος ότι ειλικρινά σας εκφράζει, με την προσήλωσή σας στα δημοκρατικά ιδεώδη και στη μετριοπάθεια, που πάντοτε σας χαρακτήριζε.

Με τις ευχές μου για καλό Πάσχα
σας χαιρετώ με πολλή φιλία
(υπογρ.) Ηλίας Φ. Ηλιού

Τη δημοσιεύω για απάντηση στο δημοσίευμα του κ. Διαναρδάτου και όχι βέβαια γιατί χρειάζομαι πιστοποίηση δημοκρατικότητος από τον μακαρίτη Ηλία Ηλιού ή οποιονδήποτε άλλο. Από τα λεχθέντα αποδεικνύεται α) ότι στις κρισιμότατες εθνικές περιστάσεις τα πολιτικά κριτήρια είναι η αποτελεσματικότητα της διακυβερνήσεως μέσα πάντοτε στα όρια της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού και β) ότι εγώ άσχετα με το χρώμα των κυβερνήσεων στις οποίες μετείχα ασκούστα πολιτική, όσο ήταν εφικτό, προοδευτική, πολλοί την είπαν υποδειγματική.

Αυτά είναι όσα είχα να πω για τη συμμετοχή μου σε κυβερνήσεις χαρακτηριζόμενες ως δε-

ξιές (μεγάλης οπωσδήποτε εθνικής προσφοράς), στις οποίες η προοδευτικότερη θέση μου είχε και σοβαρό πολιτικό ίστος.

Αυτηρό είναι ότι στις κυβερνήσεις αυτές είχαν εισχωρήσει και πρόσωπα, τα οποία διέπραξαν βαρύτατα σφάλματα από εθνικό ή αντικομμουνιστικό φανατισμό και από παρεξηγημένο και πρωτόγονο πατριωτισμό. Λιγότερο το είχα αποδοκιμάστει πάντοτε αυστηρά και συχνά είχα ματαιώσει απαράδεκτες πρωτοβουλίες τους. Εξάλλου θέλω να προσθέσω ότι είχαν διαπραχθεί και ψυχολογικά σφάλματα και ότι έβλαψαν την εικόνα των κυβερνήσεων της δεκαετίας του 1950 όπως ήσως έβλαψε την εικόνα της και το ύφος της εξουσίας.

Τελικά θέλω να επαναλάβω συνοπτικά ότι είναι αδύνατον να κριθεί δίκαια η δεκαετία του 1950, αν κριθεί χωρίς να συσχετισθεί με τη δεκαετία του 1940. Οι κυβερνήσαντες κατά την δεκαετία του 1950 έσωσαν την Ελλάδα, δημιούργησαν ομαλότητα και ύψωσαν σημαντικά το εθνικό εισόδημα. Το να κρίνονται μόνον από ορισμένα λάθη ή και υπερβασίες κατωτέρων ή ανιτάτων οργάνων ή και ελάχιστων υπουργών, που με άγνοια (η ανοχή του είναι απίθανη) του Πρωθυπουργού που ζημίωσαν το κύρος των κυβερνήσεων και την προσφορά τους είναι αδικία και παραποτήση της πραγματικότητας. Είναι διαστροφή της Ιστορίας εξ άλλου πρέπει να λεγούει ότι και η λεγόμενη «δεξιά» δεν ήταν δυνατόν ν' αποτελείται μόνον από «αγίους». Άλλα και μέσα σ' αυτές τις αποδοτικές κυβερνήσεις εγώ άσκησα αμετάλλητα δημοκρατικότερη πολιτική και επρόδιαβα και όσα λάθη ήταν δυνατόν.

Αυτή είναι η Ιστορία και αυτές είναι οι εξηγήσεις μου για την συμμετοχή μου στις κυβερνήσεις Παπαγάου και Καραμανή κατά την δεκαετία 1950-1960.

Πώς οι Αμερικανοί μου πρότειναν την πρωθυπουργία

Ο Κωνσταντίνος Καλλίας απαντά στην ερώτηση εάν του είχε γίνει απλή βολιδοσκόπηση ή σαφής πρόταση από τους Αμερικανούς, για να αναλάβει την Πρωθυπουργία.

Mου είχε γίνει απερίφραστη πρόταση. Όταν κάποτε (αν θυμάμαι καλά το 1963) μετά τη δολοφονία του Λαμπράκη, και που αδικαιολόγητα είχε κλονισθεί η δημοτικότητα του τότε πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανή, με επεκέφθη ένα πρώι στο γραφείο μου, κατόπιν αιτήσεώς του, ο πολιτικός Σύμβουλος της Πρεσβείας των ΗΠΑ (με βαθμό πρέσβεως) κ. Μπρούστερ και μου είπε περίπου τα εξής: «Αδικαιολόγητα ίσως υπάρχει κάποια κάμψη της δημοτικότητας του πρωθυπουργού κ. Καραμανή. Σεις έχετε κινήσει την πρασοχή και το ενδιαφέρον του STATE DEPARTMENT, διότι εκτός της εκτιμήσεως του κόμματός σας, έχετε και αναγνώριση και εμπνέετε εμπιστοσύνη και στους αντιπάλους σας. Τι θα ελέγατε να αναλαμβάνετε την πρωθυπουργία;» Έγώ αντέδρασα, περισσότερο ίσως απ' όσο επέτρεπαν οι συνθήκες της εποχής. Του απάντησα: «Μα οι Αμερικανοί θα με κάνουν πρωθυπουργό;» Εκείνος τότε μου είπε: «Δεν είμαστε αφελείς. Εμείς παίρνουμε μια πρωτοβουλία επωφελή για την Ελλάδα. Κατά τα άλλα όλα θα γίνουν κανονικά, ο βασιλεύς θα σας καλέσει να σας δώσει την εντολή και ο Καραμανής θα σας δώσει ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή».

Έγώ ήρεθηκα σε μια στενόχωρη θέση. Θα γινόμουν πρωθυπουργός με πρωτοβουλία των Αμερικανών, όχι δέδουλα παρακαλώντας αυτούς, αλλά παρακαλούμενος; Εξάλλου θα περιείχε η απόφασή μου να δεχθώ κάποια έλλειψη αθρότητος, αν δεν συζητούσα εκ των προτέρων το θέμα με τον τότε Πρωθυπουργό κ. Κων. Καραμανή. Βέβαια, την εποχή της διαιρέσεως του πλανήτη σε δύο κόσμους, δεν ήταν αδιανόητη η φιλική παρέμβαση υπό τον τύπο εκδηλώσεως ενδιαφέροντος της ηγέτιδος δυνάμεως του δυτικού κόσμου. Εξάλλου ο ανατολικός κόσμος εκτελούσε δουλικά τις εντολές της ΕΣΣΔ ή εξαναγκάζόταν δια της δύναμης. Όσον αφορά δε τη θέση μου απέναντι του κ. Καραμανή «δεν έχει γίνει ποτέ κανένας πρωθυπουργός με ευχάριστη παραδοχή εκείνου, τον οποίο διαδέχεται», ούτε εκείνος θα

αναγνώριζε ποτέ τη θυσία μου και την λεπτότητά μου να εξαρτήσω την ανάληψη της πρωθυπουργίας από συγκατάθεσή του εκ των προτέρων. Εξάλλου, μετά την οριστική αποδοχή μου, αν εγίνετο, μπορούσα να δοκιμάσω συνενόηση με τον κ. Καραμανή, του οποίου άλλωστε χρειαζόμουν την πολιτική υποστήριξη, δηλ. ψήφον εμπιστοσύνης του κόμματός του.

Άλλα εμένα με ενοχλούσε τη ιδέα της πρωθυπουργίας μου με απαλή, έστω, Αμερικανική επέμβαση. Οι διαπραγματεύσεις πάντως συνεχίστηκαν και επρόκειτο να οριστικοποιηθεί η συμφωνία σε γεύμα στο σπίτι του Αμερικανού πρέσβεως. Τα γεύματα έγιναν παρόντος του κ. Μπρούστερ και του κ. Γ. Πλυτά. Εκεί έσπασε η συμφωνία με δύο προκλητικές ερωτήσεις μου. Άς σημειωθεί ότι οι Αμερικάνοι δεν μου είχαν θέσει κανέναν όρο, ούτε μου είχαν ζητήσει καμιά συγκατάθεση για την πολιτική μου. Πολύ περισσότερο δεν μου ζητήθηκε καμιά ελαστικότητα για τα εθνικά μας ζητήματα.

Η τυραννούμενη συνείδησή μου όμως, με ώθησε σε δύο ερωτήματα προκλητικά κατά τη διάρκεια του γεύματος. Πρώτον ζήτησα υπόσχεση ευνοϊκής λύσεως για το Κυπριακό. Και ο πρέσβης μου απάντησε, ότι το διαπραγματεύειτε σεις προσωπικά με την Αμερικανική Κυβέρνηση. Τότε εγώ του είπα ότι διστάζω να έχω εμπιστοσύνη ευνοϊκής εξελίξεως, γιατί όταν διέπραξαν στις 6 Σεπτεμβρίου 1955 οι Τούρκοι τα οργανώμένα από την Τουρκική Κυβέρνηση εγκληματικά αίσχη της Κωνσταντινουπόλεως και της Σμύρνης, οι Αμερικανοί έστειλαν την ίδια νότα στους θύτες, στους εγκληματίες Τούρκους και στα θύματα, δηλ. στην Ελλάδα. Ο πρέσβης μου απάντησε ότι η νότα δεν ήταν η ίδια, διότι η προς την Τουρκία είχε έναν αυστηρό, ίσως απειλητικό πρόλογο. Του λέγω αμέσως, γιατί αυτός δεν δημοσιεύθηκε και μου απάντησε για να μη θίξουμε την ευαισθησία του τουρκικού λαού. Τότε εγώ οργισμένος του απάντησα: «Είχατε δέδουλα υπολογίσει επί της αναισθησίας του ελληνικού λαού»

Θεσσαλονίκη 1953. Εγκαίνια Βυζαντινολογικού Συνεδρίου. Αριστερά του τότε άνακτος, ο Κωνσταντίνος Καλλίας.

και έτσι έσπασε η διαπραγμάτευση. Όταν κατέβαιναμε τη σκάλα της κατοικίας του Αμερικανού πρέσβεως ο Γιώργος Πλυτάς με αγκάλιασε και μου είπε ότι αισθάνθηκε εθνικά υπερήφανος.

Ο χειρισμός του όλου θέματος μπορεί να κριθεί ως εξής: η πρώτη φάση μπορεί να θεωρηθεί συγκατάθεση προς την αδιάλλακτη θεωρητική θέση του αποκλεισμού ξένων επεμβάσεων, έστω και αν μπορούσε να είναι επωφελής, οπωσδήποτε δε υπήρξε μία πρόταση με πλήρη σεβασμό των εθνικών πρωτοβουλιών και μέσα στο πολιτικό και το διεθνές κλίμα της εποχής εκείνης.

Η δεύτερη φάση είναι ιδεολογικά συνεπής και εθνικά υπερήφανη, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι υπήρξε επωφελής για την Ελλάδα.

Άλλη περίπτωση προτάσεως πρωθυπουργίας μου έγινε τον Οκτώβριο του 1973 επί Χούντας. Ζήτησε τότε να με επισκεφθεί ο συνταγματάρχης Πανταζής εκ μέρους 50 συνταγματαρχών, ορκισμένων να δώσουν λύση, τερματίζοντας τη δικτατορία με ελεύθερες εκλογές, από κυβέρνηση με εμένα πρωθυπουργό. Του αρνήθηκα λέγο-

ντας ωμά, ότι, αν νομίζουν ότι έχω κύρος και δύναμη στην κοινή γνώμη, αυτά όλα θα εξαπισθούν μόλις πατήσω το πόδι μου στο κατώφλι της Χούντας. Δύναμή μου είναι η αντίστασή μου γη αμετάκλητη και μαχητική αντίθεσή μου. Τότε μου είπε: «Νομίζετε ότι δεν υπάρχει ειρηνική έξοδος από τη δικτατορία;».

Του απάντησε ότι ίσως ο Καραμανλής, επειδή είχε 8ετή επιτυχημένη πρωθυπουργία, στηριγμένη από το Λαό, ίσως θα μπορούσε να επιχειρήσει μια τέτοια λύση, χωρίς και εκείνος να είναι βέβαιο ότι θα επιτύχει.

Υπαινιγμός πρωθυπουργίας, χωρίς προθεσμία μου είχε κάνει και ο τότε αρχηγός του Κράτους, παρά το ότι του είχα ρητά δηλώσει ότι είμαι υπέρ της αθασίλευτης Δημοκρατίας και ότι είχα αγωνισθεί υπέρ αυτής και κατά το δημοψήφισμα του 1946. Επίσης πολλές φορές συνάδελφοί μου, ύστερα από πολύ επιτυχείς αντιμετωπίσεις της αντιπολιτεύσεως εκ μέρους μου επί κρισίμων θεμάτων μου έλεγαν ότι απέβλεπαν σε μένα, όταν θα ερχόταν η ώρα διαδοχής του Καραμανλή.

Δείγμα αγώνων για τα εθνικά προβλήματα

Παρατίθεται ένα μόνο κείμενο από τους αγώνες του Κ. Καλλία επί μία ολόκληρη τεσσαρακονταετία για την ιερή υπόθεση της Κυπριακής ελευθερίας. Οι αγορεύσεις του, τα υπομνήματά του, οι προτάσεις του, οι εμπιστευτικές εκθέσεις του κ.λπ. αποτελούν ολόκληρο τόμο. Ισως κάποτε να τα δημοσιεύσει.

Το Ελληνικό κείμενο του λόγου, όπως το εξεφώνησε στις 12.9.1957, ώρα 3.30 μ.μ. ενώπιον της Διακοινούλευτικής Διασκέψεως που είχε συνέλθει στο Λονδίνο.

«Εν τω πλαισίῳ της συζητήσεως επί της εκθέσεως του Γενικού Γραμματέως επιθυμώ να τονίσω τα ακόλουθα. Δεσπόζει της εποχής μας η αλματώδης πρόδος η οποία εστημειώθη εις τον ταμέα των φυσικών επιστημών. Ιδιαιτέρως πρέπει να τονισθή η σημασία της παραγωγής κολοσσιαίων ποσοτήτων ενέργειας δια της διασπάσεως του πυρήνας του ατόμου.

Η ενέργεια αὕτη παράγεται είτε εκ σχάσεως (FISSION) ήτοι διαιρέσεως του πυρήνα (παράδειγμα το ουράνιον), είτε εκ συντήξεως (FUSION), ήτοι ενώσεως περισσοτέρων πυρήνων εις θερμοκρασίαν ενός εκατομμυρίου βαθμών και δημιουργίας πυρήνας ανιψιότερης τάξεως (παράδειγμα το υδρογόνον).

Ασύλληπτος είναι η αποδεσμευμένη δύναμις εκ της διασπάσεως του ατόμου. Διαγοίγονται ούτω νέοι ορίζοντες δια το μέλλον του κόσμου. Ακόμη και τα κριτήρια μεταβάλλονται, τόσον των οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων, όσον και των διεθνών σχέσεων. Εις την ιστορίαν των κατακήσεων του ανθρώπου, δεν εστημειώθη ἀλλη ιστότιμος προς την αποδέσμευσιν της ενέργειας του ατόμου, αφ' ότου ο ανθρώπος εξουσίασε το πυρ.

Ενώπιον του ανθρώπου, ενώπιον των Κρατών, με ιδιαιτέραν ευθύνην των μεγάλων παγκοσμίων δυνάμεων, ευρίσκονται δύο δρόμοι. Ο εις οδηγεί εις την ευημερίαν, ο άλλος εις την καταστροφήν.

Η ειρηνική χρησιμοποίησις της πυρηνικής ενέργειας και άλλων παραλλήλων επιτευγμάτων της φυσικής επιστήμης είναι πιθανόν να οδηγήσῃ συν τα χρόνον εις τοιαύτην πληθώραν οικονομικών αγαθών, ώστε θα απλώνεται ημέρα τη ημέρα εις ευρύτερα στρώματα η ευημερία.

Η πολεμική χρησιμοποίησις της πυρηνικής ενέργειας καθ' όλας τα πιθανότητας θα προκα-

λέση την καταστροφήν αμφοτέρων των εμπολέμων παρατάξεων, ιδίως μετά την κατασκευήν της Βόμβας υδρογόνου και του λεγομένου «απολύτου όπλου». Και αν ακόμη ο επιτιθέμενος επωφελήθη πλήρως των πλεονεκτημάτων του αιφνιδιασμού θα περισσεύσουν κάπου εις τον κόσμον ολίγαι βάσεις, από τας οποίας θα εξαπολυθή ο διεθνής και η καταστροφή και εναντίον του επιτεθέντος.

Ένας άγριος πυρηνικός πόλεμος θα είχεν ενδεχομένως ως συνέπειαν την εξαφάνισην του ανθρωπίνου γένους, λόγω των αμέσων αποτελεσμάτων αλλά και των εμμέσων επιδράσεων (ραδιενέργειες) εκ της χρήσεως πυρηνικών όπλων.

Η Λογική και η Ηθική δεν έπεισαν μέχρι σήμερον τα κράτη να διατυπώσουν τον οριστικόν και δίκαιον χάρτην — εννοώ τον καταστατικόν και όχι τον γεωγραφικόν χάρτην — της ειρηνικής συμβιώσεως των λαών.

Πιθανώς η Λανάγκη, ο κίνδυνος της πλήρους καταστροφής, να επιτύχη εκεί όπου απέτυχαν η Λογική, η Δικαιοσύνη και η Ηθική. Λι δυσχέρειαι είναι πελώριαι και η πρόβλεψις, βάσει των δεδομένων, δυσμενής. Προσωπικως όμως είναι αισιόδοξος, διότι πιστεύω ότι ο κόσμος δεν έχει παραφρυνήσει.

Εφ' όσον αι υλικαί δυνάμεις εξουδετερώνονται αμοιβαίως, ισαρροπούσαι εις το σημείον της πλήρους και, ενδεχομένως, οριστικής καταστροφής των αντιμετώπων κολοσσών, αι άλλαι δυνάμεις, αι ηθικαί θα πρέπει να προσδιορίζουν. Ωάτον ή δράδυον, τας τύχας του κόσμου. Αποτελεί τούτο ελπίδα, ίσως ασταθή, και πιθανότητα, έστω και περιορισμένην. Αλλά δεν έχομεν να γάσωμεν αν καλλιεργήσωμεν την ελπίδα με την πεποίθησιν ότι η εντρύφησις εις σκοτεινάς και απαιτιοδόξους προβλέψεις επιδεινώνει την κατάστασιν. Εις την περίπτωσιν μας η αισιοδοξία αποτελεί καθήκον και κίνητρον επωφελών προσπαθειών.

Ας ελπίσωμεν ότι, πίσω από τα ραδιενέργα σύννεφα των πυρηνικών δοκιμών, ευρίσκονται εν

αναμονή, δια να καταλάβουν κυρίαρχον θέσιν εις ένα νέον κόσμον, αι δυνάμεις τας οποίας ο χρόνος ούτε φθείρει ούτε τελειοποιεί, η Ελευθερία, η Δικαιοσύνη, ο Ανθρωπισμός, η μεταξύ των λαών Αδελφωσύνη, η εντός των κρατών Δημοκρατία. Βεβαίως δεν έφθασεν ακόμη η ώρα πραγματώσεως των ωραίων ελπίδων μας, παρ' ολίγον για είπω των ονείρων μας, παρασυρόμενος και εγώ από των απαισιοδόξων τα κηρύγματα. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι εις τον ενδιαμεσον χρόνον πρέπει να διέπεται ο κόσμος από το «δίκαιον του ισχυροτέρου», ή την ιδεολογίαν της ζουγκλας.

Ας εκπληρώνωμεν, προς το παρόν τουλάχιστον, τας συγκεκριμένας υποχρεώσεις, τας οποίας έχομεν ως κράτη εγγράφως αναλάβει και φέρουν την υπογραφήν μας, χωρίς να προσπαθούμεν να υπεκφύγωμεν, παραποιούντες την έννοιαν των μεταξύ μας συμφωνιών. Επικαλούμαι τρία βαρυσήμαντα κείμενα, τον «Χάρτην των Ηνωμένων Εθνών» του 1945, την Οικουμενικήν Διακήρυξιν των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 1948 και την Ευρωπαϊκήν σύμβασιν προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του 1950.

Και αι τρεις αύται διεθνείς πράξεις διαπνέονται εν τω συνόλῳ των υπό ευγενών και φιλελευθέρων αρχών. Ειδικώτερον όμως θα επικαλεσθώ το άρθρον 1 του καταστατικού χάρτου του Ο.Η.Ε., το οποίον καθιερώνει την αρχήν της αυτοδιαθέσεως των λαών, το άρθρον 2 της Οικουμενικής Διακηρύξεως, το οποίον προβλέπει την ισχύν όλων των ελευθεριών εις όλα τα εδάφη των υπογραφουσών χωρών, ασχέτως προς το νομικόν καθεστώς, υπό το οποίον τελούν, συμπεριλαμβανομένων επομένων και των αποικιών, το άρθρον 3 της αυτής Διακηρύξεως, το οποίον αποτελεί αφορισμόν κατά των βασανιστηρίων, τέλος την Ευρωπαϊκήν σύμβασιν των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και ιδίως το άρθρον 3, ταυτόσημον ως προς την καταδίκην των βασανιστηρίων προς το άρθρον 2 της Οικουμενικής Διακηρύξεως.

Επικαλούμαι τέλος το άρθρον 1 του Καταστατικού τημάν των ιδίων, ήτοι της Διακοινούλευτικής Ενώσεως, το οποίον περιλαμβάνει μεταξύ των σκοπών της Ενώσεώς μας την προωγγήν των δημοκρατικών θεσμών.

Οφείλω δυστυχώς να διαπιστώσω ότι, πολλαί από τας πρωτοβουλίας και από τα γεγονότα

1954, Ολυμπία. Με τον Κόνραντ Αντενάουερ.

1956. Στα έργα της Γλίκης με τον Πρωθυπουργό Κ. Καραμανή.

τα οποία έλαβον χώραν κατά την ιστορικείσαν υπό του Γενικού Γραμματέως περίοδον, δεν ευρίσκονται εν αρμονίᾳ ούτε προς τας ανειλημμένας διεθνείς υποχρεώσεις, ούτε προς τας βασικάς αρχάς, αι οποίαι αποτελούν τα βάθρα του πολιτισμού. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα μεταξύ των γεγονότων, τα οποία μνημονεύονται εν τη εκθέσει του Γενικού Γραμματέως. Φέρω ως πρώτον παράδειγμα τον τρόπον αντιμετωπίσεως του Κυπριακού προβλήματος.

Βαρείαί είναι αι ευθύναι και της Μεγάλης Βρεταννίας και των αρμοδίων διεθνών οργανισμών, διότι δεν επετράπη μέχρι σήμερον εις τον πολιτισμένον λαόν της Κύπρου, με την ιστορίαν των 30 αιώνων, να ασκήσῃ το δικαίωμα της αυτοδιαθέσεως. Η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού της Κύπρου, αποτελουμένη από 500.000 Έλληνας (το ποσοστόν υπερβαίνει το 80%) εξακολουθεί να είναι υπόδουλος εν μέσω εικοστώ αιώνι. Τα παντοειδή προσχήματα, τα οποία εφευρίσκονται, είναι ανάξια προσοχής.

Εις την περιοχήν της Μεγαλονήσου έχει καταλυθεί πάσα έννοια ελευθερίας και όλαι αι εξουσίαι απορρέουν από την θέλησιν ενός τυράννου, ο

οποίος κατ' ευφημισμόν μόνον ονομάζεται «Κυβερνήτης».

Αποτρόπαια βασανιστήρια εφαρμόζονται εις βάρος υποδίκων, το έγκλημα των οποίων είναι ότι ζητούν την ελευθερίαν των και εις βάρος ακόμη αυθαιρέτως κρατουμένων προσώπων, άνευ συγκεκριμένης τινός κατηγορίας. Τα βασανιστήρια απησχόλησαν επανειλημμένως την Βουλήν των Κοινοτήτων, πρωτοβουλία δουλευτών με φιλελευθέρων συνείδησιν και μέρος του αγγλικού τύπου, υπάρχουν δε και περιπτώσεις, αι οποίαι ανεγνωρίσθησαν και δικαστικώς υπό Αγγλου δικαστού εν Κύπρω. Ολόκληρος σειρά εξ αυτών περιέχεται εις την από 19ης Δεκεμβρίου 1956 επιστολήν του νομίμου αντιπροσώπου της Ελλάδος εις τα Ηνωμένα Έθνη προς τον Γενικόν Γραμματέα.

Συλλογικαί ποιναί πάσης φύσεως, απαγγονισμοί πατριωτών και τόσα άλλα συμπληρώνουν την ζοφεράν εικόνα της εν Κύπρω καταστάσεως αλλά και στιγματίζουν τους υπευθύνους.

Η επί του Κυπριακού προβλήματος απόφασις των Ηνωμένων Εθνών, ληφθείσα κατά την παρελθούσαν σύνοδον, υπήρξεν άτολμος, υπό την

Κ. Καραμανλής, Γ. Παπανδρέου, Κ. Καλλίας, επί πρωθυπουργίας του πρώτου.

έννοιαν ότι δεν προέβη εις σύστασιν δια την άμεσον εφαρμογήν της αρχής της αυτοδιαθέσεως. Παρά ταύτα όμως και η πολιτική επιτροπή και η συνέλευσις εξέφρασαν την ειλικρινή επιθυμίαν «να ευρεθή λύσις ειρηνική, δημοκρατική και δικαία, συμφώνως πρός τους σκοπούς και τας αρχάς του Χάρτου των Ηνωμένων Εθνών».

Εν τούτοις η Μεγάλη Βρεταννία κατά το διαρρέυσαν διάστημα ουδαμός εξεδήλωσε την ουσιαστικήν της συμμόρφωσιν προς το περιεχόμενον της αποφάσεως ταύτης. Η στάσις αύτη προκαλεί όχι μόνον απογοήτευσιν αλλά και εξέγερσιν της ανθρωπίνης συνειδήσεως. Τουναντίον η Ελληνική Κυβέρνησις, εντολοδόχος του Κυπριακού Λαού, εξεδήλωσε πάντοτε την καλήν της θέλησιν, η οποία θα ηδύνατο να διευκολύνη μίαν δικαίαν λύσιν του προβλήματος.

Εξάλλου πρέπει με ικανοποίησιν να μνημονεύσω ότι, όλως προσφάτως, το Συνέδριον των Αγγλικών Εργατικών Συνδικάτων ετάχθη υπέρ της εφαρμογής της αρχής της αυτοδιαθέσεως της Κύπρου.

Και άλλα θλιβερά γεγονότα εστημειώθηκαν κατά το λήξαν έτος εις τον κόσμον, όπως η θιάσια

κατάπνιξις υπό των Σοβιετικών στρατευμάτων της αυθορμήτου εξεγέρσεως του Ουγγρικού Λαού, ζητούντος την ελευθερίαν του, η επιδρομή κατά του Σουέζ κ.λπ. Δεν επιθυμώ να ενδιατρίψω ιδιαιτέρως εις την κριτικήν όλων των θλιβερών περιστατικών της διεθνούς ζωής, διότι επείγομαι να διατυπώσω τα συμπεράσματά μου.

Ευρισκόμεθα εις την προτεραίαν μίας εποχής, κατά την οποίαν η Ανάγκη, ο κίνδυνος δηλαδή της ολοκληρωτικής καταστροφής, ελπίζω ότι θα επιβάλει εις τον κόσμον αποφάσεις ηθικώς υγιειστέρας και σωφρονεστέρας.

Η εξακολούθησις υπό των αποικιοκρατικών δυνάμεων της μυαπικής πολιτικής του δόλου και της βίας, ως αναχρονιστικού υπολείμματος του παρελθόντος, καθώς και η ωμή κατάλυσις πάσης εννοίας ελευθερίας υπό των ολοκληρωτικών καθεστώτων και ακόμη περισσότερον η απροκάλυπτος ένοπλος επέμβασις εις το εσωτερικόν άλλων χωρών, είναι απαράδεκτοι.

Εις τα έλαθη της ψυχής των λαών εμφωλεύουν αγναί προθέσεις. Ήμείς, οι αμετώτεροι φορείς της λαϊκής θελήσεως οι αποτελούντες τα Κοινοβούλια, συνεπείς εις την πραγματικήν εντολήν,

την πηγάδιουσαν κατ' ευθείαν από την ψυχήν των λαών, ας προετοιμάσωμεν ένα καλύτερον μέλλον δια τον κόσμον επιβάλλοντες, οσημέραι και περισσότερον, εις τας Κυβερνήσεις των σεβασμόν της ελευθερίας όλων των λαών και των ατόμων και την τήρησιν όλων των ανειλημμένων υπογρεώσεων.

Άλλως προδίδομεν την αποστολήν μας, κινδυνεύοντες να εκπέτωμεν εις απλά θργανά αφύ-

γων μηχανισμών, εστερημένων ιστορικής αποστολής και αρχούμενων εις το να λειτουργούν καλλίτερον ή χειρότερον κατά χώρας ή εποχάς».

(Έχει δημοσιευθεί στα Πρακτικά της Διακοινοβουλευτικής διασκέψεως με ελάχιστες παραλείψεις).

Ακολουθεί δείγμα της μεγάλης δημοσιότητας την οποία έλαβε ο λόγος του στο Λονδίνο από ολόκληρο τον αγγλικό τύπο.

Greece ("Freedom for Cyprus") and Russia ("Stop the H-tests") get in early

The Queen had barely left Westminster Hall yesterday, after opening the Inter-Parliamentary Union conference, when visiting M.P.s began to criticise Britain.

Greece and Russia got in first.

Mr. Constantin Kallias (Greece), opening the general debate, accused Britain of "shocking malpractices" in Cyprus. The only crime committed by the Cypriot people was to ask for their freedom.

First step

Article Two of the United Nations Declaration of Human Rights, he said, gave all peoples, including Colonies, the right to choose their own form of government.

But the Cypriot people had not been able yet to exercise the right of self-determination.

Mr J.I. Paleskis (Russia) pressed

the Soviet view that brought the breakdown of the London disarmament talks last week.

"Those who possess thermonuclear and nuclear weapons", he said, "should immediately stop tests of those weapons as a first step towards their abolition and prohibition".

"Healing" hope

The removal of the "threat to Egypt" confirmed Russian belief that wars were not necessarily inevitable.

Russia believed there was a possibility, if not immediate, to heal the division of Europe and to make agreements for general collective security.

The delegates of 50 nations had seen the pageantry known to the Mother of Parliaments for seven centuries.

A dozen State trumpeters of the Household Cavalry sounded a fanfare when the Queen and Prince Philip

arrived — the Queen in a blue silk taffeta dress slightly deeper than royal blue.

The Queen said she was proud that political life in all the nations of the Commonwealth of which she was head was based on parliamentary government.

"We regard it as both the proof and the guardian of our democracy. It may not please all the people all the time, but it is essential if the individual is to remain free and all are to be equal before the law".

Mr. Macmillan said that if parliamentary government was to have any real meaning, parliamentary representatives must represent their electorate.

They must not be the creations of some outside body. They must be free men and not nominees. They must have the right of free speech and free criticism.

(DAILY MAIL — 13 Σεπτεμβρίου 1957)

ΕΠΙΘΕΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟΝ

ΛΟΝΔΙΝΟΝ 12 (Ρώμε). Ανοίγων σήμερον την γενικήν συζήτησιν κατά την ενταύθα διάσκεψιν της Διακοινοβουλευτικής Ενώσεως ο Έλλην αντιπρόσωπος κ. Καλλίας επετέθη κατά της Βρεττανίας εν σχέσει με το Κυπριακόν ζήτημα.

Ούτος είπεν ότι εφηρμόσθησαν εν Κύπρῳ α-

πάνθρωπα μέτρα, παρ' όλον ότι το μόνον έγκλημα, το οποίον διέπραξεν ο λαός της, ήτο να ζητήσῃ την ελευθερίαν του.

— Σήμερον θα ομιλήσῃ εις το συνέδριον ο βουλευτής της Αντιπολιτεύσεως κ. Γεώργιος Μαύρος.

(«Ελεύθερος» Λευκωσίας Κύπρου — 13 Σεπτεμβρίου 1957)

Αφιέρωμα

Η προσφορά του Κ. Καλλία στην Παιδεία

Ο Κ. Καλλίας ανέλαβε το Υπουργείο Παιδείας περί τα τέλη Νοεμβρίου 1952 και απεχώρησε μετά από 17 μόλις μήνες δηλ. στις 10 Απριλίου 1954. Ήταν μια δύσκολη εποχή της μετεμφυλιακής περιόδου. Ο αρχηγός του Συναγερμού είχε προεκλογικά αναλάβει ορισμένες δεσμεύσεις, οι οποίες καθιστούσαν το έργο του υπουργού δύσκολότερο. Επίσης είχε να αντιμετωπίσει ένα πολιτικό κλίμα αντιδράσεως και αντιθέσεως προς την προηγηθείσα Κυβέρνηση Πλαστήρα, αλλά ιδίως εγχρότητας προς τις αριστερές παρεκτροπές του εμφυλίου.

Επίσης τα οικονομικά μέσα ήταν ελάχιστα. Και εν τούτοις ο Κ. Καλλίας επετέλεσε σημαντικότατο έργο, του οποίου η μνήμη διατηρήθηκε επί πολλά χρόνια μετά την αποχώρησή του. Ειδικότερα ο Κ. Καλλίας επέβαλε και εφάρμοσε την απόλυτη νομιμότητα και τη χρηστή διοίκηση. Στη συνέχεια ανακάλεσε όλες τις αποσπάσεις (άνω των χιλίων), οι οποίες είχαν απορυμώσει τη Βόρεια Ελλάδα. Ο Κ. Καλλίας, ο οποίος πριν γίνει Υπουργός της Παιδείας, είχε περιοδεύσει την Β. Ελλάδα μαζί με τον αείμνηστο Παναγιώτη Κανελλόπουλο είχε γνωρίσει τις ανάγκες, αλλά και διαπιστώσει το ευαίσθητο ψυχολογικό κλίμα των βορείων διαμερισμάτων της Χώρας, όπου κατά το διάστημα της κατοχής είχε οργάσει τη προπαγάνδα ότι η Ελλάδα το βόρειο τμήμα της το θεωρούσε ως τόπο δυσμενούς μεταθέσεως, περίπου εξορίας των δημοσίων υπαλλήλων. Γι' αυτό ο Κ. Καλλίας εφάρμοσε πολιτική καθαρά προνομιακή υπέρ της Β. Ελλάδας. Το σύνολο σχεδόν των νέων διορισμών έγινε στην Β. Ελλάδα καθώς και το μεγαλύτερο μέρος των πιστώσεων δόθηκε εκεί. Στο τέλος της θητείας του αρνήθηκε να εκτελέσει τις νόμιμα αποφασισμένες από τα συμβούλια μεταθέσεις από τη Βόρεια προς τη νότια Ελλάδα. Η επίμονη προσπάθειά του ήταν να φθάσουμε στο σημείο να έχουν τα σχολεία του Βορρά τόση αναλογία εκπαιδευτικών προς τους μαθητές, ώστε τα μεγάλα κέντρα του Νότου. Ο ίδιος επεσκέψθη σχεδόν όλα τα ακριτικά σχολεία από το Ορμένιο στον Έβρο, έως τη Σαγιάδα της Ηπείρου απέναντι στην Κέρκυρα και εμφύγων επί τόπου δασκάλους, γονείς και μαθητές. Από τον Μάιο έως τον Ο-

κτώβριο του 1953 περνούσε τρεις ημέρες της εθδομάδας περιοδεύοντας τη Β. Ελλάδα.

Ακόμη και για την ίδρυση ημιγυμνασίων έδωσε προτεραιότητα στη Β. Ελλάδα. Δια του υπερβολικού ενδιαφέροντός του κατέπιξε την προκατάληψη περί δυσμενούς μεταχειρίσεως της πάντοτε εμπερίστατης Β. Ελλάδας.

Με τους προνομιακούς διορισμούς στη Β. Ελλάδα, τοποθέτησε στα ακριτικά σχολεία εκατοντάδες δασκάλους πρώην εφέδρους αξιωματικούς, οι οποίοι είχαν ειδικά εκπαιδευθεί. Έτσι είχαμε αποκτήσει και μοναδικής στάθμης αντικατασκοπεία.

Επί Κυβερνήσεως Παπάγου Φηφίσθηκε ο Ν. 2500 που προέβλεπε την κατάρτηση μέχρι 15% των θέσεων και των βαθμών των δημοσίων υπαλλήλων. Ο Κ. Καλλίας, αγωνιζόμενος άκαμπτα υπέρ της Παιδείας και των λειτουργών της, αρνήθηκε να δεχθεί περικοπή έστω και 1%. Η προθεσμία έληγε αρχές Απριλίου 1954 και έτσι η Παιδεία δεν έχασε τους λειτουργούς της και οι εκπαιδευτικοί διατάριχαν. Έτσερα όμως από λίγες ημέρες έγινε ανασχηματισμός της κυβερνήσεως Παπάγου και στην νέα Κυβέρνηση δεν περιελήφθη ο Κ. Καλλίας. Ο Κ. Καλλίας είχε θυτιάσει το υπουργείο του χάριν της Παιδείας.

Εδώ είναι χρήσιμο να προστεθεί ότι οκτώ περίου μήνες πρωτύτερα πέτυχε τον διορισμό χιλιάδων εκπαιδευτικών για την συμπλήρωση των κενών. Το επέτυχε δηλώνοντας μέσα στο Υπουργικό Συμβούλιο ότι, αν δεν του εδίδοντα αυτές οι πιστώσεις, θα παραιτείτο.

Επί της υπουργίας του συνέβηκαν το καλοκαίρι του 1953 οι καταστρεπτικοί σεισμοί της Επτανήσου. Ο Κ. Καλλίας έλαβε ραγδαία μέτρα. Το πρώτο βράδυ έστειλε τον βυζαντινόλογο και διαπρεπή ιστορικό της τέχνης Μανώλη Χατζηδάκη (σήμερα ακαδημαϊκό) στη Ζάκυνθο και στην Κεφαλληνία. Επισκέφθηκε δε και ο ίδιος τα κατεστραμμένα νησιά. Το βράδυ δε της ημέρας των μεγάλων σεισμών ειδοποίησε, ότι ήταν σε θέση να παραλάβει στις μαθητικές κατασκηνώσεις της Αττικής το σύνολο των μαθητών της Επτανήσου. Στο ενδιαφέρον του υπουργού Κ. Καλλία, στην συνεχή παρακολούθηση και στην διάθεση

Με τη μητέρα του Ελένη Καλλία.

όλων των μέσων και των ειδικοτήτων, ο διακεχιριμένος Ακαδημαϊκός Μανώλης Χατζηδάκης, ο οποίος επί τόπου έκανε υπεράνθρωπες προσπάθειες, αποδίδει σ' αυτόν την σωτηρία του μεγαλύτερου ποσοστού των φορητών εικόνων παρά την πυρκαγιά και προτείνει «Καθημερινή» (επτά ημέρες 16.7.1995) να δοθεί το όνομα του Κ. Καλλία σε ένα δρόμο της Ζακύνθου. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι λύσεις εδίδοντο τάχιστα.

Ο Κ. Καλλίας κατά το διάστημα της υπουργείας του μελέτησε το θέμα και διατύπωσε τον νόμο περί ριζικής αντιμετωπίσεως του αναλφαβητισμού των ενηλίκων. Κατά την αποχώρησή του το σχετικό νομοσχέδιο δρισκόταν στο Γενικό Λογιστήριο.

Τη μέση Παιδεία την διήρεσε σε δύο κύκλους Εκπαιδεύσεως και επέτυχε την αύξηση των νομοθετημένων θέσεων. Επίσης ανέθεσε στο εκπαιδευτικό συμβούλιο την πλήρη αναμόρφωση του προγράμματος, η οποία δεν ήταν δυνατό να συντελεσθεί σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα.

Στην Ανώτατη Παιδεία εξασφάλισε την ανεξαρτησία της. Όταν, κατά τη διάρκεια κάποιας

περιοδείας του, το υπουργικό Συμβούλιο διόρισε 3 καθηγητές στην Πάντειο, χωρίς κρίση από καθηγητές, υπέβαλε παραίτηση και την ανεκάλεσε όταν ο Πρωθυπουργός Αλέξανδρος Παπάγος απέσυρε από το Εθνικό Τυπογραφείο το Β.Δ. των διορισμών, υπογεγραμμένο και από τον Βασιλέα, τον Πρωθυπουργό και πολλούς υπουργούς.

Προσπάθησε επίσης ν' ανταποκριθεί στις ανάγκες της Ανωτάτης Εκπαιδεύσεως. Η επικοινωνία με τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα ήταν άνετη και τα αιτήματά τους εύρισκαν πάντοτε θερμή υποδοχή. Οι λύσεις εδίδοντα τάχιστα, αντικειμενικά και καλοπροαιρέτα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην γενική υπαλληλική απεργία που έγινε τότε οι εκπαιδευτικοί δεν έλαβαν μέρος (έλεγχαν ότι αυτούς τους προστατεύει ο υπουργός τους) και από τους υπαλλήλους του Υπουργείου Παιδείας έλαβε μέρος το 10% συμβολικά και μόνον για δύο ώρες. Βαθιά ικανοποιημένος ο Πρωθυπουργός Αλέξανδρος Παπάγος, έστειλε αμέσως σήμα με το οποίο εξέφραζε την απόλυτη ευαρέσκειά του.

Ο Κ. Καλλίας ίδρυσε την Οδοντιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αρχικά ως ανεξάρτητο τμήμα της Ιατρικής Σχολής και στη συνέχεια ως αυτοτελή Σχολή. Οι Γενικές Συνελεύσεις του Πανελλήνιου Οδοντιατρικού Συλλόγου και της Στοματολογικής Εταιρείας τον ανακήρυξαν επίτιμο μέλος των.

Στην Ακαδημία Αθηνών έδωσε ενίσχυση μεγαλύτερη από την αιτηθείσα και έκαψε όλη την προεργασία για την έκδοση των αρχαίων συγγραφέων. Επίσης εξήγησε επίμονα να αναλάβει η Ακαδημία την συγγραφή μιας έγκυρης ελληνικής ιστορίας, η οποία να καταστεί εγκόλπιο όλων των Ελλήνων. Την προσπάθειά του επανέλαβε και όταν έπαυσε να είναι υπουργός της Παιδείας και την συνεχίζει.

Στο Εθνικό Θέατρο τοποθέτησε τον πιο αναγνωρισμένο θεατράνθρωπο της Ελλάδας τον Δημήτριο Ροντήρη.

Ο Κ. Καλλίας ενίσχυσε, όσο ήταν εφικτό, τα Ελληνικά Ορθόδοξα Πατριαρχεία και το Άγιον Όρος, των θησαυρών του οποίου διέταξε απογραφή. Επανίδρυσε επίσης την Αθωνιάδα Σχολή.

Για τα σχολικά κτίρια έκανε ό,τι μπορούσε με τα λίγα μέσα που διέθετε. Με αυτά κτίσθηκαν πολύ περισσότερες αίθουσες από όσες αναλογούσαν στη δαπάνη του Κράτους, με τη διοίθεια των Δήμων, των Κοινοτήτων ακόμη και των κατοίκων σε μερικές περιπτώσεις. Έκανε δε

και απογραφή του συνόλου των κτιριακών αναγκών της Παιδείας.

Προς την αρχαιολογία είχε πραγματικό πάθος. Πίστευε ότι διευρύνει και τον ιστορικό ορίζοντα της Ελλάδας, καθώς και ότι εισδύει η ιστορία μας σε μεγάλα βάθη του χρόνου. Προήδρευσε αυτοπροσώπως μερικών συνεδριάσεων του αρχαιολογικού συμβουλίου και συντάχθηκε τετραετές πρόγραμμα, το οποίο διστυχώς εξαφανίσθηκε μετά την αποχώρησή του.

Και με νυκτερινή ακόμη εργασία άνοιξε το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας και το Μουσείο Ηρακλείου Κρήτης, τα οποία ήσαν κλειστά από την έναρξη του Πολέμου το 1940.

Υπό την εποπτεία του οργανώθηκε το 9ο Βυζαντινολογικό Συνέδριο, το οποίο συνήλθε στην Θεσσαλονίκη. Το συνέδριο χαρέτισε εκ μέρους της Κυβερνήσεως και ο λόγος του κρίθηκε ευμενέστατα.

Τέλος έκαμε την προεργασία και επιμελήθηκε την ψήφιση του νόμου περί ιδρύσεως της Εθνικής Πινακοθήκης και Μουσείου Αλεξάνδρου Σούτσου. Αυτή η ένωση ήταν απαραίτητη διότι το κράτος διέθετε πολλούς πίνακες και το πρωτικό λειτουργίας και το κληροδότημα Αλεξάνδρου Σούτσου είχε αρκετούς πίνακες και ιδίως τα απαραίτητα χρήματα για την ανέγερση του κτιρίου της Εθνικής Πινακοθήκης. Δια του συνδυασμού αυτού η Ελλάδα απέκτησε από χρόνια πλέον, «την εθνική Πινακοθήκη και μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου» εστία καλλιτεχνικής παιδείας και πολιτισμού.

Τέλος ο Κ. Καλλίας συνδέθηκε πνευματικά και ψυχικά με το θέμα της Παιδείας την οποία αγάπησε με πάθος.

Ελέχθη ήδη ότι ο Κ. Καλλίας έχασε το Γραμματείο του χάριν της Παιδείας και για την επίμονη προστασία των εκπαιδευτικών. Μετά την αποχώρησή του τον Ιούλιο του 1954 συνήλθαν στην ετήσια συνέλευσή τους οι ομοσπονδίες των λειτουργών και της Μέσης και της Στοιχειώδους εκπαιδεύσεως. Σ' αυτές εκλήθη και ο τέως Γραμματέας Παιδείας Κ. Καλλίας, στον οποίο επιφύλαξαν κυριολεκτικά αποθεωτικές εκδηλώσεις. Ήσως αυτές οδήγησαν τον αείμνηστο στρατάρχη Παπάγο στην απόφαση να καλέσει τον Κ. Καλλία και να του δώσει εξηγήσεις γιατί δεν τον περιέλαβε στην νέα Κυβερνηση τον Απρίλιο του 1954. Η συνέλευση της Ο.Δ.Μ.Ε. εξέδωκε και ομόφωνο ψήφισμα ευγνωμοσύνης προς τον Κ. Καλλία στις 15 Ιουλίου 1954. Όμοιο ψήφισμα

1962. Με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα. Εξέδωκε και η ομοσπονδία των δημοδιδασκάλων στις 10.7.1954.

Πριν απ' αυτές τις εκδηλώσεις, και αμέσως μετά την αναγγελία του ανασχηματισμού η Σύγκλητος του Πανεπιστημίου Αθηνών δια του Πρυτάνεως εξέφρασε εγγράφως τη λύπη του Πανεπιστημίου διότι η Παιδεία εστερείτο υπουργού της αξίας και της προσφοράς του Κ. Καλλία, προς τον οποίο εξέφρασε τις θερμότατες ευχαριστίες της για ό,τι έπραξε υπέρ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τόσο είχε καθιερωθεί ο Κ. Καλλίας ως γνώστης των προβλημάτων της Παιδείας, αλλά και για την ωριμότητα των διδομένων από αυτόν λύσεων, ώστε, όταν ο Ροταριανός Όμιλος αποφάσισε να οργανώσει ομιλίες και συζητήσεις για την Παιδεία, κάλεσε από μεν την τότε αντιπολίτευση τον πρώην πρωθυπουργό αείμνηστο Γ. Παπανδρέου, ο οποίος είχε διακριθεί ως υπουργός της Παιδείας επί κυβερνησης Ελευθερίου Βενιζέλου από δε την κυβερνητική παράταξη τον Κ. Καλλία. Η ομιλία του έγινε στις 27 Ιουνίου 1957 και προκάλεσε ενθουσιώδη σχόλια, δημοσιεύθηκε δε ολόκληρη στον «Νεολόγο» των Πατρών και ένα μέρος στην «Νέα Εστία». Η ομιλία του επίσης συζητήθηκε και σε συνεδρίαση του Χρι-

τιανικού Ομίλου, ο δε τότε Πρύτανης Στυλιανός Κορρές — εισηγητής — την έκρινε ευμενέστατα. Η εισήγηση δημοσιεύθηκε στην έκδοση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας με τίτλο «Το θέμα της Εθνικής Παιδείας».

Αυτή την ομιλία του διεύρυνε ο Κ. Καλλίας και την εξέδωσε ως βιβλίο υπό τον τίτλο «Το Εκπαιδευτικόν Πρόβλημα», τον Σεπτέμβριο του 1957. Το βιβλίο κρίθηκε ευμενέστατα. Καμιά δε δύσμενής κριτική δεν δημοσιεύθηκε. Ακόμη και ο έγχριτος χρονογράφος του «Βήματος» Π. Παλαιολόγος ασχολήθηκε με το βιβλίο, το οποίο υπήρξε ένα γεγονός για την εποχή του. Το βιβλίο είχε και αξιόλογες υποδείξεις. Τα κυριότερα κεφάλαιά του ήταν τα εξής: α) Να διευρυνθούν οι ορίζοντες της Παιδείας προς το παρελθόν και το μέλλον, β) Η πυρηνική φυσική (από το 1957), γ) Στοιχειώδης εκπαίδευσις, δ) Μέση Παιδεία, ε) Ανώτατη Παιδεία, στ) Καλλιτεχνική αγωγή, θ) Η αγωγή του πολίτη, ι) Συνεχής εκπαίδευσις, ια) Το γλωσσικό ζήτημα, ιβ) Βιβλιοθήκες, ιγ) Γραπτοφίες, ιδ) Ο σκοπός της Παιδείας και τα ιδεώδη, ιε) Η ψυχή του εκπαιδευτικού.

Τον Μάιο του 1958 σχηματίσθηκε Κυβερνηση από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, ο οποίος προσέφερε στον Κ. Καλλία το Υπουργείο Δικαιοσύνης, ενώ εκείνος ζητούσε το Υπουργείο Παιδείας για να συμπληρώσει το έργο του, φιλοδοξώντας να ασκήσει επιφροή στη μόρφωση της νέας γενεάς, αλλά και στη διαμόρφωση της συνειδήσεώς της, και επομένως και στην παρεία του Έθνους. Ο πρωθυπουργός όμως επέμεινε να αναλάβει ο Κ. Καλλίας το Υπουργείο Δικαιοσύνης, διότι, όπως είχε πει, υπολόγιζε στην ωριμότητά του στα θέματα των θεσμών, η οποία είχε διαπιστωθεί και κατά την τελευταία πριν από την διάλυση συνεδρίασης της Βουλής. Εξάλλου προέβλεπε ότι ως Υπουργός της Δικαιοσύνης θα είχε χρόνο να εκπροσωπεί την κυβέρνηση, στις συνεδριάσεις της Βουλής. Κατά την διάρκεια της αναγνωρισμένης ως επιτυχούς θητείας του Κ. Καλλία στο Υπουργείο Δικαιοσύνης ο έγχριτος Εισαγγελέας του Λρ. Πάγου Δημ. Κιουσόπουλος ρώτησε τον υπουργό του, αν ακόμη η σκέψη του και η καρδιά του ήταν στο Υπουργείο Παιδείας. Ο Κ. Καλλίας απάντησε: «η αρμοδιότητα του Υπουργού της Δικαιοσύνης είναι εξαιρετη και έκρισμαντη, περιλαμβάνει μία ολοκληρη πολιτειακή λειτουργία, αλλά η Παιδεία δεν είναι μία αρμοδιότητα, είναι ένα πάθος».

Ο Κ. Καλλίας πάντοτε απηγόρευτο με τα προβλήματα της εκπαίδευσης και με διάφορα ειδικότερα θέματα του κύκλου της Παιδείας. Λογκεί να σημειωθεί για την κλίση του ότι το πρώτο όφθαρο του για την Παιδεία με τον τίτλο «Δικαιοσύνη και Εκπαίδευση» είχε δημοσιεύθει στην Εφημερίδα «Εμπρός», στις 24 Απριλίου 1924, 28 χρόνια πριν αναλάβει το Υπουργείο της Παιδείας.

Η αιθεντία του Κ. Καλλία στα ζητήματα της Παιδείας αποδεικνύεται και από τη συμμετοχή του στη «Στρογγύλη Τράπεζα» που οργάνωσε το περιοδικό «Άλφα» με αντικείμενο συζητήσεως την εκπαίδευτική μεταρρύθμιση του Νοέμβριο του 1965. Στη «Στρογγύλη Τράπεζα» συντονιστής ήταν ο Κωστής Μπαστιάς, συμμετέχαν δε από μεν την πλευρά της Ενώσεως Κέντρου ο τέως Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας Ευάγγελος Παπανούτσος και ο φιλόλογος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωάννης Κακριδής, από την πλευρά δε της ΕΡΕ ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και ο Κ. Καλλίας, ενώ είχαν θητεύσει στο Υπουργείο Παιδείας πολλοί και πολύ περισσότερο διάστημα από το δεκαεπτάμηνο του Κ. Καλλία. Ο συντονιστής Κ. Μπαστιάς, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων, επισκέφθηκε τον αείμνηστο Παν. Κανελλόπουλο, στον οποίον είπε ότι η έκπληξη των συζητήσεων είναι ο Κ. Καλλίας. Ενήμερος σε όλα σχεδόν, χωρίς να χρησιμοποιεί σημειώσεις, κυριαρχεί των αντιπάλων.

Οι συζητήσεις αυτής της Στρογγύλης Τράπεζης, κρίθηκαν γενικά ως υψηλότατης στάδιμης.

Τον Κ. Καλλία δεν έπαισαν ποτέ να απαγολούν τα ζητήματα της Παιδείας. Μεταξύ άλλων αγωνίζεται συνεχώς για την έκδοση των αρχαίων Ελλήνων με ομιλία - εισαγωγή, σχόλια και μετάφραση, για την οργάνωση συνεδρίου για τη γλώσσα, ώστε η δημοτική μας (ήταν πάντα δημοτικής) να μην αποκοπεί από την ιστορία της, για την συγγραφή επίτομης εγγυημένης Ελληνικής ιστορίας, η οποία ν' αποτελέσει το εγκόλπιο όλων των Ελλήνων κλπ.

Τέλος οι πρόσφατα εκδοθέντες σε Β' έκδοση «Στοχασμοί» του Κ. Καλλία δείχνουν όχι μόνον την πνευματικότητα του συγγραφέα, η οποία αναγνωρίστηκε από πάμπολλες κριτικές, αλλά αναφέρονται και σε συγκεκριμένα θέματα της Παιδείας.

40 μηνών θητεία στο Υπουργείο Δικαιοσύνης σε ψυχροπολεμική περίοδο

Η επιτυχία του Κ. Καλλία στο Υπουργείο της Δικαιοσύνης είναι καθολικά αναγνωρισμένη. Σε περιπτώσεις χειρισμού δυσκόλων προβλημάτων, πολλοί δουλευτές, μεταξύ των οποίων και ο τότε αντιπρόεδρος της Βουλής Β. Κρίκος του έλεγαν ότι ενέγραψε προσημείωση επί της ηγεσίας του κόμματός του. Η νομιμότητα, η δημιουργικότητα και η αντικειμενικότητα αποτελούσαν τον άξονα γύρω από τον οποίο εκινείτο η πολιτική του. Είχε άριστες σχέσεις με τη Δικαιοσύνη (την τακτική και τη διοικητική), αλλά ασκούσε με αυστηρότητα την εποπτεία και την πειθαρχική δικαιοδοσία. Επίσης πίστευε ότι είναι καθήκον του Υπουργού της Δικαιοσύνης όχι μόνον να μην επεμβαίνει στα Δικαστήρια (και αυτό τηρήθηκε απόλυτα), αλλά και να εξασφαλίζει το ανενόχλητο της Δικαιοσύνης από οποιονδήποτε (συμπεριλαμβανομένων και των συναδέλφων του στην κυβέρνηση και αυτού του Πρωθυπουργού).

Η θητεία του συνέπεσε με το τέλος της μεταφυλακής περιόδου και η ηγεσία της Κυβερνήσεως ήθελε να μη επιδειχθεί προς τους καταδίκους κομμουνιστές τόση επιείκεια ώστε να νομισθεί ότι η κυβέρνηση υπέκυπτε σε πίεση, γιατί η Αριστερά (Ε.Δ.Α.) ήταν αξιωματική αντιπολίτευση. Έν τούτοις ο Κ. Καλλίας καθίερωσε αξιοπρεπή κριτήρια, (όχι την εξευτελιστική δήλωση μετανοίας), όπως η υγεία καταδίκων, οι θυσίες της οικογενείας τους κ.λπ. και με βάση αυτά ασκούσε με άνεση και επιείκεια τα μέτρα ειρηνεύσεως. Ακόμη και όσοι από τους καταδίκους κομμουνιστές δεν είχαν απόλυτει από τις φυλακές με τα μέτρα ειρηνεύσεως, αναγγιώριζαν τα δίκαια κριτήρια του Κ. Καλλία. Εξάλλου όλοι οι αδύνατοι (φτωχοί, άρρωστοι κ.λπ.) που είχαν προβλήματα δεν χρειάζονταν ποτέ ενδιάμεσα προστάτη, αλλά εύρισκαν πάντα ανοικτή την πόρτα του υπουργού και εξέθεταν μόνοι τους τα αιτήματά τους. Επίσης ήταν τόση η εμπιστοσύνη που ενέπνεε, ώστε και ηγετικοί παράγοντες της αριστεράς σ' αυτόν απευθύνονταν, όταν ανησυχούσαν ότι η τακτική Δικαιοσύνη θα μπορούσε να παρασυρθεί από τις καταδικητικές αργές. Επίσης ο Κ. Καλλίας κατάργησε κατ' ουσία τη φυλακή της Γυάρου με αναστολή της λειτουργί-

ας της και εξασφάλισε την ανθρωπιστική μεταχείριση όλων των φυλακισμένων.

Καθιέρωσε την αρχή ότι το πότε θα θεωρηθεί λήξασα η διαδικασία της Χάριτος ανήκει στην αρμοδιότητα και την ευθύνη του Υπουργού της Δικαιοσύνης. Έτσι ματαίωσε την εκτέλεση δεκάδων δικαστικών αποφάσεων, οι οποίες επέβαλλαν την ποινή του θανάτου για το αδίκημα της «κατασκοπείας», παρά το ότι είχε απορριφθεί η αίτηση γάριτος. Πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την γνώμη του ήταν και αδικαιολόγητη η επιδολή της ποινής θανάτου για κατασκοπεία εν ειρήνη, η οποία θα ήταν κομματική ή άλλη, πάντως όχι εθνική. Σε όλες τις δικογραφίες έγραφε με το χέρι του ότι κρατούνταν υπ' ευθύνη του και δεν αποστέλλονταν προς εκτέλεση στους ασκούντες την κατηγορία.

Λόγω της επιτυχίας του καμία επεριώτηση δεν κατατέθηκε προσωπικά εναντίον του. Μόνον σε συγχέτιση με άλλο υπουργό για τις ευθύνες εκείνου.

Γιόρτασε με σεμνότητα δύο σημαντικές επετείους, τα 125 χρόνια του Λαρείου Πάγου και τα 50 του Συμβουλίου της Επικρατείας, από κοινού με τα Ανώτατα Δικαστήρια.

Το Ενοικιαστάσιο που συνέταξε προκάλεσε τις ολιγότερες συζητήσεις και τις μικρότερες αντιδράσεις από όλα τα προηγούμενα και καμία υπόνοια περί χαριστικών διατάξεων δεν διατυπώθηκε.

Δείγμα της αντικειμενικότητάς του είναι ότι επίμονα εισηγήθηκε και πέτυχε να προωθηθεί σε Πρόεδρο του Αρείου Πάγου ο απρόσιτος δικαστικός λειτουργός Κωνσταντίνος Καυκάς, μη φίλος της κυβερνήσεως Καραμανλή, παραλειφθέντος του πρώτου αντιπροέδρου και φίλου της κυβερνήσεως. Επίσης, επικειμένων εκλογών άφησε απυμπλήρωτη από ευαισθησία την απρόσπτα κενωθείσα θέση του Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Ο Κ. Καλλίας χειρίσθηκε με εθνική αξιοπρέπεια την υπόθεση του Γερμανού εγκληματία πολέμου Μάξ Μέρτεν. Η υπόθεση έχει ως εξής:

Όταν τον Οκτώβριο του 1958 επισκέφθηκε τη Δυτική Γερμανία ο τότε Πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής κατά τη διαπραγμάτευ-

ση των ελληνογερμανικών σχέσεων, ο Γερμανός Πρωθυπουργός Κόνραντ Αντενάουερ ζήτησε επίμονα να παραδοθεί ο προφυλακισμένος στην Ελλάδα ως εγκληματίας πολέμου Μαρξ Μέρτεν και να δικασθεί στην Γερμανία. Η επιμονή του Γερμανού Πρωθυπουργού ήταν περιεργη διότι ήταν μεγάλος πολιτικός και ευρωπαϊστής, καθώς και διώκτης του Ναζισμού. Οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν να είναι επωφελείς για την Ελλάδα και ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής υποχώρησε στην υπόθεση Μέρτεν για την οποία αρχικά είχε φέρει σοβαρές αντιρρήσεις.

Όταν επέστρεψε και ανακοίνωσε στον Κ. Καλλία την υποχρέωση που ανέλαβε, αυτός αντέδρασε και αρνήθηκε να συμπράξει με την αρμοδιότητά του ως Γ' πουργού της Δικαιοσύνης. Ο πρωθυπουργός επέμεινε και ο Κ. Καλλίας υπέβαλε παραίτηση, διότι επιπλέον είχε δεσμευθεί και με δηλώσεις του ότι ο Μέρτεν θα δικαζόταν στην Ελλάδα. Ο Πρωθυπουργός οργίσθηκε για την έντονη αντίδρασή του και φάνηκε ότι θα δεχόταν την παραίτησή του, αφού ο Καλλίας αρνήθηκε και την μετακίνησή του σε άλλο Γ' πουρ-

γείο, διότι την θεωρούσε κάτι χειρότερο από την πράξη του Ποντίου Πιλάτου.

Μετά από λίγες ημέρες όμως, ίσως σταθμίζοντας την καθολική παραδοχή του Κ. Καλλία από την κοινή γνώμη του Λαού και των δικαστικών λειτουργών ο Πρωθυπουργός και Αρχηγός του Κόμματος Κ. Καραμανλής δεν αποδέχθηκε την παραίτησή του, αλλά δέχθηκε να δικασθεί ο Μέρτεν στην Ελλάδα. Η δίκη έγινε, διήρκεσε πλέον των 20 ημερών και του επιβλήθηκε ποινή καθείρξεως 25 ετών.

Η Γερμανική Κυβέρνηση εξακολούθησε να υπενθυμίζει την υπόσχεση και να ενοχλεί τον Πρωθυπουργό. Έτσι, αφού ήταν εκτεθειμένη η χώρα μας με την υπόσχεση του Πρωθυπουργού, αναγκάσθηκε ο Κ. Καλλίας να δεχθεί μετά την καταδίκη του Μέρτεν, την αναστολή της εκτελέσεως της ποινής του στην Ελλάδα. Στην ελληνική φυλακή έμεινε συνολικά 2 1/2 χρόνια προφυλακισμένος και φυλακισμένος.

Κατά τη συζήτηση του σχετικού νομοσχεδίου στην Βουλή ο Κ. Καλλίας απάντησε σε διακοπή του αείμνηστου Σοφοκλή Βενιζέλου ότι

1978. Η Δημοκρατία έχει πια αποκατασταθεί. Ο Κ. Καλλίας, πρόεδρος τότε της Ελληνογαλλικής κοινοβουλευτικής ομάδας με το Φρ. Μιτεράν, στην Αθήνα.

Καραμανλής-Καλλίας, τα τελευταία χρόνια των καραμανλικών κυβερνήσεων.

«σεις ως κυβέρνηση παραδώσατε το 1951 τον στρατηγό Αντρέ, που είχε ισοπεδώσει τα Λαύγεια της Κρήτης, πολύ κοντά χρονικά προς τις αγριότητες του πολέμου με χάρη μάλιστα, όχι με αναστολή ποινής, και χωρίς να είναι τότε η Γερμανία σύμμαχος, μόνον για να αγοράσει λίγα καπνά».

Όταν μετά τις εκλογές του 1961 σχηματίσθηκε η νέα Κυβέρνηση Καραμανλή δεν του προτάθηκε συμμετοχή παρά το ότι ήταν καθολική η αναγνώριση της επιτυχίας του ως Γρουγγού της Δικαιοσύνης. Επίσης έκτοτε δεν εκλήθη να μετάσχει σε καμία κυβέρνηση Καραμανλή. Δεν ήθελε ίσως ο επιφανής αυτός πολιτικός ηγέτης, ο κορυφαίος του δευτέρου ημίσεως του εικοστού αιώνα, υπουργούς που να επιμένουν στην ορθή γνώμη τους μέχρι παραιτήσεως; Νόμιζε ότι μια τέτοια άκαμπτη συμπεριφορά υπουργού δυσχεραίνει την άσκηση του πρωθυπουργικού λειτουργήματος;

Η οργή του συνετέλεσε και στο να μην επισκεφθεί ποτέ το Γρουγγό της Δικαιοσύνης.

Υπάρχει και μια άλλη σοβαρή υπόθεση που

πρέπει να μνημονευτεί. Η διώξη του Γλέζου από τη στρατιωτική δικαιοσύνη.

Η υπόθεση Γλέζου, εμπίπτει σε άλλο κύκλο πολιτικής αρμοδιότητος. Το Γρουγγό της Δικαιοσύνης επί της υπουργίας Κ. Καλλίας υπήρξε πάντοτε φορέας και στήριγμα της νομιμότητας και στις περιπτώσεις των καταδίκων για εγκλήματα, τα οποία διέπραξαν κατά την διάρκεια ανταρσίας (που είχε πλέον κατασταλεί) ήταν και φορέας ανθρωπινής επιείκειας, όταν υπήρχε λόγος. Το Γρουγγό Δημόσιας Τάξεως αντίθετα πίστευε ότι ο παρεξηγημένος ή πρωτόγονος πατριωτισμός δικαιολογούσε κάποιες υπερβολές, ίσως και υπερβασίες και γι' αυτό ένας Λαγγός αριστερός βουλευτής, μετά από ένα ταξίδι του στην Ελλάδα, έγραψε ότι στην Ελλάδα υπάρχει η δημοκρατία του Γρουγγού της Δικαιοσύνης και ο αυταρχισμός του Γρουγγού Δημόσιας Τάξεως.

Όταν συνελήφθη ο Μανώλης Γλέζος με την κατηγορία της κατασκοπείας από την Στρατιωτική Δικαιοσύνη, που δεν υπαγόταν στο Γρουγγό Δικαιοσύνης ο Κ. Καλλίας ανησύχησε. Ε-

1979. Ο Κ. Καλλίας εκφωνεί λόγο στο Συνέδριο της Νέας Δημοκρατίας στη Χαλκιδική.

πισκέφθηκε τον Πρωθυπουργό και του εξέφρασε την υποψία του ότι δεν υπήρχε κατασκοπεία. Υστερά από σύντομη συζήτηση εκείνος τον φώτησε: «Τι προτείνεις να γίνει;». Του απάντησε: να κληθεί ο Αντιστράτηγος Σίμος αρχηγός της Στρατιωτικής Δικαιοσύνης και να του επιστήθει η προσοχή ότι πρέπει να αποδοθεί πραγματική δικαιοσύνη και να προσέξει ιδιαιτέρως την υπόθεση Γλέζου. Αυτό και έγινε.

Πρέπει να σημειωθεί ότι τότε η κατασκοπεία συνεπαγόταν την ποινή του θανάτου, αλλά και να προστεθεί ότι επί της Υπουργίας του Κ. Καλλία, κανένας από αυτούς τους κατάδικους για κατασκοπεία δεν εκτελέστηκε. Ήθελε όμως ο Υπουργός της Δικαιοσύνης να προλάβει μία απόφαση καταδίκης του Μαν. Γλέζου για κατασκοπεία, ιδίως για την απονομή πραγματικής δικαιοσύνης, καθώς και γιατί θα εξέθετε την Ελλάδα. Πάντως ο Κ. Καλλίας θα απέτρεπε οπωσδήποτε την εκτέλεση. Ο Γλέζος δεν θα εξετελέστο ποτέ. Ο Κ. Καλλίας είχε γράψει σε δεκάδες δικογραφίες καταδίκων, των οποίων είχε απορριφθεί η αίτηση χάριτος, ότι κρατούνται υπ' ευθύνη του (και δεν απεστέλλοντο εις τον ασκούντα

την κατηγορία προς εκτέλεση), διότι ο υπουργός έχει την ευθύνη και την αρμοδιότητα να κρίνει, πότε θεωρείται λήξασα η διαδικασία της χάριτος, δηλ. ότι μπορούσε να την επαναφέρει με αίτηση και πρότασή του στον Ανώτατο Λογοντα.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί, ότι εαν εκ δευτέρου ή και εκ τρίτου απορριπτόταν η αίτηση χάριτος, πάλι μπορούσε να αντιδράσει ο Υπουργός Δικαιοσύνης και αν εδημοιργείτο πρόβλημα ότι ανατρέπει το αποκλειστικό δικαίωμα του Ανώτατου Λογοντα είχε και έχει τη δύναμη της παραιτήσεως, μετά την οποία δύσκολα θα απετολμάτο θανατική εκτέλεση.

Παρά την παρέμβαση του Κ. Καλλία, όπως πληροφορήθηκε αργότερα, στον Μανώλη Γλέζο επιβλήθηκε η ποινή πενταετούς φυλακίσεως.

Υπάρχουν μερικές ακόμη συγκεκριμένες περιπτώσεις ασκήσεως των καθηκόντων του Κ. Καλλία, ως Υπουργού της Δικαιοσύνης, οι οποίες εξακολουθούν να ενδιαφέρουν την κοινή γνώμη και ιδίως τους ιστορικούς της δεκαετίας του 1950, γι' αυτό παρατίθενται.

α) Μόλις ανέλαβε το Υπουργείο Δικαιοσύνης θελτίωσε πολύ το συστήμα των φυλακισμένων.

Αυτό το γεγονός σε συνδυασμό με την απόλυτη των έκανες ασθενών από τους αριστερούς καταδίκους εξάλειψαν την υποψία των ότι το αστικό καθεστώς ήθελε να τους εξουντώσει. Ο Κ. Καλλίας απέδειξε ότι η Δημοκρατία τιμωρεί, αλλά διακρίνεται και για την ανθρωπιστική της συμπεριφορά. Για την σημασία της αυξήσεως των μερίδων φωμιού και λαδιού τώρα τελευταία η διεύθυνση της «Καθημερινής» (12.5.1996) προλογίζοντας άρθρο του γράφει μεταξύ άλλων και τα εξής: «Εμεις και πολλοί άλλοι των θυμόμαστε πάντοτε ως σοφό και ήπιο υπουργό της Δικαιοσύνης (σε μέρες άγριες και δύσκολες) και παρά τις αντιδράσεις, εφάρμοσε τα ευεργετικά μέτρα υπέρ των κρατουμένων. Γιάρχουν ίσως πολλοί λόγοι να μείνει στην ιστορία, αλλά θα αναφέρουμε έναν και ασήμαντο. Διπλασίασε την μερίδα του φωμιού των κρατουμένων και για πρώτη φορά χόρτασαν όλες οι φυλακές της Ελλάδος».

Με όσα είχε πληροφορήθει η Ρωσίδα αστροναύτισσα Βαλεντίνα Τερέσκοβα, όταν συναντήθηκε με τον Κ. Καλλία, ως Πρόεδρο της Επιτροπής Διεθνών Σχέσεων της Βουλής, είπε απευθυνόμενη στον Κ. Καλλία «...σεις είσθε λοιπόν ο μεγάλος ανθρωπιστής!». Διερμηνέας της συζητήσεως με την Τερέσκοβα υπήρξε ο Χαρίλαος Φλωράκης.

6) Το 1960 ο βασιλικός επίτροπος του Στρατοδικείου Ιωαννίνων, χωρίς να του έχει σταλεί από το Γραφείο Δικαιοσύνης περαιωμένη η δικογραφία της απορρίψεως της αιτήσεως χάριτος, ζήτησε πληροφορίες από το υπασπιστήριο του βασιλέως, από το οποίο πληροφορήθηκε την απόρριψη της χάριτος. Τότε όρισε ημέρα θανατικών εκτελέσεων του Ηαν. Καλιβωκά και άλλων ίσως έξι. Ο Κωνστ. Καλλίας το πληροφορήθηκε από την μητέρα ενός των μελλοθανάτων και ματαίωσε τις εκτελέσεις με τις εξής ραγδαίες και αποφασιστικές του ενέργειες, αν και η Στρατιωτική Δικαιοσύνη δεν υπαγόταν στην αρμοδιότητά του. Πρώτον, έστειλε ανοιχτό τηλεγράφημα στον βασιλικό επίτροπο του Στρατοδικείου Ιωαννίνων το οποίο έγραψε περίπου τα

1984. Στο Ευρωκοινοβούλιο.

εξής: «Κατάπληκτος πληροφορήθηκα ότι ορίσατε παρανόμως και χωρίς να έχουν σταλεί σε σας περαιωμένες οι δικογραφίες από το Γραφείο Δικαιοσύνης θανατικές εκτελέσεις. Αν προχωρήσετε στην εκτέλεση των καταδίκων θα επιδιώξω την διωξή σας «επί ανθρωποκονία εκ δόλου». Παράλληλα ζήτησε από τον Αντιπρόεδρο της Κυβερνήσεως Παναγιώτη Κανελλόπουλο να επέμβει στο Γραφείο Εθνικής Αμυνας απειλώντας και παραίτηση σε περίπτωση εκτελέσεων. Έτσι ματαιώθηκαν εκτελέσεις που είχαν προσδιορισθεί.

Επίσης ο Κ. Καλλίας επενέβη προς τους αρμόδιους Προϊσταμένους άλλων υπουργείων για να προλάβει λάθη ή υπερβολές της Στρατιωτικής

Δικαιοσύνης και των καταδιωκτικών αρχών. Για την υπόθεση Γλέζου κάλεσε τον αρχηγό της Αστυνομίας (πατριώτη και ευσυνείδητο λειτουργό) και του επέστησε, ως φύλακας αυτός της νομιμότητας, την προσοχή του επί των τυχόν υπερβολών του υφυπουργού του και μερικών οργάνων της στρατιωτικής Δικαιοσύνης.

Για να αντιμετωπίσει την κοινωνική θρασύτητα, που είχε κακώς ονομασθεί τεντυμποϊσμός, συνέταξε και επέτυχε την ψήφιση του νόμου 4000, ο οποίος είχε τόσο επιτυχείς ψυχολογικά διατάξεις, ώστε μέσα σε λίγο χρόνο εξάλειψε το αδίκημα. Ελέχθη μάλιστα ότι τον αντέγραψαν και άλλες γάρες. Συγχρόνως όμως με την κατάθεση του νομοσχεδίου ο Κ. Καλλίας διακήρυξε ότι η ελληνική νεολαία είναι από τις γενναιότερες, ευγενέστερες και ηθικότερες νεολαίες του κόσμου. Επίσης υπεστήριξε ότι αποτελεσματικά μέσα κατά της εγκληματικότητας ιδίως των νέων είναι η τόνωση της συνειδήσεώς των με τα ίδεώδη.

Ανέλαβε υπό την προστασία του και κήρυξε την έναρξη του 48ου Συνεδρίου της Διεθνούς Καλλιτεχνικής και Φιλολογικής Ενώσεως. Ο λόγος του δημοσιεύτηκε σε πολλά περιοδικά διαφό-

ρων χωρών. Μάλιστα στην Πορτογαλία τον έργον μετά 5 χρόνια και τον δημοσίευσαν με κολακευτικά σχόλια. Με τον λόγο του αυτόν έθεσε και το θέμα της επιστροφής στις γάρες, από τις οποίες έχουν παράνομα αφαιρεθεί καλλιτεχνικοί θηρσαυροί, όταν αυτοί αποτελούν γνωρίσματα περιόδων εθνικού πολιτισμού.

Επίσης απεκάλυψε τον ανδριάντα του επιφανούς νομομαθούς, ιδιαίτερα διακριθέντος ως υπουργός της Δικαιοσύνης Νικολάου Δημητρακοπούλου. Ο λόγος του εξετιμήθη πολύ και προκάλεσε ακόμη και επιφυλλίδα στην εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ» από τον αλησμόνητο ακαδημαϊκό Ηλία Βενέζη.

Καθιέρωσε τον χρήσιμο θεσμό της ετήσιας συσκέψεως των εισαγγελέων Εφετών υπό την προεδρία του, παρόντος και του Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου.

Μερίμνησε για την αποδοτική λειτουργία όλων των κλάδων της αρμοδιάτητάς του, για τους Κώδικες, για τα κτίρια, για τη σωφρονιστική υπηρεσία, για τα προβλήματα των δικηγόρων, ιδίως λόγω του μεγάλου πληθωρισμού των. Στέρεωσε το Ταμείο Νομικών και θέσπισε την επικουρική ασφάλιση των δικηγόρων. Όλοι οι κώ-

1991. Ο Κ. Καλλίας εορτάζει τα ενενηκοστά γενέθλια του.

δικες προχώρησαν, ο της Πολιτικής Δικαιονομίας παραδόθηκε έτοιμος και ο περί Ταμείου Νομικών και Ψηφίσθηκε από την Βουλή. Επίσης είχε ετοιμασθεί ο εμπορικός κώδικας.

Αύξησε την ποινή για εγκλήματα κατά των ηθών και συνέταξε πολλά άλλα νομοσχέδια, τα περισσότερα των οποίων ψηφίστηκαν ομόφωνα από την Βουλή. Μεταξύ αυτών κατόπιν συνεργασίας με τον Πρόεδρο του Αρείου Πάγου και το περί εθελουσίας εξόδου των δικαστικών λειτουργών. Αυτό απέβλεπε στην απαλλαγή της δικαιοσύνης από εισελθόντες στο δικαστικό σώμα σε ανώμαλες περιόδους. Επίσης στη δημιουργία θέσεων για τις νέες δυνάμεις, αλλά και για να αναλάβουν μεγαλύτερες αρμοδιότητες οι μανότεροι του δικαστικού σώματος. Διεύρυνε επίσης τον κύκλο των μετεχόντων στους διαγωνισμούς δικαστικών παρέδρων για να επιτύχει καλύτερη ποιότητα.

Το νομοθετικό έργο του Κ. Καλλία είναι πολύ σημαντικό. Εκτός από τους νόμους που μημονεύθηκαν, ψηφίσθηκαν και δημοσιεύθηκαν οι νόμοι «περί Συμβουλίου Επικρατείας», «περί αναδιοργανώσεως των Υποθηκοφυλακείων Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης», «περί Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας», «περί προστασίας της διοικηγαντικής πίστεως». Εποιμάσθηκε ο Κώδικας, περί Ληξιαρχείων, έγινε δε και η προεργασία ευρετηρίων όλων των ληξιαρχικών γεγονότων. Συγκροτήθηκε Επιτροπή για την εκκαθάριση των ειδικών ποινικών νόμων. Τη σημασία και τον πλούτο της νομοθετικής προσφοράς του αποδεικνύουν και ο πίνακας που συνέταξε το 1963 ο γενικός Γραμματέας του Γραμματείου Δικαιοσύνης Χαράλαμπος Παγουλάτος για όλη την

περίοδο από 1958-1963. Οι περισσότεροι και σημαντικότεροι νόμοι που αναφέρονται στον πίνακα είναι οι νόμοι της δημιουργικής και παρατελαμένης υπουργίας Κ. Καλλία.

Δεν ευτύχησε να θεμελιώσει τα δικαστικά μέγαρα των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης, αν και άφησε έτοιμη όλη την προεργασία. Μεταξύ των ολίγων κτιρίων που μπόρεσε να κτίσει είναι και το Πρωτοδικείο της ακριτικής Καστοριάς, καθώς και το Πρωτοδικείο του Μεσολογγίου.

Θεμελίωσε τη φυλακή Κορυδαλλού, η οποία προορίζόταν για μία πρότυπη φυλακή. Και θίβεται ο Κ. Καλλίας όταν βλέπει το σημερινό τραγικό κατάντημα των φυλακών Κορυδαλλού.

Ο Κ. Καλλίας απέδιδε μεγάλη σημασία στα νομικά έθιμα. Γι' αυτό διέταξε την αποστολή αντιγράφων όλων των αποφάσεων των Δικαστηρίων που αναφέρονται σε νομικά έθιμα. Ένα αντίγραφο κάθε αποφάσεως εστέλλετο και στο αρμόδιο κέντρο της Ακαδημίας Αθηνών.

Συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός αποφάσεων. Οπωσδήποτε όμως τα Δικαστήρια δεν έδειξαν μεγάλη κατανόηση αυτής της προσπάθειας του Κ. Καλλία για την απογραφή των νομικών εθίμων και έτσι δεν πέτυχε πλήρως η προσπάθεια.

Ο Κ. Καλλίας κράτησε στο ύψος του το υψηλό λειτουργημα του Γραμματέου της Δικαιοσύνης. Δεν αναμίχθηκε ποτέ στην απονομή της Δικαιοσύνης από τα Δικαστήρια, ούτε στη λειτουργία των Ανωτάτων Δικαστικών Συμβουλίων εκτός της ασκήσεως του νομίμου δικαιώματος της διαφωνίας. Επί πολλά χρόνια μνημονεύεται σημαντικά η διέλευσή του από τα υπουργεία Δικαιοσύνης.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ Κ. ΚΑΛΛΙΑ

Α'. Έργα αυτοτελή και ανάτυπα

1. Αι κατευθύνσεις των νέων (Διάλεξις γενομένη την 17η Απριλίου 1932), Αθήναι 1932, Αναδημοσίευση: Πολιτισμός, τόμος 1, τεύχος 4 (Μάιος 1932), σελ. 418-426.

2. Η οργάνωσης της παραγωγής της κοινής αμπέλου εν Ελλάδι και η συγκέντρωση των πλεονασμάτων αυτής, Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, τόμ. 14, τεύχος Β', (1934), Ανάτυπο με ιδιαίτερη σελίδωση, Αθήναι 1934. Περίληψή του στα γαλλικά: L'organisation de la production de la vigne et le rassemblement de ses excédents.. Résumé d'après l'ouvrage de M. Callias, Athènes 1934, Bulletin International du Vin, Janvier 1935, σελ. 96-98.

3. Προς τον λαόν της Ευβοίας, 1936 (μονόφυλλο).

4. α) Σημειώματα, Αθήναι 1940, και β) Συμπλήρωμα στα Σημειώματα, Χαλκίδα 1942, σελ. 4 (μοιράσθηκε χέρι με χέρι στη διάρκεια της κατοχής).

5. Μονόφυλλο της 10.4.1946, Χαλκίδα.

6. Εισήγησης επί στις χαρακτήρος της εκ των εκλογών της 31ης Μαρτίου 1946 προελθούσης Συνελεύσεως και επί της εκτάσεως της αρμοδιότητος αυτής. Έκδοσις Βουλής των Ελλήνων, Αθήναι 1947.

7. Δύο αγροεύσεις επί του αμπελουργικού προβλήματος κατά τις συνεδριάσεις της Βουλής την 8η και την 22η Δεκεμβρίου 1950, ανάτυπον εκ των επισήμων Πρακτικών, Αθήναι 1951.

8. Η αποκατάστασης των ακτημόνων (αγόρευση της 15ης Μαρτίου 1951), ανάτυπον εκ των Πρακτικών της Βουλής.

9. Χαιρετισμός εκ μέρους της Ελληνικής Κυβερνήσεως προς το Θ' Βυζαντινολογικό Συνέδριο (12-19 Απριλίου 1953) και σύντομη ανάλυση των θεμάτων του Συνεδρίου, Πεπραγμένα του Θ' Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1955, σελ. 51-56.

10. Το εκπαιδευτικόν πρόβλημα, Αθήναι 1957.

11. Νικόλαος Δημητρακόπουλος (Εθνικόν Τυπογραφείον), Αθήναι 1959. Αναδημοσίευσης: α) Νέα Εστία, 1.8.1959, β) Νέον Δίκαιον, Ιούλιος-Άγουστος 1959, γ) Εφημερίς Ελλήνων Νομικών, Ιούλιος 1959, δ) Νομικόν Βήμα, Ιούλιος-Άγουστος 1959.

12. Προσφώνησης προς τα μέλη του 48ου Συ-

νεδρίου της Διεθνούς Φιλολογικής και Καλλιτεχνικής Ενώσεως — Allocution adressée aux Congressistes du 48ème Congrès de l' Association Littéraire et Artistique Internationale (Εθνικόν Τυπογραφείον), Αθήναι 1959 (δίγλωσσο). Πρβλ. επίσης: Association Litteraire et Artistique Internationale (A.L.A.I.), Quarante huitième Congrès (Athènes 14-19, Septembre 1959), Compte Rendu (Paris 1967), σελ. 6-10, 26-30. Αναδημοσίευση: O Direito de Autor, Autores Primavera, Lisbon 1964.

13. Δύο επέτειοι: Α' Η τριακοστή επέτειος του Συμβουλίου της Επικρατείας, 17 Μαΐου 1959, και Β' Η εκατοστή εικοστή πέμπτη επέτειος του Αρείου Ήλαγου, 30 Απριλίου 1960, Αθήναι: 1960 (και ως γωριστές εκδόσεις).

— Προσφώνηση του Γρουπρού της Δικαιοσύνης στον εορτασμό των 125 ετών της λειτουργίας του Αρείου Ήλαγου, Εφημερίς Ελλήνων Νομικών, έτος 37 (1960), σελ. 328-332.

14. Βάθρον της Κοινωνίας τα ιδεώδη, Σωφρονιστική επιθεώρησις 1954 (ανάτυπον, Αθήναι 1954), με γαλλική περίληψη (Πρβλ. και αρ. 18).

15. Η Δικαιοσύνη ως παράγων αναγεννήσεως (ομιλία που δόθηκε την 29η Μαΐου 1959), Αθήναι 1959. (Εκυκλοφόρησε ως πολυγραφημένο κείμενο).

16. Γεώργιος Μπαλής (Εθνικόν Τυπογραφείον), Αθήναι 1960.

17. Η έξοδος του Μεσολογγίου (Εθνικόν Τυπογραφείον), Αθήναι 1961.

18. Η εγκληματικότης και ιδίως των ανηλίκων (Εθνικόν Τυπογραφείον), Αθήναι 1961. Ανάτυπώνεται μαζί και η εργασία αρ. 14, με ελάχιστες προσθήκες.

19. Κέννεντυ, Αθήναι: 1965.

20. Αντιμέτωπος της Δικτατορίας, Σύντομη ανασκόπηση, Αθήναι 1974.

21. Η ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας, Αθήναι 1976.

22. Η Νέα Δημοκρατία (ομιλία εκφωνηθείσα στη συγκέντρωση που οργάνωσε το τμήμα εθελοντικής εργασίας της Νέας Δημοκρατίας στις 23.5.77 στα γραφεία του Κόμματος), Αθήναι 1977.

23. Η Γαλλική Δημοκρατία του V. Giscard d'Estaing, Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου, τόμος 21, τεύχος 1 (Αθήναι 1977), σε ανάτυπο.

24. Ριζοσπαστικός Φιλελευθερισμός (ομιλία στο Η' Περιφερειακό Συνέδριο της Νέας Δημοκρατίας την 14η Ιουνίου 1980), Αθήνα 1980.
25. Ήρος Ένωσης της Ευρώπης (και γαλλικά: Vers l' intergation européenne), Αθήνα 1980.
26. Χαρίλαος Τρικούπης, ανάτυπο από τα «Τετράδια Ευθύνης»: Για τον Χαρίλαο Τρικούπη, Αθήνα 1980.
27. Ήρος τους νέους της Ευρώπης, Αθήνα 1983. Επίσης στα γαλλικά: Message à la Jeunesse Européenne, traduit par Leon Zimmerman, Athènes 1983. Το ίδιο και αγγλικά: Message to Young Europeans, Hellenic Review of International Relations, vol. 5-6 (1985-1986), ανάτυπο.
28. Στο Ευρωκοινοβούλιο, Αθήνα 1984.
29. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα στον δρόμο της Ευρωπαϊκής Ενώσεως, Ελεύθερη Κοινωνία, τεύχ. 5 (Μάρτιος - Απρίλιος 1985), ανάτυπο με χωριστή αριθμηση.
30. Η Αριστοτελική «Μεσότης» και το «Κέντρο», Αθήνα 1987.
31. Ο πολιτικός Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Ελεύθερη Κοινωνία, τεύχ. 19 (Ιούλιος - Αύγουστος 1987), ανάτυπο.
32. Στοχασμοί (βιώματα, εμπειρίες, εθνικά προβλήματα, αντιστασιακά κείμενα), Αθήνα 1989.
33. Τρία Πολιτεύματα, το κοινοβουλευτικό της Μεγάλης Βρετανίας, το ημιπροεδρικό της Ε' Γαλλικής Δημοκρατίας και των προεδριών των Ηγωμένων Πολιτειών, Αθήνα 1992.
34. Στοχασμοί, έκδοση δεύτερη, αναθεωρημένη, αναδιαρθρωμένη και συμπληρωμένη με ολόκληρο το πρώτο μέρος, Αθήνα 1995.
- Β'. Δημοσιεύματα σε περιοδικά**
1. Η αναλογική εκλογή και ιδίως εν Ελλάδi, Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, τόμ. 5 (1925), σελ. 396-398. (Κείμενο ομιλίας στον Δικηγορικό Σύλλογο Χαλκίδος, 11 Απριλίου 1925).
 2. Πατρός υποχρέωσις προς προικοδοσίαν. Πότε κριθήσονται αι προϋποθέσεις υποχρεώσεως προς προίκισιν και το μέτρον της συσταθησαμένης προικός, Δικαιοσύνη, τόμ. Ε' (1927), σελ. 69-70.
 3. Ομιλία εις το 4ο Πανελλήνιο Αμπελουργικό Συνέδριο (26/8/1934): Πρακτικά, περ. Ελληνική Αμπελουργία και Οινολογία, τόμ. 6 (1934), σελ. 412-418.
 4. Ζήτημα εκ του ἀρθρου 3 του Νόμου 6176,

Εφημερίς Ελλήνων Νομικών, έτος Β' (1935), σελ. 811-812.

5. Το δικηγορικόν πρόβλημα, Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών, έτος Θ' (1943), σελ. 193-197.

6. Έλληνες Δικαστοί, Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών, έτος Γ' (1944), σελ. 33-40.

7. Το Άγιον Όρος, Ελληνική Δημιουργία, έτος Ζ' (1954), σελ. 451-452.

8. Ομιλία για το Κυπριακό πρόβλημα, Compte rendu de la XLVI Conference de l' Union Interparlementaire (12-19/9/1957), σελ. 478-481.

9. La criminalité juvenile, Messager d'Athènes, φ. 16/6/1961.

10. Ομιλία κατά τη Συνεδρίαση της Βουλής στις 5/2/1979, εις: Η Βουλή των Ελλήνων για τον Αριστοτέλη, Αθήνα 1981, έκδοση Βουλής των Ελλήνων, σελ. 16-25.

11. Η Ελλάς εισέρχεται στην Ευρώπη των Ελευθεριών (εισήγηση στη Βουλή), Πολιτικά Θέματα, τεύχ. 258 (6/7/1979), σελ. IV-IX.

12. Η εαρτή του βιβλίου στην Κηφισιά, Νέα Εστία, τόμ. 114 (1979), σελ. 1099-1101.

13. Ομιλία στο Διεθνές Συμπόσιο «Ελεύθερια, μια μαγική λέξη», (Αθήνα 1980), Ελεύθερη Θεώρηση, τεύχ. 3 (1980), σελ. 20-25 (Πρ6λ. και αυτόθι, σελ. 33 κ. εξ.).

14. Ο Ελληνισμός στην ολότητά του, Ελεύθερη Θεώρηση, τεύχ. 7 (1981), σελ. 31-36.

15. Discours devant la 68ème Conference Interparlementaire à Habana 1981, εις Hellenic Review of International Relations, τόμ. 2 (1981), σελ. 304-306 και Intervention, δ.π., σελ. 306-308.

16. Ομιλία στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (14/9/1983) για την ένωση της Ευρώπης, Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Δικηγορικού Δικαίου, τόμ. 28 (1983), σελ. 322-324.

17. Η ιστορία του Ευρωπαϊκού πνεύματος του Παναγιώτη Κανελλοπούλου, Νέα Εστία, τόμ. 120 (1986), σελ. 1281-1282.

18. Οι Λργάιοι - τα αρχαία - συνέδριο για τη γλώσσα - συναινετική εκπαιδευτική πολιτική, Νέα Εστία, τόμ. 121 (1987), σελ. 74-77.

19. Η Γαλλική Ακαδημία και τα 350 χρόνια της, Νέα Εστία, τόμ. 121 (1987), σελ. 284-291.

20. Πολιτισμική κληρονομία και Ευρωπαϊκή προοπτική, Νέα Εστία, τόμ. 122 (1987), σελ. 917-921.

21. Κωνσταντίνος Τσάτσος, Νέα Εστία, τόμ. 122 (1987), σελ. 1395-97.
22. Κωνσταντίνος Τσάτσος, Ευθύνη, τεύχ. 191 (Νοέμβριος 1987).
23. Σταυροφορία για τη διάδοση του βιβλίου, Νέα Εστία, τόμ. 123 (1988), σελ. 480-481.
24. Να συνταχθούν υπεύθυνα εγχειρίδια της Ελληνικής Ιστορίας, Νέα Εστία, τόμ. 123 (1988), σελ. 615-617.
25. Τα μεγάλα διεθνή δραστηριότητες της Ελληνικής Ιστορίας, Νέα Εστία, τόμ. 123 (1988), σελ. 713-716.
26. Η γηγεσία Μιχαήλ Σεργκέγιεβιτς Γκορμπατσώφ, νέα περίοδος της Σοβιετικής Ενώσεως. Περεστρόικα και Γκλάσνοστ, Ελεύθερη Κοινωνία, τεύχ. 24 (Μάιος - Ιούνιος 1988), σελ. 416-441.
27. Μία πρόσφατη συνέντευξη της Ζακλίν υπερ Ρομιγύ, Νέα Εστία, τόμ. 125 (1989), σελ. 54.
28. Μερικές πολιτικές σκέψεις για τη δεκαετία του 1950, Νέα Κοινωνιολογία, τεύχ. ΛογοΈξης 1989, σελ. 59-62.
29. Το Ινστιτούτο της Γαλλίας και οι 5 Ακα-

δημίες, Ιατρολογοτεχνική Στέγη, τεύχ. 84, (χειμώνας 1989-1990), σελ. 49-55.

30. Ένταση δραστηριοτήτων και διεύρυνση πρωτοβουλιών της Ακαδημίας Αθηνών, Νέα Εστία, τόμ. 127 (1990), σελ. 98-104.

Γ'. Ανέκδοτα χειρόγραφα (τα κυριότερα)

1. Περί του δικαιώματος του Βασιλέως να διαλύει την Βουλή, Χαλκίς 1919.

2. Δύναται να καταργηθεί δι' εθίμου νόμος αποκλείων την δι' εθίμου παραγωγή δικαιου; Χαλκίς 1920.

3. Γενικαὶ αρχαὶ του αστικού Δικαίου κατά τας παραδόσεις του Καθηγητού κ. Δ. Παπούλια μετά σημειώσεων Κ.Μ. Καλλία, Φ.Ν., Χαλκίς - Αθήναι 1920-1921, σελ. 485.

4. Σημειώσεις επί της πολιτικής Δικαιονομίας επί τη βάσει των παραδόσεων Μιχαήλ Λιβαδά, Αθήναι 1922, σελ. 380.

5. Επικήδειος Ευαγγέλου Λεβαντάκη, Χαλκίδα 1971.

6. Επικήδειος Δημοσθένους Στεφανίδη, Αθήναι 1975.

Η Γαλλίδα ακαδημαϊκός JAQUELINE DE ROMILLY

προς τον κ. Κωνσταντίνο Καλλία για τους «Στοχασμούς του».

Η Γαλλίδα Καθηγήτρια του πιο φημισμένου Πανεπιστημίου της Γαλλίας (του COLLEGE DE FRANCE), μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας των Επιγραφών και των Γραμμάτων από το 1975 και της ιδρυθείσης το 1635 Γαλλικής Ακαδημίας (των 40) από το 1988, γράφει τα εξής:

«Παρίσι 10 Μαρτίου 1995, Αγαπητέ κύριε Υπουργέ,

Θα ήθελα να σας ευχαριστήσω πολύ θερμά για την αποστολή της νέας εκδόσεως των «Στοχασμών» σας. Δεν έχω διαβάσει όλο το βιβλίο, αλλά συχνά το δράδυ το ξαναπαίρων στα χέρια μου και διαβάζω απ' αυτό μερικές στιγμές, θαυμάζοντας αυτό το μείγμα φωτεινότητας και ήρεμης ακτινοβολίας. Το βιβλίο κάνει καλό να το διαβάζεις. Και στην εποχή μας, της κρίσεως των αξιών, είναι παρήγορο να τις διέπεις να επιβεβαιώνονται με τόσο υψηλά νοήματα και τόσο απλή διατύπωση.

Πιστέψτε, σας παρακαλώ στα πλήρη αναγνωρίσεως αισθήματά μου.

(Υπογραφή)

JAQUELINE DE ROMILLY

Σημείωση: Τα στοιχεία που έδωσε ο κ. Κ. Καλλίας είναι όλα από μνήμης και επομένως σχετικά λίγα.

Γιάρχει το πλέονταρχείο του. Εκτός από τους φακέλλους που αναφέρονται σε ορισμένα προβλήματα των δύο υπουργείων του (Παιδείας και Δικαιοσύνης) υπάρχουν τα εξής αρχεία σε τόμους: α) τα άρθρα του από το 1923, β) ο τύπος (δηλ. ίτι έχει γραφεί για τη δράση του και απαντήσεις σε 30 και πλέον μεγάλους τόμους, γ) 8 τόμοι σταδιοδρομικών φωτογραφιών. Επίσης τα βιβλία του κατάλογος των οποίων δημοσιεύεται πιο πάνω.

Έχει επίτης επομένεις σκιαγραφίες του Κωνσταντίνου Καραμανλή και του αείμνηστου Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Αυτές είναι πιο θαύμαν να δημοσιευθούν σε επόμενα τεύχη.

Γιάρχει ακόμη τη προσωπική δράση του 27 χρόνια στην Ελληνική Βουλή, επίσης στη Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης, στη Συνέλευση της Διακοινοβουλευτικής ενώσεως και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Κράτος και Οικονομία στις αρχαϊκές κοινωνίες

Ένα κείμενο του Karl Polanyi

Μετάφραση - Επιμέλεια
Γιάννη Β. Γκαφάνη

Εισαγωγή (του Γιάννη Β. Γκαφάνη)

Ο Καρλ Πολάνι (Karl Polanyi) γεννήθηκε το 1886 στην Ουγγαρία και πέθανε το 1964 στις Η.Π.Α.

Σπούδασε νομικά και φιλοσοφία. Το 1933 μετανάστευσε στην Αγγλία, όπου δίδαξε στα Πανεπιστήμια της Οξφόρδης και του Λονδίνου.

Με την οικονομική ιστορία, ασχολήθηκε, κυρίως, από το 1943 και μετά, όταν μετανάστευσε στις Η.Π.Α., όπου εξελέγη καθηγητής της Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο της Κολούμπια το 1947.

Πολύ γνωστά βιβλία του είναι *The Great Transformation* (1944) και *Trade and Market in the Early Empires* (1957).

Θεωρείται σημαντικός στοχαστής, αν και ο ίδιος ποτέ δεν ισχυρίσθηκε ότι το έργο του ήταν εξαιρετικά πρωτότυπο. Αντίθετα, τόσο στις διαλέξεις του, όσο και στα γραπτά του, είχε, κατ' επανάληψη, τονίσει ότι χρωστούσε πολλά σε θεωρητικούς όπως ο Βέμπερ (Weber), ο Μαλινόφσκι (Malinowski), ο Μαρξ (Marx), ο Μέιν (Maine) και άλλους.

Οι αναλύσεις του περί της διαδικασίας της ανακατανομής, του χρήματος, του εμπορίου, της αγοράς, των εμπορικών λημένων, αλλά και της σχέσεως κράτους και οικονομίας, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες. Οι θέσεις του συνέβαλαν ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα την προέλευση και ανάπτυξη των οικονομικών θεσμών από την Προϊστορική Περίοδο μέχρι και τη Σύγχρονη Βιομηχανική Κοινωνία, καθώς και το ρόλο του κράτους στην ανάπτυξή τους.

Αν και φαίνεται ότι έχει επηρεασθεί από τον Μαρξ, εντούτοις, με το έργο του, αμφισβήτησε βασικές αρχές του μαρξιστικού οικονομικού κυρίως,

που αφορούν το ρόλο της οικονομίας στη δημιουργία του κρατικού μηχανισμού. Παράλληλα όμως, αμφισβήτησε και την κρατούσα άποψη, σύμφωνα με την οποία κάθε οικονομικό σύστημα μπορεί να ερμηνευθεί με όρους της οικονομίας της αγοράς. Την άποψη αυτή, τη θεωρεί γενική, αφηρημένη και σε πολλά σημεία εσφαλμένη. Γι' αυτόν, επιβεβαίωση της άποψης αυτής αποτελεί το ίδιο το σύστημα ελεύθερης οικονομίας και η εξέλιξη του στις σύγχρονες κοινωνίες.

Το κείμενο που ακολουθεί, είναι από το βιβλίο του *Dahomey and the Slave Trade** που εξεδόθη δύο χρόνια μετά το θάνατό του.

Στο κείμενο αυτό, ο Πολάνι δεν αναλύει απλά την εσωτερική οικονομική οργάνωση του Κράτους της Δαχομένης κατά τον 18ο αιώνα. Επωφελείται, για να παρουσιάσει την ενδιαφέρουσα θεωρία του για τους οικονομικούς θεσμούς στις αρχαϊκές κοινωνίες και τη σχέση τους με το κράτος.

Η εξαιρετική ανάλυσή του για το ρόλο του κράτους στη διαμόρφωση των οικονομικών θεσμών, αλλά και η συναρπαστική ανάλυσή του για το νομισματικό σύστημα της Δαχομένης, διευρύνουν τις γνώσεις μας και μας επιτρέπουν να «δούμε», από διαφορετική σκοπιά, την ανάπτυξη των κρατικών και οικονομικών θεσμών. Οι θέσεις του, μας υπογρέωνται να επανεξετάσουμε και, ίσως, να αναθεωρήσουμε επικρατούσες απόψεις.

Απομυθοποιεί όμως και ορισμένες αρχές, τις οποίες ο Δυτικός Πολιτισμός θεωρούσε δικές του. Όχι πως η Δύση δεν συνέβαλε καθοριστικά στην ανθρώπινη πρόοδο. Όμως, η κρατική οργάνωση, η ανάπτυξη των οικονομικών θεσμών, η έννοια του κράτους πρόνοιας, δεν αποτελούν δική μας ανακάλυψη. Προϋπήρξαν του Δυτικού Πολιτισμού, σε λαούς κατά πολὺ αρχαιότερους. Λαοί, τους οποίους στη Δύση συνη-

* Το κείμενο αυτό εμπεριέχεται στο βιβλίο: *Primitive, Archaic and Modern Economies. Essays of Karl Polanyi*, σε επιμέλεια του καθηγητού G. Dalton, Beacon Press, Boston, 1971. Από το βιβλίο αυτό το μετέφρασα.

— Ο Γιάννης Β. Γκαφάνης γεννήθηκε στην Αθήνα το 1949. Σπούδασε Κοινωνικές Επιστήμες στο Πανεπιστήμιο του York (Καναδάς) και είναι Διδάκτωρ Νομικής Σχολής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Ωσταμε να αποκαλούμε «αγγίους», «βαρβάρους», εφάρμοσαν πολλές από τις αρχές αυτές, αιώνες πριν επικρατήσει ο δυτικός τρόπος σκέψεως και οργανώσεως.

Τα συστήματά τους, που δεν απολέωσαν την οικονομία της αγοράς, λειτουργησαν άφογα για πολλούς αιώνες. Μέχρι που ο δυτικός άνθρωπος έκανε την εμφάνισή του... Τιως γιατί «μόνο στις δυτικές κοινωνίες και μάλιστα πολύ πρόσφατα, ο άνθρωπος κατέστη «ον οικονομικό», όπως παρατηρεί ο Μαρσέλ Μώς (Marcel Mauss).

Η γλώσσα που ο Καρλ Πολάνι χρησιμοποιεί, αν και καθηρά επιστημονική, διατηρεί αρκετά φιλολογικά στοιχεία που γοητεύουν τον αναγνώστη.

Δυσχεραίνουν όμως το έργο του μεταφραστή!!! Εκείνος, έχει τον άγκαρο ρόλο, να προσπαθήσει να αποδώσει με σαφήνεια και ακρίβεια, το περιεχόμενο και τις έννοιες του συγγραφέα χωρίς να αλλιώσει, κατά το δυνατόν, τη φιλολογία κή πλευρά του κειμένου. Κι αυτό είναι κάτι το εξαιρετικά δύσκολο.

Για το λόγο αυτό, η μετάφραση έγινε μεν, με προσήλωση στο πρωτότυπο κείμενο, προχωρησε όμως, σε μερικά σημεία, σε κάπως πιο ελεύθερη απόδοση. Και τούτο διότι, ο σεβασμός προς το πρωτότυπο, είναι μεν στοιχείο βασικότατο σε μία επιστημονική μετάφραση, εντούτοις, οφείλει να αποδώσει το μεταφρασθέν κείμενο σε γλώσσα που να το καταστήσει απολύτως σαφές στον αναγνώστη.

Ως εκ τούτου, περιορισμένου αριθμού «παρεμβάσεις» στη δομή του κειμένου, κρίθηκαν απολύτως αναγκαίες. Όλα τα κύρια ονόματα, πληγι των πολύ γνωστών, γράφονται (μία φορά), σε παρένθεση, στα Αγγλικά. Επίσης σε παρένθεση, υπάρχουν λέξεις ή προτάσεις που, κατά τη γνώμη μου, βοηθούν στην σαφέστερη και ορθότερη απόδοση και κατανόηση του κειμένου.

Ανακατανομή: Ο δημόσιος τομέας στη Δαχομέη κατά τον 18ο αιώνα*

Η Μοναρχία ήταν ο βασικότερος θεσμός

κρατικής εξουσίας στη Δαχομέη (Dahomey)**. Ήταν γενικά αποδεκτό, πώς η προέλευση του θεσμού αυτού ήταν θεϊκή. Ο Βασιλέας ήταν ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στο λαό και τους νεκρούς προαγόνους. Παράλληλα, ήταν ο εγγυητής της οικονομικής και κοινωνικής ευημέρειας του λαού. Με την ιδιότητά του αυτή, ο Βασιλέας είχε τον κεντρικό ρόλο στο οικονομικό σύστημα της Δαχομέης. Εξέταζε, σε επήσια βάση, τις οικονομικές συνθήκες και προοπτικές, έκανε τον οικονομικό σχεδιασμό για το μέλλον, ανακατένειμε στο λαό το ελάχιστο αναγκαίο ποσόν, σε «κάουρι» (cawrie)***, για την αγορά τροφίμων, εδέχετο και προσέφερε δώρα, όριζε τις συγκεκριμένες ιστοιμίες του «κάουρι» και τέλος, καθόριζε το ύψος των φόρων, των εισφορών και των τελών.

Τα Ετήσια Έθιμα

Ο ρόλος του Μονάρχη στην κοινωνική και οικονομική ζωή της Δαχομέης, ερχόταν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος κατά την τελετή της ανακατανομής, που ελάμβανε χώρα κατά την διάρκεια εορτών που αποκαλούντο «Ετήσια Έθιμα».

Με την ευκαιρία αυτή, ο Βασιλέας εμφανίζόταν σε μία συγκέντρωση του λαού της Δαχομέης και ασκούσε τις εξουσίες του, που εκπορεύοντο από την ιδιότητά του ως Ανωτάτου Απολύτου Λόρχοντος και Εγγυητού του Πολιτεύματος.

Τα Ετήσια Έθιμα ήταν το σημαντικότερο οικονομικό γεγονός της χώρας. Σε όρους Ακαδημίστου Ελληνικού Προϊόντος και Εισαγωγικού Εμπορίου, καθώς και από πλευράς λαϊκής συμμετοχής, αποτελούσαν έναν οικονομικό θεσμό, από κάθε άποψη μοναδικό στην Παγκόσμιο Οικονομική Ιστορία. Ο ίδιος ο Βασιλέας, ήταν το κεντρικό πρόσωπο σ' αυτού του είδους τη λαϊκή συνέλευση, όπου συμμετείχαν όλοι οι πολίτες, τα στελέχη της δημόσιας διοίκησης, οι ανώτατοι αξιωματούχοι του Κράτους, καθώς και οι ιδιοκτήτες της γης. Η εκπροσώπηση γινόταν με τέτοιο

* Κεφάλαιο III του βιβλίου του Καρλ Πολάνι *Dahomey and the Slave Trade*, Seattle the University of Washington Press, 1966. Από το βιβλίο, *Primitive Archaic and Modern Economies. Essays of Karl Polanyi*, Επιμέλεια George Dalton, σελ. 207-235, Beacon Press, Boston, 1971.

** Δαχομέη: Δημοκρατία της Δυτικής Αφρικής. Πρώτη Γαλλική αποικία - μέρος της Γαλλικής Δυτικής Αφρικής.

*** Κάουρι (cawrie): νομισματικό σύστημα με κορώνια που η Δαχομέη χρησιμοποιούσε σε σχεδόν αποκλειστική κλίμακα αντί χρυσού ή δίλλου είδους χρήματος. Αναλυτικά, το κάουρι, ως νομισματική μονάδα, θα παρουσιασθεί στο Δεύτερο Μέρος του Δοκιμίου (σημείωση, του Μεταφραστού).

τρόπο ώστε κάθε οικογένεια να αντιπροσωπεύεται, τουλάχιστον, από ένα άτομο σε κάθε φάση και, για όσο χρόνο, διαρκούσαν οι εορτές των Ετησίων Εθίμων.

Κάθε οικογένεια αντιπροσωπεύεται, τουλάχιστον από ένα μέλος της, για ένα χρονικό διάστημα. Κατά τη διάρκεια τημερήσιας τελετής, ο Βασιλέας εδέχετο, χρηματικά ποσά και προσφορές. Εκείνος, από την πλευρά του, μοιράζε ένα μέρος της περιουσίας του, υπό την μορφή δώρων στο συγκεντρωμένο πλήθος.

Το οικονομικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας θεωρείται ως μία μορφή διακινήσεως αγαθών και χρημάτων προς και από το κέντρο ξανά και ξανά. Δηλαδή, θεωρείται ως μία διαδικασία ανακατανομής. Ήταν η σημαντικότερη ευκαιρία για την ενίσχυση και την ανάπτυξη των οικονομικών της βασιλικής κρατικής μηχανής, καθώς και για την κατανομή του κάσουρι και άλλων εισαγομένων αγαθών, ανάμεσα στους πολίτες. Με τον τρόπο αυτό, διεσφαλίζετο η αμοιβή δώλων των υψηλών αξιωματούχων του κράτους, προς τους αποίους διετίθεντο υψηλής αξίας προϊόντα, όπως το κονιάκ, ο καπνός, το μετάξι, φορέματα, χαλιά, καθώς και άλλα είδη πολυτελείας. Είνοι έμποροι και επιχειρηματίες συνεισέφεραν σημαντικά ποσά στο βασιλικό ταμείο, ενώ οι γηγενείς αξιωματούχοι, που κατείχαν υψηλά αξιώματα, προσέφεραν ένα μέρος του εισοδήματός τους στον Βασιλέα. Αυτού του είδους οι πληρωμές δεν ελάμβαναν χώρα πάντοτε δημόσιως, ενώ, αντιθέτως, τα βασιλικά δώρα προσεφέροντο με τη μεγαλύτερη δυνατή δημοσιότητα.

Τα έθιμα αυτά ελάμβαναν χώρα κάθε χρόνο, αμέσως μετά την επιστροφή του στρατού της Δαχομένης από τους πολέμους και είχαν συμβολική σημασία. Συμβόλιζαν την θρησκευτική και πολιτική ενοποίηση του λαού της Δαχομένης υπό την εξουσία της δυναστείας των Αλαντοξόνου (Aladoxonou). Ήταν η ευκαιρία που εδίδετο στο λαό, να αποδώσει τιμές στους προγόνους και να εκφράσει τις ευχαριστίες του για την νικηφόρα έκβαση των μαχών. Ο Βασιλέας, με την ιδιότητα του «ενδιαμέσου» μεταξύ των ζώντων και των νεκρών, θυσίαζε ένα μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων πολέμου κατά τη διάρκεια μιας τελετής η οποία ονομαζόταν «ύγρανσις των τάφων». Κατά την τελετή αυτή, ράντιζαν τους τάφους των νεκρών Βασιλέων με το αἷμα των θυμάτων. Στόχος αυτού του εθίμου ήταν η επαναβεβαίωση της αφοσιώσεως του λαού στο «πνεύμα», τις αρχές και τα ιδεώδη των προγόνων. Σε μεγαλύτερη

κλίμακα, παρόμοιες τελετές εγένοντο κατά τη διάρκεια τελετουργιών, αναλόγων των Ετησίων Εθίμων, που αποτελούσαν την έναρξη της περιόδου δρμοτίου πένθους, κάθε φορά που ένας βασιλέας πέθαινε και ο διάδοχος του ανήρχετο στο θρόνο.

Τα Ετήσια Έθιμα αποτελούσαν την πεμπτουσία των αξιών και παραδόσεων του τρόπου ζωής στη Δαχομένη. Ο Χέρσκοβιτς (Herskovits) γράφει:

«Στη ζωή κάθε πολίτου της Δαχομένης, οι προγόνοι του ίστανται ανάμεσα σ' αυτόν και τους θεούς... Ο σεβασμός και η λατρεία των προγόνων. Ωα πρέπει να εκτιμηθεί ως μία από τις σημαντικότερες συνδετικές δυνάμεις που δίνουν νόημα και λογική στην ύπαρξη του πολίτη της Δαχομένης!»

Ο Σνελγκρέιβ (Snelgrave), από την οπτική γωνία ενός χαρισματικού εμπόρου, ρώτησε έναν ανώτατο αξιωματικό του στρατού της Δαχομένης, γιατί οι πολίτες της χώρας αυτής θα πρέπει να θυσιάζουν τόσους πολλούς αιχμαλώτους, ενώ θα μπορούσαν να τους πωλήσουν και να αποκομίσουν μεγάλα κέρδη. Στην εφώτηση αυτή, ο αξιωματικός έδωσε την ακόλουθη απάντηση:

«Αποτελεί παράδοση του Θεονούς, μετά από κάθε κατάκτηση, από κάθε νικηφόρο πόλεμο, να προσφέρεται ένας συγκεκριμένος αριθμός αιχμαλώτων θυσία στο Θεό»

Ο Μπάρτον (Burton) προσθέτει ότι:

«Η ανθρωποθυσία στη Δαχομέη θεμελιώνεται σε μία καθαρά θρησκευτική βάση. Ήταν για το (νέο) Βασιλέα μία συγκινητική στιγμή έκφρασης ευτελείας και στοργής του πού προς τον πατέρα. Ήταν καταδικαστέα αλλά ειλικρινής. (νεκρός) Βασιλέας... πρέπει να φύγει στη Χώρα των Νεκρών όπως αρρέζει σ' ένα Μονάρχη, συνοδευόμενος από μία «σκιάδη αυλή»... Αυτός είναι ο στόχος της τελετής που ονομάζουμε «Τα Μεγάλα Έθιμα».

«Δλλά και μετά από κάθε στρατιωτική επιγένετηση», συνεχίζει ο Μπάρτον:

«Οι Κανόνες επιβάλλουν, οι πρώτοι αιχμάλωτοι πολέμου, αλλά και όλοι οι εγκληματίες, να αποστέλλονται, ως «νέο αἷμα» που θα αυξήσει τη Βασιλική Ακολουθία»².

Κάθε συμβάν, το οποίο προϋποθέτει τη συμμετοχή του Βασιλέως, είτε αυτό είναι η επίσκεψη κάποιου λευκού, είτε είναι απλά και μόνον μία βασιλική μετακόμιση σε άλλο Παλάτι, πρέπει να γνωστοποιείται στους προγόνους, μέσω ενός άρρενος ή θήλεως αγγελιαφόρου. Η προσπτική επιπροσθέτων κερδών από την πώληση των σκλάβων, δεν αποτελεί, σε καμία περίπτωση, παράγοντα ικανό να πείσει το Βασιλέα να χαρίσει τη ζωή, έστω και ενός θύματος από εκείνα, τα οποία, περιλαμβάνονται στον αυστηρά προσδιορισμένο αριθμό που προορίζεται για τη θυσία.

Τα Έθιμα ήταν μοναδική ευκαιρία συγκέντρωσης και ανακατανομής αγαθών σε μεγάλη κλίμακα. Όλοι οι πολίτες της Δαχομέης, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξεως και θέσεως, περιλαμβανομένων και των ανώτατων αξιωματούχων του Κράτους, παρακολουθούν αυτοπροσώπως τις τελετές και προσφέρουν δώρα στο Βασιλέα. Οι Ευρωπαίοι στην πόλη Γουάινταχ (Whydah)³, ανθώς και οι εκπρόσωποι των άλλων Αφρικανών Βασιλέων, όφειλαν να εμφανισθούν ενώπιον του Βασιλέως φέρνοντας δώρα επίσης. Κατά τη διάρκεια εορταστικών εκδηλώσεων, που συνεχίζονταν επί εβδομάδες στην πόλη Αμπορέη (Abomey), ο ίδιος ο Βασιλέας προέβαινε σε οικονομικές προσφορές προς το λαό. Τις εορταστικές εκδηλώσεις, παρακολουθούσαν, τις περισσότερες φορές, 30 έως 40 χιλιάδες λαούς.

Στον ανοικτό χώρο όπου γίνονται οι τελετές, κατασκεύαζαν μία εξέδρα ειδικά για το Βασιλέα

και τους Λυλικούς του. Λπό την εξέδρα αυτή, καθημερινώς, και για όσο διάστημα διαρκούσαν οι εορταστικές εκδηλώσεις, ο Βασιλέας και οι ανώτατοι αξιωματούχοι της Λυλής, επεδείχνυαν και στη συνέχεια μοιράζαν στο συγκεντρωμένο πλήθος, κάουρι, ρούμι, ενδύματα και άλλα προϊόντα αρίστης ποιότητος.

Μία μεγάλη ποικιλία αγαθών μοιράζόταν. Προσέφεραν αντικείμενα που προέρχονταν από χώρες μακρινές, όπως από την Ευρώπη ή τις Ινδίες, και μαζί με αυτά, προϊόντα, όπως βαμβακερά ενδύματα πρώτης ποιότητος, που είχαν φτιαχτεί σε γειτονικές χώρες.

Το μέγεθος και η αξία των προσφορών προς τον Βασιλέα, επίσης διέφερε κατά περίπτωση. Οι έμποροι των παραλιακών περιοχών, ήταν καθιερωμένο να προσφέρουν πολυτελή δώρα. Ένας απ' αυτούς, κάποτε, μετά το τέλος μιας τελετής, παραπονέθηκε ότι τα δώρα του στο Βασιλέα ήταν ίσιας αξίας με τα κέρδη που είχε αποκομίσει από έναν ολόκληρο χρόνο εργασίας.

Οι αιχμάλωτοι πολέμου ενεφανίζοντα ενώπιον του Μονάρχη κατά την περίοδο των ετησίων Εθίμων. Εκείνος από την πλευρά του, εξέφραζε δημόσια την ευαρέσκειά του στους πολεμιστές και τους αξιωματικούς του, προσφέροντας σκλήρους σ' όσους είχαν διακριθεί στα πεδία των μάχων. Λιτή η εθιμοτυπική ανταλλαγή δώρων, όχι μόνον πιστοποιούσε κατά τρόπο επίτημα και πανηγυρικό τη δύναμη και τον πλούτο του Κράτους της Δαχομέης, αλλά, επαναβεβαίωνε τις σχέσεις αμοιβαιότητος μεταξύ του λαού και του Αγώτατου Λαρχοντος της χώρας.

Ο Στρατός

Ο Μονάρχης συγκέντρωνε και κατένευε στους πολεμιστές τον οπλισμό του στρατού. Κάθε χρόνο, μετά το θερισμό, ο Μονάρχης οδηγούσε στο πεδίο της μάχης ένα στρατιωτικό σώμα που — περιλαμβανομένων και των μονάδων υποστήριξης — υπολογίζεται πως έφθανε στις 50 χιλιάδες. Διηλαδή, όχι λιγότερο από ένα τέταρτο του συνόλου του πληθυσμού.

Ο τακτικός στρατός αποτελείτο αποκλειστικά από γυναίκες εξαιρετικής φυσικής κατάστασης και πολύ αξιόμαχων.

Αυτό το σώμα στρατού, ενισχύετο με την συμμετοχή, σε ετήσια βάση, εφεδρών από τον ανδρικό πληθυσμό. Διεσφαλίζετο επίσης, μια αναγκαία χρονική περίοδος στρατιωτικής εκπαίδευσης για όλους τους νέους άνδρες. Για το λό-

γο αυτό, τοποθετούσαν, δίπλα σε κάθε μάχημα στρατιώτη, ένα νέο αγόρι ως εκπαιδευόμενο, «ούτως ώστε να μαθαίνουν τις δυσκολίες της στρατιωτικής ζωής από τα μικρά τους χρόνια»¹.

Η δομή και οργάνωση του στρατεύματος ήταν αποκεντρωτική. Ενώ την κεντρική διοίκηση του στρατεύματος ασκούσαν αξιωματούχοι του Βασιλέως, εντούτοις, οι προεστοί των οικισμών και οι αξιωματούχοι των διοικητικών ενοτήτων του βασιλείου, γρούντο των δικών τους δυνάμεων στη μάχη. Οι τοπικοί αυτοί άρχοντες, συνηθίζετο να θέτουν τους άνδρες τους στη διάθεση της κεντρικής διοικήσεως, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας. Μερικοί απ' αυτούς, όπως οι «Έμποροι του Βασιλέως», στην περιοχή του Γουάινταχ, είχαν στην ιδιοκτησία τους χιλιάδες σκλάβους και παρήγαν ολόκληρες ταξιαρχίες για το επήσιο «κυνήγι σκλάβων». Σύμφωνα με τον Μπάρτον (Burton), ο βαθμός του «Αχοανγκάν» (Ahwangan), δηλαδή του πολέμαρχου, «περιλαμβάνει όλους τους αξιωματούχους που είχαν τη δυνατότητα να συμμετάσχουν στην εκστρατεία, ως επικεφαλείς δέκα έως εκατό υποτακτικών ή σκλάβων τους». Κατά κανόνα, η τροφοδοσία των στρατιωτικών ήταν ευθύνη των επικεφαλής των. Εντούτοις, συγκεκριμένα είδη τροφής, όπως το μέλι, συγκεντρώνονταν και αποθηκεύονταν από βασιλικούς αξιωματούχους ώστε να διατίθενται σ' ολόκληρο το στράτευμα. Οι αιχμάλωτοι του πολέμου ανήκαν στους τοπικούς άρχοντες των οποίων οι στρατιώτες τους συνελάμβαναν. Ο Ντάνγκαν (Duncan) γράφει, πως, σύμφωνα με όσα του είπε ο Βασιλέας, «Οι τοπικοί άρχοντες εθεωρούντο, κατά παράδοσιν, ιδιοκτήτες όσων σκλάβων είχαν αιχμάλωτήσει οι στρατιώτες τους κατά τη διάρκεια του πολέμου»². Οι Αμαζόνες αποτελούσαν τον προσωπικό στρατό του Βασιλέως, και, όσους συνελάμβαναν, ανήκαν σ' αυτόν.

Η διάκριση της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία, αποτελεί ένα ακόμα παράδειγμα της θεσμικής διακρίσεως των εξουσιών που εφηρμόζετο στο Βασίλειο της Δαχομέης. Ο στρατός τελούσε υπό πολιτική διοίκηση με εξαίρεση την περίοδο των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Ο «Μίνγκαν» (Mingan) και ο «Μέου» (Meu) οι οποίοι ήσαν οι ανώτατοι πολιτικοί αξιωματούχοι του βασιλείου, διοικούσαν τη δεξιά και την αριστερά πτέρυγα του στρατεύματος, αντιστοίχως.

Αρέσως μετά τον Μίνγκαν, στη σειρά ιεραρχίας, ήταν ο «Γκάου» (Gau), ο ανώτατος αξιωματούχος της στρατιωτικής ιεραρχίας, ενώ ομόλογός του στην αριστερή πτέρυγα ήταν ο «Πο-Σου» (Po-Su). Ο Γκάου, ανελάμβανε την αρχιστρατηγία κατά τη διάρκεια των μαχών. Τότε, είχε εξουσίες μεγαλύτερες και από τον Μονάρχη. Στις περιόδους ειρήνης, ο Βασιλέας πάντοτε καθόταν στο υψηλότερο κάθισμα. Ωστόσο, στο πεδίο της μάχης, ο Βασιλέας καθόταν σε χαμηλό κάθισμα και ο Γκάου καθόταν στο υψηλότερο.

Ο τρόπος κατανομής των αιχμαλώτων πολέμου ήταν ιδιαίτερα σχολαστικός. Πρώτα απ' όλα, ξεχωρίζαν τον ακριβή αριθμό αιχμαλώτων που επρόκειτο να θυσιαστεί στους προγόνους. Ακολούθως, ξεχωρίζουν μία δεύτερη ομάδα της οποίας ο αριθμός ισοδυναμούσε με τον αριθμό των πολιτών της Δαχομέης που είχαν σκοτωθεί στις μάχες. Η ομάδα αυτή, τελικώς, στελνόταν στις βασιλικές φυτείες για να καλύψει τις απώλειες. Στη συνέχεια, το υπόλοιπο, χωρίζόταν σε τρία μέρη. Ένα μέρος προορίζόταν για τις ανάγκες της βασιλικής αιογένειας. Το δεύτερο μέρος επωλείτο από το βασιλέα ως σκλάβοι. Το τρίτο, μοιραζόταν ανάμεσα στους τοπικούς άρχοντες και τους πολεμιστές, ως ανταμοιβή και αναγνωριση των υπηρεσιών τους.

Οι σκλάβοι που στέλνονταν στις βασιλικές φυτείες δεν διετίθεντο για πώληση ποτέ. Ο Σνελγκρέϊ παραπονόταν για την ανεπιτυχή του προσπάθεια να αγοράσει επιπλέον σκλάβους από το Βασιλέα. Γράφει:

«Εκ των υστέρων συνειδήτοποιήσα ότι ο Βασιλέας δεν είχε δίκους του σκλάβους για πώληση, αν και είχε ένα μεγάλο αριθμό νέγρων αιχμαλώτων, που καλλιεργούσαν τη γη του και έκαναν και άλλες εργασίες. Διότι, φαίνεται, πως όσοι τοποθετούντο στην υπηρεσία του Βασιλέα, η Λιτού Μεγαλειότης δεν τους πωλούσε ποτέ, εκτός αν έπεφταν σε βαρύτατο αδίκημα»³.

Η Οικονομική Διοίκηση

Αν και οι καταστρεπτικοί λιμοί δεν είναι ασυνήθιστο φαινόμενο στις βόρειες περιοχές του ποταμού Νίγηρα*, εντούτοις δεν υπάρχει σχεδόν

* Νίγηρας: Ποταμός της Δυτικής Αφρικής. Έχει μήκος 2.600 μίλια. Ξεκινά από την Νότια Γουινέα, διασχίζει το Μαλί βορειοανατολικά και στη συνέχεια, στρίβει απότομα νοτιοανατολικά, διασχίζει τη Νιγηρία και καταλήγει στον Κόλπο της Γουινέα. (Σημείωση του μεταφραστού).

καμία αναφορά λιμού στην ιστορία της Δαχομέτης. Λπό αυτό και μόνον, μπορούμε να αξιολογήσουμε την επιτυχία της αγροτικής πολιτικής της Δαχομέτης. Το γεγονός αυτό, είναι ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτο, λαμβανομένης υπόψη της ελλείψεως εργατικού δυναμικού, που σε πολλές περιπτώσεις, αναλωνόταν σε πολέμους που διαρκούσαν πάνω από ένα χρόνο. Είναι, επίσης αξιοπρόσεκτο, αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο κίνδυνος της επέκτασης των περιοχών με θάμνους και αγροχορτά, αποτελούσε διαρκή απειλή για τους καλλιεργητές. Και τούτο διότι, οι Ήλμοι και τα αγριόχορτα επεκτείνονταν στην καλλιεργήσιμη γη με μεγάλη ταχύτητα, όταν τα μέτρα προστασίας της γης χαλάρωναν. «Ο Βασιλέας της Δαχομέτης επιβάλλει υποχρεωτική καλλιέργεια της γης σ' όλη του την Επικράτεια», γράφει ο Ντάνκαν. Άλλα και ο ίδιος ο Βασιλέας, του είπε ότι:

«από μακρού χρόνου είχε εκδόσει διαταγές σύμφωνα με τις οποίες, όλη η διαθέσιμη γη μέσα και γύρω από την πόλη Γκρίγουι (Gri-gou)* θα έπρεπε να καλλιεργηθεί με στόχο τη μείωση των πιθανοτήτων επιδημικών ασθενειών»ⁱ.

Η πολιτική του Μονάρχη, αναφορικά με την αγροτική οικονομία, προσδιορίζεται σαφώς στις οδηγίες που δόθηκαν σ' ένα νέο επαργιακό αξιωματούχο, κατά τη διάρκεια της τελετής του διορισμού του, ενώπιον του Βασιλέως και της Βασιλικής Αυλής:

«Ο Βασιλέας είπε, ότι κάθε αξιωματούχος της Δαχομέτης πρέπει να φροντίζει ώστε όλοι να στέκονται καλά στα πόδια τους. Ο Βασιλέας είπε, πως η Δαχομέτη είναι χώρα απέραντη και πως όλοι πρέπει να συγκεντρώνουν τις δραστηριότητές τους στον τόπο που ζουν. Αυτός είναι ο λόγος, που απαγορεύεται σε κάθε νέο άνδρα, που ασχολείται με τη γεωργία, να σταματήσει να εργάζεται στα χωράφια όσο υπάρχουν χόρτα άκοπα.

Ο Βασιλέας είπε, ότι ο λαός θα πρέπει να αγαπάει τη χώρα του. Για το λόγο αυτό, απαγορεύει στο λαό του να μετακομίσει από ένα μέρος της χώρας σ' άλλο. Διότι εκείνος που μετακινείται, ποτέ δεν αγαπάει τη γη του πραγματικά»^b.

Την μόνιμη διαχείριση των αγροτικών υποθέσεων ασκούσε ο «Υπουργός Γεωργίας», ο «Τόπκο» (Topko). Αμέσως μετά απ' αυτόν στην ιεραρχία, ακολουθούσε ο «Ξέγι» (Xeji), ο αρχηγός των «μεγάλων ιδιοκτητών γης», των επονομαζόμενων και «γκλετάνου» (gletanu), και ο θυηθός του. Κάθε υψηλός αξιωματούχος ήταν ιδιοκτήτης φυτείας και, ως εκ τούτου, μέλος των «γκλετάνου» ο ίδιος. Μεταξύ των καθηκόντων των αξιωματούχων που εγχειρίζοντα τις αγροτικές υποθέσεις, ήταν η διασφάλιση της ισαρροπίας της αγροτικής παραγωγής και η αναπροσαρμογή των καλλιεργειών ανάλογα με τις απαιτήσεις.

Τα διατικότερα αγροτικά προϊόντα, καλλιεργούντα σε διαφορετικές περιοχές του Βασιλείου. Για παράδειγμα, στην περιοχή πλησίον της Αμπομέτης (Abomey), παρήγαγαν μόνον κεχρί. Σε άλλες περιοχές, καλαμπόκι και γλυκοπατάτες. Στην περιοχή ανάμεσα στο Γουάινταχ και την Αλλάντα (Allada), οι κυριότερες αγροτικές καλλιέργειες ήταν το καλαμπόκι και η ταπιόκα**. Όταν κάποια καλλιέργεια παρουσίαζε πολύ μειωμένη παραγωγή ή υπερπαραγωγή, οι αγρότες έπαιρναν εντοκή να αλλάξουν καλλιέργεια αναλόγως.

Ο Πωλ Μερσιέρ (Paul Mercier) γράφει:

«Στα οικονομικά θέματα ο έλεγχος ήταν εξαιρετικά αυστηρός, όχι μόνο στα προς εξαγωγή προϊόντα όπως το φοινικόλαδο αλλά και στα προϊόντα διατροφής».

* Γκρίγουι: μία άλλη ονομασία της πόλεως Γουάινταχ (Σημείωση του Μεταφραστού).

** Ταπιόκα ή Μανιότη: Φυτό από το οποίο έκαναν αλεύρι για την αρτοποιία (Σημείωση του μεταφραστού).

Εάν τα αποθέματα καλαμποκιού είχαν μετωπεί, η εξαγωγή του απαγορευόταν. Το χοιρινό κρέας, που ήταν το βασικότερο είδος κρέατος, μετριόταν προσεκτικά και, ανά πάσα στιγμή, μπορούσαν να εκδοθούν διαταγές που απαγόρευαν τη σφαγή ή την πώληση χοιρινών, για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, μέχρις ότου αναπληρωθούν όλα τα απαραίτητα αποθέματα.

Λόγο αρχαιοτάτων χρόνων, οι βασιλείς ελάμβαναν συγκεκριμένα μέτρα προστασίας της αγροτικής παραγωγής. Η παραγωγή φοινικόλαδου, διεσφαλίζετο με βασιλική εντολή που απαγόρευε την παραγωγή φοινικόκρασου, εκτός εάν αυτό προήρχετο από αγριοφούνικες που φύτρωναν σε μη καλλιεργήσιμες περιοχές. Και τούτο διότι, η παραγωγή φοινικόκρασου κατέστρεψε τα νέα φοινικόδεντρα που προορίζονταν για συγκεκριμένους σκοπούς. Κατά την εποχή της δενδροφύτευσης, αλλά και στην περίοδο που οι καλλιέργειες ήταν ακόμα πολύ πρώιμες, όλα τα ζώα, με βασιλική διαταγή, έπρεπε να παραμείνουν δεμένα, ούτως ώστε να μην καταστραφεί η νέα εσοδεία.

Κατά τον αυτό τρόπο, κι αλλα προϊόντα (όχι αγροτικά) υπόκειντο σε διοικητικό έλεγχο και περιορισμούς. Στο Γουάινταχ, δύο οικοδομικά τετράγωνα της πόλεως, κρατούντο μόνον για τους εργάζομενους στις αλυκές και την παραγωγή αλατιού. Το προϊόν τους, ελεγχόταν από τον Τοπικό Ανώτατο Διοικητή και τους «αξιωματούχους του αλατιού», που διορίζονταν από τη Βασιλική Αυλή. Σύμφωνα με την παράδοση, ο Μονάρχης δεν εισέπραττε ποσοστό από τον φόρο στην παραγωγή αλατιού, διότι εθεωρείτο είδος πρωτης ανάγκης. Ως εκ τούτου, ο φόρος στο αλάτι ήταν μικρότερος από όλων προϊόντων. Επιπροσθέτως, αλάτι επωλείτο υποχρεωτικώς σε οποιονδήποτε το χρειαζόταν, ακόμη κι αν η αγοραστική του δύναμη δεν υπερέβαινε την αξία ενός «κάσουρι».

Το σύνολο της παραγωγής μελιού διετίθετο για τις ανάγκες του στρατού και δεν επετρέπετο ιδιωτική παραγωγή ή αγοραπωλησία. Η πιπερόριζα εθεωρείτο φαρμακευτικό προϊόν. Όπως και στο μέλι, η ιδιωτική παραγωγή ή αγοραπωλησία απαγορευόταν. Η διανομή γινόταν από βασιλικούς αξιωματούχους και μόνον για ιατρικούς σκοπούς. Οι ιδιώτες είχαν δικαίωμα να καλλιεργούν τόσες πιπεριές, όσες χρειαζόταν για να γεμίσουν ένα μεγάλο σακί με πιπέρι, που θα κάλυ-

πτε τις δικές τους ανάγκες και μόνον. Συγκεκριμένες περιοχές χρησιμοποιούντο μόνο για την παραγωγή πιπεριού που θα προμήθευε τις αγορές. Ειδικός φόρος, σε κάσουρι, επεβάλετο στις αποστολές πιπεριού από τις περιοχές αυτές. Οι φυστικιές* που έγιζαν το αράπικο φυστίκι, επετρέπετο να καλλιεργούντο μόνο για να καλύπτουν τις ατομικές ανάγκες των καλλιεργητών. Σύμφωνα με ό,τι γράφει ο Μπάρτον, η καλλιέργεια καφέ, ζαχαροκαλάμων, ρυζιού και καπνού απαγορευόταν στην περιοχή του Γουάινταχ για άγνωστο λόγο. Πιθανολογείται πάντως, ότι η απαγόρευση αυτή, οφείλετο στο γεγονός ότι τα προϊόντα των καλλιεργειών αυτών θεωρούντο ανεπιθύμητη πολυτέλεια.

Η βασιλική ευθύνη για τον ανεφοδιασμό όλης της χώρας σε τρόφιμα, επιβεβαιώνεται από τη σχέση του Στέμματος με τις τοπικές αγορές. Ο τόπος που θα χρησίμευε ως Αγορά, ορίζοταν με ανθρωποθυσία. Καθώς λοιπόν, ο μόνος που μπορούσε να αποφασίσει για την αφαίρεση ανθρώπινης ζωής ήταν ο Μονάρχης. Λιγορά μπορούσε να ιδρουθεί, μόνο με βασιλική άδεια. Βασιλικοί υπάλληλοι επέβλεπαν το χώρο της Αγοράς ώστε να διασφαλισθεί η τάξη και η συμμόρφωση στους κανόνες. Σύμφωνα με τους κανονισμό, η αγορά τροφίμων γινόταν μόνο σε κάσουρι. Εξάλλου, το μοίρασμα των κάσουρι στο λαό από το Βασιλέα, κατά τη διάρκεια των Εοτίμων, συμβόλιζε ακριβώς την παροχή στο λαό γενικά, του απαραίτητου για την αγορά τροφίμων χρηματικού ποσού. Κατ' αναλογίαν, όλοι όσοι επεκεπέτοντο την Βασιλική Αυλή ελάμβαναν από το Βασιλέα, ως δώρο, ένα ποσό σε κάσουρι. Το ποσό αυτό προσεφέρετο ώστε, όσοι εκ των επισκεπτών το επιθυμούσαν, να μπορούν να αγοράσουν τροφή περισσότερη απ' όση προσεφέρετο στα πλαίσια της βασιλικής φιλοξενίας. Επίσης, σύμφωνα πάντοτε με την παράδοση, κάσουρι προσεφέροντα από το Βασιλέα, ως ένδειξη αδείας του Μονάρχη στους επισκέπτες του, ώστε να αναγνωρίσουν από το Παλάτι. Διότι, με τον τρόπο αυτό, θα μπορούσαν να αγοράσουν, τα απαραίτητα για το ταξίδι της επιστροφής, τρόφιμα.

Η Απογραφή

Το σύστημα ανακατανομής που ακολουθούσε η βασιλική οικονομία, συνεδέετο μ' ένα μεγάλο μηχανισμό προγραμματισμού και διοίκησης.

* Groundnut: Αραχίς η υπόγειος. Οι καρποί της είναι γνωστοί ως αράπικο φυστίκι. (Σημείωση του μεταφραστού).

Πολλά από τα οικονομικά θέματα που περιελαμβάνοντα στην Ημερήσια Διάταξη των τελετών των Ετησίων Εθίμων, αποτελούσαν αντικείμενο απασχόλησης της βασιλικής διοίκησης, ολόκληρο το χρόνο. Η ευημερία του λαού ήταν ευθύνη του Μονάρχη. Η ευθύνη αυτή είχε επιπτώσεις σ' όλους τους τομείς της οικονομίας. Ένα μεγάλο μέρος του κρατικού μηχανισμού, ενεργοποιείτο για την οργανωτική προετοιμασία των Ετησίων Εθίμων και την διασφάλιση της επιτυχημένης διέξαγωγής τους.

Αμέσως μετά το τέλος της μακράς εποχής των βροχών, όταν πλέον ο θερισμός είχε ολοκληρωθεί, ο Βασιλέας άρχιζε τις προετοιμασίες για την ετήσια στρατιωτική εκστρατεία.

Αυτό, σηματοδοτούσε την έναρξη της διαδικασίας της απογραφής, που παρείχε τα απαραίτητα στοιχεία, στη βάση των οποίων γινόταν η στρατολόγηση, η επιβολή και η εισπραξη των φόρων. Η απογραφή κάλυπτε ολόκληρο τον πληθυσμό, την αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή, τα αγροτικά ζώα, και σχεδόν κάθε άλλο προϊόν ή οικονομικό πόρο του βασιλείου.

Το ανθρώπινο δυναμικό τύγχανε ιδιαίτερης φροντίδος. Καταμετρούσαν το σύνολο του πληθυσμού καθώς και τους, κατά κλάδο και επάγγελμα, απασχολούμενους: τους αγρότες, τους κλωστοϋφαντουργούς, τους αγγειοπλάστες, τους κυνηγούς, τους εργαζόμενους στις αλυκές και την παραγωγή αλατιού, τους μεταφορείς προϊόντων, τους μεταλλουργούς, όπως, επίσης, και τους σκλάβους. Μετά την απογραφή των αγροτών, υπολόγιζαν την αγροτική παραγωγή που φυλάσσετο σε σιταποθήκες κατασκευασμένες από φοινικόδεντρα σ' ολόκληρη την Επικράτεια. Λαχολούθιας, μετρούσαν τις αγελάδες, τα πρόβατα, τα πουλερικά, καθώς και το σύνολο της παραγωγής των βιοτεχνιών κάθε είδους. Αφού συγκέντρωναν αυτά τα στοιχεία, οι φόροι υπολογίζονταν στο σύνολο της παραγωγής του Βασιλείου: Στο σιτάρι, στο φοινικόλαδο, στο αλάτι, στην παραγωγή των βιοτεχνιών. Από εκεί εξασφάλιζαν και τις απαραίτητες για τη στρατιωτική εκστρατεία προμήθειες. Ο αρχηγός κάθε χωριού ανέφερε στο βασιλέα τον αριθμό των κατοίκων του χωριού του και ελάμβανε εντολή σε ποια στρατιωτική μονάδα οι άνδρες του θα παρουσιαστούν. Μετά από λίγες ημέρες ο στρατός ξεκινούσε. Τα στοιχεία που συγκεντρώνονταν κατά την απογραφή, και αφορούσαν το ύψος του πληθυσμού, αποτελούσαν κρατικό μυστικό που το εγγνώριζε μόνον ο Βασιλέας. Οποιος τοπικός ή περιφερεια-

κός αξιωματούχος, αποκάλυπτε στοιχεία που αφορούσαν τον αριθμό των κατοίκων, θανάτωνόταν δια στραγγαλισμού.

Ευφυέστατες διοικητικοί μέθοδοι ακολουθούντο στην απογραφή, οι οποίες υποκαλιμούσαν τα αρχεία. Εντούτοις, ο χυρότερος λόγος που η απογραφή ολοκληρώνονταν με την ελάχιστη δυνατή γραφειοκρατία, ήταν η συμμετοχή των πολιτών. Ο λαός είχε αποδεχθεί τους Νόμους σε τέτοιο βαθμό, ώστε να ανταποκρίνεται στις ρυμίσεις αυθόρυμητα.

Τα στοιχεία της απογραφής, αποτελούσαν τη βάση για τον καθορισμό του ύψους των φόρων που θα εισεπράττοντο, τόσον σε είδος όσο και σε κάσουρι. Τα κάσουρι, ήταν το κύριο μέσο ροής αγαθών και υπηρεσιών προς το κράτος, σ' ένα σύστημα ανακατανομής.

Η απογραφή του πληθυσμού⁹ διεξήγετο ως ακολούθως: Στο Παλάτι, με την ευθύνη μίας γυναικας αξιωματούχου, διετηρούντο δεκατρία κουτιά, που το καθένα ήταν χωρισμένο σε δύο ίσα μέρη. Το ένα μέρος για τα αρσενικά και το άλλο για τα θηλυκά παιδιά. Μόλις ένα παιδί γεννιόταν, η γέννησή του αναφερόταν στον Βασιλέα, από τον τοπικό ή τον περιφερειακό άρχοντα. Ανάλογα με το φύλο του βρέφους, τοποθετείτο, στο πρώτο κουτί και στην αντίστοιχη πλευρά, ένα βότσαλο. Στο τέλος του χρόνου, όλα τα βότσαλα μετεφέροντο κατά ένα κουτί, δηλαδή από το πρώτο στο δεύτερο κλπ. Το πρώτο κουτί έμενε με τον τρόπο αυτό, κενό,ώστε να ξαναρχίσουν οι καταχωρήσεις των νέων γεννήσεων, κατά τη διάρκεια του επομένου έτους. Τα βότσαλα του δεκάτου τρίτου κουτιού τα πετούσαν, διότι τα παιδιά είχαν φθάσει στο δέκατο τέταρτο έτος της ηλικίας τους και εθεωρούντο ενήλικες. Ως ενήλικες δε, απογράφοντο στην ετήσια απογραφή, όπως και οι υπόλοιποι ενήλικες.

Σ' ένα άλλο δωμάτιο του Παλατιού, φιλάσσονταν τα κουτιά στα οποία τηρούσαν το αρχείο των θανάτων. Η μέτρηση γινόταν με τρόπο ανάλογο εκείνου των γεννήσεων. Πάλι από τον τοπικό ή τον περιφερειακό άρχοντα, ανεφέροντο, στο Παλάτι, οι θάνατοι. Επιπροσθέτως, δύο ανώτατοι αξιωματικοί του στρατού είχαν επιφορτισθεί να αναφέρουν τον αριθμό των ανδρών που, κάθε φορά, σκοτώνονταν στη μάχη.

Σε δύο άλλους αξιωματούχους, είχε ανατεθεί η καταμέτρηση των σκλάβων και των αιχμαλώτων πολέμου. Με τη δική τους αναφορά, έφθαναν στο τελικό σύνολο του πληθυσμού.

Οι σάκοι κάθε χωριού, τοποθετούνταν σε

τέσσερις διαφορετικές μεγαλύτερες σακούλες, που η καθεμία αντιστοιχούσε στους άνδρες, τις γυναίκες, τα αγόρια και τα κορίτσια. Για να ξεχωρίζει, η κάθε σακούλα είχε κεντημένο ένα σύμβολο που ανταποκρινόταν στο φύλο: Μικροί κορμοί για τους άνδρες, χάντρες για τις γυναίκες, το ανδρικό γεννητικό όργανο για τα αγόρια, και μία φιγούρα που αναπαραστούσε το γυναικείο γεννητικό όργανο για τα κορίτσια. Υπήρχαν ακόμα τρεις σακούλες: Μία μαύρη για όσους είχαν σκοτώθει στη μάχη, μία κόκκινη για όσους πέθαναν από φυσικά αίτια και μία λευκή για όσους θεωρούντο αιχμάλωτοι πολέμου.

Κατά την απογραφή των ενηλίκων πολιτών της Δαχομένης, οι άνδρες απογράφοντα πρώτοι. Περίπου δέκα με δώδεκα ημέρες πριν από την έναρξη της διαδικασίας της απογραφής, ο επικεφαλής κάθε οικογένειας, υποχρεούτο να αναφέρει όλα τα άρρενα μέλη της οικογενείας του άνω των δεκατριών ετών. Ο αρχηγός του χωριού διατηρούσε αρχείο, προσθέτοντας σ' ένα σάκο, ένα βότσαλο για κάθε άνδρα που του αναφερόταν. Στο σάκο ήταν κεντημένο το σύμβολο του χωριού. Για παραδειγμα, ένα χωρί που κατασκεύαζε κυρίως κουτιά, είχε ως έβλημά του, ένα κουτί. Οι σάκοι αυτοί μετεφέροντο στην Αμπομέη από τους τοπικούς ή τους περιφερειακούς άρχοντες, που τους παρελάμβαναν από τους αρχηγούς των χωριών. Όταν ο κάθε τοπικός ή περιφερειακός άρχοντας παρουσιαζόταν στο Βασιλέα, εκείνος του υπεδείκνυε τη στρατιωτική μονάδα στην οποία έπρεπε να παρουσιασθούν οι άνδρες του χωριού ή της περιοχής του.

Η απογραφή των γυναικών, άρχιζε μετά την ολοκλήρωση της στρατιωτικής επιστράτευσης. Ο διοικητής κάθε στρατιωτικής μονάδας, σύμφωνα με τις οδηγίες, ζητούσε από τους άνδρες του να αναφέρουν πόσες ενηλίκες γυναίκες υπήρχαν στην οικογένειά του. Και στην περίπτωση αυτή, η καταμέτρηση γινόταν με βότσαλα, χωρί προς χωρί. Ακολούθως, οι σάκοι στέλνονταν στο Παλάτι. Όσες γυναίκες ανήκαν σε οικογένειες που δεν είχαν στείλει μέλη τους στο στρατό εκείνη τη χρονιά, απογράφοντα αργότερα. Για το λόγο αυτό, μία επιτροπή αξιωματικών του στρατού, συνέτασσε μία ειδική αναφορά κατά χωριό, από τους άνδρες που δεν είχαν συμμετάσχει στην εκστρατεία. Με την ευκαιρία αυτή, το Κράτος έκανε έλεγχο, ώστε να διαπιστωθεί σε πόσο ικανοποιητικό βαθμό είχε κάθε χωριό ανταποκριθεί στην πολεμική επιστράτευση. Δεν προβλεπόταν συγκεκριμένος αριθμός στρατιωτών

που να αναλογεί στο κάθε χωριό. Εντούτοις, μετά το τέλος του πολέμου, οι διοικητές των στρατιωτικών σωμάτων ανέφεραν πόσοι άνδρες είχαν ανταποκριθεί στο στρατιωτικό κάλεσμα. Ο αριθμός αυτός, αντιπαραβάλλεται με τον αριθμό ανδρών κάθε χωριού. Εάν ο αριθμός των στρατιωτών, για κάθε χωριό, ήταν μικρότερος του ημίσεως του ανδρικού του πληθυσμού, τότε, ο αρχηγός του χωριού θανατωνόταν δια στραγγαλισμού.

Η διαδικασία της οικονομικής απογραφής και φορολόγησης των ζώων της αγροτικής παραγωγής¹⁰, ήταν η ακόλουθη: Ο Βασιλέας ξεκινούσε την ετήσια απογραφή χιρών καλώντας τους τρεις — κληρονομικώ δικαίων — επικεφαλείς των κρεοπωλών, να αναφέρουν τα ονόματα των χωριών από τα οποία είχαν αγοράσει τους χοίρους τους. Αμέσως μετά, στα χωριά που είχαν αναφερθεί, προσκαλούσαν τους αρχηγούς και όσους είχαν χοίρους προς πώληση, να συγκεντρωθούν στο Παλάτι, διότι ο Βασιλέας επρόκειτο να καθορίσει τη νέα τιμή πώλησης των χοιρών. Οι αρχηγοί των χωριών, πριν παρουσιασθούν στο Παλάτι μετρούσαν ο καθένας, τους χοίρους του χωριού του. Με τον τρόπο αυτό, ελεγχόταν η ακρίβεια των αναφορών των χωρικών, που αφορούσαν τον αριθμό των χοιρών που είχε κάθε ένας. Ακολούθως, εξέδιδαν μία διαταγή που απαγόρευε στους χωρικούς τη σφαγή θηλυκών χοιρών για τους επόμενους έξι μήνες. Το μέτρα αυτό, στόχευε στην ύπαρξη μιας σταθερής παραμέτρου, που θα δοιθούσε στους υπολογισμούς που ακολουθούσαν, ώστε να υπολογισθεί το τελικό σύνολο. Εν συνεχεία, εξεδίδετο μία άλλη διαταγή, προς όλους τους σταθμούς διοδίων του Βασιλείου, με την οποία απαγορευόταν η μεταφορά χοιρών. Τέλος, όλοι οι αξιωματούχοι - επόπτες των αγορών, διετάσσοντο να φέρνουν τις κεφαλές των χοιρών που επρόκειτο να πωληθούν τους επόμενους έξι μήνες στο Παλάτι. Μετά την παρέλευση των έξι μηνών, οι αρχηγοί των χωριών ανέφεραν τον αριθμό των αρσενικών χοιρών του χωριού τους. Το άθροισμα αυτό, συν το άθροισμα των κεφαλών που είχαν σταλεί στο Παλάτι την ίδια περίοδο, αναμενόταν να είναι τουλάχιστον ίσο, αν όχι μεγαλύτερο, προ το άθροισμα που είχε καταγραφεί έξι μήνες πριν. Εάν διεπίστωναν ότι ο αριθμός των χοιρών που είχαν πωληθεί και σφαγεί, ήταν υπερβολικά μεγάλος, η πώληση χοιρινού κρέατος σταματούσε για ένα χρόνο. Άλλα, και ο φόρος που επεβάλλεται στα ζώα, προέκυπτε από αυτό το σύστημα απογραφής. Οι σφα-

γείς, εφορολογούντα ανάλογα με τον αριθμό των σφάγιων τους. Επιπρόσθετα, σε κάθε χοιροτρόφο υπολογιζόταν ένα συγκεκριμένο ετήσιο τέλος, κατά κεφαλήν χοίρου.

Σε όλα ζώα, όπως οι αγελάδες, τα πρόβατα και τα κατσίκια, ο έλεγχος ήταν λιγότερο συστηματικός. Απογραφή σ' αυτά τα είδη ζώων γινόταν, περίπου, κάθε τρία χρόνια.

Την έναρξη της απογραφής σηματοδοτούσε η, μέσω δημόσιου κήρυκα, ανακοίνωση στην αγορά μίας (υποθετικής) επικείμενης «καταστροφής», όπως επιδημία στις αγελάδες, ξηρασία ή άλλου είδους συμφορά, που επεκαλούντο για την περίσταση. Εδίδετο εντολή σ' όλους τους αγελαδοτρόφους να προσφέρουν ένα κάουρι για κάθε ζώο που είχαν, ως προσφορά για να εξευμενισθούν οι θεοί. Τα κάουρι συγκεντρώνονταν απ' όλο το Βασιλείο. Μια γυναικα αξιωματούχος του Παλατιού, προσέθετε ένα βότσαλο για κάθε κάουρι. Οι σάκοι με τα βότσαλα ήταν διαφορετικοί για κάθε είδος ζώου. Ακολούθως, έστελνε τα κάουρι στο Ναό. Οι σάκοι έφεραν διαφορετικά σύμβολα, ανάλογα με το είδος του ζώου που καταμετράτο σ' αυτούς. Για παράδειγμα, στις αγελάδες ένα κέρατο, στα κατσίκια μια γενειάδα, αγριόχορτα και μία γλώσσα για τα πρόβατα. Εάν στην απογραφή περιλαμβάνονταν και οι χοίροι, τότε, στους σάκους που καταμετρούσαν τους χοίρους, ήταν κεντημένο το μαχαίρι του χρεοπώλη. Σ' αυτή την καταμέτρηση βασίζοταν και το ύψος του φόρου. Κάθε χωριό, παρέδιδε συγκεκριμένο ποσοστό των αποθεματικών του στο Παλάτι. Για παράδειγμα, τα κατσίκια φορολογούντο με 12,50%. Η απόδοση του φόρου γινόταν με την παραχώρηση πέντε ζώων στα σαράντα ή τα ογδόντα.

Το σύστημα φορολογίας

Τα βασιλικά έσοδα, εκτός της Βασιλικής περιουσίας και των Βασιλικών φυτειών, προήρχοντο από ένα εκτενές και συνεκτικό σύστημα επιβολής και είσπραξης φόρων και εισφορών. Το φορολογικό σύστημα της Δαχομένης ήταν γενικό και συνεδέετο με ένα αποτελεσματικό και αποδοτικό σύστημα υπολογισμού, ελέγχου και εισπράξεως των φόρων¹¹. Συγνά, εφαρμόζοντο και έμφεσοι μέθοδοι διπλού ελέγχου με σκοπό την αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής. Κάθε είδος παραγωγής του βασιλείου εφορολογείτο, όπως επίσης και το εσωτερικό εμπόριο.

Το φορολογικό σύστημα συνδεόταν με διάφορα μέτρα οικονομικού σχεδιασμού, προγραμματι-

σμού και ελέγχου, τα οποία θα αναλυθούν στο κεφάλαιο αυτό.

Το Παλάτι προμηθεύοταν κρέας από διάφορες ομάδες κυνηγών. Το κυνήγι ήταν μια σημαντικότατη πηγή προμήθειας κρέατος για ολόκληρο τον πληθυσμό. Πιθανότατα, η κατανάλωση κρέατος αγρίων ζώων υπερέβαινε την κατανάλωση κρέατος οικιακών ζώων. Το ετήσιο κυνήγι αποτελεί ακόμα και σήμερα, χαρακτηριστικό της ζωής στη Δαχομένη. Στην Βασιλική Αυλή, υπήρχαν όντος αρχηγοί των κυνηγών. Ένας για τους κυνηγούς κι ένας για τους ψαράδες. Αρχηγός κυνηγών ντέγκα (dega) — υπήρχε και σε κάθε χωριό. Το σύνολο των κυνηγών κατεγράφετο ετησίως, κατά τη διάρκεια καθιερωμένων εροτελεστιών, στον χώρο προσκυνήματος της Θεότητος του κυνήγιου κοντά στη Δαχομένη. Με βάση τη μέτρηση αυτή, οι ντέγκα χωρίζονταν σε δεκατρεις ομάδες, τέσσερις ντέγκα για κάθε μήνα του ημερολογίου της Δαχομένης. Κάθε μία από τις δεκατρεις ομάδες υποχρεωνόταν να εφοδιάζει το Παλάτι με κρέας για ένα μήνα. Επίσης, οι κεφαλές όλων των σφαγμένων ζώων, στέλνονταν στο Παλάτι για να διακοσμήσουν την είσοδο. Ο φόρος στους ψαράδες επεβάλετο στα καπνιστά φάρια και υποθέτουμε ότι συγκεντρώνοταν με τρόπο ανάλογο εκείνου των κυνηγών.

Οσον αφορά τα οικιακά ζώα, όλοι οι χοιροτρόφοι φορολογούντο με ένα ζώο το χρόνο. Οι σφαγείς φορολογούντο στη βάση του αριθμού των ζώων που είχαν σφάξει. Οι αγελάδες, τα πρόβατα και τα κατσίκια, φορολογούντο κάθε τρία χρόνια, οπότε, έπαιρναν ένα συγκεκριμένο ποσοστό του συνόλου των ζώων, για παράδειγμα, ένα στα οκτώ κατσίκια. Οι τεχνικές ελέγχου και καταμέτρησης με βάση τις οποίες επεβάλοντο οι φόροι αυτοί, θα αναλυθεί σε επόμενη ενότητα.

Τα άλογα, από την άλλη πλευρά, ανήκαν μόνο σε συγκεκριμένα άτομα της υψηλής κοινωνίες. Σε κάθε άλογο επεβάλετο φόρος 4.000 κάουρι ετησίως. Οι εισφορές σε μέλι, πιπέρι, πιπερόβριζα προήρχοντα από δύο περιοχές πλησίον της Αμπομένης, που είχαν την αποκλειστικότητα στις καλλιέργειες αυτές. Τα προϊόντα αυτά, θεωρούντο στρατιωτικές προμήθειες και η παραγωγή τους παρακολουθείτο πολύ προσεκτικά.

Η φορολογία του άλατος, επίσης, βασιζόταν στη στενή εποπτεία της παραγωγής. Το άλατι παρήγετο από την εξάτμιση του θαλασσίου άδαπτος, και η παραγωγή περιορίζοταν στην παράκτια πόλη του Γουάινταχ. Οι εργαζόμενοι στις αλυκές, που κατοικούσαν σε δύο οικοδομικά τε-

τράγωνα του Γουάινταχ, ήταν υποχρεωμένοι να σκάβουν λάκκους σε σκληρό ασθεντολιθικό στρώμα εδάφους, όταν ολοκληρωνόταν η εξάτμιση των υδάτων. Η άδεια εκσκαφής εδίδετο από τον τοπικό εκπρόσωπο του Στέμματος. Λπό κάθε εργαζόμενα στις αλυκές, ο βασιλέας απαιτούσε, κάθε χρόνο, δέκα σάκους αλάτι, που ισοδυναμούν, περίπου, με οκτώ κιλά. Οι σάκοι αυτοί αποθηκεύοντο από τον Αντιβασιλέα του Γουάινταχ. Εκείνος, για κάθε σάκο αλατιού που ελάμπανε, χρατούσε κι ένα βότσαλο. Αυτά τα «βότσαλα-αλατιού» τα έστελνε στο Αμπομέϊ σε τακτά χρονικά διαστήματα. Εκεί, μετρούσαν τα βότσαλα σε δεκάδες, για να προσδιορισθεί ο αριθμός των εργαζομένων στις αλυκές που αντιπροσώπευαν. Η ειλικρίνεια του Αντιβασιλέως ελεγχόταν μετά από επίσκεψη άλλου βασιλικού αξιωματούχου στον τόπο παραγωγής, στο Γουάινταχ, για να διαπιστωθεί πόσα κομμάτια γης στις αλυκές είχαν εκσκαφεί. Ο αριθμός τους έπρεπε να είναι ακριβώς ο ίδιος με εκείνον που είχε δηλώσει ο Αντιβασιλέας. Οποιαδήποτε παρέκκλιση, αποτελούσε σοβαρότατη παράβαση, για την οποία, ο Αντιβασιλέας μπορούσε να τιμωρηθεί ακόμα και με την αφάρεση όλων των εσόδων του για ένα χρόνο. Με τη διαδικασία αυτή ο Βασιλέας εξασφάλιζε τις ανάγκες του Παλατίου σε αλάτι, ίσως δε και του στρατεύματος.

Το σιδηρουργείο αποτελούσε τη μονάδα για τον υπολογισμό και την είσπραξη του φόρου, όπως και για τη λήψη κάθε άλλου διοικητικού μέτρου που είχε σχέση με τον σιδήρο. Η παραγωγή σκαπανών, περιορίζοταν σε δώδεκα σιδηρουργεία σ' ολόκληρη τη χώρα, τα οποία είχαν την αποκλειστικότητα της κατασκευής τους. Τα σιδηρουργεία αυτά, παρακολουθούντο αυστηρά από κρατικούς λειτουργούς υπεύθυνους για την εποπτεία της παραγωγής τους. Καθώς τα σιδηρουργεία δεν είχαν δικαίωμα να πωλούν απευθείας σκαπάνες, η πώλησή τους γινόταν υποχρεωτικώς μέσω των αγορών, υπό την επίβλεψη των υπεύθυνων. Ο υπεύθυνος της αγοράς ή ο αναπληρωτής του, όφειλε να παρευρίσκεται σε κάθε πώληση σκαπάνης και να καταγράφει την πώληση τοποθετώντας ένα βότσαλο σ' ένα κουτί. Στο κουτί αυτό ήταν χαραγμένο το «σήμα κατατεθέν» του σιδηρουργείου, στο οποίο, η πωληθείσα σκαπάνη είχε κατασκευασθεί. Κάθε σιδηρουργείο είχε το δικό του «σήμα κατατεθέν». Ήταν χαραγμένο σ' όλα τα αντικείμενα που το σιδηρουργείο κατασκεύαζε. Αντίγραφα όλων των σημάτων ήταν καταχωριμένα, σε ειδικό αρχείο, στο

Παλάτι και είχαν διανεμηθεί σ' όλους τους υπεύθυνους αγοράς, χρατούσε δώδεκα κουτιά, ένα για κάθε σιδηρουργείο. Όταν το κουτί γέμιζε, το έστελναν στην πρωτεύουσα Αμπομέϊ και από εκεί τους έστελναν καινούργιο. Ο συμπληρωματικός έλεγχος της παραγωγής γινόταν κατά τη συγκέντρωση των σιδηρουργών στο Παλάτι, που είχε σαν στόχο τον προσδιορισμό του αριθμού των σκαπανών που τα σιδηρουργεία τους είχαν κατασκευάσει. Από το σύνολο που προέκυπτε από τη διαδικασία αυτή, αφαιρείτο ο αριθμός σκαπανών που είχαν πωληθεί στις αγορές και το υπόλοιπο, αντιπροσώπευε το σύνολο της υπάρχουσας απώλησης παραγωγής. Ο φόρος υπολογίζοταν με βάση τη μέτρηση αυτή. Ο Βασιλέας έδινε σε κάθε σιδηρουργό, ένα συγκεκριμένου μεγέθους κομμάτι σιδήρου. Εκείνος, όφειλε να επιστρέψει στο Βασιλέα έναν ορισμένο αριθμό φυσσιγγίων ίσων, περίπου, με τον αριθμό σκαπανών που παρέμεναν απώλητες στο σιδηρουργείο.

Οι άλλοι σιδηρουργοί, που δεν ασχολούντο με την κατασκευή σκαπανών, απογράφοντο από τους ιερείς του Γκου (Gu), του Θεού του σιδήρου. Κάθε σιδηρουργείο, είχε το δικό του ιερό χώρο αφιερωμένο στη θεότητα. Σε συγκεκριμένες ημερομηνίες, οι ιερείς εκαλούντο να λάβουν από τον Βασιλέα, τους πετεινών που ήσαν απαραίτητοι για τις επήσιες ιεροτελεστίες προς τιμήν του Θεού (του σιδήρου). Ο αριθμός των σιδηρουργείων του Βασιλείου, υπελογίζεται με την αφάρεση του αριθμού των πετεινών που είχαν δοθεί στους Ιερείς, από το σύνολο των πετεινών που υπήρχε στο Παλάτι πριν από τη διανομή. Επιπρόσθετα, υπολογίζαν τον αριθμό των σιδηρουργών, ζητώντας από κάθε ιερέα να δηλώσει τον αριθμό εργαζομένων στο σιδηρουργείο του. Με ανάλογο τρόπο υπολογίζοταν και ο φόρος παραγωγής στους κλωστούφαντουργούς και τους ξυλοκόπους.

Το εξωτερικό εμπόριο εφορολογείτο επίσης. Για τον εντοπισμό του αριθμού των αχθοφόρων που περνούσαν από τους σταθμούς διοδίων μεταφέροντας εμπορεύματα, είχαν καθιερώσει ένα σύστημα «διαβατηρίων», με βάση το οποίο, υπολογιζόταν η φορολογία όσων ασκούσαν το επάγγελμα αυτό. Υπήρχε σταθμός διοδίων στην είσοδο κάθε πόλεως, σε συγκεκριμένα σημεία των λιμνοθαλασσών, καθώς επίσης και στις εισόδους των κέντρων διακίνησης του εμπορίου προς και από την Ευρώπη. Κατά τη διάρκεια των Επτάσιων Εθίμων:

«Ο δημόσιος κήρυκας εστέλνετο στις αγορές και ανήγγειλε ότι όλοι οι μεταφορείς όφειλαν να παρουσιασθούν ενώπιον συγκεκριμένων κρατικών λειτουργών... Όταν ο μεταφορέας αναφερόταν, έλεγε το όνομά του και, ταυτόχρονα, έκανε στα χρυφά, κάποιο σημάδι που επιβεβαίωνε την ταυτότητά του. Κάποιος μπορούσε να χρησιμοποιεί μια μικρή αλυσίδα με αριθμό κομματιών ίσο με τον αριθμό των σταθμών διοδίων από τα οποία μπορούσε να περάσει. Ένα ίδιο κομμάτι της αλυσίδας εδίδετο στους φύλακες των διοδίων. Άλλος, μπορούσε να δώσει μικρά κομμάτια υφάσματος στο σχήμα ραφίδων... που όμοιες τους διενέμοντο σ' όλους τους υπεύθυνους των διοδίων. Όταν... ο συγκεκριμένος μεταφορέας... έφθανε σε διόδια, του ζητούσαν το «διαβατήριό» του και αυτός παρουσίαζε το ύφασμα. Αυτοί, συγχρινόταν με το αντίστοιχο που ο φύλακας είχε ήδη στην κατοχή του. Εάν υπήρχε έστω και η ελάχιστη διαφορά μεταξύ των δύο, ο μεταφορέας εστέλνετο δεμένος στη φύλακή»¹².

Η μέθοδος υπολογισμού του φόρου ήταν η ακόλουθη. «Κάθε φορά που ένας συγκεκριμένος μεταφορέας περνούσε έναν από τους σταθμούς διοδίων, ένα μικρό βότσαλο έμπαινε στην άκρη. Στο τέλος του έτους, ο φόρος που του αναλογούσε υπολογιζόταν με βάση τον αριθμό των ταξιδίων που είχε κάνει»¹³.

Άλλοι φόροι, προήρχοντα από τη λεγόμενη «υποχρέωση μεταφοράς». Για παράδειγμα, το πιπέρι, με εξαιρέση πολύ περιορισμένες ποσότητες, μπορούσε να παραχθεί μόνον σε συγκεκριμένες περιοχές που δρίσκονταν σε κάποια απόσταση από τις αγορές. Τούτο, επέτρεπε την επιβολή φόρου, σε κάουρι, στα μεταφερόμενα προϊόντα.

Φόροι σε είδος, εισπράττονταν στις τοπικές

αγορές, υπό τη μορφή δειγμάτων, απ' όλα τα είδη προϊόντων που επωλούντο εκεί. Ο Φόρμπις (Forbes) παρατηρεί, εντούτοις, ότι «(φόρο)εισπράκτορες που δρίσκονταν μονίμως στις αγορές... εισέπρατταν, ποσά σε κάουρι, ανάλογα με ποσοστό της αξίας των διακινουμένων στην αγορά αγαθών»¹⁴.

Ο Ντάνκαν αναφέρει την ύπαρξη ενός ατομικού φόρου για κάθε κάτοικο τη Δαχομένη. Για ορισμένα άτομα, ο φόρος αυτός μπορούσε να είναι πολύ υψηλός. Για παράδειγμα, κάθε δουλέμπορος του Γουάινταχ εφέρετο να καταβάλει, κατά κεφαλήν φόρο ετησίως ποσό ίσο προς 4.000 δολ. σε κάουρι (sic)¹⁵.

Ο θάνατος κάποιου αξιωματούχου είχε ως επακόλουθο την επιβολή φόρου κληρονομίας, που υπολογιζόταν ως ακολούθως: Κατ' αρχήν, ολόκληρη η περιουσία του εκλιπόντας, μεταφερόταν στο Βασιλικό Παλάτι στην Αμπορέη. Στη συνέχεια, ο Βασιλέας αποφάσιζε, αν ο γιος του εκλιπόντος θα ελάμβανε το αξίωμα του πατέρα του ή αν αυτό θα εδίδετο ως ανταμοιβή σε κάποιον άλλο, συνήθως, έναν πολεμιστή που είχε διακριθεί στη μάχη. Μόνον κατά την περίπτωση που ο γιος διορίζόταν στη θέση του πατέρα του, δικαιούτο να κληρονομήσει την πατρική περιουσία. Καθώς, ο Βασιλέας ήταν ο τυπικός κάτοχος κάθε περιουσιακού στοιχείου ή τίτλου ιδιοκτησίας γης στην Δαχομένη, η επιστροφή της πατρικής περιουσίας είχε τον συμβολισμό μιας δωρεάς. Συνεπώς, ένα μέρος της περιουσίας παρακρατείτο, από το Βασιλέα, ταυτοχρόνως¹⁶.

Ο βασιλικός φόρος, ήταν εκείνος που επεβάλετο στο σύνολο της αγροτικής παραγωγής. Κάθε χρόνο, μετά το θερισμό, ο «Τόπικο» — ο «Υπαυργός Γεωργίας» και οι βοηθοί του, μετρούσαν τις σιταποθήκες που αποθηκευόταν ο καρπός, σ' ολόκληρο το Βασίλειο. Χωριστά, κατέγραφαν την παραγωγή καλαμποκιού, κεχριού, φυστικιών, φασολιών και γλυκοκοπατάτας. Η επαλήθευση του αριθμού των σιταποθηκών που είχαν ελεγχθεί, γινόταν με την αντιπαραβολή του συνόλου των σιταποθηκών προς το σύνολο των εργατών που, σύμφωνα με την απογραφή, (όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο), αναλογούσε σ' αυτές. Με τον τρόπο αυτό, επιβεβαιώνοταν, αν όλες οι σιταποθήκες είχαν μετρηθεί ή όχι. Όταν όλες οι αναφορές είχαν συγχεντρωθεί, ο Βασιλέας όριζε το ύψος του φόρου στο σύνολο της αγροτικής παραγωγής, υπολογίζοντας το μέρος του φόρου που αναλογούσε σε κάθε χωριό ως ένα υποσύνολο.

Υπήρχε επίσης φόρος στους νεκροθάφτες, που υπολογίζοταν με βάση τον αριθμό των νερών που είχαν θάψει. Επίσης, η οικογένεια του νεκρού έστελνε μια εισφορά στο Παλάτι. Οι εισφορές αυτές προορίζονταν, μετά την παρέλευση ενός έτους, να διατεθούν για την ταφή Πριγκήπων, Αρχηγών, καθώς και των ξένων αιχμαλώτων που είχαν πεθάνει από φυσικά αίτια και δεν είχαν οικογένεια στη Δαχομέη. Το παράδολο για την έκδοση πιστοποιητικού θανάτου σκλάδου από φυσικά αίτια, ανήρχετο στα 3.000 κάσουρι.

Από καιρού σε καιρό, γίνονται αναφορές για λύτρα που ζητούνται για την απελευθέρωση φυλακισμένων, καθώς και για έσοδα που προέρχονται από δημεύσεις περιουσιακών στοιχείων και πρόστιμα. Άλλες πηγές χρατικών εσόδων ήταν οι φόροι και οι εισφορές υποτελών πόλεων, και τα έσοδα από το εξωτερικό εμπόριο.

Οι Βασιλικές Ισοτιμίες

Λαόμεστα στα άλλα καθήκοντα που ο βασιλέας δεσμεύοταν δημοσίως να τηρήσει κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, ήταν και μία σειρά συγκεκριμένων ισοτιμιών.

Υπήρχαν πολλές ισοτιμίες εθιμικού χαρακτήρα στην καθημερινή ζωή στη Δαχομέη. Ήταν, για παράδειγμα, η πληρωμή στον πατέρα της νύφης την ημέρα του γάμου. Οι προσφορές θρησκευτικού χαρακτήρα, στους ιερείς και άλλους άρχοντες των χωριών, που γίνονταν με την ευκαιρία συγκεκριμένων θρησκευτικών εορτών, η ανταλλαγή δώρων επακριβώς προσδιορισμένης αξίας, μεταξύ συγγενών σε κηδείες κ.α. Αυτές, ήσαν εθιμικές ισοτιμίες και δεν υπάρχει καμία ένδειξη αλλαγής τους, μεταξύ ενός βασιλέως και του διαδόχου του.

Οι κυριότερες ισοτιμίες για τα εισαγόμενα προϊόντα, ορίζονταν από το Βασιλέα. Ο Ντάλζελ (Dalzel) αναφέρει ότι ο (Βασιλέας) Ανταχόνζου (Adahoonzou) «εξέδωσε μία απόφαση, σύμφωνα με την οποία, κανείς έμπορος δεν μπορούσε να πληρώσει, σε οποιαδήποτε αγορά, περισσότερες από τριάντα δύο χιλιάδες κάσουρι για ένα σκλάδο και είκοσι έξι χιλιάδες κάσουρι για μία σκλάδα...». Ο ίδιος ο Βασιλέας αγόραζε, τους σκλάδους στην τιμή αυτή. «Πλήρωνε την τιμή που ο ίδιος είχε καθορίσει, σε τσουχτερά ποσά κάσουρι, στην είσοδο του Παλατιού»¹⁷.

Ο ίδιος ο Βασιλέας, είπε στον Πλωτάρχη

Γουίλμοτ (Wilmot), πως η τιμή που είχε καθορίσει για την αγορά σκλάδου, ήταν «ογδόντα δολλάρια, συν τέσσερα δολλάρια φόρος για τον καθένα»¹⁸. Τα τέλη των λιμένων, επίσης, «παικίλλων από βασιλέα σε βασιλέα»¹⁹.

Η κατάσταση ήταν κάπως διαφορετική, όταν το θέμα αφορούσε τις τιμές της αγοράς. Κατά κανόνα, οι τιμές καθορίζονταν από τους κατά τόπον υπευθύνους. Εντούτοις, ήταν ευθύνη του βασιλέα να προσδιορίζει, σε γενικές γραμμές, τα επίπεδα των τιμών που έπρεπε να διατηρηθούν κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, και να κάνει τις αναγκαίες αναπροσαρμογές, ανάλογα με την έλλειψη ή το πλεόνασμα, σε κάθε προϊόν. Πάντως, σε περιπτώσεις που πρόκειπταν προβλήματα ή δυσκολίες, όπως συνέβη κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Γκελέλε (Gelele), όλες οι ισοτιμίες αυξήθηκαν. Στην πραγματικότητα, φαίνεται ότι ο Γκελέλε είχε εφαρμόσει ένα είδος δεκαετούς (οικονομικού) προγράμματος. Σύμφωνα με τον Μπάρτον «λέγεται, πως ο Γκελέλε είχε αποφασίσει να «σφίξει τα ζωνάρια» των υπηκόων του για δέκα χρόνια, εκ των οποίων έχουν μέχρι τώρα περάσει τα έξι. Μετά την παρέλευση των δέκα ετών θα υπάρξει εργασία για όλους, και ένα άτομο θα μπορεί να ζήσει με ένα κάσουρι την ημέρα. Τόσο πολύ φθηνό θα είναι το χόστος ζωής»²⁰. Κατά τη διάρκεια αυτών των έξι ετών, οι ισοτιμίες είχαν αυξηθεί τέσσερις φορές. «Οι τιμές είχαν τετραπλασιαστεί τα τελευταία έξι χρόνια», παρατηρεί ο Μπάρτον, και συνεχίζει: Το «Κάνκυμπωλ»* αγοράζοταν, με τον προηγούμενο βασιλέα, τρία κάσουρι, και τώρα κοστίζει δώδεκα»²¹.

Στη Δαχομέη, οι ισοτιμίες εκφράζονταν σε κάσουρι. Η χρήση τους, ως επισήμων και βασικών ισοτιμιών, ήταν, εντούτοις, αλάνθαστη. Όχι μόνο εφαρμόζονταν επίσημα, αλλά και άλλαζαν σε, σχετικώς, μεγάλα χρονικά διαστήματα. Είχαν φύλασσει μάλιστα στο σημείο να αποκτήσουν χαρακτήρα εθιμικό. Λιγότεροι απόφασές, για παράδειγμα, από τους πίνακες με τιμές αγοράς που αναφέρει ο Φορμπς και άλλοι. Στους τιμοκαταλόγους αυτούς, η τιμή κάθε προϊόντος εδίδετο, ως επίσημη τιμή αγοράς, για εκείνη την συγκεκριμένη περίοδο και εκείνο τον τόπο. Ακόμα και ο προσδιορισμός της νομισματικής μονάδας επιβεβαιώνει τον εθιμικό χαρακτήρα των ισοτιμιών. Είναι χαρακτηριστικό και πολύ γνωστό, ότι πέντε «κομμάτια» κάσουρι ισοδυναμούσαν με ένα

* Κάνκυμπωλ: Η φραγκόλα φωμιού στη Δαχομέη που ζήγιζε τέσσερις ουγγιές. (Σημείωση του μεταφραστού).

«γκαλίνχα» (galinha)*, διότι αυτή ήταν η τιμή αγοράς ενός πουλερικού»²².

Στη Δαχομέτη, δεν υπήρχε τίποτα που να είναι έστω παραπλήσιο με κάποια μορφή οργανωμένης αγοράς εργασίας. Ο Μπάρτον υπογραμμίζει πως, σύμφωνα «...με όσα είχε δηλώσει ο Μούνγκο Πάρκ (Mungo Park) τον περασμένο αιώνα, η αμοιβήμενη, (σε χρήμα), εργασία ήταν άγνωστη στους Νέγρους. Πράγματι, οι Αφρικανικές γλώσσες αγνοούν τη λέξη αυτή»²³. Την εποχή που ο Φορμπς ζούσε στο Γουάινταχ, οι μεταφορείς και οι βαρκάρηδες, που οι περισσότεροι ήταν ξένοι προερχόμενοι από άλλα μέρη της Ακτής, προσελαμβάνοντο για να εργασθούν, «καλ' ομάδες» από τους επικεφαλείς τους. Το «ημερομίσθιο... για τους μεταφορείς και όσους κουνούσαν αιώρες... είναι τρία «κομμάτια» κάουρι... για τους άνδρες και δύο για τις γυναίκες»²⁴. Αν και η αμοιβή τους υπολογιζόταν σε κάουρι, η πληρωμή τους, τουλάχιστον εν μέρει, εδίδετο «σε είδος», σε ενδύματα, καπνό και ρούμι»²⁵. Το βάρος και το μέγεθος του φορτίου των μεταφορέων ρυθμίζόταν με τρόπο ανάλογο. Όταν ένας από τους αχθοφόρους του Ντάγκαν έμεινε πίσω, σ' ένα ταξίδι από την Αμπομέτη στο Γουάινταχ, έστειλαν αγγελιοφόρο στον Πρωθυπουργό στην πρωτεύουσα. Εκείνος, «καμέσως έστειλε αντικαταστάτες και έδωσε εντολή να τιμωρηθούν οι τεμπέληδες που είχαν καλυστερήσει. Διότι, όπως είπε, ο ίδιος είχε εξετάσει το μέγεθος του φορτίου ενός εκάστου, και μάλιστα, είχε διαπιστώσει ότι όλα τα φορτία ήταν αρκετά μικρότερα σε βάρος και μέγεθος από τα προβλεπόμενα για μεταφορείς άρια»²⁶.

Από τα μέχρι τώρα υπάρχοντα στοιχεία προκύπτει, ότι δεν υπήρχαν ισοτιμίες τέτοιες που να επιτρέπουν την ανταλλαγή ενός είδους προϊόντος με κάποιο άλλο με πληρωμή σε χρήμα, αλλά και χρηματική αντιστοιχία για τους φόρους. Οι φόροι στη γεωργία, εισπράττονταν σε είδος και δεν έχει αναφερθεί πρόβλεψη για αντικατάσταση, (του φόρου σε είδος), με άλλο εισπρακτικό σύστημα.

Τα δημόσια έργα ήταν στην αρμοδιότητα του βασιλέα επίσης. Ο Ντάλζελ αναφέρει πως, «ο Βασιλέας συγκεντρώνει τους αρχηγούς των χωριών, κατανέμει την εργασία μεταξύ τους και αμοιβεί τους ανθρώπους τους για τον χόπο τους»²⁷.

Η κατάσταση του οδικού δικτύου, όπως έ-

χουμεί ήδη αναφέρει, εξετάζετο κατά τη διάρκεια των Επησίων Εθίμων. Ο Ντάλζελ γράφει, πως ο βασιλέας, δίνοντας οδηγίες στους αρχηγούς του για το πως θα καταπευάσουν ένα δρόμο από την Αμπομέτη στο Γουάινταχ, παρέδωσε ένα κομμάτι σπάγκο στον καθένα για να προσδιορίσει το πλάτος του δρόμου»²⁸.

Ο Βασιλέας επεδείκνυε το ενδιαφέρον του για το θεσμό της Οικογένειας, διαρίζοντας «δημόσιες γυναικες». Ο Μπάρτον γράφει ότι στη Δαχομέτη υπήρχαν:

«Δημόσιες γυναικες. Ήταν ένας οργανωμένος βασιλικός θεσμός, και οι τοποθετήσεις γίνονταν από το Παλάτι... Ο σημερινός βασιλέας έχει διορίσει μια νέα ομάδα γυναικών της ηδονής, αλλά δεν έχουν ακόμη λάβει την άδεια να εξασκήσουν το επάγγελμά τους».

Και σ' αυτή την περίπτωση, η επονομασία των γυναικών αυτών προκύπτει από την ιστοιμία:

«Αρχικά, η αμοιβή (των «δημοσίων γυναικών») ήταν είκοσι κάουρι. Εξ ου και το συνηθες όνομα «Κο-σι» (Ko-si), η επ' αμοιβή σύζυγος... Εντούτοις, αν οι γυναικες αυτές εξυπηρετούσαν Υπουργούς, τότε, η τιμή αυξανόταν κατά δύο κάουρι ή και κατά τέσσερα»²⁹.

Ο βασιλέας όριζε, οι γυναικες αυτές, να κατοικούν σ' όλα τα μέρη του βασιλείου «ώστε να εξασφαλίζεται η οικογενειακή γαλήνη». Ο Νόρις (Norris) διευκρινίζει, πως ένα μέτρο προφύλαξης αυτού του χαρακτήρος ήταν απαραίτητο. Διότι, πολίτες κάθε τάξεως και αξιώματος, αποσπούσαν το ενδιαφέρον του μεγαλυτέρου μέρους του γυναικείου πληθυσμού και οι ποινές για πράξεις μοιχείας ήταν αυστηρές. Επιπλέον, οι άνδρες στη Δαχομέτη, πολλές φορές, έπρεπε να απέχουν κάθε σεξουαλικής επαφής με τις συζύγους τους, μέχρι και τρία χρόνια μετά τη γέννηση παιδιού. Και τότε διότι, όπως τους έλεγαν, τα παιδιά που πιθανότατα θα γεννιόνταν στα τρία επόμενα χρόνια, θα ήταν ασθενικά³⁰.

Το Παλάτι

Ο Κρατικός μηχανισμός στη Δαχομέτη, ήταν στενά συνδεδεμένος με τη βασιλική οικογένεια

* Γκαλίνχα: Προφανώς θα πρέπει να πρόκειται για υπόδικητη του κάουρι ως νομιματικής μονάδος (Σημείωση του μεταφραστού).

και τη βασιλική οικονομία. Δεν υπήρχε ξεκάθαρη διάκριση μεταξύ των βασιλικών εσόδων και λειτουργιών αφενός, και των κρατικών αφετέρου. Οι ρόλοι τους ήταν στενάτα συνδεδεμένοι. Για το λόγο αυτό, τις περιλαμβάνουμε όλες στην βασιλική οικονομία.

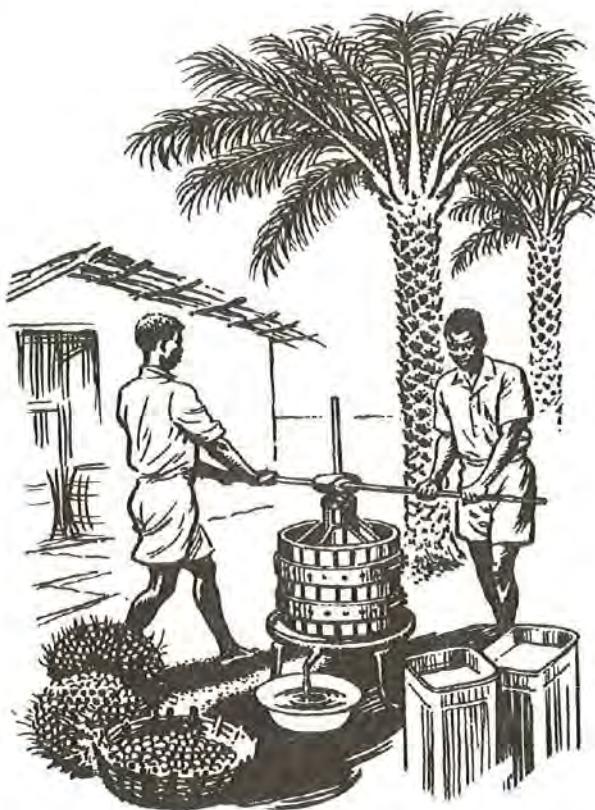
Σύμφωνα με μερικούς υπολογισμούς, οι βασιλικοί σύζυγοι, για παράδειγμα, έφθαναν τις 2.000. Πολλές από αυτές είχαν σημαντικό ρόλο στην διοίκηση του κράτους. Άλλες ασχολούντο με διάφορες τέχνες. Όλες (οι βασιλικοί σύζυγοι), κατοικούσαν στο Παλάτι της Αμπομέης και στη βασιλική κατοικία στο Ακπουέχο (Ακρυεχο).

Στο παλάτι του Αμπομέη κατοικούσαν επίσης, πολλές από τις Αμαζόνες — μέλη του τακτικού στρατού της Δαχομέης, που ο αριθμός τους, σύμφωνα με υπολογισμούς, έφθανε στις 5.000 γυναίκες³¹. Ο γυναικείος πληθυσμός του Παλατιού, περιελάμβανε ένα μεγάλο αριθμό σκλάβων, που ήταν στην υπηρεσία του Χαρεμιού, καθώς και μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες — μέλη του θοηθητικού προσωπικού. Αυτές ήταν υπεύθυνες για τη φροντίδα των τάφων των αποθανόντων των βασιλέων. Ένας από τους πολλούς υπολογισμούς που έχουν γίνει, εκτιμά το συνολικό αριθμό γυναικών στο Παλάτι της Αμπομέης, στις 3-4.000, περιλαμβανομένων και των Αμαζόνων³².

Μερικά από τα παιδιά του βασιλέα, είχαν το ρόλο του ειδικού αγγελιοφόρου και εκτελούσαν ειδικές αποστολές στην υπηρεσία του Μονάρχη. Ο Μπάρτον υπολόγισε ότι ο συνολικός αριθμός των διαβιούντων στο Παλάτι έφθανε τις 2.000. Σύμφωνα όμως με τον Λε Χερίς (Le Herisse), ο αριθμός ήταν πολύ υψηλότερος, πλησίαζε τις 12.000³³.

Η Δαχομέη διατηρούσε ένα εκτεταμένο μηχανισμό κρατικής γραφειοκρατίας. Υπουργοί, διοικητικά στελέχη, ελεγκτές, εισπράκτορες τελών, αστυνομικοί και άλλοι. Οι ανώτατοι κρατικοί λειτουργοί στη Δαχομέη, αν και κατοικούσαν στα δικά τους σπίτια, ετροφοδοτούντο με τρόφιμα από το Παλάτι³⁴.

Το Παλάτι αυτό καθ' εαυτό, ήταν ένα επιβλητικό οικοδόμημα. Κάθε Μονάρχης κατασκεύαζε τη δική του πύλη. Η πύλη αυτή, ήταν ένα άνοιγμα στο τείχος που έκλεινε με βαριές ξύλινες πόρτες. Μπροστά στην πύλη και κατά μήκος του τείχους, κατασκεύαζαν ένα μακρύ στέγαστρο πλάτους περίπου, είκοσι ποδών και ύψους εξήντα ποδών. Η στέγη ήταν επικλινής και καλυμένη με καλάμια. Εδώ, ο Βασιλέας ξέπλωνε

σε ψάθες για να αποδώσει δικαιοσύνη και να ασκήσει άλλα βασιλικά καθήκοντα. Η Αυλή του συγκεντρωνόταν γύρω του.

Οι βασιλικές φυτείες, αποτελούσαν μία από τις πηγές εσόδων του Βασιλέα. Παρήγαν φοινικόλαδο και άλλα προϊόντα. Φοινικόλαδο και καρύδες, από τη βασιλική κατοικία στο Ακπουέχο εξάγοντο στο Γουάινταχ. Οι φυτείες αυτές, καλλιεργούντο από σκλάβους ειδικής κοινωνικής κατάστασης, που δεν ήταν δυνατό να πωληθούν.

Στην ίδια βασιλική κατοικία, έδρευαν αρκετές βιοτεχνίες, όπως βιοτεχνίες υφασμάτων και τσιμπουκιών. Γραντουρικά προϊόντα για τη χρήση του βασιλέως και των μελών της οικογενείας του, φτιάχνονται στο Ακπουέχο. Μεγάλα αποθηκευτικά στέγαστρα, περιείχαν καλαμπόκι και άλλες προμήθειες. Υπήρχαν, επίσης, βαφεία και αγγειοπλαστικά εργαστήρια. Σ' όλες τις επιχειρήσεις συμμετείχαν βασιλικοί σύζυγοι. Μικρότερη πηγή εσόδων, αποτελούσε το κυνήγι ελεφάντων από τις Αμαζόνες. Αυτό, δεν απέφερε μόνον την απαραίτητη για τις εορτές ποσότητα κρέατος, αλλά, κόκκλα και κρανία για τους τόπους λατρείας, καθώς επίσης, ελεφαντόδοντο το οποίο εξήγετο μέσω του Γουάινταχ.

Η Διπλή Γράμματος της Διοικήσεως

Η διοίκηση στη Δαχομένη βαθμολογείται με άριστα για την εντυμότητα, την ακρίβεια και την υπευθυνότητά της. Ο Γκωτιέ (Gautier), θεωρεί την απόδοσή της, ως την υψηλότερη από κάθε άλλη διοίκηση Αφρικανικού Κράτους. Εφαρμόζοντα, σχεδόν αυτόματα μέθοδοι ελέγχου. Χρησιμοποιούντο επιχειρησιακά εργαλεία, τα οποία παρήχαν τεχνικές απομνημόνευσης και αριθμησης που να διαθέτουν στην καλύτερη δυνατή ασκηση των διοικητικών καθηκόντων. Όπως θα δύομε στη συνέχεια, θεσμοθετημένοι έλεγχοι εξασφετικής αποτελεσματικότητος εφαρμόζονταν επίσης. Ακολουθείτο μία εντελώς πρωτότυπη μέθοδος που βασιζόταν στη διαφορά των φύλων. Οι υπάλληλοι και κρατικοί λειτουργοί κάθε βαθμούς, ορίζονταν ανά δύο. Ο άνδρας είχε διοικητικά καθήκοντα, και η γυναίκα ελεγκτικά. Όπως γράφει ο Μπάρτον, «οι κρατικοί υπάλληλοι της Δαχομένης, άνδρες και γυναίκες, ανεξάρτητα με τη βαθμίδα της ιεραρχίας που ανήκαν, ήταν πάντοτε ζεύγη»³⁵. Το κίνητρο για την εφαρμογή αυτού του συστήματος, προερχόταν από τα υψηλότερα κλιμάκια της ιεραρχίας και εμπεριέχετο στη γενικότερη φιλοσοφία της κρατικής οργάνωσης της χώρας. Ένα άλλο κίνητρο, βαθύτερο και σημαντικότερο, προερχόταν από το αίσθημα προστασίας της ατομικής ανεξαρτησίας, που το σύστημα αυτό διεσφάλιζε. Η λατρεία των προγόνων και οι τόποι προσκυνήματος σε κάθε συνοικισμό, ο συνωστισμός γύρω από τους ναούς, δημιουργούσαν μια ατμόσφαιρα που απέπνεε αντιγραφειοκρατικό πνεύμα. Οι βάσεις των κανόνων δικαίου, με τον τρόπο αυτό, εσωτερικεύονταν, καθιστώντας, πολλές φορές, καθαρά διακοσμητική την παρουσία του κρατικού μηχανισμού στη χαλιναγάγηση του λαού.

Η χρήση αυτής της εξασφετικά πρωτότυπης μεθόδου που στηριζόταν στη διαφορά των φύλων, εφηρμόζετο με μεγάλη προσοχή. Στο βασιλικό διοικητικό σύστημα, όλοι εργάζονταν ανά ζεύγη, σε μερικές δε περιπτώσεις, περισσότερα του ενός. Πρώτα απ' όλα, κάθε κρατικός λειτουργός του Βασιλείου, είχε το θηλυκό «έτερόν του γηρίσυ», την αποκαλούμενη και «μητέρα», η οποία ήταν μέλος της βασιλικής αυλής. Ως εκ τούτου, μέσα στο Παλάτι, ο Βασιλέας διέθετε ένα πλήρες και ακριβές αντίγραφο ολόκληρου του Κρατικού μηχανισμού. Αυτές οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι ονομάζονταν «Νάγιες» (naye). Καθήκον τους ήταν να γνωρίζουν σε βάθος όλες τις

διοικητικές υποθέσεις του άνδρα συνεργάτη τους και να ελέγχουν διαρκώς τις δραστηριότητές του. Ο Χέρσκοβιτς, δίνει μία σαφή εικόνα από το πώς λειτουργούσε το σύστημα:

«Ας υποτεθεί, για παράδειγμα, ότι σε μία από τις νάγιες είχε ανατεθεί να θυμάται όλες τις προηγούμενες αναφορές του «Γιοβόγκα» (Yonoga) ο οποίος, ως διοικητής των παραχτίων περιοχών, είχε υπό την εποπτεία τους παραγωγούς αλατιού. Η συγκεκριμένη αυτή νάγια, στην οποία έστελνε τις αναφορές του ο Γιοβόγκα, απεκαλείτο «Γιοβογκάνο» (Yonogano), η «μητέρα» του Γιοβόγκα. Παρευρίσκετο δε πάντοτε στις συνεδριάσεις του βασιλικού συμβουλίου, όταν επρόκειτο να συζητηθούν θέματα που αφορούσαν την παραγωγή αλατιού. Εκείνη, είχε ήδη στην κατοχή της και τις αναφορές των ειδικών απεσταλμένων του βασιλέως που ερευνούσαν την βιομηχανία αλατιού. Ως εκ τούτου, ήταν υποχρεωμένη να ελέγχει, κατά πόσον οι αναφορές (του Γιοβόγκα) ανταποκρίνονταν στις αναφορές των άλλων... Αποτελούσε απαράβατη τακτική του Βασιλέα, να μη δέχεται σε ακρόαση κανένα από τους αξιωματούχους του, χωρίς προηγουμένως να ξητήσει να ακούσει τη νάγια που ήταν «μητέρα» του συγκεκριμένου αξιωματούχου»³⁶.

Μία άλλη ομάδα γυναικών που ονομαζόταν «Κπόζι» (Kposi) ή «σύζυγοι της Λεοπάρδας», ήσαν επικεφαλείς των νάγιες. Υπήρχαν, επίσης, δύο ομάδες κπόζι και κάθε μία αποτελείτο από οκτώ γυναίκες. Η μία ήταν πάντοτε παρόύσα στις συναντήσεις του βασιλέα με τους συμβούλους του. Η δεύτερη, εκτάκτως παρευρίσκετο όταν έδιναν τις αναφορές τους Γπουργοί και Ιερείς. Με τον τρόπο αυτό, υπήρχαν τρεις ομάδες που παρακολουθούσαν τις αναφορές ενός σημαντικού αξιωματούχου: Η «μητέρα» του, οι οκτώ κπόζι που ήταν πάντοτε παρόύσες, και οι άλλες οκτώ «ειδικές παρατηρήτριες», που εκαλούντο όταν οι συγκεκριμένοι Γπουργοί κατέθεταν τις αναφορές τους.

Δυαδικό σύστημα οργάνωσης, εφαρμοζόταν και στον στρατό. Ο στρατός, χωρίζοταν σε δύο πτέρυγες, τη δεξιά και την αριστερή. Σε κάθε πτέρυγα, υπήρχε ο ανδρικός και ο γυναικείος τομέας. Κάθε άνδρας, από τον πιο ανώτερο αξιωματικό μέχρι τον τελευταίο στρατιώτη, είχε τον θηλυκό ομόλογό του στο Παλάτι. Για παράδειγ-

μα, τη δεξιά πτέρυγα διοικούσε ο Μίνγκαν — ο Πρωθυπουργός της Δαχομένης. «Έτερόν του γίμισυ» ήταν η «Σε-Μίνγκαν» (She-Mingan) η οποία, από το Παλάτι, παρακολουθούσε τις δραστηριότητές του.

Ο Φορμπς γράφει για το στρατό:

«Ο στρατός, αν και θεωρείται ενιαίος, αποτελείται από δύο Ταξιαρχίες. Την Ταξιαρχία Μιένγκαν (Miegan) και την Ταξιαρχία Μάγιο (Mayo). Την δεξιά και την αριστερή... Στη δεξιά (Ταξιαρχία) υπήρχαν ένας άνδρας και μία γυναίκα Μιένγκαν (Miegan) και ένας άνδρας και μία γυναίκα Αγκάου (Agouou). Η ίδια ιεραρχική αναλογία ανδρών και γυναικών, υπήρχε σ' όλες τις βαθμίδες του στρατεύματος, μέχρι και του απλού στρατιώτη, σε κάθε μία από τις δύο ταξιαρχίες. Η αναλογία αυτή αποκαλείται, στη στρατιωτική ιεραρχία, «πατέρας» και «μητέρα»... Οταν ένας στρατιώτης εβαρύνετο με κάποια κατηγορία, προσέφευγε στη «μητέρα» του και επεκαλείτο τη μαρτυρία της»³⁷.

Όλοι οι επισκέπτες της Βασιλικής Λυλής της Δαχομένης, είχαν μία «μητέρα» που φρόντιζε για τις ανάγκες τους κατά τη διάρκεια της παραμονής τους, και η οποία ήταν παρούσα σ' όλες τις ακροάσεις που ο βασιλέας αφέρωνε στον συγκεκριμένο επισκέπτη.

Ο νέος βασιλέας, μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, διατηρούσε όλους τους Γ' πουργούς του πατέρα του. Διόριζε, ωστόσο, νεώτερους άνδρες — υψηλούς αξιωματούχους, ως αντιπροσώπους του. Τούτο, εξυπηρετούσε την ανάγκη να εκπαιδευτούν οι νεώτεροι στα (μελλοντικά) καθήκοντά τους. Παράλληλα όμως, λειτουργούσε και ως σύστημα ελέγχου στους γηραιότερους πολιτικούς.

Οι Επαρχίες που ενσωματώνονταν στη Δαχομένη, είχαν το δικαίωμα να διατηρήσουν το δικό τους κρατικό μηχανισμό, εφόσον είχαν οικειοθελώς αποδεχθεί την ενσωμάτωση. Εντούτοις, ένας άνδρας της βασιλικής αυλής που τον ονόμαζαν «βασιλική σύζυγο», συνήθως, εστέλετο να εγκατασταθεί στην Επαρχία μαζί με τον τοπικό άρχοντα και να διεξάγει ελέγχους πάνω στις δραστηριότητές του, στο όνομα του Βασιλέα.

«Στο σπίτι κάθε Γ' πουργού, διαβιούν δύο αξιωματούχοι και μία κόρη του βασιλέα. Αυτοί, εποπτεύουν τις δραστηριότητές του Γ' πουργού, τον οποίο (ο Βασιλέας) ανταποίθει ανάλογα με τις αναφορές τους. Εάν προκύψει κάποια σύ-

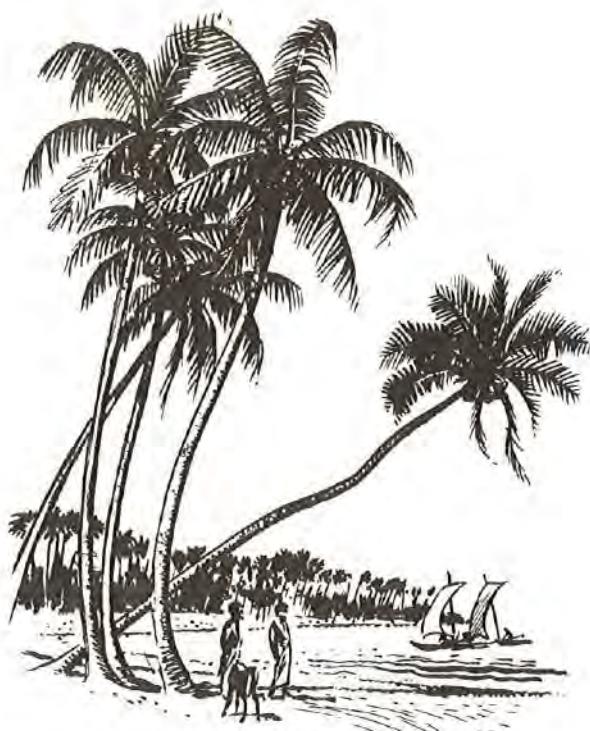
γκρουση η οποία να θέτει σε κίνδυνο τα συμφέροντα του βασιλέα, οι αξιωματούχοι αυτοί αναφέρονται κατ' ευθείαν σ' αυτόν. Αν η σύγκρουση αυτή είναι τοβαρή, ο Γ' πουργός συλλαμβάνεται ή τιμωρείται με πρόστιμο»³⁸.

Είναι, θεωρίας, παράδοξο να ομιλούμε για περιορισμό της γραφειοκρατίας, όταν, αυτού του είδους το δυαδικό σύστημα, διπλασίαζε τον αριθμό των κρατικών υπαλλήλων και βασιλικών αξιωματούχων. Εντούτοις, δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι, όλοι οι έγκυροι παρατηρητές, φιλικά προσκύμενοι ή όχι, αποδέχονται, και αναγνωρίζουν την εξαιρετική αποτελεσματικότητα του πολιτικού και στρατιωτικού μηχανισμού της Δαχομένης.

Κανείς δεν μπορεί να αγνοήσει ότι το σύστημα αυτό είχε ένα βασικό κοινωνιολογικό χαρακτηριστικό: Την υπεροχή των γυναικών. Αρνούμενα να αξιολογήσουμε το σχετικό βάρος των φυσικών και πολιτισμικών παραγόντων οι οποίοι, ίσως, να έχουν επιδράσει. Είναι, πάντως, γεγονός ότι σε πολύ λίγες κοινωνίες με οργανωμένο κρατικό μηχανισμό, οι γυναίκες εκλήθησαν να πατέουν ένα τόσο σημαντικό ρόλο σε τομείς υπηρεσιών ζωτικούς για την ύπαρξη και τη λειτουργία του πολιτεύματος. Οι ικανότητες, που το γυναικείο φύλο εμφανίζει στην καταγραφή λεπτομερειών, στη διαρκή ενημέρωση, σε ότι αφορά την καθημερινή ζωή, σε οιδιόποτε βασίζεται στην κοινή λογική. έχουν ελεγχεί και δεν έχει διαπιστωθεί ότι υπέροχον (των ανδρικών).

Η εγνωσμένη υπεροχή της διοικήσεως και ο διακεκριμένος ρόλος που έχουν σ' αυτή οι γυναίκες, δεν φαίνεται να είναι ο μοναδικός λόγος για το υψηλό ποσοστό της συμμετοχής των γυναικών που φθάνουν μέχρι και τις ανώτατες βαθμίδες της δημόσιας διοίκησης. Λιγό σημαίνει ότι πέρα από το δυαδικό σύστημα διοικήσεως, οι πρέπει να υπάρχει και κάποια άλλη αιτία, που να ξεκινά από την γενικότερα επικρατούσα νοστροπία και να καταλήγει σε πρακτικά ζητήματα που αφορούν την αποτελεσματικότητα της κρατικής μηχανής.

Είναι αλήθευτα ότι το δυαδικό σύστημα, είναι ένα χαρακτηριστικό που διαχέεται σ' όλη την πολιτισμική παράδοση της Δαχομένης. Ο γραφειοκρατικός ιστός, επεκτεινόταν, όχι μόνον καθέτως, ως ιεραρχική πυραμίδα, αλλά και οριζόντιως, με προσθήκες στο αυτό επίπεδο. Η συμμετρία, χαρακτηριστικό όλων των οργάνων του Κράτους, που ξεκινά από το σύνολο του στρατεύματος και φθάνει μέχρι τη μικρότερη μονάδα

του, δεν θα μπορούσε να υπάρξει παρά μόνον αν οφειλόταν, σ' ένα βασιά ριζωμένο πολιτισμικό γνώρισμα. Η προτίμηση στα διδύμα άφησε τη σφραγίδα της στους συγγενικούς συμβολισμούς, την οργάνωση του πανθέου, και το τάγμα των ερέων που έδιδαν τους ημερήσιους χρησμούς. Μια τέτοια εμμονή στη διφυή αντίληψη που επεκτείνεται από το γενικόν του Σύμπαντος, στο μερικόν του μικροκόσμου της ανθρώπινης κοινότητος, δεν μπορούσε να εξαιρεί ούτε το Μονάρχη. Η βασιλεία, αυτή καθεαυτή, ήταν «διδύμη». Ο βασιλέας είχε διπλό ρόλο. Ήταν «Βασιλέας των Αγρών» και «Βασιλέας των Πόλεων».

Ο Μπάρτον περιγράφει πως συνέβαινε αυτό:

«Μία από τις ιδιαιτερότητες του Μονάρχη της Δαχομένης, είναι πως θεωρείται διπλός... δύο σε έναν. Ο Γκελέλε, για παράδειγμα, είναι βασιλέας της πόλεως, (ταυτόχρονα όμως), είναι και βασιλέας του «Άντε-Κπον» (Adder-Kron) των αγρών. Πράγμα που σημαίνει, ότι είναι και βασιλέας του αγρότη και της εξοχής, που αποτελούν το αντίθετο της πόλεως»³⁹.

Ο βασιλέας των αγρών, διέθετε περιβάλλον που ήταν ακριβές αντίγραφο του περιβάλλοντος

του βασιλέα της πόλεως. Υπήρχε ένα Παλάτι (για τον βασιλέα των αγρών) μόλις έξι μίλια νοτιοδυτικά της Δαμπομένης. Εκεί, υπήρχε ένα σώμα αξιωματούχων όμοιο μ' αυτό που διέθετε ο βασιλέας της πόλεως. Στη δομή του στρατεύματος, ο βασιλέας των αγρών είχε τους δικούς του αξιωματικούς, άνδρες και γυναίκες. Τα Επήσια Έθυμα που ετελούντο με τη συμμετοχή του βασιλέα της πόλεως, επαναλαμβάνονταν, αμέσως μετά, με τη συμμετοχή του βασιλέα των αγρών πλέον. Υπήρχε μια «μητέρα» για τον βασιλέα της Πόλεως και άλλη για τον βασιλέα των αγρών. Ο Σκέρτσλι (Skertchly) γράφει:

«Κάθε δημόσια επίσημη εμφάνιση του βασιλέα (Γκελέλε), γίνεται τρεις φορές. Πρώτα για τις Αμαζόνες. Ακολούθως, ως Λυτεκπον. Και τέλος για τις Αμαζόνες του Λυτεκπον».

Επικρατούσε μία πραγματική ψύχωση, μία τελειομανία αναφορικά με το δυϊσμό. Ξεκινούσε από την αρχαία μυθολογική αντίληψη, περί της μεταφυσικής κοσμικής τάξης, και έφθανε μέχρι την προτίμηση του απλού λαού στις γεννήσεις διδύμων. Η προτίμηση στη μεγάλη τεκνογονία ίσως να ενίσχυε αυτή την τάση. Μια στατιστική της συχνότητος γεννήσεων διδύμων, θα μπορούσε να εξηγήσει την πατροπαράδοτη προτίμηση σε παιδιά που γεννήθηκαν, αμέσως πριν ή αμέσως μετά, από τη γέννηση διδύμων.

Στην κορυφή του Πανθέου της Δαχομένης, υπήρχε μια δυαδική θεότητα ο Μαόου-Λίζα (Mawu-Lisa).

«Ο ιδιαίτερος τύπος ομάδος στον θεϊκό κόσμο, λέει ο Μέρσιερ, «είναι ένα ζεύγος διδύμων αντιθέτου φύλου, και, σπανιότερα, του ίδιου φύλου»⁴⁰. Ο Μέρσιερ αρνείται να συμφωνήσει με την θεωρία της πολιτισμικής αντίληψης «περί του ανδρογύνου» στη λατρεία των διδύμων. Λυτίθετα, προτιμά να στραφεί στη σφαίρα της πολιτικής οργάνωσης «όπου ο δυϊσμός είναι εμφανέστερος»⁴¹. Προφανώς, είχε στη σκέψη του το θεσμό του βασιλέα των αγρών, τον καθοριστικό οικονομικό ρόλο του οποίου, αυτός πρώτος αναγνώρισε. «Η δυαδική Μοναρχία», γράφει, «δεν διαιωνίζονταν, έως ότου «απεκαλύφθη εξ Ουρανού» στον Γκέζε (Geze), πως η ευημερία της Δαχομένης εξαρτάται από τη διαιώνιση της. Ως εκ τούτου, ονόμασε την Γκάπκε (Gapke)* και τον

* Η αγγλική γλώσσα, αλλά και το περιεχόμενο της συγκεκριμένης παραγράφου δεν θηθά ώστε να δικτυώσουμε με διαιώνιση το φύλο της Γκάπκε. Το ότι ήταν γυναίκα αποτελεί δικό μου συμπέρασμα που προκύπτει από τη συνέχεια του κειμένου. (Σημείωση του μεταφραστού).

Γκελέλε, Αντε-Κπόν. (Βασιλείς των Αγρών). Με την εντολή, ότι γινόταν για την μία να γίνεται και για τον άλλο»¹³. Έτσι, κατά τον 19ο αιώνα, επανελήφθη η αρχαία ιστορία του βασιλέα Ακάμπα (Akaba) και της δίδυμης αδελφής του Ξάγκυπα (Xagba) «που κυβέρνησαν από κοινού, σύμφωνα με την αρχή, ότι ο δίδυμοι πρέπει να έχουν πάντα την ίδια μεταχείριση»¹⁴.

Τώρα, θα στραφούμε στις οικονομικές δραστηριότητες του βασιλέα των αγρών που είχε έδρα την περιοχή Κάνα (Kana). Την εποχή του Ντάλζελ, η Κάνα ήταν μια μεγάλη πόλη, περίπου οκτώ μίλια από το Αμπομέη, με 15.000 κατοίκους. Χρησιμοποιώντας ως πηγή πληροφόρησης τον Νόρις, ο Ντάλζελ γράφει: «Ο βασιλέας μένει συχνά εδώ και έχει μία ευρύχωρη κατοικία. Η κατοικία αυτή μαζί με τα διοικητικά κτίσματα, καταλαμβάνει σχεδόν τόση έκταση όση το Πάρκο του Σαιντ Τζένης, στο Λούδινο. Ήπειρείτο από ένα πλινθόκτιστο τοίχο που σχηματίζει, σχεδόν, ένα τετράγωνο»¹⁵. Ο Νόρις, μέτρησε τη μία του πλευρά και υπελόγισε ότι το μήκος της έφθανε τα 1.700 διήματα*. «Λαμβάνοντας υπόψη, το ύψος του σώματος του Νόρις, συμπεράνουμε ότι, σε γιάρδες, ισοδυναμούσε με ένα αγγλικό μίλι», γράφει ο επιμελητής των κειμένων του Νόρις σε μία υποσημείωσή του. Στο μέσο της αποστάσεως μεταξύ Κάνα και Αμπομέης, υπάρχει μία εξοχική βασιλική κατοικία στην περιοχή που ονομάζεται Ντάουχι (Dawhee). Ήταν η αρχαία κατοικία της βασιλικής οικογένειας και η πρωτεύουσα της μικρής περιοχής που η βασιλική οικογένεια εξουσίαζε πριν αυτή έγινε από την αρχική της αφάνεια»¹⁶. Η εξοχική περιοχή της Καλμίνα (Calmina) — παλαιότερο όνομα της Κάνα, ήταν πολύ εύφορη και οι καλλιέργειές της κάλυπταν σε τρόφιμα τις ανάγκες των γειτονικών πόλεων.

Στην Κάνα, υπήρχε το βασιλικό κοιμητήριο, καθώς και μία από τις μεγαλύτερες και παλαιότερες αγορές της χώρας. Λπό αγαπημένη εξοχική κατοικία και κοιμητήριο της βασιλικής οικογένειας, έφθασε να γίνει έδρα της σκιώδους κυβερνήσεως και βασιλικής αυλής, καθώς και ξεχωριστή οικονομική πρωτεύουσα της χώρας. Καθώς το οικονομικό σύστημα ανακατανομής στη Δαχομέη, λειτουργούσε ως επί το πλείστον, με την ανακατανομή προϊόντων και όχι χρήματος, το Παλάτι του βασιλέα των αγρών, είχε έ-

να δικό του σημαντικό έργο να επιτελέσει. Ήταν βιομηχανικό και αποθηκευτικό κέντρο. Διέθετε ένα μεγάλο αποθεματικό καρπών που είχαν συγκεντρωθεί κατά την είσπραξη των φόρων. Από το κέντρο αυτό, γινόταν η ανακατανομή τόσο των αγροτικών, όσο και των βιοτεχνικών προϊόντων. Αν εξετάσουμε αυτό το διαχωρισμό των παραγωγικών και διανεμητικών οικονομικών δραστηριοτήτων με κέντρο την Κάνα, από τις άλλες δραστηριότητες της βασιλικής αυλής στην Αμπομέη, από διοικητική, στρατιωτική και τεχνολογική άποψη, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα, ότι ο διαχωρισμός αυτός ήταν εξαιρετικά βολικός και αναγκαῖος.

Ο βασιλέας, στο Παλάτι του στο Ντάουχι, που βρισκόταν στο μέσο της διαδρομής από την Αμπομέη στην Κάνα, ήταν σε απόσταση, μόλις μιας ώρας σε άριστο αγροτικό δρόμο, τόσο από την Πολιτική όσο και από την Οικονομική του πρωτεύουσα. Οι βασιλικοί θησαυροί εφυλάσσοντο στο Παλάτι του «Σιμπόνι» (Simphony), δηλαδή στο «Μεγάλο Οίκο», στην Αμπομέη. Ανάμεσα στους θησαυρούς συγκαταλέγονταν κάσουρι, πλάκες σιδήρου, φορέματα, όπλα, πολεμοφόδια, και ορισμένα κομμάτια ευρωπαϊκής επιπλώσεως. Οι προμήθειες για την πολυάριθμη βασιλική οικογένεια φυλάσσονταν εκεί, επίσης.

Εξάλλου, στην είσοδο του θησαυροφυλακείου της Πολιτικής Πρωτεύουσας, ελάμβανε χώρα η παράδοση συζύγων σε νέους άνδρες. Για κάθε παράδοση, το κόστος έφθανε τα 20.000 κάσουρι. Στον ίδιο χώρο, μοιράζονταν οι πρώτες ώλες στους μεταλλουργούς που κατασκεύαζαν όπλα και εργαλεία. Γινόταν η πληρωμή, σε είδος, σε τεχνίτες κάθε ηλάδου. Μοιράζονταν τα οικοδομικά υλικά για την κατασκευή οχυρωματικών έργων, πυλών, τειχών, γεφυρών καθώς και τα υλικά για την διάνοιξη δρόμων στρατηγικής σημασίας. Οι Όγιο (Oyo) ήταν ο μόνιμος κίνδυνος για τη Δαχομέη.

Μετά τη 1712, η «άγκυπαν» (agban) — ένα είδος βαριάς φορολογίας — αποτελούσε πηγή συνεχούς αγωνίας για τη Δαχομέη. Διότι, πολλές φορές, αυξανόταν απροειδοποίητα υπό την απειλή καταστρεπτικών επιδρομών του Ιππικού. Κάθε χρόνο, ο φόρος αυτός, παρεδίδετο σε αντιπροσωπεία των Όγιο κατά τη διάρκεια επίσκεψής τους στην Κίνα... Αρκετά περιστατικά, αποδεικνύουν πόσο αναξιόπιστες ήταν οι γύρω φυ-

* Δεν πρόκειται για μονάδα μετρήσεως του μήκους, αλλά για υπολογισμό, κυριολεκτικά σε διήματα (Σημείωση του μεταφραστού).

λές, παρά το γεγονός ότι η πρωτεύουσα δρισκόταν σε πολύ μικρή απόσταση. Σε πολλές περιπτώσεις, ο βασιλέας ήταν υποχρεωμένος να ειρηνεύσει τις περιοχές, για να προστατευθεί το βασιλικό νεκροταφείο και κοινωνική γαλήνη στην αγορά. Από τα πολύ παλιά χρόνια, υπήρχε στην Κάνα ένας οικισμός των Γιορούμπα (Yoruba). Ο οικισμός αυτός, μετά την συντριπτική ήττα της Δαχομένη από τους Όγιο, ενεργούσε ως μεσολαβητής ανάμεσα στη Δαχομένη και τους Όγιο επιδρομείς. Μέσω αυτού του οικισμού, γίνονταν οι διαπραγματεύσεις για το ύψος του ετήσιου φόρου. Μέρος του φόρου «άγκυπαν», αποτελείτο από ταράντα ένα κιβώτια, που το καθένα είχε ταράντα ένα όπλα. Τούτο θα ήταν κατανοητό αν, τουλάχιστον, ο οπλισμός παρέμενε σε αγροστία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Melville J. Herskovits, *Dahomey, an Ancient West African Kingdom*, Τόμος I, New York: Augustin, 1938, σελ. 238.
2. Λογαρίζεις Sir Richard F. Burton, *A Mission to Gelele, King of Dahomey*, Τόμος II, London: Tinsley Brothers, 1864, σελ. 13-14.
3. Το Γουάινταχ ήταν το λημάνι, απ' όπου το δουλεμπόριο διενεργείτο. (Σημείωση του Επιμελητού του Κειμένου).
4. Λογαρίζεις William Snelgrave, *A New Account of Some Parts of Guinea, and the Slave Trade*, London: J.J. and P. Knapton, 1734, σελ. 79, παραμένο από το βιβλίο του M.J. Herskovits, *Dahomey*, Τόμος II, σελ. 80.
5. John Duncan, *Travels in Western Africa, in 1845 and 1846*, Τόμος II, London: R. Bentley, 1847, σελ. 264.
6. Snelgrave, *A New Account*, σελ. 106-107, παραμένο από το βιβλίο του Herskovits, *Dahomey*, ΙΙ, σελ. 97.
7. Duncan, *Travels*, ΙΙ, σελ. 268-269.
8. Herskovits, *Dahomey*, Ι, σελ. 67.
9. Του ίδιου, ΙΙ, σελ. 72 κ. εξ.
10. Του ίδιου, Ι, σελ. 116 κ. εξ.
11. Του ίδιου, Ι, σελ. 107 κ. εξ.
12. Του ίδιου, Ι, σελ. 130-131.
13. Του ίδιου, Ι, σελ. 131.
14. Frederick E. Forbes, *Dahomey and the Dahomans, Being the Journal of Two Missions to the King of Dahomey, and Residence at His Capital in 1849 and 1850*, London: Longmans, Brown, Green and Longmans, 1851, Τόμος I, σελ. 35.
15. Duncan, *Travels*, Ι, σελ. 122-123.
16. Herskovits, *Dahomey*, ΙΙ, σελ. 6.
17. Archibald Dalzel, *History of Dahomey*, London: 1793, σελ. 213-215.
18. Burton, *A Mission to Gelele*, ΙΙ, σελ. 249.
19. Του ίδιου, Ι, σελ. 94, n. 1.
20. Του ίδιου, ΙΙ, σελ. 57, n. 1.
21. Του ίδιου, ΙΙ, σελ. 162-163.
22. Του ίδιου, Ι, σελ. 107, n. 1.
23. Του ίδιου, ΙΙ, σελ. 132-133, n. 2.
24. Forbes, *Dahomey and the Dahomans*, ΙΙ, σελ. 81.
25. Του ίδιου, Ι, σελ. 122.
26. Duncan, *Travels*, ΙΙ, σελ. 291.
27. Dalzel, *Introduction, History of Dahomey*, σελ. xii.
28. Του ίδιου, σελ. 170-171.
29. Burton, *A Mission to Gelele*, ΙΙ, σελ. 148.
30. Herskovits, *Dahomey*, Ι, σελ. 268.
31. Του ίδιου, ΙΙ, σελ. 88, n. 3.
32. Edouard Dunglas, «Contribution à l' histoire du Moyen Dahomey (Royaumes d' Abomey, du Ketou et de Ouidah)», IFAN: Etudes dahomeennes, XIX-XI (1957-58), σελ. 92.
33. A. Le Herisse, *L' ancien Royaume du Dahomey. Moeurs, religion, histoire*, Paris: 1911, σελ. 257.
34. Duncan, *Travels*, Ι, σελ. 257.
35. Burton, *A Mission to Gelele*, Ι, σελ. 33.
36. Herskovits, *Dahomey*, Ι, σελ. 181.
37. Του ίδιου, ΙΙ, σελ. 84 παραμένο από τον Forbes, ΙΙ, σελ. 89-90.
38. Forbes, *Dahomey and the Dahomans*, Ι, σελ. 34-35.
39. Burton, *A Mission to Gelele*, ΙΙ, σελ. 58.
40. Paul Mercier, «The Fon of Dahomey», in *African Worlds*, Επιμέλεια D. Forde, London: Oxford University Press, 1954, σελ. 231.
41. Του ίδιου, σελ. 232.
42. Του ίδιου.
43. Του ίδιου.
44. Dalzel, *History of Dahomey*, σελ. 118-119.
45. Του ίδιου, σελ. 120.

Ξαναδιαβάζοντας τον Φαλμεράϊερ: το πρόβλημα της συνέχειας του Ελληνικού Έθνους

Μελέτης Η. Μελετόπουλος

Το πρόβλημα της συνέχειας του Ελληνισμού έχει απασχολήσει επί μακρόν την ελληνική και την διεθνή βιβλιογραφία. Από τον Πλήθωνα τον Γερμανό, που θέλησε να οδηγήσει τον βυζαντινό ελληνισμό στις πλατανικές του ρίζες, ως νέος Ιουλιανός Παραβάτης, και να συγκροτήσει ελληνικό κράτος στην θέση της καταρρέουσας βυζαντινής αυτοκρατορίας, ως τους ρωμαντικούς φιλέλληνες του 18ου και 19ου αιώνας που είδαν την νεώτερη Ελλάδα υπό το πρίσμα των κλασσικών τους σπουδών· από τον Ι. Φαλμεράϊερ, που προσπάθησε να αποσυσχετίσει για πολιτικούς κυρίως λόγους την κλασσική αρχαιότητα από τον τραχύ επαναστατημένο ελληνισμό του Εικοσιένα, ως τον Κων. Παπαρρηγόπουλο που συνέδεσε σε μία αδιάσπαστη συνέχεια τρεις χιλιάδες χρόνια ένδοξης ελληνικής ιστορίας, από τον Όμηρο ως τον Κολοκοτρώνη¹ και ως τον Δημοσθένη Δανιηλίδη, που απέρριψε ως αλλότρια και μη ελληνική την χιλιόχρονη βυζαντινή φάση του Ελληνικού Έθνους.

Το πρόβλημα είναι ασφαλώς μειοδολογικό. Αφορά δηλαδή τις επιστημονικές αρχές που θα υιοθετήσουμε, τον τρόπο σκέψης και εργασίας, την φύση και την αξιοποίηση των πηγών και κυρίως τον προσδιορισμό της έννοιας του Έθνους και των παράγωγών του.

Μία φυλετική ανθρωπολογική σύλληψη της έννοιας του ελληνικού έθνους θα μπορούσε αμέσως να γίνει αντικείμενο αμφισβήτησης, κατ' αρχάς σε θεωρητικό επίπεδο, δηλαδή να αμφισβητηθεί εάν είναι δυνατόν να υπάρξει ιστορικά μία φυλετικώς αμιγής οντότητα, την στιγμή που η Ιστορία είναι μία συνεχής μεταναστευτική ροή και μία διαρκής επιμειξία μεταξύ εθνών, φυλών κλπ. Άλλα επιπλέον, μία τέτοια σύλληψη θα έπασχε από την τέλεια απουσία πηγών και τεκμηρίων: πώς είναι δυνατόν να θεμελιωθεί μία έγκυρη άποψη για την συνέχεια ή την μή συνέχεια του ελληνικού έθνους πάνω σε κάποια — πολύ συγκεχυμένα, μεμονωμένα και σποραδικά — αρχαιοελληνικά ή μεσαιωνικά ανθρωπολογικά ευρήματα, κρανία, σκελετούς κλπ., την στιγμή που θα έπρεπε να διαθέτουμε ικανό δείγμα, αντιπρο-

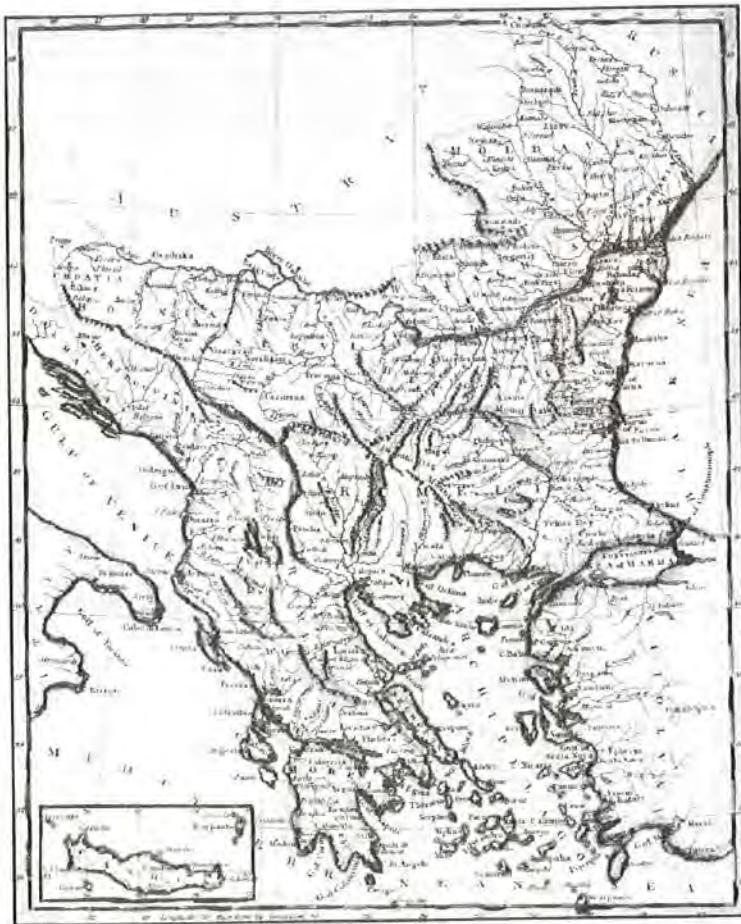
σωπευτικό όλου του Ελληνισμού, για κάθε φάση της ελληνικής ιστορίας. Θεωρώ δηλαδή ότι τα ευρήματα που διαθέτουμε δεν αρκούν για να αποδειχθεί μία τόσο μείζων ιστορική υπόθεση, σε ανθρωπολογικό επίπεδο.

Οι πηγές οι οποίες συνήθως χρησιμοποιούνται είναι λιγοστές γραπτές μαρτυρίες συγχρόνων, π.χ. κάποιων συγγραφέων της εποχής της σλαυικής καθόδου. Άλλα αυτές οι μαρτυρίες πάσχουν από τις ατέλειες ή και την πλήρη παραμόρφωση της πραγματικότητας, όταν μάλιστα αυτή αντιμετωπίζεται σε εποχές επικοινωνιακής ανεπάρκειας, ελλιπούς πληροφόρησης ή ιδεολογικής στρέβλωσης.

Οι διάφορες θεωρίες για την συνέχεια του Ελληνισμού έχουν οπωσδήποτε αναπτυχθεί υπό το πρίσμα ποικιλών ιδεολογικών και πολιτικών αναγκαιοτήτων της συγκυρίας κατά την οποία συνελήφθησαν: ο Πλήθων, π.χ., έβλεπε την Αυτοκρατορία να πεθάνει και ήθελε να συγκρατήσει και να συγκροτήσει τα υπολείμματά της, που άλλωστε εντοπίζονται σε περιοχές που ενέπιπταν στα όρια της κλασσικής Ελλάδας, όπως ο Μυστράς, στην βάση μιας νέας συλλογικής ταυτότητας, εθνικής-ειδωλολατρικής και πλατανικής. Η αποτυχία και η παρακμή του βυζαντινισμού ήταν που γέννησε τον πλατανικό προβληματισμό του Πλήθωνα σε μία εποχή κατά την οποία η Εκκλησία λειτουργούσε πλέον ως παράγων όχι εθνικής άμυνας αλλά ψυχικής προετοιμασίας του Ελληνισμού για την δουλεία.

Αντίστοιχα, ο Φαλμεράϊερ, τυφλωμένος από την σλαυοφοβία του, τρομοκρατημένος μήπως το ορθόδοξο νεοελληνικό κράτος αποτελέσει προκεχωρημένο φυλάκιο της επίσης ορθόδοξης Ρωσσίας στην Ευρώπη, προσπάθησε να μεταδώσει τις φοβίες του στους δυτικοευρωπαίους, «αποκαλύπτοντας» την σλαυική και αλβανική διάσταση του νεοελληνικού έθνους.

Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, ως ελληνική απάντηση στον Φαλμεράϊερ (διότι δόθηκαν και δυτικοευρωπαίες απαντήσεις), δημιούργησε την υπόθεση — την οποία θεμελίωσε με μεγάλη πειστικότητα — της ενότητας και συνέχειας του

Ελληνισμού, διότι το νεοϊδρυθέν ελλαδικό κρατίδιο έπρεπε να συνδεθεί με τις πηγές του, ώστε να αποκτήσει αυτοπεποίθηση και προοπτική, διεθνείς διασυνδέσεις και ομοιογενή εθνική ταυτότητα.

Αντίστοιχα, ο προοδευτισμός και ριζοσπαστισμός του μεσοπολεμικού κοινωνιολόγου Δημοσθένη Δαυιτηλίδη έτεινε να «αποκαλύψει» την ελληνική ιστορία από το θεοκρατικό-ρωμαιογενές πολυεθνικό συνοθίλευμα του Βυζαντίου προκειμένου να θεμελιώσει μία νέα ελληνική πορεία πάνω σε υγιέστερες και σαφέστερες βάσεις. Συνεπώς, η κατά καιρούς σύλληψη του προβλήματος της συνέχειας του Ελληνισμού και συνεπώς της ιστορικής του φυσιογνωμίας συναρτήθηκαν με το πολιτικό - ιδεολογικό πλαίσιο της κάθε εποχής.

Τα επιχειρήματα της πλευράς της «συνέχειας» είναι η επιβίωση τηών, ειδίμων, γλωσσικών τύπων, διαλέκτων, πολιτισμικών στοιχείων, ακόμη και ανθρωπολογικών τύπων, από την αρχαιότητα μέχρι τις τημέρες μας. Παρόμοιες επιβίωσεις όμως είναι κοινές στην Ιστορία, άλλωστε ο ίδιος χώρος παράγει κατά κανόνα παρόμοιες μορφές ακόμη κι αν το φυλετικό υπόστρωμα

μεταβάλλεται. Τα επιχειρήματα της πλευράς της «ασυνέχειας» βασίζονται στις μεγάλης εμβέλειας εθνολογικές και πολιτισμικές ανακατατάξεις, σαν να ήταν δυνατόν επί τρεις χιλιάδες χρόνια θυελλώδους ιστορικής πόρειας ένας χώρος και ένα έλινος να παραμείνουν στεγανά και αναλλοίωτα.

Με αυτές τις προϋποθέσεις, ός επιχειρήσουμε να προσπελάσουμε στο μεγάλο εθνικό «ταμπού», στον μεγάλο «ανθέλληνα και μισέλληνα», Ιάκωβο Φίλιππο Φαλμεράριερ (από την μετάφραση του Κ.Π. Ρωμανού, *Περί της Καταγωγής των σημερινών Ελλήνων, Νεφέλη, Αθήνα 1981*).

Το 1830, το έτος της τελικής ευόδωσης της Μεγάλης Ελληνικής Επανάστασης και της ίδρυσης της Νεώτερης Ελλάδας, ο Φαλμεράριερ δημοσιεύει στον πρόλογο της «Ιστορίας των Χερσονήσων του Μαρέα κατά τον Μεσαίωνα» την εξής διατύπωση: «Το γένος των Ελλήνων έχει εξαφανιστεί από την Ευρώπη, γιατί στις φλέβες του χριστιανικού πληθυσμού της Ελλάδας δεν ύστερε πάντα μία σταγόνα γρήσιου και καθαρού αίματος Ελλήνων». Το 1835 εξέδωσε στην Στούτγκαρφη βιβλίο με τίτλο: «ποιά επίδραση είχε η κατάληψη της Ελλάδας από τους Σλαύους στο πεπρωμένο της πόλης των Αθηνών και της περιοχής της Αττικής».

Η διερδικότερη τεκμηρίωση της θεωρίας προτάθηκε στον πρώτο τόμο της «Ιστορίας του Μαρέα κατά τον Μεσαίωνα» περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων (διαβάστηκε στην ανοικτή συνεδρίαση της Βαυαρικής Ακαδημίας των Επιστημών από τον Ιάκωβο Φίλιππο Φαλμεράριερ, ως Βασιλικό Καθηγήτη και Ακαδημαϊκό).

Ο Φαλμεράριερ θεωρεί την επανίδρυση της Ελλάδας το 1821 «το σημαντικότερο συμβάν του αιώνα» (31). Θεωρεί ότι «μία ανώτερη θύληση προώρισε ένα σκέλος του Γαληνοτάτου Ηγεμονικού μας Οίκου να πραγματοποιήσει στην Ελλάδα τις αποφάσεις της Θείας Προνοίας και να προετοιμάσει την επιστροφή ενός μέλους της χριστιανικής οικογένειας των εθνών, που για πολύ καιρό έζησε αποκομένο, στην χαμένη του κληρονομιά» (32). Ωστόσο, ο Φαλμεράριερ «αδειάζει» το Βυζαντιο θεωρώντας ότι «νύχτα δύο χιλιάδων χρόνων προηγήθηκε του λυκαυργούς της νέας Ελλάδας». Δηλαδή δεν υπάρχει στο μυαλό του καν η έννοια κάποιας συγγένειας ή συσχετι-

σμού του Βυζαντίου με τον Ελληνισμό. Επισημάνει στην συνέχεια ότι οι Ευρωπαίοι πλανώνται, εάν νομίζουν ότι «μετά την ανατίναξη του βάρους της μωαμελανικής θαρβαρότητας στην Ελλάδα, η αναλλοιώτη, αμάραντη και νεανική φυλή των Ελλήνων, μετά από μακροχρόνια καταστολή, ξαναπετάχτηκε στα ύψη» (34).

Πώς αντιλαμβάνεται ο Φαλμεράϋερ την λέξη Έλληνας; «Με την λέξη Έλληνας εννοούμε την ανθρώπινη φυλή που κατοικούσε στην παλαιά ηπειρωτική Ελλάδα με όλα τα νησιά και τις πόλεις που της ανήκουν από την εποχή του Τρωικού Πολέμου... έως την περίοδο του Ιουστινιανού... Τα νησιά και οι αποικίες δεν περιλαμβάνονται σ' αυτή την έρευνα... όπως αυτός ο λαός συστάθηκε από διάφορα βασικά στοιχεία πριν περίπου δεκαοκτώ αιώνες, στην αρχή της περιόδου που αναφέρουμε, έτσι και παρέμεινε, βασικά, μέχρι το τέλος αυτής της περιόδου, ως αυστηρά κλειστό σύνολο χωρίς επιμειξίες, έως ότου άρχισε η εισβολή των βόρειων λαών στις νότιες χώρες του Δούναβη που ανήκαν στο βυζαντινό έαστιλειο» (36-37).

Δύο λοιπόν βασικά επιστημονικά - μεθοδολογικά σφάλματα εντοπίζονται στην αρχή κιόλας της εργασίας του Φαλμεράϋερ. Πρώτον, δεν περιλαμβάνει «τα νησιά και τις αποικίες», δηλαδή περιοχές όπως η νότια Ιταλία, τα νησιά του Αιγαίου ή τον Πόντο, όπου ο Ελληνισμός, για γεωπολιτικούς λόγους, διατηρήθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό πολιτισμικά, γλωσσικά και πιθανώς εθνολογικά αμιγής, απ' ό,τι στον κυρίως νοτιοελλαδικό κορμό. Δεύτερον, η διατήρηση του Ελληνισμού ως φυλετικά καθαρού από τον Ουμηρο ως τον Ιουστινιανό, αποτελεί και αυτή μία προβληματική μπόθεση, προς διερεύνηση. Παρακάτω, ο Φαλμεράϋερ προσδιορίζει την μέθοδο της έρευνάς του: «Αφ' ενός στηρίχτηκα σε ορισμένα χωρία των βυζαντινών ιστορικών συγγραφέων, αφ' ετέρου στην τοπογραφία της χώρας, στην λαλιά και στην φύση των σημερινών κατοίκων» (39). Δεν συμπληρώνει ότι την έρευνά του πραγματοποίησε σε συγκεκριμένες περιοχές (Λακωνία, Αττική κυρίως) που αποτελούν απολήξεις της χερσονήσου του Αίμου και ως απολήξεις ανήκουν ιστορικά στην κατηγορία των εξαιρέσεων. Τα «օρισμένα χωρία των βυζαντινών ιστορικών συγγραφέων» που αναφέρει, εκτός του ότι είναι γραμμένα σε μία μορφή ελληνικής γλώσσας, πράγμα που δεν προβληματίζει τον Φαλμεράϋερ, αποτελούν αποσπασματικές πηγές μιας εποχής που η σύγχυση θόλωνε και καθι-

στούσε μη έγκυρη και μη διαυγή την πρόσληψη της πραγματικότητας.

Κατά τον Φαλμεράϋερ, συνέβη ένα κοσμογονικό και θυελλώδες γεγονός, το οποίο διέκοψε την ελληνική ιστορία και κατέστρεψε ολοκληρωτικά, εξαφάνισε κυριολεκτικά από την Ιστορία το αρχαίο ελληνικό έθνος: «...η Αθήνα στην αρχή του 5ου αιώνα ήταν ακόμα η ίδια και το κέντρο των αρχαίων Αθηναίων, με όλη την παλιά της πολυμάθεια και κοσμική σοφία. Μάλιστα, περισσότερο από το μισό του ήταν αιώνα μ.Χ. ζούσαν ακόμα οι παρηκμασμένοι μεν αλλά αληθινοί απόγονοι αυτού του λαού. Η καταστροφή άρχισε τον καιρό της διοίκησης του πρώτου Ιουστινιανού, όταν η μεγάλη κολώνα των εθνών ανάμεσα στον Δούναβη και την Βαλτική Θάλασσα συγχλονίστηκε από μεγάλα ιστορικά συμβάντα και, σαν μαύρο σύννεφο σπρωγμένο από άγρια καταιγίδα, σύρθηκε πάνω από το έδαφος της Ελλάδας γωρίς να αφήσει, κατά την έκφραση ενός παρατηρητή της εποχής, ούτε μία πεδιάδα, ούτε ένα βουνό ή ένα φαράγγι στην βυζαντινή επικράτεια που να μην το εργμάσει» (45). Παραπέμπει δε στον Προκόπιο και συγκεκριμένα σε μία φράση του: «Διό δή χώρος μεν τις ή όρος ή σπήλαιον ή άλλο τι των Ρωμαίων γης υπό τον χρόνον τούτον αδήνωτον ουδαμώς έμεινεν». Και στην συνέχεια, ο Φαλμεράϋερ ισχυρίζεται ότι επί τρεις αιώνες οι Σλαύοι κατέστρεψαν κάθε ίχνος Ελληνισμού και όταν οι Βυζαντινοί καθυπόταξαν εκ νέου την Ελλάδα, η τελευταία ήταν πια σλαυική. Το Βυζάντιο ήταν αυτό που, κατά τον Φαλμεράϋερ, εμβολίασε την σλαυική πλέον Ελλάδα με χριστιανική πίστη και νεοελληνική γλώσσα, κι έτσι παρήγθη το αυτοαποκαλούμενο νεοελληνικό έθνος (45 και αλλού).

Θεωρεί δε ότι η «βυζαντινοπόίηση» της σλαυοκρατούμενης Ελλάδας είναι που προκάλεσε την ψευδαίσθηση της ελληνικότητας της. Παρακάμπτει όμως το ζήτημα της ελληνικότητας του Βυζαντίου (51). Άλλοι όμως (60) σημειώνει ότι τα διασκορπισμένα υπολείμματα των Αθηναίων επέστρεψαν στην Αττική και οικοδόμησαν ξανά την κατεστραμμένη Αθήνα.

Τις ανεπάρκειες της μεθόδου του Φαλμεράϋερ μπορεί κανείς να διαπιστώσει καθαρότερα στο σημείο όπου χρησιμοποιεί μία υποτιθέμενη φράση του Μητροπολίτη Αθηνών Νικολάου («...τους εναπομείναντες ακόμα στην Αττική και στην Αθήνα κατοίκους της» κλπ) για να πειστεί ότι είχε εξαλοθρευτεί ο αυτόχθων πληθυσμός από τους Σλαύους.

Ο Φαλμεράϋερ υποστηρίζει στην συνέχεια

(64) ότι ο εποικισμός της Ελλάδος από Βυζαντίνους πληθυσμούς της Μικράς Ασίας και της Θράκης δημιουργήσε τον νέο ελληνικό λαό, έιο και γλώσσα. Παραγνωρίζει όμως ότι το γεγονός ότι, και αν ακόμη είναι ότι, οι πληθυσμοί αυτοί που μεταφέρθηκαν ήταν —αν και από άλλες περιοχές— και αυτοί ελληνικοί. Άλλου παρατηρεί επίσης (66) ότι οι Σλαβοί πήραν στην κατοχή τους την άδεια Αττική, έκτισαν γωριά και ξανάφεραν «πάλι σε κοινή χρήση μερικά αρχαία ονόματα, όπου δεν είχε σβήσει η θύμηση της αρχαιότητας». Άλλα, πώς δεν είχε σβήσει η θύμηση της αρχαιότητας, αφού είχε εκλείψει ολοκληρωτικά το αυτόχθονο στοιχείο;

Παρακάτω (70), ο Φαλμεράϊερ αναφέρει τα ονόματα των αρχόντων της Αθήνας το έτος 1675. Στις δεκαπέντε αναφερόμενες οικογένειες προυχόντων, οι δύο έχουν ελληνικά ονόματα (Χαλκοκονδύλης, Παλαιολόγος), ενώ οι υπόλοιπες έχουν λατινική προέλευση. Κατ' αρχήν, είναι γνωστό ότι η ιδύνουσα τάξη μεταβάλλεται κάθε φορά που μεταβάλλεται η κυριαρχία. Άλλωστε, σε χίλια χρόνια από την εποχή που ο Φαλμεράϊερ ισχυρίζεται ότι έληξε η ύπαρξη αυτόχθονος πληθυσμού, πώς ήταν δυνατόν να διατηρηθούν ακέραια αρχαιοελληνικά ονόματα; Άλλωστε, πώς ζέρουμε ότι ελληνικές οικογένειες δεν εκλατινίστηκαν γλωσσικά και θρησκευτικά προκειμένου να διατηρήσουν τα προνόμια τους κατ' αυτόν τον τρόπο, πράγμα συνηθέστατο στην παγκόσμια Ιστορία; Άλλα ο Φαλμεράϊερ αντιφέσκει σε πολλά σημεία: παραπέμπει στον Ranke, ο οποίος ανακάλυψε στα αρχεία της Ενετίας φυγή 663 οικογενειών στον Μωριά, το 1686. Μόνος του δηλαδή παραδέχεται ότι υπήρχαν, το 1686, ελληνικοί πληθυσμοί στην Αττική (71).

Τον 14ο και 15ο αιώνα, συνεγίζει ο Φαλμεράϊερ, στίφη Αλβανών κατέκλυσαν την νότιο Ελλάδα (72-73), εκτόπισαν «τα μαραζώμενα υπολείμματα των προηγούμενων φυλών και σφράγισαν όλους τους κατοίκους την ίδια εποχή με αλβανική σωματική διάπλαση, φυσιογνωμικά γνωρίσματα και θρησκή ενέργεια». Αυτοί οι νέοι έποικοι εξαφάνισαν, κατά τον Φαλμεράϊερ, όχι μόνον το τελευταίο ίχνος του αρχαίου Ελληνισμού αλλά και του σλαυο-νεοελληνικού πολιτισμού του Μεσαίωνα και έτσι παρήγθη μία «νέα Αλβανία» (74).

Η αλβανική καταγωγή μεγάλου τμήματος του νεοελληνικού έθνους είναι γνωστή και επιστημονικά έγκυρη. Τα ερωτήματα όμως που τίθενται είναι: α) η αλβανική φυλή, ανθρωπολογι-

κά και πολιτισμικά, σε ποιον βαθμό είναι ιλλυριακής-δωρικής προέλευσης; β) οι «Αλβανοί νεοελλήνης» ενσωματώθηκαν, ναι ή όχι, στον νέο ελληνισμό κατά τρόπο απόλυτο, ώστε όχι μόνον να εξελληνισθούν «εθνικά» αλλά και να αποτελέσουν τους γνησιότερους φορείς του νεοελλήνικου αλυτρωτισμού και να πρωταγωνιστήσουν στον αγώνα για την ελληνική ανεξαρτησία και την δημιουργία ενός κράτους με ελληνικά (και όχι αλβανικά) χαρακτηριστικά (παιδεία, γλώσσα, ιστορική συνείδηση, κλπ.); Ας μην ξεχνάμε τέλος τους Σουλιώτες, τον πιο εμφανή κοινό τόπο Ελλήνων-Αλβανών, καθώς και το αίτημα ενσωμάτωσης των Αλβανών μπέρδων προς το νεότευκτο ελλαδικό κρατίδιο.

Το πιο γνωστό επιχείρημα του Φαλμεράϊερ και ο πυρήνας της μεθόδου του είναι η ετυμολογική προσέγγιση των πελοποννησιακών τοπωνυμίων. Ο Φαλμεράϊερ χρησιμοποιεί ως δείγμα την Λακωνία για να πείσει ότι οι οικισμοί της έχουν σλαυική προέλευση.

Πέραν της απουσίας μιας εμπειριστατωμένης γλωσσολογικής ανάλυσης, στον κατάλογο 95 τοπωνυμίων που παραθέτει ο Φαλμεράϊερ (στην σελίδα 94 της ελληνικής έκδοσης) είναι εμφανής η επιπολαιότητα και η άγνοια της ελληνικής ιστορίας και γλώσσας: τοπωνύμια όπως Σκουτάρι (από την βυζαντινή ονομασία της ασπίδας), Λουκάδικα (από τον Λουκά), Βάρδια (χωρίς σχόλιο), Άλικα, Κότσυφα, Βαμβακού, Καστάνιτσα, Πολυκάρχο, Γιαννιτσιάνικα, Καστανιά, Ριβιώτισα, Λυκόβουνο, Κατσαρό, και άλλα που περιλαμβάνονται στην λίστα του Φαλμεράϊερ έχουν καθαρά ελληνική ρίζα. Οπωσδήποτε υπάρχουν ονόματα σλαυικά, αλλά οι ξεχνάμε τα γλωσσικά αντιδάνεια. Ο Φαλμεράϊερ διατηρεί κάποιες επιφυλάξεις για την Τσακωνιά (ανατολική Αρκαδία) αλλά περιέρχεται σε αντιφάσεις όταν π.χ. υποστηρίζει ότι στον 9ο αιώνα υπήρχαν ειδωλολάτρες, «τους οποίους οι εκχριστιανισμένοι γείτονές τους ονομάζουν Έλληνες» (99).

Η προσπάθεια που κάνει ο Φαλμεράϊερ να συνδέσει την ονοματοδοσία του Μυστρά με τα ρωτικά ονόματα Dschistra και Istra (χωρίς να θεωρούμε απολύτως πειστικές τις θεωρίες περί Μυζηθρά κλπ.), είναι παρακινδυνευμένη. Όπως επίσης τραβηγμένη από τα μαλλιά είναι και η προσπάθειά του να δώσει σλαυική ετυμολογία στο όνομα Μωρηάς, που οφείλεται ασφαλώς στην πελοποννησιακή πανίδα (μουριά).

Η δογματική και απόλυτη θεωρία του Φαλμεράϊερ, που προκάλεσε εύλογες αντιδράσεις ακόμη και σε μία Ευρώπη όπου κυριαρχούσε ο α-

νιοσλαυισμός (διότι δεν έπρεπε σε ένα κλίμα αντισλαυικής υστερίας η Ελλάς να θεωρηθεί σλαυογενής, άρα γεωπολιτική προέκταση της Ρωσίας), είναι ξεπερασμένη ανθρωπολογικά από την επιστήμη του 20ου αιώνα.

Αλλά, στο τέλος της αμφιλεγόμενης εργασίας, φάνονται καθαρότερα τα κίνητρα του Φαλμεράϊερ: ο Θύων, ο νέος Κέκρωψ κατά τον Φαλμεράϊερ, «ήλθε στην Αθήνα από μία ζένη χώρα για να συγχωνεύσει με νέα νομοθεσία τις διασπαρτες και χωρίς καμία εσωτερική ενότητα φυλές και να σφραγίσει όλα τα πνεύματα με την κοινή μορφή της νέας, από την Ευρώπη προερχόμενης, ελληνικότητας: την ισχύ των νόμων και τον σεβασμό για το βασιλικό όνομα» (129). Λοιπόν, η ισχύς των νόμων και ο σεβασμός για το βασιλικό όνομα συνιστούν, κατά τον Φαλμεράϊερ, την Ελληνικότητα. Η οποία ελληνικότητα ανήκει στην Δύση, η οποία, ελεύει, με αυτήν, την Ελλάδα. Λυτή η αποικιακή αντίληψη δεν κρύβει το βαθύτερο ψυχολογικό υπόβαθρο του έργου του Φαλμεράϊερ: αφελληνίζει την Ελλάδα, ώστε η ελληνικότητα να ανήκει αποκλειστικά στην δική του πατρίδα.

Απαντήσεις δόθηκαν πολλές στον Φαλμεράϊερ: πέρα από τον μεγάλο Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, που τεκμηρίωσε στην μνημειώδη πολύτομη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους την διαχρονική συνέχεια του Ελληνισμού, απάντηση έδωσαν και σύγχρονοι του Φαλμεράϊερ Ευρωπαίοι ιστορικοί, π.χ. ο Κάρλ Χοπφ (Κάρλ Χοπφ, Οι Σλαύοι στην Ελλάδα, μετάφραση Φρ. Ζαμβάλδης, Βενετία 1872, μετάφραση στα νεοελληνικά Γ. Κουσουνέλος, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1995). Ο Χοπφ μελετά ξανά τις πηγές της εποχής, διαπιστώνοντας την επιλεκτική και επιπόλαιη αξιοποίησή τους από τον Φαλμεράϊερ. Στο πρώτο μέρος της εργασίας του ασχολείται κυρίως με τα πολεμικά γεγονότα του πρώτου αιώνα της βυζαντινής ιστορίας, που δείχνουν το χάος στο οποίο περιέπεσε η Βαλκανική μετά τις βαρβαρικές εισβολές. Δέχεται την σλαυική κάθισδο στην Πελοπόννησο (47) και γενικά την διείσδυση των Σλαύων στο Βιζάντιο (51 και αλλού), αλλά αρχίζει θεμελιώνοντας τις αντιρρήσεις του στις ελληπείς γλωσσολογικές γνώσεις του Φαλμεράϊερ και την επιπόλαιη γνώση των σλαυικών γλωσσών. Αναφέρεται στον Κόπιταρ, ο οποίος ανακάλυψε μεγάλο αριθμό επυμολογικών λαθών και εσφαλμένων ερμηνειών στον Φαλμεράϊερ (68) και επαινεί το έργο του Κ. Παπαρρηγόπουλου «Σλαυικαὶ εν ταῖς ελληνικαῖς χώραις εποικίσεις». Επικρίνει τον Φαλμεράϊερ (90) διότι αποσιωπά το γεγονός ότι στις

πηγές που χρησιμοποιήσε αναφέρεται μεν η κάθισδος και η εισβολή των Σλαύων αλλά στην συνέχεια και η εξαφάνισή τους από την Ελλάδα. Άλλωστε, ο Φαλμεράϊερ χρησιμοποιεί ως πηγές συγκεκριμένες διασκευές πολύ μεταγενέστερες από τα γεγονότα (93). Ο Χοπφ αναφέρεται και στον Γερμανό αρχαιολόγο Λούντβιχ Ρος, που δίδαξε και διετέλεσε έφορος αρχαιοτήτων στην Ελλάδα, ο οποίος σε εργασία του τεκμηρίωσε ότι η Αθήνα ποτέ δεν ερημώθηκε μεταξύ του 6ου και του 10ου αιώνα, όπως υποστηρίζει ο Φαλμεράϊερ, αλλά παρέμεινε πάντοτε ελληνική (102).

Αλλά η στήριξη των θεωριών του Φαλμεράϊερ αναπτυνται εντελώς από τον Χοπφ, όταν αυτός αποκάλυψε ότι κάποιο έγγραφο, που χρησιμοποιήσε ο πρώτος, δεν αναφέρει «επί τετρακόσια σχεδόν χρόνια» αλλά «επί τρία σχεδόν χρόνια» και ότι ο Φαλμεράϊερ έπεισε θύμα πλαστογραφίας. Και αναφέρει άλλες πηγές από τις οποίες συνάγεται ότι πράγματι η ερήμωση της Αθήνας κράτησε τρία χρόνια (107) και ότι μετά οι κάτοικοι επέστρεψαν σε αυτήν. Στην συνέχεια, ο Χοπφ αντιπαραθέτει στον Φαλμεράϊερ άφθονα ονόματα ελληνικών πόλεων που παρέμειναν αλώβητα από την αρχαιότητα. Επίσης σημειώνει ότι «μερικά ονόματα που θεωρήθηκαν από τον αποσπασματογράφο ως σλαυικά, αποδεικνύονται παλιά ελληνικά ή φραγκικά, που έχουν μεταβληθεί στην λαϊκή διάλεκτο» (127). Ο Χοπφ υποστηρίζει ότι υπάρχει σλαυική επίδραση στην ύπαιθρο, αλλά οι πόλεις παραμένουν ελληνικές. Γράφει ο Χοπφ (130): «Προκύπτει ότι η παρουσία κάποιου σλαυικού στοιχείου στην Ελλάδα και την Πελοπόννησο είναι αναμφισβίτητη, αλλά πρέπει να περιοριστεί τόσο σε τοπικά όσο και σε χρονικά πλαίσια...». Ο Χοπφ υποστηρίζει επίσης ότι με τις συναγωγές και γενικά με τον τρόπο εργασίας του Φαλμεράϊερ «...μπορούν να αποδειχθούν τα πάντα» (131).

Το γενικό συμπέρασμα του Χοπφ είναι ότι (135) «...αν λοιπόν με αυτές τις σλαυικές εποικίσεις τυχαίνει να ρέουν μερικές σταγόνες σλαυικού αίματος στις φλέβες εκείνων που θεωρούνται εαυτούς τους αυτόχθονες και απογόνους των αρχαίων Ελλήνων, ασφαλώς αυτή η ανάμετξη είναι πολύ μικρή. Μετά από μερικές γενιές το σλαυικό στοιχείο εξαφανίστηκε κάτω από το πλήθος και το πνεύμα του υπερέχοντος ελληνικού στοιχείου...».

Την εγκυρότερη, από ελληνικής πλευράς, ίσως και γενικά, επιστημονικά τεκμηριωμένη απάντηση στον Φαλμεράϊερ (τον Φαλμεράϊερον, ήπως τον αποκαλεί) έδωσε ο Κωνσταντίνος Πα-

παροργόπουλος, ο μεγαλύτερος Έλληνας ιστορικός του 19ου αιώνα. Στο έργο του «Περί της εποικίσεως σλαυικών τινων φυλών εις την Ηελοπόννησον» (Αθήνα, 1843, συνέχεις επανεκδόσεις έως σήμερα), ο Παπαρρηγόπουλος ανακανεύει τις βασικές θέσεις του Φαλμεράϊερ ανατρέχοντας συστηματικά στις πηγές και εξάγει στην συνέχεια τα ορθά συμπεράσματα, με υπομονή, μεθοδικότητα, ακρίβεια και επιστημονική ευσυνειδησία, που κάνουν το εγγειρίδιό του πραγματικό μάθημα ιστορικής έρευνας. Ο Παπαρρηγόπουλος δεν αρνείται την έλευση των Σλαύων στην Ελλάδα, αλλά την προσδιορίζει χρονικά και γεωγραφικά κατά συγκεκριμένο τρόπο και αναλύει τις επιπτώσεις, που δεν ήταν αυτές που αναφέρει ο Φαλμεράϊερ.

Ο Φαλμεράϊερ στηρίζει την άποψή του, επισημάνει ο Παπαρρηγόπουλος, σε μια μαρτυρία του Πατριάρχου Νικοδήμου, σύμφωνα με την οποία η Πελοπόννησος κατακτήθηκε από την μεικτή αδαροσλαυική φυλή των Βο αιώνα και επί δύο ολόκληρους αιώνες αποσπάσθηκε εντελώς από την Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Ο Παπαρρηγόπουλος απαντά ότι, αντιθέτως, από την ορθή ερμηνεία των πηγών συνάγεται ότι οι Σλαύοι δεν κατόρθωσαν ποτέ να φύσουν ως επιδρομείς έως την Πελοπόννησο, διότι αποκρούσθηκαν στην Θράκη και η Ηελοπόννησος δεν δέχυγε ποτέ από τον Βυζαντινό έλεγχο. Υπήρξαν αντίθετα ειρηνικές μεταναστεύσεις ορισμένων σλαυικών φυλών στην νότια Ελλάδα, ορισμένες δε από αυτές προκάλεσαν ανταρσίες που κατεπνίγησαν όμως από τις βυζαντινές αρχές.

Ο Παπαρρηγόπουλος αναφερεί στην συνέχεια την αξιοπιστία της μαρτυρίας του Πατριάρχου Νικοδήμου, η οποία είναι κατά πολλούς αιώνες μεταγενέστερη από τα υποτιθέμενα γεγονότα, καταφεύγοντας στους σύγχρονους και εγγύτερους στην εποχή εκείνη ιστοριογράφους (π.χ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος), οι οποίοι μαρτυρούν τα αντίθετα. Ο Παπαρρηγόπουλος χρησιμοποιεί την ιστορική μεθοδολογία — αξιολόγηση πηγών, διασταύρωση, επιμολογικές αναγαγές κλπ. — κατά τρόπο εξονυχιστικό, χωρίς να αφήνει κενά. Λποδεικύει ότι τα πορίσματα του Φαλμεράϊερ οφείλονται κυρίως στην «δημιουργική του φαντασία» και στην επιπολαιότητά του, ακόμα και στην παραποίηση ή διαστρέβλωση των πηγών. Ένα παράδειγμα (30) είναι η επέκταση των εννοιών «Ελλάδα», «Θράκη» κλπ. σε περιοχές άσχετες με αυτές στις οποίες αντιστοιχούσαν οι τοπωνυμίες αυτές. Ο Παπαρρηγόπουλος επισημαίνει ότι οι βυζαντινές πηγές ανα-

φέρουν σαφώς τις κινήσεις των Σλαύων, αλλά δίνουν εντελώς διαφορετικές πληροφορίες, χρονολογικές και γεωγραφικές, από αυτές που συνάγει ο Φαλμεράϊερ (36).

Οι πηγές, τις οποίες εξονυχιστικά εξετάζει και διασταυρώνει ο Παπαρρηγόπουλος, δίνουν εντελώς αντίθετες πληροφορίες: οι μεν Άβαροι ουδέποτε κατόρθωσαν να προχωρήσουν πέραν της Θράκης (43), οι δε Σλαύοι απωλήθηκαν και κατανικήθηκαν από τα βυζαντινά στρατεύματα μέσα στα ίδια τα εδάφη τους, βορείως του Ιστρου, κατά τα έτη που ο Φαλμεράϊερ ισχυρίζεται ότι κατέκτησαν την Πελοπόννησο. Λρα, ολόκληρος ο συλλογισμός του Φαλμεράϊερ στηρίζεται ουσιαστικά σε μία φράση ενός Πατριάρχη του 10ου αιώνα, ενώ του Κ. Παπαρρηγόπουλου στηρίζεται σε πηγές συγχρόνων των αώνων αυτών (Σιμοκάππης, Θεοφάνης ο Ομολογητής, κ.α.). Ο Παπαρρηγόπουλος εξηγεί παρακάτω την φράση του Νικοδήμου.

Ο Παπαρρηγόπουλος εντοπίζει κατ' αρχήν τις εσωτερικές αντιφάσεις της περίφημης περικοπής του Πατριάρχη Νικοδήμου («δία το εν τη καταστροφή των Αβάρων παρά του κορυφαίου των αποστόλων και πρωτοκλήτου Ανδρέου ο φιλαληφανώς γενόμενον θαύμα, επί διακοσίοις δεκακοκτώ χρόνοις όλοις κατασχόντων την Πελοπόννησον και της Ρωμαϊκής αρχής αποτεμομένων, ως μηδέν πόδα βαλείν όλως δύνασθαι εν αυτῇ Ρωμαίον ἄνδρα. Εν μια δε ὥρᾳ τούτων μεν αφανισθέντων εκ μόνης επιφανείας του πρωτοκλήτου, της δε χώρας απάσης τους Ρωμαϊκούς σκήπτρους επανελθούσης») διερωτώμενος πώς είναι δυνατόν να εξαφανισθούν δια μιας οι Σλαύοι από την Πελοπόννησο, όταν την κατείχαν επί διακόσια δεκαοχτώ χρόνια (17).

Πέραν αυτού ο Φαλμεράϊερ, κατά τον Παπαρρηγόπουλο, «καρικεύει» την ήδη διαστρέβλωμένη ερμηνεία των πηγών που χρησιμοποιεί με «καρικεύματα», ώστε ο αναγνώστης μόνος του να μπαρεί να κρίνει «οποίας πίστεως είναι άξιος ο συγγραφεύς περί ελαχίστου ποιούμενος όχι μόνον της επιστημονικής ακρίβειας αλλά του κοινού προς την αλήθειαν χρέους παντός τιμίου ανθρώπου» (49). Π.χ. την φράση «κατελθών ο Σταυράκιος», ο Φαλμεράϊερ την μεταφράζει ως «ο Σταυράκιος εισέβαλεν εις την Ελλάδα», ώστε να φανεί ότι η Ελλάδα ήταν αποκομμένη από την βυζαντινή κυριαρχία (50).

Ο Παπαρρηγόπουλος υπενθυμίζει ότι και ξένοι ιστορικοί επισημαίνουν τις καπηλείες αυτές, αλλά και άλλες βαρύτερες, του Φαλμεράϊερ (51). Η περίφημη πάντως καταστροφή των

Σλαύων στη Πάτρα, η οποία αποδόθηκε σε θάυμα του Αγίου Ανδρέα, αφορά μία εξέγερση της σλαυικής μειονότητας της Πελοποννήσου (ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος είναι σαφής, διότι μιλάει για «*αποστασίαν*», δηλαδή εξέγερση) η οποία κατεπνίγη αμέσως από τις βυζαντινές αρχές των Πατρών και τον στρατηγό του Θέματος στην Κόρινθο.

Η προχειρύζεται της συγγραφής του Φαλμεράϋερ διαχρίνεται άλλωστε εύκολα από τις ίδιες του τις αντιφάσεις, όταν σε διαφορετικά σημεία της εργασίας του ανατρέπει θέσεις που ανέπτυσσε προηγουμένως (55).

Στην συνέχεια, ο Παπαρρηγόπουλος καταφεύγει και σε άλλες αξιόπιστες πηγές της εποχής, όπως π.χ. έναν κατάλογο των πελοποννησιακών πόλεων του Ιεροκλέους, από τον οποίο συνάγει το συμπέρασμα ότι η Πελοπόννησος διατήρησε τον ελληνικό της χαρακτήρα καθ' όλη την διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, παρά τους αναμφισβήτητους σλαυικούς εποικισμούς, που όμως ήταν περιορισμένοι σε ορισμένες περιοχές.

Τελικά, για να εξηγήσει την περίφημη φράση του Νικοδήμου, ο Παπαρρηγόπουλος ανατρέχει στα κίνητρά της: ο Πατριάρχης υπεραρμόνιταν της αυτονομίας της Εκκλησίας έναντι της αυτοκρατορικής εξουσίας και των καισαροπαπικών τάσεων των βυζαντινών αυτοκρατόρων (74) και ισχυριζόταν ότι μόνον εντελώς έκτακτες περιστάσεις μπορούν να δικαιολογήσουν την δημιουργία Μητροπάλεως στην θέση Επισκοπής. Ο Πατριάρχης λοιπόν διογκώνει την σημασία των γεγονότων της εποχής εκείνης — έξι αιώνες πριν την εποχή του — ακριβώς γιατί προσπαθεί να περιορίσει τις καισαροπαπικές τάσεις του Αλεξίου (74). Έτσι, την περίφημη μαρτυρία του Νικοδήμου, ο Παπαρρηγόπουλος θεωρεί ότι είναι απόρροια «τοσούτων συγκεχυμένων ιδεών, τοσούτων ιδιαζόντων συμφερόντων και τόσον ανάξιοπίστου πηγής» (74) και επίσης επισημαίνει ότι «η μαρτυρία αύτη βασανίζομένη αναδεικνύεται κίβδηλος από κεφαλής μέχρι ποδών, κίβδηλος ως το παραπεπιμένον νόμισμα το οποίον ήθελε φέρει εκ παραδρομής και ονομάζονται εν τη μαρτυρίᾳ ταύτη» (75). Ο Παπαρρηγόπουλος εξάγει αντιθέτως το συμπέρασμα ότι οι Αθαροί, τους οποίους ο Φαλμεράϋερ συγγέει με τους Σλαύους, ούτε καν εμφανίστηκαν στη Πελοπόννησο (76).

Απορρίπτει εξάλλου τον ισχυρισμό ότι όλη η Βαλκανική χερσάνησος εκαλείτο κατά τον 8ο αιώνα από τους Βυζαντινούς Σκλαβηνία.

Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αντιθέτως, μαρτυρεί ότι οι σλαυικές μεταναστεύσεις πραγματοποιήθηκαν επί του Κωνσταντίνου Κοπρωνύμου, όταν ενέσκυψε στην Ελλάδα λοιμώδης νόσος, δηλαδή στα μέσα του 8ου αιώνα, όπως άλλωστε επιβεβαιώνουν όλες οι πηγές. Η μαρτυρία δε του Πορφυρογέννητου είναι κεφαλαιώδους σημασίας διότι, ως αυτοχράτωρ, είχε μεγάλες δυνατότητες έρευνας και διασταύρωσης των γεγονότων (79-80).

Ο Πορφυρογέννητος διατυπώνει ως εξής την άποψή του: «Εσκλαβώθη δε πάσα η χώρα και γέγονε βάρβαρος, ότε ο λοιμικός θάνατος πάσαν εβόσκετο την οικουμένην οπηνίκα Κωνσταντίνος ο της κοπριας επώνυμος τα σκήπτρα της των Ρωμαίων διείπεν αρχής» (79). Ο Παπαρρηγόπουλος θεωρεί ότι ο όρος «πάσα η χώρα» αφορά την ύπαιθρο η οποία πράγματι δέχθηκε σλαυικές μεταναστεύσεις, αλλά όχι τα αστικά κέντρα. Άλλωστε, όπως ορθώς επισημαίνει, τα αστικά κέντρα δεν φέρουν ίχγη σλαυικών επιδράσεων.

Ο Παπαρρηγόπουλος συνεπικουρείται από τον Κόπιταρ, ο οποίος διαπιστώνει ότι η σλαυική κάθισδος είχε ειρηνικό χαρακτήρα (85) και από τον Ζιγκέΐζεν (86), ο οποίος συμπεραίνει ότι τα σλαυικά φύλα εντάχθηκαν ειρηνικά στις ελληνικές χώρες και συνεργάσθηκαν με τους αυτόχθονες ελληνικούς πληθυσμούς (86-87). Ο Παπαρρηγόπουλος, ανατρέχοντας συνεχώς στις πη-

γές, κάνει διάκριση μεταξύ επιδρομών και εποικίσεων. Οι επιδρομές πραγματοποιήθηκαν τον 6ο αιώνα, αντιμετωπίσθηκαν με επιτυχία από το βυζαντινό κράτος και δεν άφησαν ίχνη στις ελληνικές χώρες. Οι ειρηνικές εποικίσεις άρχισαν τον 7ο αιώνα, έφθασαν στην Πελοπόννησο τον 8ο αιώνα και «έσχον ουσιώδη επιφροήν επί της τύχης του Ελληνικού λαού» (88). Οι εποικισμοί αυτοί έγιναν με την συμφωνία των βυζαντινών κυβερνήσεων, για πολλούς λόγους.

Τα αίτια του σλαυικού εποικισμού οφείλονται στην πίεση και καταπίεση που άσκησαν πάνω στα σλαυικά φύλα οι Άβαροι και οι Βούλγαροι. Οι βυζαντινοί αξιοποίησαν τους Σλαύους για να εποικίσουν ερημικές περιοχές και για να αυξήσουν την στρατολογική βάση του βυζαντινού στρατού (104-105). Κατά τον Παπαρρηγόπουλο, τα σλαυικά φύλα εποικίσαν περιοχές στην Ηλεία, την Μεσσηνία και την Δακωνία (106). Το γεγονός ότι παρατηρούνται ονομασίες σλαυικές και σε διάφορα άλλα σημεία οφείλεται στις εσωτερικές μετακινήσεις των Σλαύων εποικιστών καθώς και σε μετακινήσεις Αλβανών εκσλαυισμένων γλωσσικά. Ο Παπαρρηγόπουλος επισημαίνει ότι θα ήταν παράλογο οι Σλαύοι να εισάλουν σε εποχή λοιμού, ενώ ακούγεται πιο λογικό οι εποικισμοί να έγιναν για να καλυφθούν τα πληθυσμακά κενά που οφείλονταν στον λοιμό (109-110). Μετά τις εποικίσεις τους, οι Σλαύοι προκάλεσαν ταραχές και επαναστάσεις κατ' επανάληψη, αλλά οι στάσεις αυτές καταστέλλονταν πάντοτε από το βυζαντινό κράτος. Μία τέτοια στάση των ήδη εγκατεστημένων Σλαύων ήταν και αυτή της Πάτρας.

Πολλές άλλες απαντήσεις δόθηκαν επίσης στον Φαλμεράϊερ. (Παρουσιάζονται συνοπτικά και συστηματικά στην εισαγωγή του Δ. Κοντού στην πρόσφατη επανέκδοση του συγγράμματος του Παπαρρηγόπουλου από τις εκδόσεις Καραβία). Η πιο έγκυρη σύγχρονη απάντηση στις δοξασίες του, δόθηκε στις μέρες μας από τον ανθρωπολόγο Λέρη Πουλιανό («Η προέλευση των Ελλήνων», 1988, 4η έκδοση), ο οποίος χρησιμοποίησε τις μεθόδους της ανθρωπολογίας προκειμένου να διερευνήσει την εθνοφυλετική συγένεια του Ελληνισμού. Οι εργασίες του παρουσιάστηκαν, εγκρίθηκαν και επιδοκιμάσθηκαν στην Σοβιετική Ένωση, πράγμα που αποκτά ιδιαίτερη σημασία για μία θεωρία που καταλήγει στα αποτελέσματα που θα αναφέρουμε παρακάτω.

Ο Πουλιανός διαπιστώνει κατ' αρχάς ότι «δεν θα ήταν σωστό να στηριχθεί κανείς μόνο

στο ανθρωπολογικό υλικό για να λύσει εθνολογικά προβλήματα. Αλλά θα ήταν ακόμα πιο μεγάλο λάθος να αγνοήσει αυτό το υλικό που παρέχει το σημερινό επίπεδο ανάπτυξης της ανθρωπολογικής επιστήμης» (21). Ο Πουλιανός μεθοδολογικά δίνει προτεραιότητα στην Εθνογενετική, που συνδυάζει την ανθρωπολογική μέθοδο με την Ιστορία και την Γλωσσολογία (22).

Προκαταρκτικά, ο Πουλιανός απορρίπτει τον Φαλμεράϊερ, όχι μόνον διότι τον αντέκρουστε ο Παπαρρηγόπουλος και άλλοι ιστορικοί, αλλά και διότι «οι ανθρωπολόγοι... απέδειξαν με τις έρευνές τους ότι ο χαρακτήρας των αλλαγών που προξενήθηκαν στην φυλετική σύνθεση των λαών της Κεντρικής Ευρώπης από τις μετακινήσεις των πληθυσμών στην διάρκεια των 4ου - 6ου μ.Χ. αιώνων, ήταν ποσοτικής και όχι ποιοτικός» (36). (Ο Πουλιανός αναφέρεται σε ξένη βιβλιογραφία). Επισημαίνει δε ότι «ο άρος Σλαύος δεν υποδηλώνει κάτιον ενιαίο από ανθρωπολογική άποψη, γιατί οι διάφοροι σλαυικοί λαοί διαφέρουν μορφολογικώς μεταξύ τους. Ο φυσικός τύπος του καθενός συγγενεύει πολύ με τον τύπο των γειτονικών του, μη σλαυικών λαών, ενώ παράλληλα διαφέρει αρκετά από τον τύπο άλλων σλαυικών λαών που ζουν σε άλλα, πιο μακρινά μέρη. Τα ανθρωπολογικά δεδομένα δεν επιβεβαιώνουν την γνώμη ότι η διάδοση των σλαυικών γλωσσών συνοδεύεται από μαζικές μετακινήσεις πληθυσμού» (23-24).

Ο Πουλιανός επισημαίνει επίσης ότι «σε κάθε λαό υπάρχει ένα ποτοστό που μπορεί — και πρέπει, κατά κάποιο βαθμό — να θεωρηθεί αποτέλεσμα επιμεξίας» (24), και ότι «τα φυλετικά χαρακτηριστικά είναι πολύ πιο συντηρητικά και εξελίσσονται με πολύ βραδύτερο ρυθμό από τα κοινωνικά» (24). Άλλωστε, «η σύγχρονη ανθρωπολογία αρνείται ότι η ανάπτυξη των εθνικών πολιτισμών και γλωσσών εξαρτίεται αιτιακά από τη ράτσα. Πολύ συχνά τα έθνη αποτελούνται από διάφορες φυλές, όπως και μία φυλή μπορεί αν αποτελεί συστατικό στοιχείο διαφόρων εθνών» (24-25). Και επίσης: «Καθαρότατοι λαοί δεν υπήρχαν ούτε και στο μακρινό παρελθόν» (25).

Μέσα από αυτές τις πολύτιμες επισημάνσεις, που θα όφειλαν να αφαιρέσουν κάθε άγχος από την αντίκρουση των θεωριών του Φαλμεράϊερ, ο Πουλιανός έρχεται στην ουσία του ζητήματος. Διαπιστώνει ότι οι έρευνες και το ανθρωπολογικό υλικό που συγκεντρώθηκε τα τελευταία χρόνια, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει «αδιάκοπη φυλετική ενότητα του λαού της Ελλάδας σ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας, τουλάχιστον α-

πό τους νεολατινικούς χρόνους κι ἐπειτα» (26), πράγμα που θεωρίας δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν ξένες επιδράσεις και αλλοιώσεις. Ριζική κριτική ασκεί σε αυτούς που εξάγουν φυλετικά συμπεράσματα από πολιτισμικά στοιχεία (ύπως ο Φαλμεράϊερ, από τα πελοποννησιακά τοπωνύμια), λέγοντας ότι «τα φυλετικά σύνορα δεν συμπίπτουν με τα γλωσσικά» (33) και ότι «η διάδοση πολιτισμικών στοιχείων μπορεί να πραγματοποιηθεί όχι αναγκαστικά μέσω μεταναστεύσεων αλλά και μέσω απλών πολιτισμικών επαφών μεταξύ των λαών» (33-34).

Στην ελληνική περίπτωση, ο Πουλιανός καταλήγει, μετά από επισταμένες έρευνες, στα συμπέρασμα ότι: α) υπάρχει γενετική συνέχεια στον ελληνικό πληθυσμό της Ελλάδας από την παλαιολιθική εποχή έως σήμερα, β) ότι οι αδιάκοπες μετακινήσεις πληθυσμών γίνονται από σχετικά συγγενικούς ανθρωπολογικούς τύπους, γ) ότι οι γλωσσικές και πολιτισμικές αλλαγές δεν συνυπήρξαν με αλλαγές των μορφολογικών τύπων των ανθρώπων (83). Οι μεταναστεύσεις λαών στην αρχαία Ελλάδα έγιναν από συγγενή μεταξύ τους φύλα (101). Οι θλαχικές και σλαυικές επιδράσεις στην Μακεδονία δεν άλλαξαν ουσιαστικά τους ανθρωπολογικούς τύπους αυτής της περιοχής (101-102).

Εξετάζοντας τον σύγχρονο πληθυσμό της Ελλάδας, ο Πουλιανός καταλήγει στα εξής συμπέρασματα (258-259): Οι σλαυόφωνοι και οι ρωμανόφωνοι της Ελλάδας είναι, στην απόλυτη πλειονότητά τους, απόγονοι αυτόχθονου πληθυσμού. Επιδράσεις «βορειότερων τύπων» υπήρχαν από τους αρχαίους ήδη χρόνους. Οι μετακινήσεις των λαών κατά τον Μεσαίωνα στην νοτιοανατολική Ευρώπη και η διάδοση των νεολατινικών και σλαυικών γλωσσών δεν άσκησαν μεγάλη επίδραση στην μορφολογική διάπλαση των λαών της περιοχής αυτής.

Ο Πουλιανός αντιπαραβάλλει τα δικά του πορίσματα με αυτά των άλλων ερευνητών καθώς και με την διεθνή βιβλιογραφία, για να συμπεράνει ότι υφίσταται η γενική διαπίστωση ότι οι μετακινήσεις λαών κατά τον Μεσαίωνα στην νοτιοανατολική Ευρώπη και η διάδοση των ρωμανικών και σλαυικών γλωσσών που συνδέεται με αυτή, δεν επέφεραν σοβαρές αλλαγές στα μορφολογικά γνωρίσματα των αυτοχθόνων (290).

Ο Πουλιανός συμπεραίνει τελικά ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία της Ανθρωπολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας, Ιστορίας και Γλωσσολογίας, «ο πληθυσμός της Ελλάδας είναι έβασικά αυτόχθων. Το συμπέρασμα τούτο δεν αποκλείει την

ύπαρξη άλλων επιδράσεων» (334). Μετακινήσεις πληθυσμών γίνονται συχνά, αλλά «σε σχετικά ομοιόμορφο, από ανθρωπολογική άποψη, περιβάλλον» (335). «...οι θλαχικόφωνοι και οι σλαυόφωνοι της Μακεδονίας είναι στην πλειονότητά τους, όπως οι ελληνόφωνοι, απόγονοι αυτόχθονων πληθυσμών» (335-336).

Λν δεν είχε διατηρηθεί κάποια έστω συνέχεια του ελληνικού πληθυσμού από την αρχαιότητα έως τις τημέρες μας, δεν θα μπορούσε να εξηγηθεί η διάσωση έως σήμερα εν ενεργεία εθίμων προελληνικών-ομηρικών, παγανιστικών-ειδωλολατρικών, όπως π.χ. αυτά τα οποία ενετάπισε στην νότια Κέρκυρα ο Κερκυραίος καινωνιολόγος-λαογράφος Οδυσσέας Κάρολος Κλήμης στο έργο του «Δρώμενα και έθιμα του κερκυραϊκού λαού», (Κέρκυρα, 1987, 6^η έκδοση). Ο μεγάλος λαογράφος Νικόλαος Πολίτης (1852-1921) αναζήτησε στην σύγχρονή του Ελλάδα του τέλους του 19ου αιώνα, τα στοιχεία εκείνα που αποτελούσαν επιβίωση της αρχαιότητας. Ο Πολίτης εντόπισε τις ομοιότητες, τις αναπαραγωγές, τους αταβισμούς και τις κληρονομικότητες που συνδέουν ακατάλυτα τον αρχαιοελληνικό με τον νεοελληνικό κόσμο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τον Πολίτη αποτελεί η διατήρηση ειδωλολατρικών στοιχείων και μεταφυσικών αντιλήψεων της αρχαιότητας, υπό τον μανδύα του Χριστιανισμού.

Στην ουσία ο Φαλμεράϊερ επιτάχυνε και υποβοήθησε την έναρξη μιας ουσιαστικής συζήτησης με αντικείμενο την αυτογνωσία ενός μικρού, μοναχικού, ανάδελφου και ηρωικού λαού. Η συζήτηση αυτή θα άνοιγε ούτως ή άλλως, έπρεπε να ανοίξει, γιατί ο ίδιος ο Ελληνισμός του 1830, έχοντας αποτινάξει την δουλεία, θρέθηκε αντιμέτωπος με την ανάγκη δημιουργίας μιας νέας ιδιοπροσωπίας. Η ανάγκη αυτή δεν ήταν εύκολο να καλυφθεί με βερμπαλισμούς, προγονοπληξίες και φαντασιώσεις, όπως επιχειρήθηκε να γίνει. Η οξύτατη, υπαρξιακή κριτική που άσκησε ο Φαλμεράϊερ υποχρέωσε το ελευθερωμένο τμήμα του Ελληνισμού να αναζητήσει με επιστημονικότερους, πειστικότερους τρόπους τις ιστορικές του συνδέσεις.

Η κριτική του Φαλμεράϊερ ήταν υπερβολική, επιστημονικά επιπλόαιη και εμπαθής, γι' αυτό και απώλεσε κάθε πειστικότητα που θα μπορούσε να έχει. Οι ελληνικές και ξένες απαντήσεις δεν αρνήθηκαν τις ξένες επιμειξίες, αλλά τις θεώρησαν όχι καταλυτικές και καθόλου διασπαστικές μιας γενικότερης συνέχειας του Ελληνισμού. Στην ουσία, πίσω από τις θέσεις

του Φαλμεράϊερ κρύβεται η σλαυοφοβία των νευτροευρωπαίων και η πάγια ανησυχία τους για τυχόν γεωπολιτικές προεκτάσεις και αύξηση της επιρροής της ορθόδοξης Ρωσίας προς τις «Θερμές θάλασσες», δηλαδή την Μεσόγειο. Ο Φαλμεράϊερ ήταν ένας Γερμανός εθνικιστής, που αρνήθηκε να δει, στην ελληνική Παλιγγενεσία, ότι η σκλαβομένο αλλά αρχαίο έθνος που προσπάθουσε να αποτινάξει την σκόνη και την σκωρία αιώνων και να ξαναδρεί την χαμένη του αξιοπρέπεια. Αντίθετα, θεώρησε θεατρική και μάλιστα πολιτικά επικινδυνή την προσπάθεια ταύτισης της ερειπωμένης και άθλιας ψωροκώστανας του Ήθωνα με τα αρχαία ελληνικά ιλέη, προσπάθεια που θα οδηγούσε σε δυσμενή για την Γερμανία επίλυση του Ανατολικού Σητήματος. «Η Ελλάδα», έγραψε ο Φαλμεράϊερ, «είναι η σκηνή... πάνω στην οποία η Γερμανία και ο πανσλαυισμός προβάλλουν σε ολόκληρη την Ευρώπη τις αντιθετικές τους δυνάμεις». Με αυτό τον τρόπο προσπάθησε να εξουδετερώσει τον αφελή και ιδεαλιστικό νεοκλασσικό γερμανικό ενθουσιασμό για τους Έλληνες, που αποτελεί κατά την γνώμη του «Δούρειο Ίππο» για τα ρωτσικά σχέδια. Καταγγέλλοντας τους Νεοέλληνες ως «μπάσταρδους», ο Φαλμεράϊερ νόμιζε ότι θα αφαιρούσε την αρχαιοπρεπή μάσκα από τα χοντροκομμένα και άξεστα χωριάτικα και πονηρά μούτρα των τουρκο-σλαυο-αλβανών κοτζαμπάστηδων, των οποίων ο αναρχισμός και κάποιες ειδικές συγκυρίες μετέτρεψαν σε υπηκόους κρατιδίου με ελληνικές αξιώσεις. (Βλέπε, K. Τσάκωνα, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, τόμος περὶ Ν. Πολίτη*).

Οι συγγραφείς στους οποίους αναφερθήκαμε προηγουμένως, έδωσαν πειστική απάντηση στον Φαλμεράϊερ. Ένας ερασιτέχνης λαογράφος μπορεί εύκολα να διαπιστώσει την ύπαρξη των αλβανικών και σλαυικών επιδράσεων (φυλετικών, γλωσσολογικών, πολιτισμικών) στον νέο Ελληνισμό: η Αττική, η Βοιωτία, η νότιος Εύβοια, η Κορινθία και η Αργολίδα, καθώς και τα νησιά του δυτικού Αιγαίου κατοικούνται σε μεγάλο βαθμό από αλβανόφωνους πληθυσμούς οι οποίοι, όχι μόνον προσχώρησαν στην νεοελληνική ταυτότητα και συγήθειες, αλλά ηγήθηκαν σε πολλές περιπτώσεις του ελληνικού πατριωτισμού — από την Μπουμπουλίνα ως τον Βασίλη Λάσκο. Η αλβανική συνιστώσα, από την οποία προέρχονται οι

σημερινοί αρβανίτες αλλά και το τσάμικο και η νεοελληνική ενδυμασία της φουστανέλας, υπήρξε πολυπληθής, δυναμική και θα λέγαμε ότι ανανέωσε τον Ελληνισμό με τον δυναμικό της χαρακτήρα, την επαναστατικότητα και την δημιουργικότητά της. Η σλαυική συνιστώσα, που φαίνεται κυρίως στις ονομασίες ορεινών κτηνοτροφικών οικισμών καθώς και σε ενδυματολογικά στοιχεία, είναι και αυτή υπαρκτή και άφησε το αποτύπωμά της στην ζωή της υπαίθρου. Άλλα αυτές οι εποικίσεις είχαν συμπληρωματικό χαρακτήρα και όχι αντικαταστατικό. Συνεπλήρωσαν, δηλαδή, και δεν αντικατέστησαν τον Ελληνισμό στην μακρά και θυελλώδη πορεία του, προς το καλύτερο ή προς το χειρότερο. Στην μεγάλη διάρκεια της ελληνικής ιστορίας, διατήρηθηκε μία βασική, κεντρική, υπόγεια συνιστώσα, στον αυτόχθονα πληθυσμό, που επεζίωσε — οι πληθυσμοί έχουν ποικίλες τεχνικές επιβίωσης — κατά τις αλλεπάλληλες λαϊκαπές, διατήρησε την αυτοτυπείδησή του, την πολιτισμική του συνέχεια και την δομική του ακεραιότητα, και ο Ελληνισμός έφθασε ως τις μέρες μας τόσο μεταμορφωμένος όσο και απαράλλακτος. (Βλέπε ενδεικτικά: *Ηρακλή Παπαδήμου, Οι Θεσσαλοί Καραγκούνηδες, Αθήνα 1980, Αλέξανδρου Γέροντα, Οι Αρβανίτες της Αττικής, Αθήνα 1984, Γιώργου Μαρούγκα, Η συμβολή των αρβανιτών στην διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους, Πορεία, Αθήνα 1979, καθώς και S. Pollo - A. Putto, Ιστορία της Αλβανίας, Εκδοτική Ομάδα, sine data).*

Μέσα σε τρεις χιλιάδες, τουλάχιστον, χρόνια ιστορίας, στο χρισμότερο ίσως γεωπολιτικό σταυροδρόμι του πλανήτη, ο Ελληνισμός μετήλθε διαφόρων τεχνικών, φόρεσε ποικίλα πρωσαπεία και ενσωματώθηκε σε διάφορες πραγματικότητες: έγινε Ρωμαϊκός, έγινε Χριστιανός, έγινε Ραγιάς, θέλησε τέλος να ξαναγίνει Έλληνας.

Αυτή η τιτάνεια πράγματι διούληση που ώθησε έναν μικρό, μοναχικό λαό να αυτοπροσδιορισθεί όχι αυθαίρετα ως ελληνικός, να ξαναφτιάξει «Κράτος Ελληνικό» και να υιοθετήσει ως επίσημη έκφρασή του την ελληνική γλώσσα και πολιτισμό, την ελληνική ταυτότητα, να διεκδικήσει την αρχαία ελληνική κληρονομιά, δεν αποτελούν τις γνησιότερες αποδείξεις μας αναμφισβήτητης — αν μη τι άλλο πολιτισμικής — κληρονομικότητας:

Το ζερρίζωμα του ανθρώπου και η «οντολογικο-ιστορική» σημασία της πατρίδας

Σπύρος Α. Κουτρουλής

A'

Ανακαλύπτουμε στα κείμενα στοχαστών όπως ο Νίτσε, ο Χάϊντεγκερ και η Σιμόν Βέιλ την ταραχώδη απόπειρα επαν-εφυγείας της σημασίας της πατρίδας, με τέτοιο τρόπο ώστε στον οίκο της να είναι δυνατόν, να στεγαστεί η κλήση του ανθρώπου από το Είναι, η έλξη του κόσμου στην διαφάνεια, στην φωτεινότητα. Ακολουθώντας τούτο τον δρόμο η πατρίδα πάνει να είναι η λέξη, όπου δικαιώνεται η κυριαρχία του έθνους ή της φύλης για να αναδειχθεί ως το κρίσιμο πεδίο της ύπαρξης.

Ο Χάϊντεγκερ στην «Επιστολή για τον ανθρωπισμό» θέτει τον προβληματισμό για την πατρίδα «οντολογικο-ιστορικά». Η απουσία πατρίδας ομολογεί το σημαίνον γεγονός, το κυρίαρχο υπαρκτικά, της λησμονίας του Είναι. Καμία από τις μέχρι τώρα νοηματοδοτήσεις του πατριωτισμού δεν φανέρωσαν τούτο το καίριο: ότι ούτε ο εθνικισμός, ούτε η ουμανιστική παράδοση καταφέρνουν να τελέσουν τον αιτούμενο φωτισμό του Είναι.

Ο πρώτος που ένιωσε σεισμικά την έλλειψη πατρίδας και μίλησε για το γεγονός τούτο με μια σαφήνεια, που συνέτριψε κάθε εφησυχασμό είναι ο Νίτσε. Άλλα δεν κατάφερε να σύρει τον στοχασμό στο σημείο που ήταν αναγκαίο να οδηγηθεί, καθώς σύμφωνα με τον Χάϊντεγκερ «παραμένοντας στα πλαίσια της μεταφυσικής δεν μπόρεσε να βρει άλλη διέξοδο από την αντιστροφή της. Τούτο όμως είναι το αποκορύφωμα του «αδιεξόδου»¹. Η επανοίκηση στο Είναι προϋποθέτει την διάρρηξη των σχέσεων με το σύμπαν που θεμελιώνεται πάνω στην δυτική μεταφυσική. Και την κοινωνία με έναν λόγο ανοικτό στην φωτεινότητα, στην διαφάνεια.

Ο Νίτσε στην «Χαρούμενη Γνώση» (παράγραφος 377) αποκαλύπτεται ως «άπατρις» λέγοντας: «εμείς οι ίδιοι, οι απάτριδες, είμαστε αυτός ο άνεμος που σπάζει τον πάγο, και άλλες, πολύ αδύναμες πραγματικότητες»². Το αισθημα της έλλειψης πατρίδας ανιγνεύει την απομάκρυ-

στη, από τις αξίες του δυτικού κόσμου. Υπανίστεται την εγκατάσταση του περιπετειώδους, του φιλοκινδύνου και του φίλοπαίγμονα. Απορρίπτει την προσήλωση στον ουμανισμό. Ως άπατρις προτιμά την εργμιά, την πολυσήμαντη ησυχία των δουνών από την ανώφελη δουλή, που προσφέρει η επαφή με το άθροισμα μηδενικών, που περιγράφεται από τον όρο «μικροπολιτική», δηλαδή της πραγματικότητας, όπου το κυρίαρχο είναι το «τεχνικο-οικονομικό».

Ο Νίτσε θα αποκηρύξει την γερμανικότητα με την «σημασία, που πήρε στις μέρες μας αυτή τη έννοια, ώστε να μπορούμε να γίνουμε συνήγοροι του εθνικισμού και του φιλετικού μίσους, και να χαιρόμαστε αυτή τη λέπρα της χαράς, αυτό το δηλητηριασμό του αιματος, που κάνει τους Ευρωπαίους ν' απομονώνονται, να οχυρώνονται για μπαίνουν στην καραντίνα»³. Η αναγέννηση των μικρών και μεγάλων εθνικισμών, το διαρκές φτώχεμα της ύπαρξης, η λατρεία του εθνικού εγώ, η περιφρόνηση και το μίσος προς τον άλλο, συμβαδίζει με ένα άλλο γεγονός, την δημιουργία ενός γραφειοκρατικού υπερκράτους («Ευρωπαϊκή Ένωση») και την κυριαρχία της οικονομίας, που έχει ως αξιακή προτεραιότητα το χρήμα. Ο Νίτσε θέτει ως αντικείμενο της σκέψης του, την νοσταλγία μιας, άλλης διαφαρετικής Ευρώπης. Προς το παρόν αισθάνεται χωρίς πατρίδα. Νιώθει κληρονόμος του ηπειρωτικού πνεύματος, αλλά ταυτόχρονα αποθεμελιώνει τις αξιακές προϋποθέσεις του, την ratio, τον ρωμαϊκό νόμο, την δυτική χριστιανοσύνη. Η αναζήτηση του ευρωπαϊκού πνεύματος επικαλύπτει κάτι βαθύτερο — που δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά ευρωπαϊκό: την απόπειρα εύρεσης του Είναι.

Οι σκέψεις του Νίτσε διανοίγουν μπροστά μας τους ορίζοντες της έλλειψης πατρίδας. Άλλα δεν επιτυγχάνουν κατά τον λόγο του Χάϊντεγκερ το πέρασμα από την μεταφυσική προς το ξέφωτο. Αντιθέτως εντοπίζει στον ποιητικό λόγο του Χαΐντερλιν, τους δρόμους που οδηγούν στην αποκάλυψη του Είναι. Ο ποιητής ανθίσταται

στον πειρασμό της κολακίας του υποκειμένου ή του συλλογικού υποκειμένου υπό την μορφή του εθνικού κράτους. Σκέπτεται την καταγωγή του σε σχέση με την Εσπερία δίχως να παραμελεῖ συγχρόνως τους «μυστηριακούς δεσμούς με την Ανατολή». Η χάιντεγκερική θεώρηση ανευρίσκει στην ποιητική του Χαΐντερλιν το καρίο συμβάν: ο φωτισμός της σημασίας της πατρίδας ως «εγγύτητας προς το Είναι». Ο ποιητής αποτείνεται στον Εν, στον Παν. «Μοιάζουν να 'ναι μογάχοι, και εντούτοις διαισθάνονται πάντα», οι ποιητές. Ο Χαΐντερλιν αποδίδει το μέτρο του κόσμου και δεικνύει την θέση του ανθρώπου εντός αυτού στον λόγο:

«...Μετριέται με τη θεότητα δυστυχισμένα
ο άνθρωπος.
Είναι άγνωστος ο Θεός; Είναι φανερός;
Σαν τον ουρανό; Λυτό οα λέγα μάλλον.
Μέτρο του ανθρώπου είναι ο Θεός.
Όλο μόχθους κι όμως ποιητικά κατοικεί⁵
Ο άνθρωπος πάνω σ' αυτή τη γη...»

Ο Χαΐντερλιν αποκαλύπτει το Είναι να αναδύεται μέσα στη γλώσσα «Πρέπει, αρχικά, να υπομένει· μετά, όμως, ονομάζει το πιο προσφιλές του, και, τώρα τώρα πρέπει γι' αυτό να γεννηθούν λέξεις, καθώς άνθη»⁵. Εγκαταλείπει, με τον ποιητικό τρόπο αποδήμησης την Γερμανία, όπου νιώθει ξένος. Περιπλανείται στην γη της Ιωνίας, στην Έφεσο, στην Σμύρνη, στον Κιθαιρώνα, στον Όλυμπο, στις Θήρες, στον Ισθμό. Μεγαλωμένος «στα γέρια θεών», φτάνει στην ελληνική γη, για να προσεγγίσει τον «οίκο του Είναι».

«Μακάρια Ελλάδα! εσύ, των Ουρανίων όλων Οίκε, είναι αλήθεια, λοιπόν, αυτό που ακούσαμε, άλλοτε, στη νεότητά μας;
Δώμα εορτάσμο! το πάτωμα είναι θάλασσα!
και τα βουνά τραπέζια αληθινά, για μια χρήση μονάχα χτισμένα πριν από τον Χρόνο»⁶

Ο ποιητής ομιλεί και ταυτόχρονα συλλέγει το εγγύτερο και το μακρύτερο.

«Κοντά 'ναι
και δύσκολο να τον συλλάβεις
ο Θεός. Μα όπου κίνδυνος είναι,
εκεί κ' η σωτηρία φυτρώνει»⁷

Ο λόγος του γίνεται εραστής του κινδύνου. Εκεί όπου φαίνεται όλα να γάιονται, όλα επάνα-

κατακτούνται. Αναζητώντας την λησμονημένη αλήθεια του. Είναι ο παιητικός φιλοσοφικός λόγος συναντάται με τα χαίνονται ύψη, με το μηδέν.

Η υπέρβαση της απουσίας πατρίδας, ο μεγάλος σταθμός της περιπλάνησης (και καθώς γνωρίζουμε πλάνητας, ταξιδευτής είναι κάθε μεγάλος στοχαστής από τον Ήρακλειτο, τον Εμπεδοκλή ως τον Νίτσε), κατορθώνεται χάρις τον εντοπισμό των δεσμών του όντος με το Είναι. Η μετοχή στην φανέρωση της οντολογικής αλήθειας κομίζει τούτο το θαρυστήμαντο: «το ερό ως ουσιώδη χώρο της θεότητας»⁸.

Τα βήματα, που πατούμε για την ανάδυση του Είναι, είναι η ποίηση ως μέτρο της οίκησης του ανθρώπου — μέσα — στον κόσμο, η άνθηση-ωρίμανση της γλώσσας, ώστε να κατέχει την δυνατότητα να συλλέξει τα ουσιώδη, η περιπλάνηση στα σημεία της ελληνικής γης, ως διαρκής δύσκηση για την έκκληση στο Παν.

Η έλλειψη πατρίδας συνιστά την απομάκρυνση από τον οίκο του Είναι. Για την σκέψη του Χάιντεγκερ το συμβάν τούτο αποκτά σημασία καθολική, οικουμενική. Μαρτυρά το οντολογικό κενό, που γίνεται το «παγκόσμιο πεπρωμένο». Σημάδια του θεμελιώδους αρνητικά γεγονότος της απο-οικείωσης αναγνωρίζει στον λόγο του Μαρκ. Η έλλειψη πατρίδας περιέχεται στην έννοια της αποξένωσης, στην ερμηνεία της αλλοτρίωσης όπως ξετυλίγεται στα πρώιμα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα». Η καίρια οντολογικά επιστήμανση της αποκοπής από τον οικείο κόσμο, οδηγεί τον Χάιντεγκερ στην διατύπωση της σκέψης ότι η «μαρξική αντιληφθη της ιστορίας είναι ανώτερη από κάθε άλλη φιλοσοφία».

Ο Μαρκ στα γενικά του κείμενα πράγματι υποδεικνύει ότι «όλες οι φυσικές και νοητικές αισθήσεις αντικαταστάθηκαν από την απλή αλλοτρίωση όλων αυτών των αισθήσεων, από την αισθηση του έχειν»⁹. Η θέση του εργάτη — μέσα — στον κόσμο ορίζεται από την θέση της ολοσχερούς διάρρηξης των σχέσεων με τον οικείο χώρο. Είναι το πρόσωπο με την πλέον διεγερμένη αισθηση της εξορίας από την γη, ο λιγότερο υπαρκτός: «Η φωτική υπόγεια κατοικία του εργάτη είναι ένα δυσάρεστο στοιχείο, μια «αλλό-

τριά» περιοριστική δύναμη, που κατακτιέται μόνο με τον ιδρώτα του και το αίμα του. Δεν μπορεί να το δει σαν σπίτι του σαν κάτι δικό του. Λυτίθετα γιώθει να δρίσκεται στο σπίτι κάποιου άλλου, σ' ένα ξένο σπίτι, που ο ιδιοκτήτης καραδοκεί κάτιε μέρα και του κοινοποιεί την έξωση μόλις δεν καταφέρει να πληρώσει το νοίκιο του. Ταυτόχρονα έχει επίγνωση της διαφοράς της ποιότητας ανάμεσα στη δική του κατοικία και στις άλλες ανθρώπινες κατοικίες, που έχουν οι πλούσιοι»¹⁰. Παρότι το μαρξικό κείμενο, οριακά ψηλαφεί το πρόβλημα (δεν διανοείται ότι το σπίτι του πλούσιου μπορεί να είναι το ίδιο αν-οικείο με το φτωχό σπίτι του εργάτη), αφήνει να διαφανεί η μοίρα του σύγχρονου κόσμου: η απουσία ενός οικείου χώρου, η καθολική έλλειψη πατρίδας.

Τάραχουν ορισμένα προβλήματα στον μαρξικό λόγο, που ειδικά σήμερα δεν μπορούν να παραβλεφθούν: ο οικονομικός αναγωγισμός, η φαντασίωση της απεριόριστης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, η γραμμική-νομοτελειακή εξέλιξη του πραγματικού (όπου το ύστερο στάδιο συνίσταται σε αξιακά ανώτερο από το πρώτερο).

Οι ελλείψεις και παραπλανήσεις έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: απορρέουν από το σύμπαν που όρισε ο αστικός-διαφωτιστικός λόγος. Παρότι λοιπόν ο Μαρξ δεν κατάφερε να ξεφύγει από ότι πολέμησε μπορούμε να αποκαλύψουμε σ' αυτόν και την αποτίμηση των αξιακών προϋποθέσεων της αστικής κοινωνίας. Αποκαλύπτει τον γενέθλιο τόπο της σ' ένα αρνητικό αίσθημα, τον εγωισμό. Δείχνει την κατεξοχήν ιδεολογία του διαφωτισμού, την «ιδεολογία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», ως αναγνώριση του «εγωιστή ανθρώπου» που αποκόπτεται από το κοινωνικό και ζει ως πολέμιος εναντίον όλων: «Πριν απ' όλα διαπιστώνουμε το γεγονός ότι τα λεγόμενα δικαιώματα του ανθρώπου, τα droits de l' homme, σε διάκριση από τα droits du citoyen, δεν είναι τίποτε άλλο παρά τα δικαιώματα του μέλους της κοινωνίας των ιδιωτών, δηλαδή του εγωιστή ανθρώπου, του χωρισμένου από τον άνθρωπο και την κοινότητα»¹¹. Ενώ συνεχίζει διεισδυτικότερα την κριτική στον διαφωτιστικό λόγο και στην εγωιστική αιτιολόγηση της ελευθερίας: «Η ελευθερία είναι επομένως το δικαίωμα να κάνει και να ασκεί κανείς καθετί που δεν βλάπτει τον άλλο. Τα όρια, που μέσα τους ο καθένας μπορεί να κινείται αξημίωτα για τον άλλο, καθορίζονται με νόμο, όπως τα όρια που χωρίζουν δύο χωράφια

καθορίζονται μ' ένα φράχτη. Πρόκειται για την ελευθερία του ανθρώπου ως μονάδας απομονωμένης και αποτραβηγμένης στον εαυτό της... Το δικαίωμα όμως του ανθρώπου στην ελευθερία δεν βασίζεται στη σύνδεσή του ανθρώπου με τον άνθρωπο, αλλά αντίθετα στην αμονόνωση του ανθρώπου από τον άνθρωπο. Είναι το δικαίωμα αυτής της απομόνωσης, το δικαίωμα του περιορισμένου, του κλεισμένου στον εαυτό του από μου»¹². Η ελευθερία του αστικού διαφωτιστικού λόγου αντί να συναντά τον άλλο αποκόπτεται από αυτόν: «Το δικαίωμά του ανθρώπου στην ατομική ιδιοκτησία είναι επομένως το δικαίωμα ν' απολαμβάνει και να διαθέτει την περιουσία του αυθαίρετα (ἀ σον γρέ, κατά την επιθυμία του) και ανεξάρτητα από την κοινωνία, το δικαίωμα της ιδιωφέλειας. Εκείνη η ατομική ελευθερία, όπως επούτη η χρήση της, αποτελούν τη βάση της κοινωνίας των ιδιωτών. Λιτή κάνει τον κάθε άνθρωπο να δρίσκει στον άλλο άνθρωπο όχι την πραγμάτωση, αλλά αντίθετα τον φραγμό της ελευθερίας του»¹³. Ο Μαρξ αιτείται το ξεπέρασμα του εγώ, την ερωτική-αγαπητική προσέγγιση στον άλλο, αποβλέπει στην ελευθερία του ανθρώπου εντός της κοινότητας. Αντιθέτως η διαφωτιστική ιδεολογία αποβλέπει στην διάλυση της κοινότητας, στην συγκρότηση μιας κοινωνίας που ο ένας είναι εξίσου αλλότριος με τον άλλον: «Συνεπώς κανένα από τα λεγόμενα δικαιώματα του ανθρώπου δεν ξεπερνά τα όρια του εγωιστή ανθρώπου, του ανθρώπου ως μέλους της κοινωνίας των ιδιωτών, δηλαδή ως ατόμου αποτραβηγμένου στον εαυτό του, στο ιδιωτικό του συμφέρον και στην ιδιωτική του αυθαίρεσία και απομονωμένου από την κοινότητα. Ο άνθρωπος δεν θεωρείται καθόλου, μέσα σε τούτα τα δικαιώματα, σαν μέλος του ανθρώπινου είδους — απεναντίας τη ίδια η ζωή του είδους, η κοινωνία, εμφανίζεται σαν ένα πλαίσιο εξωτερικό για τα άτομα, σαν περιορισμός της αρχικής τους αυτοτέλειας. Ο μοναδικός δεσμός που τα κρατάει ενωμένα είναι η φυσική αναγκαιότητα, η ανάγκη και το ιδιωτικό συμφέρον, η διαφύλαξη της ιδιοκτησίας τους και του εγωιστικού τους προσώπου. Αποτελεί ήδη αίνιγμα το πως ένας λαός που μόλις αρχίζει ν' απελευθερώνεται, να γκρεμίζει όλους τους φραγμούς ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία του, να θεμελιώνει μια πολιτική κοινότητα — πώς ένας τέτοιος λαός διακηρύσσει πανηγυρικά (Διακήρυξη του 1791) τη δικαιωση του εγωιστή ανθρώπου, του απομονωμένου από τον συνάνθρωπό του και την κοινότητα. Μάλιστα επαναλαμ-

έλανε τούτη τη διακήρυξη σε μια στιγμή, όπου μόνο η πιο γραϊκή αυταπάρνηση μπορεί να σώσει το έθνος — και γ' αυτό είναι επιτακτικό αίτημα —, σε μια στιγμή, όπου η θυσία όλων των συμφερόντων της κοινωνίας των ιδιωτών πρέπει να μπει στην γηρερήσια διάταξη και ο εγωισμός να τιμωρείται σαν έγκλημα (Διακ. των δικαιωμάτων του ανθρώπου κτλ. του 1793). Ακόμα πιο αινιγματικό γίνεται τούτο το γεγονός, όταν δέλπουμε ότι η ζωή του πολίτη, η πολιτική κοινότητα υποβιβάζεται από τους φορείς της πολιτικής χειραφέτησης σε απλό μέσο για τη διαφύλαξη αυτών των λεγομένων δικαιωμάτων του ανθρώπου, ότι δηλαδή ο πολίτης θεωρείται υπηρέτης του εγωιστή ανθρώπου ότι η σφαίρα μέσα στην οποία ο άνθρωπος συμπεριφέρεται σαν μέλος της κοινότητας (Gemeinwesen) βρίσκεται πιο χαμηλά από τη σφαίρα μέσα στην οποία συμπεριφέρεται σαν μερικό ον, ότι τέλος δεν είναι ο άνθρωπος σαν είτουεν, αλλά ο άνθρωπος σαν bourgeois που θεωρείται ο καθαυτός και αληθινός ανθρώπος»¹⁵.

Ο Μαρκς με ένα κείμενο όπως το παραπάνω, ουσιωδώς πολιτικό, υποδεικνύει την ρίζα της διαφωτιστικής ιδεολογίας, που στεγάζεται ακόμη μέχρι σήμερα κάτω από το παραπλανητικό σήμα μιας απελευθερωτικής ρητορείας. Ο εγωιστής, ο άνθρωπος, που περιχαρακώνεται από την κοινότητα και στήνει ως εγκόσμιο θέό του το χρήμα είναι το υποκείμενο που συνόψισε το αξιακό σώμα της αστικής κοινωνίας. Ο εγωιστής μονότροπα προσανατολίζεται προς τις οικονομικές δραστηριότητες, και αντιμετωπίζει τον Άλλο ως εχθρό. Οι «ερημίτες του χρήματος» δίχως ρίζα, δίχως θεμέλια που να χώνονται βαθιά μέσα στην κοινότητα, καλλιεργούν και πολλαπλασιάζουν το ουτολογικό κενό, το «ρίζωμα» του ανθρώπου στον κόσμο, την τραγική έλλειψη της πατρίδας. Η ελευθερία του ανθρώπου ως μέλους της κοινότητας, η ενεργός συνεύρεση και μέθεξη στις αξίες της, είναι η ελευθερία που ευρίσκεται πέρα από τις εγωιστικές-οικονομιστικές προϋποθέσεις της διαφωτιστικής ιδεολογίας, είναι η ελευθερία που μας αποκάλυψε αναμφίβολα και η μαρξική κριτική. Η συσσωμάτωση του ανθρώπου μέσα στην κοινότητα, η εγκατάλειψη του ατομικού συμφέροντος, αλλά και της ίδιας της πρωταρχικότητας του συμφέροντος, το γκρέμισμα του εγωισμού, η συνάντηση και η σχέση με τον άλλο, αφαιρούν τον ζωφερό ατομικιστικό χαρακτήρα της αστικής ιδεολογίας και αποδίδουν στην πολιτική το ουσιαστικό της νόημα.

Διαβαίνοντας την μαρξική κριτική, προχωρούμε στον φωτισμό του κορυφαίου γεγονότος του σύγχρονου κόσμου, δηλαδή του ξεριζώματος του ανθρώπου, ακολουθώντας τα βήματα του Χάιντεγκερ. Τούτος προσπαθώντας να ανεύρει την «γενέθλιο γη», δηλαδή την «λησμονημένη αλήθεια του Είναι», καταδεικνύει τους λαθεμένους και αδιέξοδους δρόμους, που βάδισε η σκέψη, παρακινούμενη από τον ουσιολογισμό, τον ουμανισμό, και την μεταφυσική.

— Η Τεχνική, επικαλύπτοντας την ουσία του υλισμού, είναι στην «ουσία της ένα ουτολογικό ιστορικό πεπρωμένο της λησμονημένης αλήθειας του Είναι»¹⁶.

— Ο Εθνικισμός, ανανεώνοντας το ρίζικό ουτολογικό παραστράτημα του λόγου κατακυρώνεται «μεταφυσικά ιδωμένος ένας ανθρωπολογισμός και ως τέτοιος ένας υποκειμενισμός»¹⁶.

— Ο Κολλεκτιβισμός, αδυνατώντας να δραπετεύει από την διάκριση ανάμεσα σε υποκείμενα και αντικείμενα, αναδύεται ως η κατάφαση της «υποκειμενικότητας του ανθρώπου στην ολότητά της»¹⁷.

Η διαμονή στην εγγύτητα προς το Είναι, η παρεύρεση της πατρίδας, προϋποθέτει την πλήρη και οριστική εγκατάλειψη της έννοιας της κυριαρχίας και την προσχώρηση σε μία φιλική θέση του Κόσμου, την δια-ποικαίνεση: «Ο άνθρωπος δεν είναι ο κύριος των όντων. Ο άνθρωπος είναι ο ποιμήν του Είναι»¹⁸. Ο Χάιντεγκερ δεν ομολογεί την προνομιακή σχέση της φιλοσοφίας με τον άνθρωπο, αλλά αποκαλύπτει ότι το τέλος της κυριαρχίας αποθεμελώνει ταυτόχρονα τον ανθρωπισμό και την ανθρωποαρέσκεια, προς χάριν της βαθύτερης συνάφειας προς τον Κόσμο.

Αποκτούμε ρίζες στην πατρίδα, διαβλέποντας τον άνθρωπο να ίσταται εκτός της ουσίας, να είναι ως έκσταση, να τείνει εκτός. Καταφάσκουμε δε σε έναν ανθρωπισμό, που αποφεύγει να θέσει το υποκείμενο έναντι του αντικειμένου. Ένα από τα τελευταία κείμενα του Χάιντεγκερ, η συνέντευξη στο περιοδικό «Spiegel», ανάμεσα σε διευκρινήσεις για επεισόδια της ζωής του για τα οποία πολλά έχουν γραφεί, φανερώνει την σημασία της οικείωσης με την αλήθεια του Είναι, ομολογώντας ότι «κάθετι το ουσιαστικό και το μεγάλο γεννήθηκε μόνον από το γεγονός ότι ο άνθρωπος είχε μια πατρίδα και ήταν ρίζωμένος σε μια παράδοση»¹⁹.

Η παρεύρεση στην πατρίδα συνιστά την καίρια στιγμή όπου αναδύεται η αλήθεια του Είναι.

Τούτο δεν υπονοεί την προσχώρηση στον εθνικισμό, αλλά αντιθέτως τοποθετεί ως την ελάσσονα προϋπόθεση, την μετοχή στο πεπρωμένο δηλαδή «στο γίγνεσθαι της κοινότητας του λαού»²⁰.

Η σκέψη του Χάιντεγκερ διατηρεί συνεχή επικοινωνία με την διαχρονία του ελληνικού λόγου. Στην αμεσότητα αυτής της σχέσης πρέπει να αποδωθεί η μεγάλη στροφή που πραγματίζεται στην σκέψη:

- με την διατύπωση της πρωταρχικής σημασίας που κατέχει η εξουκείωση του ανθρώπου με τον κόσμο.
- με την μεταμόρφωση του τρόπου που ο άνθρωπος «κατοικεί ποιητικά την γη», από κυριαρχία του σύμπαντος σε διαπομπαίνεση του Κόσμου.

B'

Η έλλειψη πατρίδας συνιστά το περιεχόμενο της εκρίζωσης του ανθρώπου.

Η Σμόν Βέιλ, Γαλλοεβραία φιλόσοφος, δούλεψε επί χρόνια ως εργάτρια, πολέμησε στα πλευρό των δημοκρατικών στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, αγωνίστηκε με τους «Ελεύθερους Γάλλους» στην γερμανική κατοχή, έζησε αντιμετωπίζοντας από μέσα τον πόνο του ανθρώπου κι όχι ως γεγονός εξωτερικό, γλύστρησε στον θάνατο ευφρόσυνα, προετοιμαζόμενη από καιρό, από τον ασκητικό βίο της. Περιέγραψε την εκ-ρίζωση ως την μοίρα του εργάτη: «Δικαιολογείται η αντίμετωπηση με την εργασία ως τον πόνο του ανθρώπου, όπως ο πόνος είναι μετατρέπεται σε εργασία, σε ανθρώπινη δουλειά. Η ανεργία είναι εννοείται ως ένας ξεριζωμός στο τετράγωνο. Δεν νιώθουν σπίτι τους ούτε στο εργοστάσιο, ούτε στην κατοικία τους, ούτε στο κόμμα ή στο συνδικάτο που υποτίθεται πως έγινε γι' αυτούς, ούτε στους τόπους αναψυχής, ούτε στην πνευματική παιδεία σε περίπτωση που προσπαθήσουν να την αφομοιώσουν»²¹.

Η εκ-ρίζωση προσδιορίζει αυστηρά τον τρόπο που συγκροτείται ο σύγγρονος κόσμος. Η γενεalogία του ξεριζωμάτος του ανθρώπου ταυτίζεται με την εξέλιξη της νεωτερικότητας. Οι Ρωμαίοι, σύμφωνα με την Βέιλ, καταστρέφανε τις παραδόσεις και τις πατρίδες, μεταβάλλοντας τους πολίτες της Μεσογείου στην πρώτη «μαγιά» της εκρίζωσης: «Οι Ιουδαίοι αυτή η χρούφτα των ξεριζωμένων, προέκενησαν το ξεριζωμάτικης της υφηλίου. Η συμμετοχή τους στον γρι-

στιανισμό δημιουργήσε την χριστιανοσύνη κάπου ξεριζωματα από το δικό του παρελθόν. Η προσπάθεια του ξαναριζώματος της Αναγέννησης απέτυχε γιατί είχε αντιχριστιανικό προσανατόλισμό. Η τάση των «φώτων» (του Διαφωτισμού), 1789, η λαϊκότητα, κλπ. μεγάλωσαν ακόμα πιο πολύ το ξεριζωματα με την απάτη της προόδου. Και η ξεριζωμένη Ευρώπη ξεριζώσε τον υπόλοιπο κόσμο με την αποκιοκρατία. Η κεφαλαιοκρατία, ο ολοκληρωτισμός μετέχουν σ' αυτήν την προώθηση του ξεριζωμάτος. Οι αντισημίτες, φυσικά, διαδίδουν την ιουδαϊκή επίδραση. Άλλα προτού να ξεριζώσουν με δηλητήριο, η Ασσυρία στην Ανατολή, η Ρώμη στην Δύση, είχαν ξεριζωθεί με την μάχαιρα»²². Συμβαίνει αυτό ακριβώς το ξεριζωματα δημιουργείται και δημιουργεί τα αντολογικό κενό: «Οποιος είναι ξεριζωμένος, ξεριζώνει. Οποιος έχει ρίζες, δεν ξεριζώνει»²³.

Ο εργάτης διώνοντας εντατικά το ξεριζωματα αναλώνεται σε υπωνυμικές δραστηριότητες. Βγαίνοντας από την πόρτα του εργοστάσιου καταφέυγει σε φτηνά θεάματα (τηλεόραση, τυχερά παιχνίδια κλπ.), ή στο αλκοόλ, για να λησμονήσει ακόμα περισσότερο αυτό που πραγματικά είναι. Η νέα τεχνολογία, η ορθολογική οργάνωση της εργασίας, δεν θελτίωσε σε τίποτε την μοίρα του. Η εργασία παρέμεινε επικίνδυνη, εξαντλητική, ανιαρή, δίχως να επιτρέπει στον εργάτη πολλά περιθώρια πρωτοβουλίας και αυτοανάπτυξης. Το εργοστάσιο είναι ένας τόπος εξορίας. Οι ένονες όπως αποδοτικότητα, παραγωγικότητα αφαιρούν από την εργατική ζωή κάθε αισθηση ποιητικότητας. Η εργασία από πράξη, ευθύνης του εργάτη προς την κοινότητα καταντά να πολλαπλασιάζει χρονικά το αντολογικό κενό.

Η Σμόν Βέιλ αποδίδει το ξεριζωματα της Ευρώπης στο γεγονός ότι αποκόπηκε από την χριστιανική παράδοση, ενώ δεν κατάφερε να εγκωλιποθεί ουσιαστικώς τον αρχαικό πολιτισμό. Βεβαίως η γηραιά ήπειρος δεν έπαψε να ομονύει στον Χριστιανισμό, ή στην ελληνική σκέψη. Άλλα η δυτική μεταφυσική μετέβαλλε τον χριστιανικό λόγο, σε ένα αυτηρό εξουσιαστικό σύστημα. Ο μοντέρνος κόσμος δε θεμελιώνει τις αξίες του, στον αντίποδα των αξιών που έσπειρε η αρχαική σκέψη. Ο θεός του, η πραγματική θρησκεία του είναι το χρήμα. Τα σύνορα πέφτουν, οι προτατευτικοί φραγμοί γκρεμίζονται. Κυριαρχεί ο διεθνισμός του χρήματος. Χρηματιστές και χρηματιστήρια, τηλεοπτικά δίκτυα, πολυεθνικές εταιρείες και διεθνείς οργανισμοί, σαν την GATT, ουσιαστικά ανεξέλεγκτοι οργανώγουν την παγκό-

σμια κυριαρχία του, διαλέουν κάθε τοπική ιδιομορφία, μετατρέπουν τον κάθε άνθρωπο από ένα γεγονός ανεπανάληπτο, σε άμορφο πολτό.

Κάθε λαός από το Παρίσι είναι την Ταιτή διαύτει στοιχεία αξιοσύνης και πολιτισμού, που οφείλουμε να κρατήσουμε ζωντανά. Ο γαλλικός συνδικαλισμός διασώζει μορφές αλληλεγγύης και συντροφικότητας που ανάγονται στις μεσαιωνικές συντεχνίες, ενώ και η προϊστορία του ελληνικού εργατισμού μπορεί να αναζητηθεί στην κοινωνική παράδοση. Η Σμόν Βέιλ θεωρεί ότι για τον Γάλλο εργάτη το σωματείο του είναι πολλές φορές η πατρίδα του. Όμως η συμμετοχή σ' αυτό, δεν αρκεί για να διασκόψει την εκ-ριζωστη, να αναιρέσει την διάλυση της πολυχρωμίας και πολυειδίας του κόσμου. Η εκ-ριζωστη προχωρά γοργά διότι: «κοι λευκοί κατέστρεψαν το παρελθόν παντού, στην πατρίδα τους και έξω από αυτήν, από θλακεία και από τύφλωση». Ο ξεριζωμένος άνθρωπος διαμορφώνει ένα τοπίο ζοφερό: η καταπληκτική σε χρώματα, πλούτο και νοοτροπίες κλίμακα διαφορετικών πολιτισμών αντικαθίσταται από έναν κώδικα συμπεριφορών φτωχό, απαράλλαγκτο και εξίσου ξένο σε οποιοδήποτε σημείο του πλανήτη.

Η Βέιλ προτίμησε από μια συμβατική ακαδημαϊκή καριέρα, να δουλέψει επί χρόνια σε εργοστάσιο. Διότι κατανόησε ότι, όταν η φιλοσοφική σκέψη δεν τροφοδοτείται από τον καθημερινό μόχθο, αν δεν συναντάται με την οδύνη του εργάτη, τότε δεν είναι παρά μια ξένη αδιάφορη προς την ύπαρξη κατάσταση. Ερμήνευσε τις καταλήψεις των εργοστασιακών χώρων, ως απόπειρα των εργατών να επανοικήσουν έναν κόσμο που φάνταζε αλλότριος. Άλλα ο εργάτης έχει ανάγκη, εκτός από την ικανοποίηση ορισμένων αιτημάτων οικονομικού περιεχομένου, από το άγγιγμα ενός βαθύτερου αισθήματος, μιας εσώτερης πνοής:

«Οι εργάτες έχουν ανάγκη από ποίηση, περισσότερο απ' όσο ψωμί. Ανάγκη η ζωή τους να είναι ποίηση. Ανάγκη από ένα φως αιωνιότητας. Μονάχη η θρησκεία μπορεί να είναι η πηγή αυτής της ποίησης»²¹.

Η διαφορά μέτρων ανάμεσα στην απλή συμμετοχή σε ένα συνδικάτο ή πολιτικό οργανισμό από την ολόθερη μετοχή στην θεϊκή πραγματικότητα μπορεί να περιγραφεί και να γίνει κατανοητή. Το αίτημα της ακτημοσύνης στην ορθόδοξη παράδοση έχει διαφορετική σημασία από αυτήν που κατέχει στον μαρξισμό ή στον αναρχισμό. Η ακτημοσύνη, μαζί με την ταπεινότητα

και την αγνότητα ασκούν την ένυλο ύπαρξη για την υποδοχή της εμπειρίας του Θεού, ενώ αποκαλύπτουν το σώμα, όχι ως φυλακή (όπως συνέβαινε στην ορφικο-πλατωνική σκέψη), αλλά για να χρησιμοποιήσουμε τον λόγο του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά ως «οίκο του Αγίου Πνεύματος». Στα όρια του ορθόδοξου λόγου ο άνθρωπος αποκαλύπτει την πατρίδα, η ύπαρξη συνολικά στηρίζεται σε ρίζες βαθιές.

Η Σ. Βέιλ αναγνωρίζει στις πνευματικές ιχνηλασίες στις εναγώνιες εμπαθείς σκέψεις του τραγικού λόγου, ως έναν δρόμο για την ανεύρεση της οντολογικής ρίζας, της κοινής πατρίδας, του «χαμένου κέντρου» (κατά τον Ζ. Λαρεντζάτο): «Για παράδειγμα πόσο έντονη κατανόηση θα μπορούσε να γεννηθεί από την επαφή του λαού με την ελληνική ποίηση, η οποία είχε ως μοναδικό σχεδόν αντικείμενο της, τη δυστυχία. Μόνο που θα έπρεπε να ξέρουμε να την μεταφράσουμε και να την παρουσιάσουμε. Ένας εργάτης, για παράδειγμα με την αγωνία ως μέσα βαθειά στο μεδούλι του, θα κατανοούσε την κατάσταση του Φιλοκτήτη, όταν του αφαιρούν το δοξάρι του, και την απέλπισία με την οποία κοιτάζει τα ανήμπορα χέρια του. Θα καταλάβαινε ακόμη πως η Ηλέκτρα πεινάει, πράγμα που ένας αστός, με εξαιρεση την τωρινή περίοδο (σημ.: το κείμενο γράφεται στα ταραχγένα χρόνια του πολέμου), είναι απολύτως ανίκανος να καταλάβει — συμπεριλαμβανομένων, των εκδοτών, των εκδόσεων Bude»²².

Η σωματική-υλική φτώχεια, παρότι εμφανίζεται με δραματικό τρόπο σε ορισμένα όχι ευκαταφρόνητα μέρη του κοινωνικού μας σώματος και ακόμη εντονότερη στις περιφέρειες του πλανήτη, υποσκελίζεται από την οντολογική πενία. Η συμμετοχή ολοένα μεγαλύτερου αριθμού ανθρώπων σε ανάγκες καταναλωτικές, τεχνητές, αποκαλύπτει καθαρότερα το τοπίο μιας εκτεταμένης πνευματικής ξηρασίας. Η εργασία όσο και η συνεύρεση των ανθρώπων αντί να καλλιεργούν την υπαρκτική πληρότητα, την ιερότητα του άλλου, επιτείνουν την αίσθηση της αποχαύνωσης, του κενού, του αποκλεισμού. Κάθε στιγμή περνά χωρίς να καταφέρνει να συλλάβει κάτι από την μαγεία του σημαντικού, το εξαισιό του αιώνιου.

Τα κείμενα της Σ. Βέιλ, προερχόμενα από καταστάσεις βιωματικές, παρά στενά εγκεφαλικές προσφέρουν μια αξιόπιστη κριτική ματιά στις ροπές του σύγγρανου κόσμου. Όποιος δεν σέβεται το παρελθόν του (και προφανώς το αγγοει!),

δεν σέβεται το παρελθόν κανενός άλλου. Η πατρίδα είναι η κλίμακα για ν' ανέβουμε σε χώρους αυθεντικότερους. Τούτο το νόημα αντανακλά η φράση, «για να σεβαστούμε, για παράδειγμα, τις ξένες πατρίδες, πρέπει να κάνουμε τη δική μας πατρίδα, όχι είδωλο, αλλά ένα σκαλοπάτι προς το Θεό»²⁶.

Το τοπίο του κόσμου γίνεται σκοτεινότερο από την απόρριψη της σημασίας του αντιφατικού, την κυριαρχία ενός χριστιανισμού «χωρίς υπερφυσικό στοιχείο», την αποδοχή του ουμανισμού. Η Βεΐλ θεωρεί ως απόλυτα εξηγήσιμη την απουσία του Θεού στον ξεριζωμένο και αποκομμένο από τον φυσικό του πολιτισμό, τον Ινδιάνο ή εκείνο που βασανίστηκε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης: «Οι πλάνες της εποχής μας προέρχονται από τον χωρίς υπερφυσικό στοιχείο χριστιανισμό. Λιτία γι' αυτό είναι ο λαϊκισμός — και πρώτα-πρώτα ο ανθρωπισμός. Η θρησκεία ως πηγή παρηγοριάς είναι εμπόδιο στην αληθινή πίστη: μ' αυτή την έννοια ο αθεϊσμός είναι ένας εξαγνισμός. Οφείλω να είμαι άλεη, με το μέρος του εαυτού μου που δεν έχει γίνει για τον Θεό. Ανάμεσα στους ανθρώπους που το υπερφυσικό μέρος του εαυτού τους δεν έχει ξυπνήσει, οι άλεις έχουν δίκιο και οι πιστοί έχουν άδικα. Ένας άνθρωπος που όλη του η οικογένεια θα έχει χαθεί από τα βασανιστήρια, που ο ίδιος θα είχε για πολύ καιρό βασανίστει σ' ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης. Η ένας Ινδιάνος του XVIου αιώνα που ξέφυγε μόνος από την ολοσχερή εξόντωση ολόκληρου του λαού του. Τέτοιοι άνθρωποι, αν πίστεψαν στο έλεος του Θεού, είτε δεν πιστεύουν πια, είτε το δέχονται εντελώς διαφορετικά από πριν. Δεν έχω περάσει τέτοιες καταστάσεις. Ξέρω όμως ότι υπάρχουν: μετά απ' αυτό ποιά η διαφορά; Να προσπαθώ από το θείο έλεος να έχω μια σύλληψη που να μη σβήνει, να μην αλλάζει, οτιδήποτε κι αυ μου στείλει η τύχη, και να μπορεί να επικοινωνεί μ' οποιοδήποτε ανθρώπινο πλάσμα»²⁷.

Η ισότητα σε πολιτιστικές δυνατότητες σημαίνει στην πραγματικότητα συμμετοχή στον δυτικό πολιτισμό και αποκλεισμό κάθε άλλου πολιτισμού. Το αντίδοτο στον σημερινό δυτικο-κεντρισμό είναι η κατάφαση σε μία ποικιλία διαφορετικών πολιτισμών σαν αυτή που πραγματοποιεί ο επιστημολογικός σχετικισμός του Paul Feyerabend. Ηρούπόθεση τούτου είναι να κατανοηθεί ότι κανένας πολιτισμός δεν κατέχει την αποκλειστικότητα του αληθούς, αλλά μάλλον ο κάθε πολιτισμός παρέχει τα κριτήρια του τι θα

προσδιοριστεί κάθε φορά ως αληθές: «Ο σχετικισμός όπως τον καταλαβαίνω και τον υπερασπίζομαι εδώ, αφορά παραδόσεις όχι γνώμες, έννοιες, θεωρίες. Αυτές οι τελευταίες έχουν νόημα μόνο μέσα στα πλαίσια μιας παράδοσης και δεν μπορούν ούτε να ερευνηθούν, ούτε να κατανοηθούν ανεξάρτητα απ' αυτή την παράδοση. Δεύτερο: δεν ισχυρίζομαι ότι όλες οι παραδόσεις έχουν ίση αξία, ή ότι είναι εξίσου αληθινές, ή ότι είναι αυθαίρετες. Ισχυρίζομαι ότι ιδιαίτερα καθεμία τους ξεχωρίστα οι παραδόσεις δεν είναι ούτε καλές, ούτε κακές, αλλά παίρνουν τέτοιες ιδιότητες, μόνο όταν κάποιος τις συσχετίζει με άλλες παραδόσεις (Οι αξιολογικές κρίσεις εξαρτώνται από τις παραδόσεις: το ότι οι κρίσεις πάνω στα πράγματα εξαρτώνται από την παράδοση, προκύπτει από την αναίρεση του ρεαλισμού — δες WdM, σελ. 386). Σίγουρα όμως οι παραδόσεις μέσα σε μια ελεύθερη κοινωνία έχουν ίσα δικαιώματα, δηλαδή αναφορικά προς το κράτος είναι όλες εξίσου κοντά ή εξίσου μακριά (εάν κράτος και εκκλησία είναι ξεχωρα, το ίδιο πρέπει να είναι το κράτος και η επιστήμη* εάν το κράτος και η επιστήμη συνεργάζονται, τότε πρέπει να συνεργάζονται και το κράτος, με την εκκλησία, και μάλιστα κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο). Η «καντικεψενικότητα», προκύπτει, όταν ο συμμέτοχος σε μία παράδοση δεν τη συνειδητοποιεί κι έτσι δεν την αναφέρει όταν μιλά!»²⁸ Ο Paul Feyerabend θεωρεί ότι η μετάβαση από τον πολυθεϊσμό στον μονοθεϊσμό, σημαίνει την μετατόπιση από ένα χώρο που ευνοεί τον συγκρητισμό, τον εκλεκτικισμό, την ανεκτικότητα σε έναν χώρο που καλλιεργεί τον δογματισμό. Η κυριαρχία του δυτικού παραδείγματος τείνει να κατισχύει κάθε άλλη παράδοση, να αποκλείει τα κριτήρια κάθε άλλου πολιτισμού, και προφανώς αναπτύχθηκε επάνω στην δογματική εκδοχή του ιουδαιο-χριστιανισμού.

Η μετάχιρη στον αρχαιόκ λόγο και στην ορθόδοξη πνευματικότητα είναι η πρώτιστη αναγκαιότητα του κόσμου. Όχι διότι αυτή η παράδοση διαθέτει το προνόμιο της προσέγγισης σε κριτήρια, που άλλες παραδόσεις δεν κατέχουν, μα γιατί μπορούν να δημιουργήσουν ένα αξιαρχό περιβάλλον που θα ευνοεί την ποικιλία, την αντιφατικότητα, την ανεκτικότητα. Ο Γερμανός θα μπορεί να παραμείνει και Γερμανός, ο Αμερικανός και Αμερικανός, ο Απωασιάτης και Απωασιάτης, ο Αφρικανός και Αφρικανός, ο Ρώσος και Ρώσος αλλά όχι μόνον τούτο. Ο καθείς ανακαλύπτει τον εαυτό του αλλά και γεύεται μία πραγ-

ματικότητα, που μας ξεπερνά. Ο αρχαιός πολυθεϊσμός ευνοεί την κατάφαση σε μια ποικιλία διαφορετικών αξιών. Η γνώση του τραγικού συγκροτεί ένα πλαισιο ζωής αντίθετο από αυτό που προτείνει ο δυτικός κόσμος. Η ορθόδοξη παράδοση με τον αποφατικό λόγο, όπως μας τον κόμισε ο Διονύσιος Λρεοπαγίτης, ο Μάξιμος ο Ομολογητής, ο Γρηγόριος Παλαμάς, μας θέτει ενώπιον του γεγονότος του θανάτου και δεν μας επιτρέπει να περιπέσουμε είτε στην αυθεντία του ratio (διότι η μονάδα ταυτίζεται με την τριάδα) είτε στον ορφικοπλατωνικό δυαλισμό (διότι το σώμα είναι ο οίκος του Αγίου Πνεύματος). Έτσι ο κόσμος μπορεί να προσέλθει (και πρώτα οι Νεοελληνες), στον ελληνικό λόγο και να αντλήσει δυνατότητες και αξίες που ξεφεύγουν από την κυριαρχία της καταναλωτικής αποχαύνωσης, της μαζικής μετριότητας, του οικονομικού ατομικισμού, της εμπορευματοποίησης των πάντων δηλαδή την πραγμάτωση της μεγάλης εξόδου από το Μήδεν. Ήροοθλέπουμε συνεπώς με αυτές τις προτεραιότητες σε μία πατρίδα που δεν θα είναι πατρίδα αποκλειστικά και μόνο των κατοίκων του ελλαδικού κράτους, αλλά σημείο αναφοράς του Κόσμου, που αναγεννάται μετά τον θρυμματισμό των αξιών πάνω στις οποίες θεμελίωσε την νομιμότητα της άθλιας ύπαρξής του.

Ο Μαρξ έθιξε την απαρχή του προβλήματος προβάλλοντας την μονοσήμαντη κατάξιωση της ταυτότητας είναι και έχειν στην κοινωνία του γρήματος. Όμως δεν φτάνει την σκέψη τόσο μακριά, όσο την ωθούν ο Χαΐντεγκερ και η Βεΐλ.

Ο Χαΐντεγκερ αποκαλύπτει την πατρίδα, σε νοήματα του ελληνικού λόγου αφού προηγουμένως έχει επιτύχει με πρωτοφανέρωτη δεξιοτεχνία να ζήσει τα περιττά «στολίδια» με τα οποία τον επικάλυψαν ο σχολαστικισμός των φιλολόγων και των ιστορικών. Η απόπειρα να εκχεντριστεί ο κόσμος τον ελληνισμό είναι άθλος μοναδικός και πολλαπλά επικίνδυνος (με την σημασία που ο Χαΐντερλιν αποδίδει στον κίνδυνο). Ομιλώντας, με τον Ιάπωνα καθηγητή Τεζυνα θα πει: «το σημερινό μας στοχασμό επιβάλλεται να στοχαστούμε ότι υπήρξε μ' ελληνικό τρόπο αντικείμενο του στοχασμού ακόμη ελληνικότερα»²⁹. Τούτο δεν εννοεί την επαναστροφή σ' ότι είναι παρελθόν, αλλά την παρεύρεση σ' ένα στοχασμό, που στοχάστηκε τον κόσμο ως τις ρίζες του. Άλλα και το ξεπέρασμα αυτού που θεωρήθηκε από τον αυθωπισμό και τον γερμανικό ιδεαλισμό ως «ελληνικό», προς ό,τι αυθεντικό είναι το ελληνικό.

Η εσπερία δεν είναι ξένη, ίσως μάλιστα είναι λιγότερο ξένη από άλλους του τρόπου που στοχάστηκε ο ελληνισμός. Άλλα η προσέγγισή της, συνιστά μια μεγάλη παρεξήγηση, δεικνύοντας, κατά τον λόγο του Χαΐντερλιν: «το ελάχιστο που μπορεί να φθάσει μια μεγάλη απαρχή». Ο δυτικός στοχασμός παρέλαβε λέξεις ελληνικές για να δηλώσει συχνά κάτι διαφορετικό ή ενάντια. Το υποκείμενο μεταβάλλεται σε subjectum, η υπόσταση μεταβάλλεται σε substantia, το συμβεβηκός μεταβάλλεται σε accidens, η φύση σε natura. Μα σύμφωνα με τον Χαΐντεγκερ πίσω από την πιστή μετάφραση «κρύβεται μία μετάθεση της ελληνικής εμπειρίας σε έγαν άλλο τρόπο σκέψης. Ο ρωμαϊκός στοχασμός παραλαμβάνει τις αρχαιοελληνικές λέξεις χωρίς την αντιστοιχη αρχέγονη εμπειρία του τι λένε. Η ανεδαφικότητα του δυτικού στοχασμού ξεκινά με αυτή τη μετάθεση»³⁰.

Άλλα θα πρέπει να διασκεπτούμε για τους λόγους που ένα μέρος της δυτικής σκέψης μεταχειρίστηκε με αυτόν τον τρόπο τον ελληνικό στοχασμό. Γιατί η κατασκευή ενός κόσμου ριζών διαφορετικού, από τον ελληνικό χρειάστηκε να κρυφθεί πίσω από τις ελληνικές λέξεις και την παρανάγνωσή τους; Υπάρχει συνέχεια ή ασυνέχεια ανάμεσα στον Αριστοτέλη και τους σχολα-

στικούς, ανάμετρα στον Ηλάτωνα και τον Καρτέσιο; Ο ευρωπαϊκός τρόπος σκέπτεται συχνά μαρτυρά την ασέβεια του έσχατου προς την απαργή. Καθορίζεται από την κυριαρχία της τεχνικής. Τιδες είναι και οι αξιολογήσεις του αμερικανισμού: «ο αμερικανισμός είναι κάτι ευρωπαϊκό. Είναι η παραλλαγή — που δεν έχει ακόμη κατανοθεί — του γιγαντισμού, ο οποίος ακόμη είναι χωρίς δεσμούς και ακόμη δεν εκπρεύεται διόλου από την πλήρη και περισυλλεγμένη μεταφυσική ουσία των νεότερων χρόνων»³¹.

Ο Χαΐντεγκερ ακολουθώντας την ποιητική ματιά του Χαΐντερλιν καλεί τον κόσμο ν' αποκτήσει κοινή πατρίδα, καινή στέγη στα όρια του ελληνικού στοχασμού. Η πρόσκληση να στοχαστούμε ακόμη ελληνικότερα, σημαίνει να ψηλαφίσουμε την αυθεντική ελληνική εμπειρία ως γεγονός του παρόντος, να περάσουμε από τα πνευματικά πεδία, που όρισαν οι προσωκρατικοί και ο τραγικός λόγος, να εγκαταβιάσουμε στον Ηράκλειτο, στον Παρμενίδη, στον Αναξίμανδρο, στον Εμπεδοκλή, στον Σοφοκλή, στον Λισγύλο. Να θεαθούν με την μοίρα του Οιδίποδα, να διαφύγουμε από το πλατωνικό σπήλαιο των σκιών, να μελετήσουμε τα γεωμετρικά αριστοτελικά νόηματα.

Οι σημερινοί Έλληνες ομιλώντας σε μία γλώσσα οικεία και άμεσα προσιτή με την γλώσσα τούτων των στοχαστών διαθέτουν, όχι ένα προνόμιο μα ένα επιπλέον καθήκον σε σχέση με τους υπόλοιπους Ευρωπαίους: Να ομιλήσει δι' αυτών η γλώσσα με τον πιο καίριο και ευκρινή τρόπο. Όμως σήμερα αντί τούτου αντικρύζουμε μία απογοητευτική κατάσταση. Οι σημερινοί Έλληνες φέρονται με αδιαφορία προς την γλώσσα τους και στα κείμενα, που η γλώσσα τούτη μας φανέρωσε. Φροντίζουν να μην ξεχωρίζουν από την υπόλοιπη Εσπερία, παρά μόνο, από το βαθύτερο σκότος, που καταφέρνουν να ρίχγουν τις πτυχές του ζιού τους. Ελάχιστα προσηλωμένοι στην γενέθλιο γη, μισούν τον Εαυτό τους πλεονεκτούν δε στο γεγονός ότι ζουν την έλλειψη πατρίδας με τον πλέον ακραίο και τραγικό τρόπο. Οι Νεοέλληνες θα πρέπει κι αυτοί να στοχαστούν, όχι λιγότερο από οποιονδήποτε άλλο, ότι υπήρξε αντικείμενο του ελληνικού στοχασμού με ακόμη ελληνικότερο τρόπο. Με την επιλογή αυτή δεν θα αποκλειστούν άλλα θα μετέχουν ενεργότερα και εναργέστερα στο γεγονός του Κόσμου.

Αν στα πρώτα κείμενα του ελληνικού λόγου έλαμψε έτσι η αλήθεια του Είναι, ώστε έδωσε

τον κόσμο την τραγική του ύψη, σήμερα ο ελληνισμός δέχεται την κλήτευση του κόσμου, για να γίνει κοσμο-δημιουργικός. Το αιτούμενο είναι ο ελληνισμός, να εξέλθει από τα όρια του έθνους-κράτους, χωρίς δέσμαια να μετατραπεί σε λαό νομάδων ή να αφομοιωθεί από την πλανερή παγκοσμιότητα του χρήματος και της γραφειοκρατίας, μα να γίνει μέγεθος πολιτισμού που ξεπερνά τα περιορισμένα πλαίσια του χώρου και του χρόνου. Οι Νεοέλληνες να επανακαλύψουν τον εαυτό τους, αφού σκίσουν τον μανδύα, που σήμερα τον επικαλύπτει. Να μην περιοριστούν στο τώρα, ώτε να επιστρέψουν στο χθες. Άλλα εκστατικά να εκκινήσουν από το τώρα για να επεκταθούν στο χθες και στο όχι ακόμη.

Ο απλός τεχνίτης, ο καθημερινός όταν ακόμη δεν είχε φορτωθεί το βαρύ φορτίο της σύγχρονης θουής δημιουργούσε αξίες, όπου μαρτυρείται η οικείωση του κόσμου από τον άνθρωπο.

Ο παλαιότερος Έλληνας στην αρχιτεκτονική και αισθητική των σπιτιών του, στην μουσική του (καθαρά εκκλησιαστική ή παλαιοελλαδιτική ή μικρασιατική), αποδεικνύει ότι δι' αυτού ομιλεί μια βαθύτερη παράδοση, ότι έχει χωνέψει τον τρόπο που ο ελληνικός στοχασμός αντιμετωπίζει τον Κόσμο. Χωρίς ποτέ ίσως να έχει διαβάσει ώτε μία σελίδα από τον αρχαιό λόγο ή απ' τους ποιητικούς προβληματισμούς του Συμεώνος του Νέου Θεολόγου, έχοντας μία σχέση με την ορθόδοξη παράδοση συχνά αναμεμεγμένη με τους λαϊκούς θρύλους, κοινωνώντας όμως σε μια θεϊκή πραγματικότητα, που δεν έχει εξοριστεί αλλού αλλά παρευρίσκεται ήδη εδώ, καταφέρνει το χέρι του όταν δημιουργεί, κι ο Βηματισμός των χορών του όταν γιορτάζει, να φανερώνει ότι μέσα του ομιλούν και διαλέγονται μυστικώς όλοι οι δυλευτές του ελληνικού λόγου.

Αξίζει να συλλογιστούμε γιατί σήμερα έχει στρέψει η δημιουργική πνοή που χαρακτήριζε την ζωή μας αλλότινες εποχές, γιατί σήμερα ώτε καν καλοί συντηρητές ή επιτυχημένοι αντιγραφές δεν καταφέρνουμε να αναδειχθούμε. Οι σύγχρονοι Έλληνες εκδαπανίζουν τον χρόνο τους, στο ανάξιο, στο κακόγουστο, στο άμετρο. Στην παράδοξη εποχή, όπου η τεχνική κυριαρχεί, μαζί με το έθνος-κράτος αλλά και τον σκοτεινό αικουμενισμό της γραφειοκρατίας και του χρήματος, η λησμονία του Είναι απεικονίζεται διαφανέστερα, η ζωή στερείται κάθε νοήματος, ενώ κάθε λαός με την σειρά του αποδημεί της πατρίδος, γίνεται ξεριζωμένος. Οι Νεοέλληνες μετα-

τρέπονται σε άθροισμα ατόμων-καταναλωτών, χωρίς να γνωρίζουν συγγά τι και γιατί καταναλώνουν μέσα στα σημερινά στρατόπεδα συγκέντρωσης του πνεύματος που είναι τα super markets, ξένοι όπου κι αν βρίσκονται γίνονται Ευρωπαίοι ακολουθώντας σε κάλεις βίβλα την πορεία απομάκρυνσης της Ευρώπης από την αλήθεια του Είναι.

Να στοχαστούμε σήμερα «ελληνικότερα» μπορεί να σημαίνει πολλά: να αποπειραθούμε τον φυτισμό του Είναι, να κοινωνήσουμε αυθεντικά τον αρχαίο λόγο, να σκεπτόμαστε ποιητικώς, να αποθέσουμε δηλαδή μια κλίμακα αξιών που αναμετράται και ξανακερδίζει τον χρόνο. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο ελληνισμός αποθεώνεται, αλλά ταυτοχρόνως διαλύεται. Διότι δεν ανήκει πλέον αποκλειστικά και μόνο στους Έλληνες, αγγίζει την ολότητα, «εν ομού πάντα εστί», γίνεται κτήμα του Κόσμου.

Γ'

Η αναζήτηση του ελληνικού, εκβάλλει στην αποκάλυψη της φωτεινότητας, της διαφάνειας. Το φως, η καθαρότητα από στοιχείο του τόπου, γίνεται η μοίρα του ελληνικού λόγου.

Η προσήλωση στην Γη δεν περιορίζει την δύναμη της νοσταλγίας για τον ουρανό. Ο Άγιος Νεῖλος όταν λέγει «έχει δια παντός πατρίδα τον ουρανό» αποτείνεται στο οντολογικό νόημα της πατρίδας. Αποκαλύπτει το σημείο όπου αναδύεται η αλήθεια του Είναι.

Τα πρώτα ρήγματα για να περάσει το φως άνοιξε ο τραγικός λόγος. Όμως ένας λόγος, ο χριστιανικός, ευαγγελίζεται την περι-συλλογή του κόσμου μέσα στο φως. Αντιθέτως, δύο χιλιετίες κοντά, μετά την παρουσία του Χριστού, ο Μ. Χαΐντεγκερ θεάται το σκοτείνιασμα της γης. Διηγείται δε ορισμένα σημαδιακά γεγονότα: «την φυγή των Θεών, την καταστροφή της γης, την μαζοποίηση του ανθρώπου, την προβολή των μετριοτήτων».

Χρειάζεται συνεπώς και πάλι η αγωγή του φωτός. Ήδη ο Πλωτίνος, πραγματώνοντας την ακμεσότητα του ελληνικού με την διαφάνεια, συναρμόζει το Είναι με το φως, αλλά και θεάται το μέρος ως συλλογή της ολότητας. Η φωταγώγηση προετοιμάζει την συλλογή του Κόσμου, του παντός εντός της ύπαρξης: «και ορώσι τα πάντα, ουχ οις γένεσιν πρόσεστιν, αλλ' οις ουσία, και εκατούς εν ἀλλοις διαφανή γαρ πάντα και σκοτεινόν ουδέ αντίτυπον ουδέν, αλλά πας παντί

φανερός εις το είσω και πάντα· φως γαρ φωτί, και γαρ έχει πας πάντα εν αυτώ, και αυ ορά εν ἄλλω πάντα, ώστε πανταχού πάντα και παν και έκαστον παν και ἀπέιρος η αίγλη· και ἥλιος εκεί πάντα ἀστρα, και έκαστον ἥλιος αυ και πάντα. Εξέχει δ' εν εκάστῳ ἄλλο, εμφαίνει δε και πάντα».³² (Μετ. Γ. Τζαβάρα. Εκεί διέπουν τα πάντα· όχι αυτά στα οποία προσάπτεται η γένεση, αλλά όσα κατέχουν το Είναι, και διέπουν τον εαυτό τους μέσα στον ἄλλο. Εκεί είναι όλα διάφανα και δεν υπάρχει τίποτα σκοτεινό, ούτε αντιστεκόμενό· καθένας και κάθε τι είναι για καθένα ορατό ἔως τα ενδότερα· γιατί το φως είναι διάφωτο για το φως. Καθένας έχει τα πάντα μέσα του, και διέπει τα πάντα μέσα στον ἄλλο· τα πάντα είναι παντού και κάθε τι είναι το παν· το ατομικό είναι το όλο και η λαμπρότητα είναι απέραντη. Καθένα τους είναι μεγάλο, γιατί και το μικρό είναι μεγάλο. Ο ἥλιος είναι εκεί όλα τα αστέρια, και κάθις αστέρι είναι ἥλιος συν όλα τα αστέρια. Σε κάθις ατομικό ον υπερέχει κάτι ἄλλο, μέσα του όμως φανερώνονται και όλα τα όντα).

Ο χριστιανικός λόγος εγκαλεί τον κόσμο να περιγυθεί μέσα στο φως, να μαθητεύεται στην διαφάνεια. Όμως συμβαίνουν και ἄλλα γεγονότα, που δεν στερούνται σημασίας. Ο λόγος δεν ταυτίζεται με την ομιλία, ἡ την ratio. Ο Λόγος αποτείνεται στο εγγύτερο και στο απόμακρο, στον κίνδυνο και στην σωτηρία. Μεταμορφώνεται σε εμπειρικό γεγονός. Ψηλαφείται με ανθρώπινα χέρια, γίνεται σώμα, σάρκα, πλησιάζει εδώ.

«Ἐν αρχῇ ἦν ο Λόγος καὶ ο Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, Θεός ἦν ο Λόγος»³³.

«Καὶ ο Λόγος σαρξ ἐγένετο καὶ εσκήνωσε εν ημίν, καὶ εθεασάμεθα την δόξαν αυτού δόξαν ως μονογενούς παρά πατέρος, πλήρης χάριτος καὶ αλήθειας»³⁴.

Η ποίηση αποδίδει στον ἄνθρωπο την πατρίδα. Ήδη η Σιμόνη Βεΐλ παρατίρησε την ποίηση να ξεπηδά μέσα από το Ιερό. Πώς θα αναγθούμε ως εκεί: Η κλίμακα που θα μας ανεβάσει είναι η σπουδή στην αγάπη-φως:

«Ο Θεός αγάπη εστί, καὶ ο μένων εν τῇ αγάπῃ εν τῷ Θεῷ μένει καὶ ο Θεός εν αυτών»³⁵.

Η αγωγή του φωτός είναι η κατοικία της θεότητας: «Ο Θεός φως εστί καὶ σκοτία εν αυτῷ οὐκ ἔστιν οὐδεμία»³⁶.

Η αποκάλυψη της αλήθειας του Είναι διαβαίνει μέσα από τους δρόμους που χάραξε η Φιλόκαλη παράδοση. Ο θιαμένος στοχασμός στρέφεται προς τα ένδον για να αντικρύστει με εξαιρε-

τική λαμπρότητα του Κόσμο. Ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος, ο Νικήτας Στηθάτος, ο Γρηγόριος Σιναΐτης, ο Γρηγόριος Παλαμάς, ο Κάλλιστος Λαγγελικούδης ορώνται τον «εκστατικό έρωτα», το «υπέρκαλλο και μακαριότατο κάλλος». Χρησιμοποιούν λέξεις της παλαιότερης ελληνικής σκέψης. Η γενέθλιος γη προβάλλει πάμφωτη στους «θείους εκστατικούς έρωτες, στις μανικές βακχείες του βλεπομένου κάλλους του Θεού»³⁷, στον «υπέρφωτο γνόφο, στο ασύλληπτο κάλλος, το ακρότατο από τα επιθυμητά, εποψία και θεοπτία και θέωση»³⁸. Σώμα και πνεύμα εξαγιάζονται, υπερβαίνοντας έτσι ορφικο-πλατωνικούς δυαλισμούς και μονοφυσίτικες μονομέρειες. Ο Γρηγόριος Παλαμάς γράφει: «Η ζωή πάλι αυτή, δεν είναι ζωή μόνο της ψυχής, αλλά και του σώματος, αφού με την ανάσταση το αθανατίζει κι αυτό. Και δε λυτρώνει το σώμα μονάχα από τη θνητότητα, αλλά και από το θάνατο που ποτέ δε λήγει, δηλαδή τη μέλλουσα εκείνη κόλαση, γαρίζοντας και σ' αυτό την αιώνια εν Χριστώ ζωή, τη δίχως πόνο, δίχως νόσους, δίχως λύπη, την πράγματι αθάνατη. Όπως στο θάνατο της ψυχής, δηλαδή στην παράβαση και την αμαρτία, επακολούθησε ο θάνατος του σώματος και η διάλυση του σε γη και η μετατροπή του σε χώμα και στο σωματικό θάνατο επακολούθησε η καταδίκη της ψυχής στον Άδη, έτσι στην ανάσταση της ψυχής, η οποία είναι η επιστροφή στο Θεό με την υπακοή στις θείες εντολές, θα ακολουθήσει ύστερα η ανάσταση του σώματος που θα ενωθεί πάλι με την ψυχή»³⁹.

Μέριμνα του ελληνισμού υπήρξε ο σεβασμός του σώματος. Τούτη θέσαια δεν έπαψε να υφίσταται, ούτε με τα κύματα του χριστιανισμού, που ακολούθησαν την κατάρρευση του αρχαϊκού κόσμου. Ο σημερινός κόσμος εμπορεύεται το ανθρώπινο σώμα, το εξαντλεί σε ανιαρές εργασίες, αφαιρεί από αυτό κάθε σεβασμό.

Ο ελληνικός λόγος, σε όλες τις εκδογές του, θεμελιώνει ως πατρίδα μας, την φωτεινότητα, την διαφάνεια. Ο άνθρωπος κληγεύεται στην μετοχή της θείας πραγματικότητας. Θέωνται καθώς δέχεται τις άκτιστες ενέργειες του Θεού.

Ομως δεν παραγγάφονται οι αντιφάσεις που συνέχουν τον αρχαϊκό και ορθόδοξο λόγο. Το τραγικό στοιχείο περιέχει έντονα την σκληρότητα, που ο χριστιανισμός θέσαια προσπαθεί να διαλύσει. Ας ξανασκεφτούμε την «Ηλέκτρα» του Σοφοκλή. Ο Ορέστης μεταμφιεσμένος, και σε συνεργασία με την αδελφή του Ηλέκτρα, δολοφονεί την μητέρα τους Κλυταιμνήστρα και τον εραστή

της Λίγισθο, οι οποίοι προηγούμενα είχαν εκτελέσει τον Αγαμέμνονα. Το αίμα καθαρίζεται μόνο με αίμα. Καμία επιείκεια, καμία συγχώρεση δεν γωρά. Τι θα έκανε ένας υποθετικός χριστιανός Ορέστης; Το πιθανότερο είναι ότι θα συγχωρούσε τους δολοφόνους του πατέρα και θα προσευχόταν γι' αυτούς. Βεβαίως τα ήθη ορισμένων ελληνικών ομάδων όπως των κατοίκων της Κρήτης ή της Μάνης δείχνουν ότι αιώνες χριστιανισμού δεν κατάφεραν να ξεριζώσουν την σκληρότητα ως στοιχείο της καθημερινής ζωής μας.

Η οντολογικο-ιστορική ερμηνεία του πατριωτισμού μπορεί να μας οδηγήσει κατευθείαν στα καρδιακά σημεία του ελληνικού λόγου. Σε μια εποχή όπου αναγγέλλονται ο θάνατος των ιδεολογιών και το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων», προβάλλει η αναγκαιότητα, να δημιουργηθεί ένα περιβάλλον, που θα ευνοεί την επιείκεια, την ανογκή, την ετερότητα, την πολυειδία. Διότι το «τέλος των θεών» δεν διαδέχθηκε ο σκεπτικισμός, ή ο σχετικισμός, η πεποίθηση ότι το απόλυτο δεν μπορεί να φιλοξενηθεί σε ιδεολογικά συστήματα, ή σε ανθρώπινες πράξεις. Αντιθέτως αποθέωνται πώρα, ο οικουμενισμός της γραφειοκρατίας και του χρήματος, ο νεοπουριτανισμός της ορθολογικής οργάνωσης της εργασίας, η λατρεία του τεχνικισμού και των καταναλωτικών αντικειμένων. Πίσω από αυτές τις νέες θεότητες, φαντάζει ο παλαιός, υπέρτατος Ήεός: το χρήμα.

Η κατάφαση στον πατριωτισμό, σημαίνει την υποστήριξη της ύπαρξης διαφορετικών παραδόσεων σε ένα κόσμο που ενοποιείται μέσα στην θερβαρότητα και την ανία. Η μαθητεία στον ελληνικό λόγο θα επαναφέρει στον κέντρο του Κόσμου αξίες που ευνοούν την ετερότητα, την αντίφαση, δίχως να εξαλείπτουν το τραγικό στοιχείο. Η σκληρότητα, σαν αυτή που είχαν στην αρχαία τραγωδία ο Ορέστης και η Ηλέκτρα, θα κατευθύνεται προς τα ένδον και θα αντιπατίθεται με πνευματικά μέσα, σε κάθε σύστημα αξιών που φιλοδοξεί να σαρκώσει το Απόλυτο. Οι παλαιοί και νέοι θεοί, δηλαδή οι ανθρώπινες ιδεολογίες (και θέσαια και ο θετικισμός-επιστημονισμός) που φαντασιώθηκαν ότι συνέλαβαν το Ιερό, ας μείνουν στους τάφους τους.

Η μελέτη και η μνημοσύνη θανάτου, η μαθητεία στην σιωπή διαπαιδαγωγεί τον άνθρωπο, προετοιμάζει την ύπαρξη στην θέαση του Ενός.

Η τραγική αίσθηση της απουσίας πατρίδας στον Νίτσε, μεταπλάθεται στον Χάιντεγκερ και στην Σιμόν Βέιλ στην αποκάλυψη της πατρίδας

στα όρια της διαχρονίας του ελληνικού λόγου. Ο πλάνητας, ο απόδημος αποκτά ταυτότητα στην «ελληνική γη». Κατ' αυτόν τον τρόπο ο ελληνισμός παύει να είναι ένα τοπικό γεγονός για να αναδειχθεί σε μέγεθος που αφορά άμεσα την μοίρα του Κόσμου.

Είναι έτοιμοι οι Νεοέλληνες να αποδεχθούν την κλήτευση του πεπρωμένου τους, να ξεφύγουν από τον «μικροελλαδισμό», την καθημερινή αμετροέπεια και αποχαύνωση, είναι ικανοί και έτοιμοι να σηκώσουν ένα τέτοιο άρρενο; Ελάχιστα, ελαχιστότατα. Όπου και να γυρίσουμε το πρόσωπό μας, δεν θα αισθανθούμε παρά την μούχλα του πτώματος. Η πατρίδα που γνωρίζουμε είναι μια πατρίδα νεκρή, χώρα νεκρών. Αν θέλουμε να αναδυθούμε από το Μηδέν, που είμαστε βυθισμένοι, θα πρέπει να γίνουμε περισσότερο απαιτητικοί και σκληροί προς τον εαυτό μας. Χρειάζεται να αντιμετωπίσουμε ότι είμαστε σήμερα, με μεγαλύτερη σκληρότητα. Διαφορετικά η παρουσία του νεοελληνισμού, θα είναι παρεύρεση στο Μηδέν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μ. Χάιντεγκερ, «Επιστολή για τον ανθρωπισμό» Εκδόσεις Ροές, Αθήνα, Μετ. Γ. Ξηροπαίδης, σελ. 107.
2. Φ. Νίτσε, «Χαρούμενη Γνώση», Εκδ. Δαρειά (Μετ. Μ. Ζωγράφου), 1961, σελ. 273.
3. Όπως προηγ., σελ. 274.
4. F. Holderlin, «Στο Εράσμιο γαλάζιο», (Μετ. Αθ. Λάμπρου), Περιοδικό «Ποίηση», Τεύχος 4, σελ. 152.
5. F. Holderlin, «Πάτμος και άλλα ποιήματα», Εκδ. Αιγαίνερως, Αθήνα 1982, Μετ. Αρης Δικταίος, σελ. 83.
6. Όπως προηγ., σελ. 81.
7. Όπως προηγ., σελ. 103.
8. Μ. Χάιντεγκερ, «Επιστολή για τον ανθρωπισμό», σελ. 109, (Εκδόσεις Ροές, Αθήνα 1987, Μετ. Γ. Ξηροπαίδη).
9. K. Μαρξ, «Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα», Εκδ. Γλάρος, (Μετ. Μ. Γραμμένος), σελ. 131.
10. Όπως προηγ., σελ. 151.
11. K. Μαρξ, «Το Εβραϊκό ζήτημα», Εκδόσεις Οδυσσέας (Μετ. Γ. Κρητικός - Μ. Ζορμπά), σελ. 92.
12. Όπως προηγ., σελ. 92.
13. Όπως προηγ., σελ. 93.
14. Όπως προηγ., σελ. 94-95.
15. M. Χάιντεγκερ, «Έπιστολή για τον ανθρωπισμό», σελ. 113.
16. Όπως προηγ., σελ. 115.
17. Όπως προηγ., σελ. 115.
18. Όπως προηγ., σελ. 117.
19. M. Χάιντεγκερ, «Ένας στοχαστής στον σύγχρονο κόσμο», (Μετ. Κ. Γερμενετζής, Εκδόσεις Εστία), σελ. 52.
20. M. Χάιντεγκερ, «Είναι και Χρόνος», Τόμος Β', σελ. 633, (Εκδ. Δωδώνη, Μετ. Γ. Τζαβάρα).
21. S. Weil, «Ειλογή από το έργο της», Εκδ. Μήνυμα, (Μετ. Βασ. Τριανταφύλλου), σελ. 99.
22. S. Weil, «Η Βαρύτητα και η χάρη», Εκδ. Λατρόλαθος- Ευθύνη, (Μετ. Αντιγ. Βρυώνη), σελ. 161.
23. S. Weil, «Ειλογή από το έργο της», σελ. 102.
24. S. Weil, «Η έμπειρη και η χάρη», σελ. 170.
25. S. Weil, «Ειλογή από το έργο της», σελ. 126, σελ. 127.
26. S. Weil, «Η έμπειρη και η χάρη», σελ. 142.
27. S. Weil, «Η έμπειρη και η χάρη», σελ. 113, σελ. 114.
28. P. Feyerabend, «Γνώση για ελεύθερους ανθρώπους», (Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Μετ. Γ. Τζαβάρας, 1986), σελ. 133.
29. M. Χάιντεγκερ, «Από μία συνομιλία για την γλώσσα — ανάμεσα σε έναν Ιάπωνα και έναν Ερωτώντα», Μετ.-Σχόλιο-Επίμετρο Κ. Γερμενετζής, Εκδ. Ρόπτρων, Αθήνα 1991, σελ. 82. (Αναφορά επίσης στο Σχόλιο του Β. Μπιτσώρη στο έργο του M. Χάιντεγκερ, «Γι είναι φιλοσοφία», Εκδ. Άγρα, σελ. 109).
30. M. Χάιντεγκερ, «Η προέλευση του έργου τέχνης» (Μετ. Γ. Τζαβάρα), Εκδ. Δωδώνη, σελ. 38.
31. M. Χάιντεγκερ, «Τι είναι φιλοσοφία;», (Εισαγωγή, Μετάφραση, σχόλια Β. Μπιτσώρης, Εκδ. Άγρα, 1986), σελ. 120.
32. Πλωτίνος, Εννεάδων Βιβλία 30-33, (Μετ. Γ. Τζαβάρα, Εκδ. Δωδώνη 1995), σελ. 129.
33. Το κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο, παράγρ. 1.
34. Το κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο, παράγρ. 14.
35. Α' Καθολική επιστολή του Ευαγγελιστή Ιωάννη, παράγρ. 16 του κεφαλαίου Δ'.
36. Όπως προηγούμενα παράγραφος 5 του κεφαλαίου Α'.
37. Φιλοκαλία των ιερών Νηπτικών, Εκδ. «Το περιβόλι της Παναγίας (Μετ. Λυτώνιος Γαλίτης), τόμος Ε': Κάλλιστος Αγγελικούδης, σελ. 166.
38. Όπως προηγούμενα Τόμος Ε' Κάλλιστος και Ιγγάτιος οι Ξανθόπουλοι, «Μέθοδοι και κανόνες ακριβής», σελ. 100.
39. Όπως προηγούμενα, τόμος Δ', Αγιος Γρηγόριος Παλαμάς, «Προς τη μοναχή Ζένη», σελ. 249.

Εξέταση γυναικείων χαρακτήρων σε κωμωδίες του 19ου αιώνα και συναφείς αναφορές στην ιδεολογία της εποχής

Δημήτρης Γ. Κόκορης

Ο 19ος αιώνας, τόσο για τις χώρες της Ευρώπης, όσο και για το ελληνικό έθνος, που αποκτά κρατική υπόσταση το 1832, είναι μία περίοδος σημαντικών ιστορικών εξελίξεων και ριζικών ιδεολογικών ανακατατάξεων. Η θέση της Γυναικας στο ελληνικό κοινωνικό μωσαϊκό τίθεται ως σημείο ιδεολογικού προβληματισμού κυρίων στο τέλος του αιώνα. Από το 1887 αρχίζει να εκδίδεται από την Καλλιρρόη Παρρέν (1861-1940) το περιοδικό «Εφημερίς των Κυριών», που θέτει μαχητικά το «γυναικείο ζήτημα» στην ελληνική πραγματικότητα και ο' αποτελέστει αξιόλογη, μαχητική παρουσία για μία περίπου τριακονταετία.

Διαφωτιστική, όσον αφορά την κυρίαρχη ιδεολογία για τη θέση της γυναικας κατά τον 19ο αιώνα, αποδίνει η ενασχόληση με τη διαμάχη¹ που ξέσπασε το 1896 ανάμεσα στην Καλλιρρόη Παρρέν (και τις κυρίες που την περιστοίχιζαν) και στον Εμμανουήλ Ροΐδη. Στις 28 Απριλίου 1896 δημοσιεύεται στην εφημερίδα «Ακρόπολη»² το άρθρο του Εμμ. Ροΐδη «Αι γράφουσαι Ελληνίδες - Αρσινόη Παπαδοπούλου». Ο Ροΐδης εκκινεί από τη συλλογή διηγημάτων «Αθηναϊκά Ανθύλλια» της Αρσ. Παπαδοπούλου και αφού καταθέτει τη θετική κρίση του για τα βιβλία, επεκτείνεται και στις απόψεις του για τις Ελληνίδες που ασχολούνται με τη συγγραφή:

«Τας γραφούσας γυναίκας αγαπώμεν υπό τον ήρον να μη μετενδύωνται γράφουσαι εις ἄνδρας, αρκούμεναι εις μόνα του φύλου των χαρίσματα, την λεπτότητα, την χάριν, την φιλοκαλίαν, την ευαισθησίαν ἥ και την πονηρίαν»³.

Ο Ροΐδης φαίνεται να συμμερίζεται την επίκαιρη μέσα στη διαχρονικότητά της ἀποψή ότι γυναίκες και ἄνδρες διαφέρουν εκ φύσεως και από αυτή τη διαφορά απορρέουν οι τομείς δραστη-

ριότητας και απασχόλησης του κάθε φύλου, που είναι καθορισμένοι και μεταξύ τους διαφορετικοί. Το σαρκαστικό και μαχητικό πνεύμα του Ροΐδη μεταφέρεται και στο συγκεκριμένο άρθρο. Η παράθεση της ρήσης του Proudhon: «δύο μόνα υπάρχουσι γυναικεία επαγγέλματα, τα της οικοχυράς και της εστίαρχας» και μία σχετικής κινέζικης παροιμίας: «Λμα η όρνιθα αρχίσει να λαλεί ως πετεινός, σφάξε την αμέσως», ενισχύουν την προκλητικότητα του άρθρου και αθούν τον ιδεολογικό κύκλο της Κ. Παρρέν σε μαχητικές ανταπαντήσεις⁴. Η Καλλιρρόη Παρρέν δηλώνει ότι σκοπό τους έχουν να ανατάμουν «το μορμαλύκειον, με το οποίον ο συγγραφεύς της "Παπίστης Ιωάννας" ηθέλησε να αφομοιώσῃ την γυναικα, ήτις, χωρίς την άδειαν του ετόλμησε να παρουσιασθή εις το κοινόν ως συγγραφεύς ή δημοτογράφος»⁵.

Πάντως οι ιδέες και οι θέσεις της Καλλιρρόης Παρρέν δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως ακραίες ή ιδιαίτερα ριζοσπαστικές. Επικεντρώνονται κυρίως σε αιτήματα ισότητας στον τομέα της έκφρασης και της εργασίας και δεν θίγουν τα «ειωθότα» ως προς τα πολιτικά δικαιώματα και τη διοίκηση:

«Ημείς ούτε πολιτικήν ψήφον διεξεδικήσαμεν ούτε προνόμια επίσημα (...), ούτε θέσεις καν επιφανείς και αξιώματα. Ημείς εν επιδιώκομεν: την δια της εντίμου και αξιοπρεπούς εργασίας εξασφάλιστον του άρτου των γυναικών»⁶.

Ο Εμμανουήλ Ροΐδης με το άρθρο του εξέφρασε την προσωπική του ιδέα για τις «γράφουσες» μεταφέροντας ταυτόχρονα και την κύρια ἀποψη της ελληνικής κοινωνίας για το θέμα. Η προσδευτική τάση που αναδύθηκε από τον κύκλο της «Εφημερίδας των Κυριών» δεν δρισκόταν σε ακραία αντίθεση, με τη γνώμη του Ροΐδη. Η δια-

— Ο Δημήτρης Κόκορης γεννήθηκε στον Πειραιά το 1963. Σπούδασε Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και είναι υποψήφιος διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Εργάζεται ως φιλόλογος στη Μέση Εκπαίδευση.

φωνία ήταν υπαρκτή και υπολογίσιμη⁷ δεν μπορεί όμως να ολισθήσει κανείς προς μία θεώρηση που αποκαλύπτει πολωμένη κατάσταση των πραγμάτων. Άλλωστε, καθώς διαφαίνεται και από τις πηγές, και ο Ροΐδης πίστευε στην αξία των γυναικών⁸, παρ' όλη την πίστη του στις απαρατάλευτες διαφορές των δύο φύλων, και οι προοδευτικές γυναικίες του τέλους του 19ου αιώνα, ούτε καν είχαν διανοηθεί να κρίνουν κοινωνικές αξίες όπως ο γάμος και η οικογένεια⁹.

Λαγαδιφώντας την θεατρική παραγωγή του 19ου αιώνα, μπορούμε ενδεικτικά να επισημάνουμε ορισμένες κωμωδίες, στις οποίες διαγράφεται αδρά ένας ορισμένος τύπος γυναικας, η οποία σύμφωνα με τους συγγραφείς έχει κατά περίπτωση επηρεασθεί είτε από το συρμό, είτε από τα διαβάσματά της «Κόρης του παντοπώλου», αλλά και του βιβλίου «Αι κόραι του πολιτισμού».

Ανατρέχοντας επιγραμματικά στην ιστορική κατάσταση της εποχής που γράφτηκαν τα προς εξέταση έργα, με ασφάλεια μπορούμε να μιλήσουμε για ιδιαίτερα ταραχμένη ιστορική εποχή. Λαϊκή δυταρέσκεια και κλιμάκωση της πίεσης προς τον Θωνα για παραχώρηση Συντάγματος την εποχή που εκδόθηκε η «Γυναικοκρατία» (1841), πολιτική αποσταθεροποίηση και οξυμένα κοινωνικά και εθνικά προβλήματα στη δεκαετία του 1860, οπότε εκδίδεται το «Μαλακώφ»

(1865) και ανεβάζεται «Η κόρη του παντοπώλου» που θα εκδοθεί λίγο αργότερα (1871), αυγή της νίκης της αστικής τάξης στην Ελλάδα κι ανέπλιδη προσπάθεια των ολιγαρχικών καστών να κρατηθούν στα κέντρα εξουσίας την εποχή που εκδίδεται η κωμωδία «Αι κόραι του πολιτισμού» (1878).

Η διαφορά φύσεως και κοινωνικής θέσης ανάμεσα στη γυναίκα και τον άνδρα ενυπήρχε θέσια στην συνείδηση και των Ελλήνων του 19ου αιώνα, εφόσον πρόκειται για ένα θέμα που εγγίζει τη διαχρονικότητα και εμφανίζεται στη θεατρική παραγωγή πολλών χωρών σε διάφορες εποχές. Η θέση όμως της Γυναικας στο κοινωνικό Corpus και η τάση για ισότιμη μεταχείριση τίθεται ως κοινωνικό ζητούμενο στην Ελλάδα οπωσδήποτε μετά το 1880, που είναι το συμβατικό όριο μετάβασης προς τον εξαστισμό του ελληνικού κράτους, όταν πια οι δομές διακυβέρνησης δυτικού (ευρωπαϊκού) τύπου τείνουν να επικρατήσουν των ανατολικών δομών, που ήδη παραπάνουν. Από τα έργα με τα οποία θα ασχοληθούμε μόνο η «Χειραφέτησις» του Γεωργίου Σουρή (ανεβάστηκε το 1901), και θέσια οι Αθηναϊκές Επιθεωρήσεις, γράφτηκαν με προϊόντα την επίδραση του γυναικείου ζητήματος ως κοινωνικής οντότητας, με εκπροσώπους, με θέσεις, με διαμάχες. Τα παλαιότερα έργα κωμωδούσαν θέσια ορισμένους γυναικείους τύπους, που ανιχνεύονταν όμως με αριστολογικά κριτήρια και δεν εντάσσονταν σε ένα νέο κοινωνικό πρότυπο («νέα γυναίκα» κατά Καλλιρόη Παρρέν) έστω και ως παρέκκλισή του. Απλώς, εκφράζονταν ως γενική ανίθεση προς τον παραδοσιακό τύπο της Ελληνίδας, που συνδύαζε φρονιμάδα και υπακοή με σεβασμό στις παραδομένες αξίες.

Η «Γυναικοκρατία»¹⁰ χαρακτηρίζεται και από το συγγραφέα της ως «κωμωδία» στον πρόλογο του έργου. Το έργο αναπτύσσεται σε πέντε πράξεις και η υπόθεση εξελίσσεται στην Αθήνα. Υπάρχει μία ομάδα γυναικών με προεξέχουσα τη Φανώ που έχουν ολοκληρωτικά απορροφηθεί από το συρμό, όσον αφορά κυρίως τον καλλωπισμό και την ενδυμασία, ξεδέύοντας τεράστια ποσά για τα παραπάνω. Ήδη στην ΙΒ' σκηνή της Α' πράξης η Φανώ προτείνει στην αδελφή της Μυρσίνη.

«Να συμφωνήσουμε όλες οι γυναικες όσες έχουμε τους άνδρες μας σε οφφίκια, να τους κλειδώσουμε στα σπίτια απόψε τη νύχτα, και να πιάσουμε το πουρνό εμείς τις θέσεις τους (...) έπειτα να προκηρύξουμε τους νόμους μας έξω, και ό-

ταν εμείς θα εξουσιάσουμε σε όλα, τελειώνει το παστόφαρο».

Τελικά αποκτούν οι γυναίκες την εξουσία με διάφορα τεχνάσματα, αλλά αποδεικνύεται ότι δεν μπορούν να τη διαχειριστούν και ξαναγυρίζουν μετανιωμένες στις συζυγικές εστίες. Ο Μαζέτος (σύζυγος της Φανώς) διαγράφεται ως μεγαλοαστός με παραδοσιακές ιδέες, όσον αφορά τις σχέσεις των δύο φύλων. Ωστόσο, διακρίνεται από αδιαφορία, αφήνει πολλές ελευθερίες στη σύζυγό του και δείχνει να ενδιαφέρεται κυρίως για τα δώρα που δέχεται από πελάτες του και για τα (όχι λίγα) χρήματα που αποκομίζει από κάπως ύποπτες και νεφελώδεις εργασίες (βλ. π.χ. πράξη Β', σκηνή Β'). Ενδιαφέροντας επίσης παρουσιάζουν οι μη παραδοσιακά ανδρικοί χαρακτήρες του γραμματικού και του δασκάλου, που χρησιμεύουν στις γυναίκες για την επιτυχία του σχεδίου τους. Η λύση του έργου δρίσκει τα πράγματα στην «κανονική» — πάντα κατά τον συγγραφέα — θέση τους και τις γυναίκες να έχουν στην πράξη δοκιμαστεί και να έχουν αποτύχει σε χώρους ανδρικούς. Αξιοπρόσεκτη, τέλος, είναι η γηλικιωμένη μορφή της Μπίτζως, που αγωνίζεται να αναθρέψει τα ορφανά εγγόνια της και οριοθετεί μία κραυγαλέα αντίθεση με τις μορφές της Φανώς της Μυρσίνης και των άλλων, που ξοδεύουν αλόγιστα για πράγματα μη σημαντικά.

Περίπου στην ίδια ιδεολογική συνισταμένη δρίσκεται και το έργο «Μαλακώφ»¹¹ του Μιχαήλ Χουρμούζη. Πλαισίο είναι μία οικογένεια, όπου στοιχεία σωφροσύνης — τουλάχιστον αρχικά — διαθέτει μόνο ο πατέρας. Η μητέρα και η κόρη ενδιαφέρονται σχεδόν αποκλειστικά για ρούχα, μόδα και στολίδια, ενώ ο γιος περνά τον περισσότερο χρόνο του στο καζίνο. Τελικά, από την αλόγιστη πολιτεία, κυρίως της μητέρας, κινδυνεύουν να καταστραφούν οικονομικά, αλλά η οικονομική καταστροφή ενός στενού συγγενούς τής οικογενείας για παρόμοιους λόγους, ωθεί τις ηρωΐδες στο δρόμο της λογικής και η οικογενειακή γαλήνη αποκαθίσταται. Όπως και στη «Ιγναϊκοκρατία» έτσι και στις πέντε πράξεις του «Μαλακώφ» υπάρχει η θογγαρικό υπόβαθρο και επίσης τοπικές διάλεκτοι (υποπολαδιές), κάτι που συνήθιζε στα έργα του ο Μιχ. Χουρμούζης. Πάντως το έργο ως θεατρούργημα έχει μεγάλες αδυναμίες, γιατί κυριαρχείται από έναν υπέρμετρο πλατειασμό και χαλαρότητα, που καθιστούν πολύ δύσκολο το ανέβασμά του στη θεατρική σκηνή¹².

Η «Κόρη του Παντοπώλου»¹³ του Αγγελου Βλάχου εκδόθηκε το 1871 και εκτός από το ση-

μαντικό θεωρητικό υπόβαθρο στο οποίο στηρίζεται (βλ. «Πρόλογο» του Λγγ. Βλάχου στην έκδοση των «Κωμωδιών»)¹⁴ παρουσιάζει και ενδιαφέρον για το θέμα μας. Πρόκειται για μια μονόπρακτη κωμωδία κατά την οποία η ηρωίδα Μαριγώ αντιμετωπίζει τη μήνη του συντηρητικού πατέρα της, επειδή διαβάζει ρομαντικά μυθιστορήματα (η αιχμή κυρίως προς την τάση της γυναίκας για μελέτη κι όχι προς την ποιότητα των αναγνωσμάτων), πετά στα σύννεφα και αποκρούει το γαμπρό, που ο πατέρας της, της προξενεύει. Γοητεύεται από ένα νεαρό που κατά την εμφάνιση προσωποποιεί το ρομαντικό της είδωλο, αλλά κατ' ουσίαν σην εξαπατά. Μετά την αποκάλυψη της αλήθειας η Μαριγώ αποκρούει κάλις ιδέα γάμου και διαφαίνεται ότι ανατίθεται στο πέρασμα του χρόνου να της ενσταλάξει τις πατρικές ιδέες.

Το έργο «Αι κόραι του Πολιτισμού»¹⁵ του η-Ουποιού Πέτρου Λαζαρίδη είναι μία μονόπρακτη κωμωδία, που αναπτύσσεται σε δεκατρείς σκηνές και παρουσιάζει θεματολογική συγγένεια με την «Κόρη του Παντοπώλου». Η νεαρή ηρωίδα λέγεται Αθηνά, είναι δασκάλα, δηλαδή αρκετά μορφωμένη σύμφωνα με τα μέτρα της εποχής, αλλά φαίνεται απορροφημένη τόσο από τη μόδα όσο και από μαχητικές φεμινιστικές ιδέες που καλλιεργούνται στον κύκλο των φιλενάδων της. Εξαπατάται από έναν τυχοδιώκτη, μοντέρνο νέο της εποχής, αλλά τελικά η αποκάλυψη της αλήθειας την αθεί προς την πατρική ιδεολογία και με χαρά συγκατανεύει στο γάμος της με τον ράφτη, που θα της προσφέρει μια «ευτυχισμένη» ζωή σύμφωνα με τα καθιερωμένα.

Τέλος, η «Χειραφέτησις»¹⁶ του Γεωργίου Σουρή είναι «σκηνική σάτιρα εις πράξεις τρεις» και παραστάθηκε «από της σκηνής του Δημοτικού Θεάτρου εν Αθήναις τη 18η Οκτωβρίου 1901». Αξιοτημένωτα είναι ότι το κείμενο του έργου είναι έμμετρο και έχει και οροικοκαταληξία. Το έργο θεματολογικά παρουσιάζει πολλά κοινά στημεία με τη «Ιγναϊκοκρατία» του Δημ. Χατζηαστάνη-Βυζάντιου. Στη «Χειραφέτηση» οι γυναίκες ήδη κατέχουν την εξουσία και οι άνδρες έχουν γίνει υποχειρία τους. Η γυναικεία εξουσία, καθώς ο Σουρής την παρουσιάζει, δεν διαλέτει καμία παιστική διαφοροποίηση από την ασκούμενη από άνδρες εξουσία. Ο χορός των γυναικών στην Α' πράξη, ΣΤ' σκηνή, αναφωνεί:

«(...) δεν θα τρώνε πλέον άνδρες τα Δημόσια Ταμεία τώρα θα τα τρώμε με εμείς».

Οι γυναίκες του έργου διαγράφονται με ανδρικές συνήθειες, που αν παρουσιάζονται σοβαρόφανώς κι όχι με τρόπο σατιρικό, αναμφιστητήτα ή διέγειραν τις ηθικές αντιστάσεις μιας Ελλάδας που παρέπαιτε ανάμεσα στην απομονωπότητη του γκρεμισμένου ονείρου της Μεγάλης Ιδέας και στην τάση της ν' αρχίσει να προσαρμόζεται στο άρμα του αστισμού, που είχε ήδη προχωρήσει πολύ στις χώρες της Δυτ. Ευρώπης. Για παράδειγμα η Γλυκερίνη πίνει, καπνίζει, παίζει μπιλιάρδο και όταν διαφωνεί με τον τρόπο παιγνιδιού του μνηστήρα της Κουτσουράκη, τον χτυπάει στην πλάτη με τη στέκα (Α' πράξη, Γ' σκηνή). Τελικώς, οι άντρες φεύγουν και ιδρύουν άλλου δική τους επικράτεια, αλλά ο έρωτας δίνει τη λύση στο έργο, καθώς μεταστρέφει τη σκέψη και των δύο στρατοπέδων που ξανασμίγουν και ανακτούν τις συνηθισμένες κοινωνικές τους θέσεις.

Ολοκληρώνοντας τη συνοπτική περιγραφή της υπόθεσης των έργων, οφείλουμε να σχολιάσουμε αρχικά τους γυναικείους χαρακτήρες που εμπεριέχουν. Με ασφάλεια μπορούμε να θέσουμε ως βασική διαπίστωση ότι οι προεξέχοντες γυναικείοι τύποι αυτών των κωμωδιών προσπαθούν γενικώς να ενταρκώσουν μία καινούργια μοντέρνα τάση — πάντα κατά τους συγγραφείς — σαφώς αντίθετη με την «καθεστηκυΐα» τάξη πραγμάτων. Σ' αυτή τη θέση ανταποκρίνονται η Φανώ της «Γυναικοκρατίας», η μητέρα και η κόρη στο «Μαλακώφ», η «Μαριγώ» στην κωμωδία του Βλάχου, η Αθηνά στο «Αι κόραι του Πολιτισμού», η Γλυκερίνη και η μητέρα της στην «Χειραφέτηση».

Στα έργα «Αι κόραι του Πολιτισμού» και «Χειραφέτησις» παρουσιάζεται το φαινόμενο του προσεταιρισμού όλων των γυναικών στις νέες ιδέες. Στην κωμωδία του Αγγ. Βλάχου, η μητέρα της Μαριγώς συμμερίζεται τις απόψεις της κόρης της, αλλά οι δύο τους δεν συνιστούν ένα κοινωνικό κύκλο ευρύτερο του οικογενειακού. Η προσέγγιση μητέρας και κόρης απαντά επίσης και στα έργα του Χουρμούζη, του Λαζαρίδη και του Σουρή, αλλά τουλάχιστον στα δύο πρώτα, δεν είναι αντιπροσωπευτική των σχέσεων παλαιάς και νέας γενιάς, μα ανταποκρίνεται στο οικείο πρότυπο που εγκαθιστά τη μητέρα βοηθό των παιδιών (ιδίως των κοριτσιών) στα προβλήματα που αυτά αντιμετωπίζουν. Τόσο στη «Γυναικοκρατία», όσο και στο «Μαλακώφ» οι γυναίκες παρασύρονται γενικώς από τις νέες ιδέες, οι συγγραφείς όμως δημιουργούν, γυναικείους δευτερα-

γωνιστικούς τύπους (Θείκ-Μπίτζω, μαχείρισσα), που συνιστούν — ιδίως στη «Γυναικοκρατία» — κραυγαλέα αντίθεση σε σχέση με τις πρωταγωνιστριες.

Στις κωμωδίες «Γυναικοκρατία», «Μαλακώφ», «Χειραφέτησις» οι γηραίδες παρουσιάζονται έξυπνες και πολυμήχανες, που με διάφορα τεχνώσματα παραπλανούν τους άνδρες, για έξυπηρέτηση των σχεδίων τους. Στα έργα: «Η κόρη του Παυτοπάλου» και «Αι κόραι του πολιτισμού» απαντά το μοτίβο της νεαρής, αλιώας κοπέλας, που έχει ενστερνιστεί τις μοντέρνες απόψεις, αλλά δεν είναι αρκετά έμπειρη ώστε να μην ξεγελαστεί από κάποιον επτήδειο. Τελικώς, θέβαια, σε πάθημα γίνεται μάθημα για τις γηραίδες, που οδηγούνται είτε σε έναν «ευτυχισμένο» γάμο (Α-Οηνά), είτε σε περισυλλογή και τάση για επιστροφή στα παλιά (Μαριγώ).

Ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει ο τρόπος που σκιαγραφούνται οι μη παραδοσιακά ανδρικοί ρόλοι των έργων. Στη «Γυναικοκρατία» έχουμε το γραμματικό και το δάσκαλο, στο «Μαλακώφ» το νεαρό γιο, στα έργα του Βλάχου και του Λαζαρίδη τους δύο νεαρούς που παραπλανούν την Μαριγώ και την Αθηνά αντίστοιχα. Στην κατηγορία των μη παραδοσιακών ανδρών μπορεί να υπαχθεί και ο Κουτσουράκης της «Χειραφετήσεως», που από την αρχή του έργου δείχνεται αδύναμος και υποταγμένος στη μνηστή του Γλυκερίνη. Ο γραμματικός και ο δάσκαλος παρουσιάζονται από τον Βυζάντιο πολύ άσχημοι εξωτερικά, γλοιώδεις και αποκρουστικοί, να βρίσκουν την ευκαιρία να αναδειχθούν διαμέσου της εξουσίας των γυναικών. Ο νεαρός γιος στο «Μαλακώφ» είναι απορροφημένος από τα τυχερά παιγνίδια και δεν δείχνει να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τα ολισθήματα της μητέρας και της αδελφής του. Ο Κωνσταντής και ο Μένανδρος ανταποκρίνονται λίγο-πολύ στην εικόνα του «μοντέρνου νέου», αλλά σκιαγραφούνται αναξύπιστοι με ταπεινά ελατήρια. Διαφαίνεται καθαρά η εγχρότητα των συγγραφέων προς άνδρες που δεν διαθέτουν βασικά «ανδρικά» χαρακτηριστικά (σοβαρότητα, τιμότητα, ειλικρίνεια).

Οι πέντε κωμωδίες, που εξετάζουμε εκτός από γενική ιδεολογική συγγένεια παρουσιάζουν και κάποιες διαφορές, ως προς τους στόχους κυρίως των συγγραφέων. Στη «Γυναικοκρατία», στο «Μαλακώφ» και στο «Αι κόραι του Πολιτισμού», σε μικρότερο βαθμό, διαφαίνεται έντονα μία διδακτική τάση από τη μεριά των συγγραφέων, που ίσως είναι και μία αιτία της δραμα-

τουργικής αποτυχίας των έργων. Στη «Χειραρχέτηση» υπερισχύει η σάτιρα και ο σαρκασμός. Έτσι το έργο αθείται στην παρουσίαση μη ρεαλιστικών καταστάσεων, ενώ σημαδεύεται έντονα από το σατιρικό ύφος του Σουρή, που αναπτυσσόταν σε καθορισμένα πλαίσια (έμμετρος λόγος, ομοιοκαταληξία). Μια κάποια ιδιαιτερότητα παρουσιάζει «Η κόρη του παντοπάλου» που διαφέρει και για το ιδεολογικό-δραματουργικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συνειδητά είναι ενταγμένη από τον Άγγελο Βλάχο («ρετουσαρισμένη πραγματικότητα»)¹⁷ και για τη λύση που δίνεται από το συγγραφέα, η οποία διαφέρει αρκετά από το «ευτυχισμένο τέλος» των άλλων κωμωδιών. Λείζει τέλος να σημειωθεί ότι οι μοντέρνες ιδέες ταυτίζονται περίπου με την τάση της γυναικας για μελέτη στο έργο του Βλάχου.

Ένας συγκερασμός μόδας, ιδεών για γυναικεία απελευθέρωση και μόρφωση λειτουργεί στο ρόλο της Αθηνάς στην κωμωδία του Λαζαρίδη, ενώ στα άλλα έργα οι μοντέρνες ιδέες, που αλοιώνουν τον χαρακτήρα των ηρωίδων, περιορίζονται σε θέματα μόδας, καλλωπισμού και τάσης για κατάληψη και κατοχή της εξουσίας.

Ως απόρροια των παραπάνω μπορεί να οριοθετηθεί η ιδεολογία που αναδύεται από τις συγκεκριμένες κωμωδίες, η οποία λίγο πολύ είναι και η κυρίαρχη άποψη των ανθρώπων της εποχής για τη θέση της Γυναικας στην κοινωνία. Η Γυναικα μπορεί να κινηθεί μόνο μέσα σε αριστερά πλαίσια (όπως ήσσαια και ο Λυδράς) που της ορίζουν οι κοινωνικές επιταγές. Είναι δικαιωματικά ο θηικός στύλος του σπιτιού και της οικογένειας, γι' αυτό, όταν παρεκτρέπεται, αυτά καταρρέουν. Οφείλει να ενστερνίζεται παραδοσιακές ιδέες και αποτυγχάνει παταγωδώς, όταν αναλαμβάνει ανδρικές ασχολίες όπως η διοίκηση. Στον πρόλογο της πρωιμότερης κωμωδίας από αυτές που μας απασχόλησαν, ο Δημ. Βυζάντιος είναι ήσσαιος ότι οι γυναίκες που θα κωμαδήσει είναι μειοψηφία, άλλα πρόθετή του είναι να διδάξει τις πολλές μυαλωμένες γυναίκες:

«Η έννοια, και ο σκοπός του συγγράμματος, τούτου δεν αποβλέπει προς κατηγορίαν των γυναικών εν γένει, (...) αλλ' αποβλέπει προς έλεγχον εκείνων μόνον, (...), όσαι μεταδίδουσι και εις άλλας αιώνας εκ των κακών των πράξεων ολέθρια παραδείγματα»¹⁸.

Ο Γ. Σουρής κλείνει το σατιρικό έργο του έχοντας το «Χορό» να εκφράζει την κυρίαρχη άποψη της εποχής:

«Άλλα κι αν φύλασση τ' ἀρθεστα της επιστήμης βάθη τα φυσικά της ἐνστικτα καμιά δεν θα ξεμάθει και πάντοτε θα προτιμά και θα θηρεύει φήμην, μάλλον δι' αραιότητα, παρά δι' επιστήμην»¹⁹.

Σε μια πιο σφαιρική αντιμετώπιση του θέματος που μας απασχολεί, συντελεί η εξέταση ορισμένων Αθηναϊκών Επιθεωρήσεων ειδικότερα εκείνων που ανεβάστηκαν στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα. Ανατρέχοντας στις επιθεωρήσεις που έχουν ήδη εκδοθεί²⁰, εγδιαφέρει να ασχοληθούμε κυρίως με τον «Κινηματογράφο 1906» και με τα «Παναθήναια 1911», γιατί το «Λύγο απ' όλα» καλύπτει μία περίοδο στην οποία έχουμε αναφερθεί (1894), ενώ το «Ξιφία Φαλέρο» ανεβάζεται το 1914, χρονολογία που ξεπερνά αρκετά τα όρια αυτού του άρθρου.

Η Επιθεώρηση είναι θεατρικό είδος με μεγάλη ιδιαιτερότητα, που συνίσταται κυρίως στη διαφορά δομής που τη διακρίνει από τα κλασσικού τύπου θεατρουργήματα. Στις επιθεωρήσεις κυριαρχεί το σατιρικό στοιχείο. Προφανής σκοπός των συγγραφέων είναι το γέλιο και η διασκέδαση του κοινού, που απορρέει από την κριτική και τη διακωμώδηση της επικαιρότητας. Πάντως δεν αποπέμπονται από τους επιθεωρητογράφους και εκείνα τα στοιχεία που οδηγούν το κοινό σε προβληματισμούς για τα σύγχρονα τεκταινόμενα.

Η τάση για κριτική γυναικείων τύπων που ακολουθούν το συμβόλιο διαφέρουν από τα καθιερωμένα γυναικεία πρότυπα υπάρχει και στα επιθεωρησιακά κείμενα. Έτσι στον «Κινηματογράφο 1908» έχουμε: Σατιρικές αναφορές στις γυναίκες και τους άντρες της κλειστής αριστοκρατικής λέσχης των «φίφτου του '21», σύμβολο του συνομπισμού για τους Αθηναίους της εποχής. Νούμερο που σατιρίζει την πρόσληψη γυναικών για πρώτη φορά στο τηλεφωνικό κέντρο της πρωτεύουσας²² και νούμερα όπου κωμωδούνται οι δραστηριότητες του Συλλόγου Λαγάμων, του οποίου προϊσταται γυναικά²³. ή η κυρία που κάνει «σκαίητιγκ»²⁴. Δεν λείπουν επίσης οι αιχμές που αφορούν τη μόδα που ακολουθούν οι γυναίκες²⁵. Τέτοιες αιχμές σχετικές με την ενδυμασία των γυναικών που ακολουθούν τη μόδα και ξεστρώνουν την αντίδραση των παραδοσιακών, αφθονούν και στα «Παναθήναια 1911»²⁶. Η σχετική ιδεολογία της εποχής για τη θέση της Γυναικας ανιγνεύεται πιο αδρά στο νούμερο με τις Βιεννέζες φοιτήτριες²⁷ ή στη φευγαλέα αναφορά που γίνεται στα έκτροπα που συμβαίνουν στην ελληνική επαρχία, κατά τη διάρκεια των επισκέψεων των ξένων καλλιτέχνιδων του «καφαί σαντάν»²⁸.

Οι παραπάνω αναφορές είναι μόνο ενδεικτικές και δεν εξαντλούν το σύνολο των αναφορών που σχετίζονται με το θέμα μας, αρκούν όμως για να προωθήσουν την εξαγωγή ενός συμπεράσματος. Μια πρώτη ματιά δεν θα φανέρωνε αισθητή αλλαγή των ιδεών από το τέλος του 19ου αιώνα μέχρι τα πρώτα χρόνια του 20ου. Άλλαγή όμως υπάρχει και μπορεί να επισημανθεί. Οι κωμωδίες του 19ου αιώνα στις οποίες αναφερθήκαμε, καταπιάνονταν υποθετικά με μία κατηγορία γυναικών που ήταν δέσμιο πως αντιμετώπιζε τον ψύγο του κοινού. Οι γυναίκες αυτές δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα, ενώ η διδακτική και σατιρική τάση των συγγραφέων α-

δηγούσαν τη στήριξη των έργων σε καταστάσεις που εξωθούνται στα άκρα και — κατά κανόνα — δεν ανταποκρίνονταν σε μορφές της πραγματικότητας. Στις επιθεωρήσεις αυτή η αισθητη εκλείπει. Η επικαιρότητα και τα σύγχρονα γεγονότα διαποτίζουν τα επιθεωρησιακά κείμενα. Το κοινό είναι ελεύθερο να κατακρίνει και να περιγελάσει τα πρόσωπα που σατιρίζονται στη σκηνή και δεν ανταποκρίνονται στις ιδέες του, γνωρίζει όμως καλά ότι τα σατιριζόμενα πρόσωπα υπάρχουν και ότι οι σατιριζόμενες καταστάσεις υφίστανται, όντας μέρος της ζωής του. Έχει — με δύο λόγια — συντελεστεί ένα αισθητό βήμα, όσον αφορά γενικά τις νέες κοινωνικές καταστάσεις και ειδικά τη θέση της Γυναικας στην ελληνική πραγματικότητα, που αντανακλάται στα θεατρικά δημιουργήματα. Και αυτό το βήμα είχε οδηγήσει στην παραδοχή της ύπαρξης νέων γυναικείων τύπων, ενώ όσο κύλαγε ο καιρός και οι εξελίξεις ωθούσαν το ελληνικό κράτος προς τον εξαστισμό του, η παραδοχή γινόταν ανοχή, αν όχι καινωνική συμφωνία και επιδοκιμασία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όπως πληροφορεί η Αγγελική Ψαρρά, Η διαμάχη Ροΐδη - γραφουσών, περ. Σκιώπα, τευχ. 3, Δεκ. 1979, σελ. 4, στη διαμάχη και τη σχετική συζήτηση συμμετείχαν επίσης οι: Βλ. Γαβριηλίδης, Γρ. Εενόπουλος, Ν. Επιτυκόπουλος, Δ. Καλογερόπουλος, Δ. Χατζόπουλος, Ευγ. Ζωγράφου, Ελ. Κανελλίδου, Σωτ. Αλιμπέρτη, Αρσ. Παπαδόπουλος.

2. Βλ. και Απαντά (επιμ. Λλκης Λγγέλου), τομ. Ε', Αθήνα, Εφέμ. 1978, σελ. 121-131.

3. Ροΐδης Εμ., Απαντά, δ.π., σελ. 121. Γενικά για το ύφος και την κριτική στάση του Ροΐδη, βλ. τα όσα παρατηρεί ο Πχν. Μουλλάς, Για το ήθος και το ύφος του Ροΐδη. Τρία σημείωματα, περ. Διαβάζω, τευχ. 96, (13.6.84), σελ. 17-20.

4. Βλ. ενδεικτικά: Παρέν Καλλιρρόη, Ο Ροΐδης, Ο Μάιφαρτ και οι γυναίκες, περ. Ολύμπια, αρ. 26, 5 Μαΐου 1896.

5. Παρέν Καλλιρρόη, Ο κ. Ροΐδης και οι γράφουσαι Ελληνίδες, Εφημερίς των Κυριών, αρ. 442 (5.5.1896), Βλ. σχετικά και Δέσποινα (χωρίς επώνυμο). Αι ιδέες του Κ. Ροΐδου και οι γυναικίζοντες άνδρες, Εφημερίς των Κυριών, αρ. 446, (2.6.1896).

6. Παρέν. Εφημερίς των Κυριών. δ.π.

7. Το 1898 ο Ροΐδης έγραψε το άρθρο: Αι απόστολοι της γυναικείας χειραφετήσεως, δ.π., σελ. 258-262, και κατέληγε σε ορθά συμπεράσματα, αποφεύγοντας προσεκτικά να αναζωπυρώσει την προηγουμένη διαμάχη. Αξιοσημείωτη είναι η δημοσίευση ενός αρθρου στην «Εφημερίδα των Κυριών», (Ο Ροΐδης και η γλώσσα, αρ. 778, 18 Ιανουαρίου 1904), όπου πέθανε ο Ροΐδης. Αναγνωρίζεται

ως υπέρμαχος του δημοτικισμού και δεν υπάρχουν αιγαίνες για παλαιότερες απόψεις του για τις «γράφουσες».

8. Ροΐδης Εμμ., Αι γράφουσαι Ελληνίδες, δ.π., σελ. 124: «Το μόνον δυτάρεστον είναι ότι τα παρατράγωδα ταύτα φυγράνουσι και απελπίζουσι τους εξ άλλης καρδίας ευχαρένους να ίδωστε τις νεωτέρας Ελληνίδας μετεγχώντας του πνευματικού διού του έθνους συχτί επί θυσία των γυναικείων κυτών προσόντων αλλά δια της καλλιεργείας και αναδείξεως τούτων».

9. Καθώς σημειώνει η Καλλιφόρτη Παρρέν, Εργμερίς των Κυριών. δ.π., έπανος και τιμή για τις γράφουσες Ελληνίδες είναι «να συνδυάσουν αρετάς αλής οικοδεσπούσινας και συζύγου (...) με τις της καλλιεργούσης τα γράμματα».

10. Το έργο δημοσιεύεται και στον τόμο Βαθυλανία - Γυναικοκρατία, Αθήνα, Πάπυρος, Χ.Χ., σελ. 111-192.

11. Εκδόθηκε το 1865 στην Κωνσταντινούπολη.

12. Το «Μαλακώφ» «κνέβηκε» από το Λάσο «Προυσία» το καλοκαίρι του 1980 στο Αιγάλεω. Το κείμενο περικόπτηρε γενναία, για να είναι το έργο παραστάσιμο.

13. Βλ. Βασική Βιβλιοθήκη, Νεοελληνικό Θέατρο, (επιμελ. Γ. Σιδέρης), τ. 40, Αθήνα, 1958, σελ. 234-253.

14. Βλάχος Αγγελος, Κωμωδίαι, Αθήναι, 1871.

15. Αθήναι, 1878.

16. Απαντά, (επιμελ. Γ. Βαλέτας), τ. 2, Αθήνα, Βιβλιος, ζ.ζ., σελ. 223-282.

17. Ο ώρος ανήκει στο συγγραφέα. Βλ. Ηρόλογο του τόμου Κωμωδίαι, δ.π.

18. Βιζάντος Δημήτριας, Προς τους αναγιγνώσκοντας, Βαθυλανία - Γυναικοκρατία, δ.π., σελ. 115-116.

19. Σουρής, δ.π., σελ. 282.

20. Βλ. Χατζηπανταζής Θεόδωρος - Μαράκα Λίλα, Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση, τ. Α1, Α2, Α3, Αθήνα, Ερμής, 1977.

21. Δημητρακόπουλος Πολύδιος, Κινηματογράφος 1980, Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση, (επιμ. Χατζηπανταζής Θ. - Μαράκα Λ.), τ. Α2, δ.π., σελ. 183 κ.εξ.

22. Δημητρακόπουλος, δ.π., σελ. 186 κ.εξ.

23. Δημητρακόπουλος, δ.π., σελ. 210 κ.εξ.

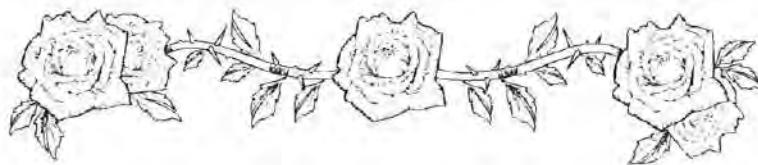
24. Ο.π., σελ. 218. Λξιστημένωτο ότι το ρόλο έπαιξε άνδρας, για να είναι η σκηνή πιο αστεία.

25. Βλ. αναφορά στα υπερεγέθη γυναικεία καπέλα, δ.π., σελ. 189.

26. Τσοκόπουλος Γεώργιος - Αννινος Μπάμπης, Παναθήναια 1911, Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση, (επιμ. Χατζηπανταζής Θ. - Μαράκα Λ.), τ. Α3, δ.π., σελ. 304 κ.εξ.

27. Ο.π., σελ. 277 κ.εξ.

28. Ο.π., σελ. 339, Βλ. και σχόλιο 1, σελ. 339.

Μια προβληματική για την εκπαιδευτική παρέμβαση στις αναπτυσσόμενες χώρες: ξεπερνώντας από τώρα το «ανώτατο όριο»

Nίκος Ράπτης

Hεκπαίδευση είναι ένα από τα κύρια θέματα συζήτησης στις κοινωνίες μας. Η μεγάλη εκπαιδευτική πρόβλημα της εποχής μας, του πώς δηλαδή θα φτιάξουμε μια κοινωνία όπου οι πολίτες «να μαθαίνουν πώς να μαθαίνουν» (Λέσχη της Ρώμης, 1992) είναι ένα πρόβλημα που στο σχεδιασμό του ξεπερνά τα όρια του σχολικού συστήματος, και στις επιπτώσεις του εκείνα της επαγγελματικής κατάρτισης ή του παραδοσιακού «εργυκλοπαιδιστικού» οράματος.

Π μετεξέλιξη την οποία ζουν ήδη, που καλούνται να ζήσουν οι θεσμοί που παρέχουν μάθηση είναι έτσι ένα κοινωνικό πρόβλημα από διπλή σκοπιά:

- Οπως γνωρίζουμε ήδη από τον Durkheim, οι θεσμοί μάθησης μεταβάλλονται λόγω κοινωνικών αιτίων (Durkheim 1922, 1989).
- Η μετεξέλιξη των θεσμών μάθησης έχει μεγάλες κοινωνικές επιπτώσεις.

Στη μελέτη των εκπαιδευτικών θεμάτων πολλοί ερευνητές ασχολούνται κυρίως με την εκπαίδευση στις χώρες του τρίτου κόσμου, τις ονομαζόμενες και αναπτυσσόμενες χώρες.

Ένας από τους λόγους για τους οποίους η μελέτη αυτή έχει μεγάλη ανάπτυξη είναι ασφαλής λόγοι που δε θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε αυστηρά «επιστημονικούς». Το γεγονός ότι οι μεγάλοι διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί (Ο.Ο.Σ.Α., Unesco, Διεθνής Τράπεζα) χρηματοδοτούν τη μελέτη αυτή έχει ασφαλώς μια ευεργετική επίπτωση στην ανάπτυξη του κλάδου.

Από την άλλη όμως το ενδιαφέρον που συναντάει η ερευνα των προβλημάτων του τρίτου κόσμου στις αναπτυγμένες χώρες έχει ευρύτερη σημασία: Από την ανάπτυξη της εθνολογίας μάθαμε, ότι μελετώντας τον «αναπτυσσόμενο κόσμο» στην πραγματικότητα μελετάμε το δικό

μας, αναπτυγμένο κόσμο. Το ίδιο συμβαίνει και στη μελέτη των εκπαιδευτικών συστημάτων των αναπτυσσόμενων κοινωνιών, είτε πρόκειται για «παραδοσιακά» αυτοφυή εκπαιδευτικά συστήματα, είτε για «εκσυγγρονιστικά» μοντέλα, μεταφυτευμένα από την Ευρώπη και τις Η.Π.Α.

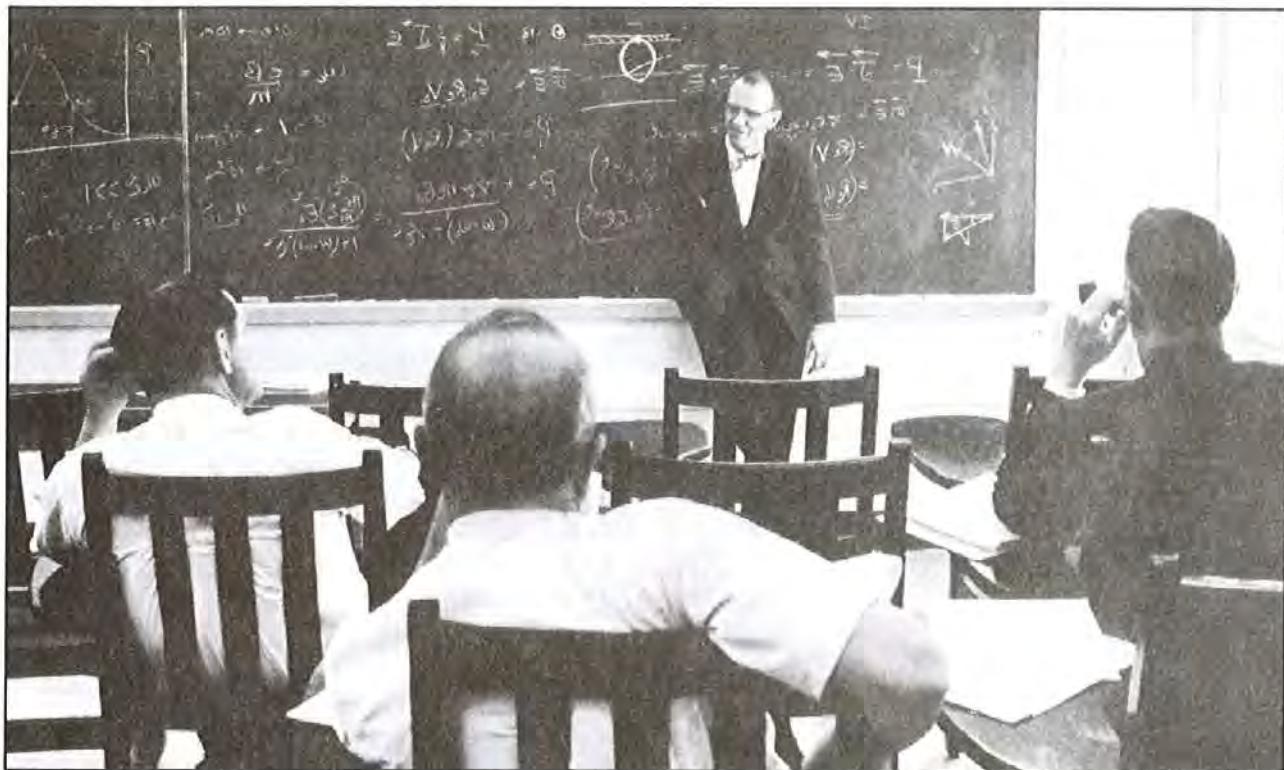
Τα τελευταία χρόνια ο «Τρίτος Κόσμος» ενδιαφέρει τον αναπτυγμένο κόσμο και για άλλο ένα λόγο. Τα χρόνια της κρίσης ζούμε πράγματι αυτά που είχε προβλέψει ο στρατηγός Ντε Γκολ: Την είσοδο δηλαδή του τρίτου κόσμου στη Δύση (αναφέρεται στο Jouye, 1988). Η μετανάστευση και η δημιουργία κοινωνικών στρωμάτων που ζουν ως απόκληροι του κοινωνικού κράτους, αλλά και η ανάδυση και παραδοχή των ιδιαιτέρων φυλετικών ομάδων που πάντα ζούσαν ανάμεσά μας (όπως για παράδειγμα είναι οι Ρομ) είναι οι πραγματικότητες που επικυρώνουν τη θέση αυτή.

Διαπίστωση για αποτυχία των εκπαιδευτικών συστημάτων στον αναπτυγμένο κόσμο

Κοινή είναι σήμερα η διαπίστωση ότι τα εκπαιδευτικά συστήματα του αναπτυγμένου κόσμου δεν μπορούν να αντεπέξελθουν στις απαιτήσεις της εποχής. Σε όλες τις χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. κυνηγήσεις, ερευνητές και διεθνείς οργανισμοί προσπαθούν να προτείνουν τις δέουσες μεταρρυθμίσεις, ώστε να μπορέσουν τα εκπαιδευτικά συστήματα να λειτουργήσουν αποδοτικά στις νέες συνθήκες.

Στις Η.Π.Α. το 1983 η Εθνική Επιτροπή για Εκπαιδευτική Αριτότητα (National Commission on Excellence in education), που συνδεόταν άμεσα με τη διοίκηση Ρέιγκαν, δημοσί-

- Ο Νίκος Ράπτης είναι Διδάκτωρ Παιδαγωγικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και Ειδικός Επιστήμων στο τμήμα Περιβαλλοντολογίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

ευσε υπό τον τίτλο «Ένα Έθνος σε Κίνδυνο: Το Επείγον της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης» (*A Nation at Risk: The imperative for Educational Reform*) μια απογοητευτική περιγραφή της αμερικανικής εκπαίδευσης (National Commission on Excellence in Education, 1983). Στην έκθεση μεταξύ άλλων αναφέρεται πως «καν μια εχθρική ξένη δύναμη επιχειρούσε να επιβάλει στην Αμερική τις μέτριες εκπαιδευτικές επιδόσεις που ισχύουν σήμερα, το γεγονός θα μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί ως πράξη κήρυξης πολέμου».

Στη Γαλλία το 1989 η κυβερνητική επιτροπή Bourdieu - Gros δημοσίευσε το πόρισμά της για την αλλαγή των αναλυτικών προγραμμάτων άλλα και της δομής και των στόχων της διδασκαλίας, ζεινιώντας μια σειρά ευρέων μεταρρυθμίσεων στο χώρο της βασικής εκπαίδευσης που συνεχίζεται μέχρι σήμερα (Bourdieu και Gros, 1989).

Στη Μεγάλη Βρετανία το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80 σημαδεύθηκε από τη θαυματική καθιέρωση ενός «Εθνικού Προγράμματος» (National Curriculum) γεγονός που έρχεται σε ρήξη με τη θαυμά αποκεντρωτική νοοτροπία της αγγλοσαξωνικής παράδοσης.

Οπως αναφέρει ο Berman (1985): «Σήμερα δε συζητάμε για το αν η... εκπαίδευση έχει πρόβλημα, αλλά για το τι πρέπει να γίνει (για το πρόβλημα αυτό)».

Επανερχόμαστε στην εκπαίδευση των Η.Π.Α. γιατί στην περίπτωση αυτή το εκπαιδευτικό πρόβλημα είναι ανεξήγητο από την άποψη των κυρίαρχων αιτημάτων που προτείνονται γενικά για να ξεπεραστεί η εκπαιδευτική κρίση (UNESCO, 1991).

Η σχέση εκπαιδευτικών ανά μαθητή στη χώρα αυτή είναι χαρημήλη τόσο στην πρωτοβάθμια (22:1 στις Η.Π.Α. έναντι 18:1 για την Ο.Δ.Γ., 19:1 για τη Γαλλία, 20:1 για τη Μεγάλη Βρετανία και 22:1 για την Ιαπωνία), όσο και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Η.Π.Α.: 13:1, Ο.Δ.Γ.: 12:1, Γαλλία 14:1, Μεγάλη Βρετανία: 14:1, Ιαπωνία 18:1) και είναι στα ίδια επίπεδα με τις υπόλοιπες ηγετικές δυνάμεις του κόσμου.

Οι εκπαιδευτικές δαπάνες στις Η.Π.Α. ανέρχονται στο 6,8% του Α.Ε.Π. έναντι 4,2% για την Ο.Δ.Γ., 5,4% για τη Γαλλία, 5% για τη Μεγάλη Βρετανία και 4,9% για την Ιαπωνία.

Σε ό,τι αφορά στη γενίκευση της εκπαίδευσης τα ποσοστά νέων 4 έως 23 ετών που φοιτούν στο εκπαιδευτικό σύστημα είναι για τις Η.Π.Α. 87% έναντι 79% στην Ο.Δ.Γ., 85% στη Γαλλία, 69% στη Μεγάλη Βρετανία και 73% στην Ιαπωνία.

Ακόμη και σε ό,τι αφορά στην κοινωνική ανισότητα, μια έρευνα του Ο.Ο.Σ.Α. έδειξε πως

το 1970 η σχέση παιδιών της ανώτατης τάξης με παιδιά της κατώτερης τάξης που φοιτούσαν στα Πανεπιστήμια στις Η.Π.Α. ήταν μόλις 34,1 εναντί 35,1 στην Ο.Δ.Γ. και 33,1 στη Γαλλία.

Πίνακας 1
Εκπαιδευτικά Στοιχεία των ΗΠΑ και κρατών της ημιπεριφέρειας και του τρίτου κόσμου

ΜΑΘ/ΕΚΠ:	%ΑΕΠ	4-23 ετών	χλιδίς, \$ ανά μαθητή				
	α'	β'	α'	β'	γ'		
ΗΠΑ	22	13	6.8%	87	3.79	5.69	11.18
Βραζιλία	24	11	3.7%	57	0.25	0.33	1.70
Μεξικό	31	18	3.6%	63			
Γουατεμάλα	35	15					
Άγγλη	28	19	5.2%	55	0.08		0.48
Ζαΐρ	37	17	1.4%	35	0.01	0.02	0.57
Κένυα	33	21	6.3%	55	0.05	0.18	2.56
Ιράν	26	22		53			
Πακιστάν	46	20	2.6%	23	0.04	0.09	0.34
Βιετνάμ	34	23		49			
Πορτογαλία	16	12	4.8%	65	0.68	0.89	1.95
Ελλάδα	23	16	2.7%	72	0.48	0.69	1.33

(Στοιχεία (1988) από την UNESCO, 1991).

Ενδεικτικά στον πίνακα 1 αναφέρουμε τα ίδια στοιχεία για τις ΗΠΑ σε σύγκριση με χώρες της ημιπεριφέρειας και του «τρίτου κόσμου», όπως είναι η Βραζιλία, το Μεξικό, τη Γουατεμάλα, η Αίγυπτος, το Ζαΐρ, η Κένυα, το Ιράν, το Πακιστάν, το Βιετνάμ, η Πορτογαλία και η Ελλάδα¹.

Τα στοιχεία του πίνακα δείχνουν ότι το Αμερικανικό Έθνος διατηρεί ένα εκπαιδευτικό σύστημα κατά τεκμήριο πολυδάπανο, μαζικό και ποιοτικό. Ταυτόχρονα υψηλά ιστάμενοι του Έθνους αυτού αισθάνονται ως ευρισκόμενοι «σε κίνδυνο» εξαιτίας ακριβώς της χαμηλής παραγωγικότητας του εκπαιδευτικού αυτού συστήματος. Πώς είναι δυνατόν να ερμηνευθεί το παρόδοξο αυτό;

Η υπόθεση του «Ανώτατου ορίου»: γιατί τα σχολεία δεν είναι δυνατό να βελτιωθούν

Υπό αυτόν τον προκλητικό τίτλο ο R. K. Branson δημοσίευσε μια «υπόθεση» για την αδυναμία των μεταρρυθμιστών να βελτιώσουν οι ζιζιά τα εκπαιδευτικά αποτελέσματα του σχολι-

κού συστήματος σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες, ιδιαίτερα μάλιστα στις Η.Π.Α.

Σύμφωνα με την υπόθεση του ανώτατου ορίου το εκπαιδευτικό πρόβλημα των αναπτυγμένων χωρών είναι πρόβλημα επαναστατισμού ενός κατάλληλου εκπαιδευτικού «συστήματος» που θα αντικαταστήσει το παραδοσιακό σχολικό σύστημα μάλλον, παρά πρόβλημα επιδιορθώσεων στο υπάρχον σύστημα.

Βλέποντας το σχολείο σαν ένα σύστημα, όπως θα μπορούσε κανείς να δει την καπνοβιομηχανία, την αεροναυπηγική ή τη νοσηλευτική, ο Branson μεταφέρει στο σχολείο τη σχέση που κατά κανόνα συνδέει τύπο την παραγωγικότητα τεχνολογιών και συστημάτων όσο και την διαδικασία εισαγωγής - διείσδυσης - κορεσμού προϊόντων και υπηρεσιών στην αγορά, σε σχέση με το χρόνο. Η σχέση αυτή γραφικά εμφανίζεται ως μια «σιγμοειδής» καμπύλη.

Σύμφωνα με τον Branson, το σχολείο με το σημερινό του σχεδιασμό μοιάζει με το ιατρικό σύστημα πριν από την ανακάλυψη της πενικιλίνης: Το σύστημα δεν μπορεί να κάνει μερικά πράγματα (όπως το να θεραπεύσει μολύνσεις) και αυτό είναι ανεξάρτητο από το εάν ένα νοσοκομείο έχει καλαρούς και ευάρους χώρους, πιο εκπαιδευμένους και συνειδητούς ιατρούς και νοσοκόμες, και από το εάν τα γεύματα που δίδονται στους ασθενείς είναι καλομαχείρεμένα και θρηπτικά.

Όπως αναφέρει ο συγγραφέας: «Ναι, μερικά σχολεία είναι καλύτερα από άλλα, μερικά κοστίζουν περισσότερο, μερικά έχουν καλύτερους σπουδαστές, μερικά έχουν καλύτερους δασκάλους, μερικά έχουν καλύτερους διευθυντές, αλλά αυτές οι κατανομές είναι ομαλές και ανεξάρτητες».

Αν πράγματι, όπως ισχυρίζεται η υπόθεση του ανώτατου ορίου, ο σημερινός σχεδιασμός, η διαχείριση και ο τρόπος εργασίας του σχολείου έχουν ωριμάσει πλήρως (σε ποσοστό 95 έως 98%), τότε επιχειρήσεις όπως είναι η προσπάθεια για μείωση της σχέσης μαθητών / εκπαιδευτικών, η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, η βελτίωση της υλικοτεχνικής υποδομής ή η αύξηση του ωραρίου εργασίας για τους μαθητές είναι επιχειρήσεις που όχι μόνο δεν είναι δυνατό να βελτιώσουν ουσιαστικά τα πράγματα (αφού το —θεωρητικό— περιθώριο βελτιώσης του σχολείου είναι μόλις 2-3%), αλλά είναι απαράδεκτα σπάταλες, αφού είναι γνωστό από εργασίες στον έλεγχο ποιότητας, ότι τα τελευταία 2-3% βελτιώσης πριν από την «μηδενική απώλεια» στα

συστήματα μπορεί να κοστίσει έως και τα μισά έξοδα απ' ό,τι κόστισαν τα προηγούμενα 97-98% (Landvall και Juran, 1974).

Η παραπάνω σκέψη κάνει τον Reigeluth (1987) να διατυπώσει τη σκέψη πως μακροπρόθεσμα οι μεταρρυθμιστές του σημερινού σχολικού σχεδιασμού «...είναι δυνατό να κάνουν κακό μάλλον παρά καλό» συνεχίζοντας να «μεταρρυθμίζουν» αποτελεσματικά ένα σύστημα που δεν επιδέχεται βελτίωση.

Όπως η ιατρική πριν την πενικιδίνη, οι μεταφορές πριν από την ατμομηχανή ή η αεροαπηγική πριν από την ανακάλυψη του κινητήρα τίστε, το σχολείο σήμερα έχει ανάγκη πρώτα απ' όλα από μια επαναστατική τεχνολογία που θα οργάνωνε ξανά τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες με έναν καινούριο σχεδιασμό. Από την άποψη της ενσωμάτωσης νέων τεχνολογιών, πράγματι το σχολείο έχει επιδείξει αυτά τα 150 χρόνια της υπαρξής του μεγάλη ανελαστικότητα, που μετά τη δεκαετία του 1960 στην πράξη μπλόκαρε το σύστημα. Λν ισχύει η διαπίστωση πως η ιστορία θέτει τα ερωτήματα που μπορεί να επιλύσει, το γεγονός πως τώρα αρχίζουμε να αναρωτιόμαστε τι μπορεί να αντικαταστήσει το σχολικό σύστημα, ήδη σημαίνει πως έχουμε αρκετά δεδομένα για να σκεφθούμε μια τέτοια εναλλακτική λύση: Η επαναστατική τεχνολογία, γράφει ο Branson «θα είναι ένα μεγάλο προχώρημα στην τεχνολογία διαχείρισης της πληροφορίας». Ο ίδιος, το 1987, αναφέρει τα CD-ROM και το binτεοδίσκο αλληλεπίδρασης. Σήμερα θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τη Multi Media τεχνολογία ή και την τεχνολογία εικονικών πραγματικότητων. Η διαπίστωση του Branson πως «τα σχολεία δεν μπορούν αν βελτιωθούν», δεν οδηγεί στην απαιτούμενη αλλά στην προσπάθεια για εύρεση μιας «μεταρρύθμισης με νόημα».

Η αναζήτηση για μια μεταρρύθμιση με νόημα: ένα εκπαιδευτικό σύστημα του τρίτου κύματος

Στο ερώτημα του θέτει ο Branson «απαντάει» ο Reigeluth: Επηρεασμένος από τη σημαντική εργασία του Alvin Tofler (1979) «Το Τρίτο Κύμα» (The Third Wave), ο Reigeluth αναζητάει το εκπαιδευτικό σύστημα που θα εξυπηρετεί την αναδυόμενη «υψηλά τεχνολογική, γοργά μεταβαλλόμενη, και προσανατολισμένη στην πληροφορία κοινωνία του Τρίτου Κύματος», και

που θα διαδεχθεί τα ανάλογα συστήματα που εξυπηρέτησαν τόσο τις αγροτικές κοινωνίες του Πρώτου, όσο και τις βιομηχανικές του Δεύτερου Κύματος.

Ο Reigeluth περιγράφει αναλυτικά έναν νέο τύπο δόμησης της εκπαιδευτικής διαδικασίας, κύρια χαρακτηριστικά του οποίου είναι:

— Η αλλαγή του ρόλου του δασκάλου που γίνεται αυτός που «κινητοποιεί, συμβουλεύει και διαχειρίζεται τη μάθηση του παιδιού». Κάθε παιδί συνεργάζεται με ένα δάσκαλο για μια περίοδο 3 έως 5 ετών (που χονδρικά συμπίπτουν με τις περιόδους από τις οποίες περνάει κάθε παιδί κατά τη διάρκεια της νοητικής του ανάπτυξης στις εργασίες των Piaget και Erikson).

— Η εξατομίκευση της εκπαιδευτικής διαδικασίας που επιτυγχάνεται μέσω του κεντρικού ρόλου που παίζουν τεχνολογικές πηγές (όπως είναι πληροφορικά προγράμματα, έντυπα, εκπαιδευτικά αντικείμενα), προβολές, ομάδες συζήτησης, εργαστήρια και βοηθητικό εθελοντικό πρωταρικό (εκπαιδευόμενοι εκπαιδευτικοί, μεγαλύτεροι μαθητές, εθελοντές πολίτες, γονείς κ.λπ.). Η εξατομίκευση της εκπαιδευτικής διαδικασίας συνδέεται με τον καινούριο κεντρικό ρόλο που παίζει αναγκαστικά η σύνδεση μάθησης με την ικανοποίηση πραγματικών ενδιαφερόντων των καταναλωτών / μαθητών. Χωρίς να συνδεθεί η διατελέστατη με τη μάθηση ο πάνδηλος πα στόχος της εκπαίδευσης «κα μάθει τους μαθητές πώς να μαθαίνουν» δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί. Το *educatement* (από το *education* και το *entertainment*) συναντάει εδώ το πλατωνικό «μανθάνειν άμα και παίζειν» αναδεικνύοντας ως κυρίαρχη μια παράδοση που είχε περιθωριοποιηθεί από τη σχολική νοοτροπία.

— Ο προσανατολισμός της εκπαιδευτικής διαδικασίας για κάθε παιδί σε εξατομικευμένους στόχους, που μόνο όταν επιτευχθούν πλήρως αντικαθίστανται από άλλους.

— Η αναβάθμιση του ρόλου των γονέων που συμμετέχουν στην επίλογή του εκπαιδευτικού, την εκπαιδευτική διαδικασία και στην αξιολόγηση της πρόσθιας του παιδιού τους.

Το σχολείο του τρίτου κύματος λοιπόν είναι ένα σχολείο κοινοτικό, εξατομικευμένο, τεχνολογικό. Ο εκπαιδευτικός παίρνει αποστάσεις από την όλη διαδικασία και παίζει ένα ρόλο παρόμοιο με αυτόν του «διευθυντή της ορχήστρας».

Ανάλογη με την οπτική του Reigeluth είναι και η οπτική του De Virieu (1990), ο οποίος γράφει: «Αύρια θα διδάσκουμε από απόσταση,

βάζοντας τα Λύκεια “σε δίκτυο”, χρησιμοποιώντας σύγχρονα πληροφορικά και οπτικοακουστικά εργαλεία και διδακτικά προγράμματα...». «Η εκπαίδευση είναι εξ ορισμού επικοινωνία. Ήώς είναι δυνατόν λοιπόν να παραμένει διαρκώς σε απόσταση από την μετάλλαξη των τεχνικών υποστηριγμάτων αυτής της επικοινωνίας, που είναι τα (τεχνολογικά) μέσα;».

Εκπαίδευση στις αναπτυσσόμενες χώρες: ίδια διαδρομή, ίδια αδιέξοδα;

Ξεκινώντας συχνά από διαφορετικές αφετηρίες, η έρευνα της εκπαίδευσης στις αναπτυσσόμενες χώρες έχει καταλήξει σε μια σειρά συμπερασμάτων που επαληθεύουν το μοντέλο της υπόθεσης του ανώτατου ορίου. Όλα γίνονται σαν να ακολουθούσαν οι αναπτυσσόμενες χώρες την ίδια διαδρομή με αυτήν των αναπτυγμένων χωρών με μια καθυστέρηση μερικών δεκαετιών.

Τέσι, όπως αναφέρει ο Farrell (1989), «μια

από τις πλέον συστηματικές σχέσεις που έχουν ποτέ ήρθει στη συγκριτική έρευνα των σχολικών συστημάτων» (σελ. 60) είναι πως η επίδραση των σχολικών χαρακτηριστικών στην σχολική επίδοση των μαθητών είναι τόσο μεγαλύτερη όσο μικρότερο είναι το Α.Ε.Π., της χώρας στην οποία ανήκει το σχολείο. Ο Farrell εφιληνεύει και αυτός το φαινόμενο αυτό με τρόπο παρόμοιο με την υπόθεση του ανώτατου ορίου. Οι εκπαιδευτικοί του αναπτυγμένου κόσμου πρέπει να είναι ικανοποιημένοι, διότι «έφθασαν κοντά στο καλύτερο δυνατό», ενώ οι εκπαιδευτικοί του αναπτυσσόμενου κόσμου πρέπει να είναι και αυτοί ευχαριστημένοι, διότι «πολύ μικρές βελτιώσεις στην ποιότητα του σχολείου... έχουν τη δυνατότητα να παράγουν σημαντικές βελτιώσεις στη μάθηση των μαθητών».

Συγγραφείς όπως: οι Psaharopoulos (1985), Tsang (1988) και Woodhall (1989) επισημαίνουν ότι οι επενδύσεις στην εκπαίδευση είναι αποδοτικότερες στις αναπτυσσόμενες απ' ό,τι στις αναπτυγμένες χώρες. Και το συμπέρασμα αυτό είναι συμβατό με την υπόθεση του ανώτατου ορίου, στο οποίο όπως έχει ήδη αναφερθεί η αποδοτικότητα των οικονομικών επενδύσεων μικραίνει όσο πλησιάζουμε το ανώτατο όριο.

Ένα ακόμη ενδιαφέρον συμπέρασμα από τη συγκριτική έρευνα των διαφόρων εκπαιδευτικών συστημάτων είναι, ότι όσο πλησιάζουμε το ανώτατο όριο, ο ρόλος του εκπαιδευτικού στην κατανομή των πόρων μειώνεται, προς όφελος στοιχείων που υπενθυμίζουν το σχολείο του τρίτου κύματος του Reigeluth όπως είναι η εκπαίδευτική τεχνολογία και οι πόροι για διηθητικό προσωπικό. Λν ακόμα δούμε την κατανομή των πόρων στις διάφορες χώρες θέλεπουμε πως υπάρχει μια αρνητική σχέση μεταξύ του ύψους του Α.Ε.Π. μιας χώρας και του ποσοστού των δαπα-

νών για εκπαιδευση που διατίθεται για μισθούς εκπαιδευτικών (αναφέρεται από τον Tsang, 1988). Ιδία αρνητική σχέση υπάρχει και μεταξύ του ύψους του Α.Ε.Π. που διατίθεται για εκπαιδευτικές δαπάνες και του ποσοστού των δαπανών αυτών που διατίθεται για μισθούς εκπαιδευτικών.

Παράγοντας που το «εκπαιδευτικό φολκλόρ»,² θεωρεί ιδιαίτερα σημαντικούς για τη βελτίωση της εκπαιδευσης (όπως είναι η αύξηση των μισθών των εκπαιδευτικών ή η μείωση του αριθμού των παιδιών κάθε τάξης) φαίνεται από επαναλαμβανόμενες έρευνες πως είναι ανεξάρτητες από τη σχολική αποτελεσματικότητα. Πολύ συχνά αναφέρεται η μετακανάλυση του Fuller (1986). Στη μετακανάλυση αυτή ο ερευνητής, στέλεχος της παγκόσμιας τράπεζας δείχνει ότι η επίδοση των μαθητών δε συνδέεται τόσο συχνά όσο ότι το πίστευε το «εκπαιδευτικό φολκλόρ» με το ύψος του μισθού του εκπαιδευτικού (5 στις 14 έρευνες), με την λειτουργία των σχολείων σε δύο διάρδεις (1 και 3 έρευνες), με τον αριθμό των μαθητών στη κάθε τάξη (5 στις 21 έρευνες), ακόμη και με το ύψος της ανά μαθητή δαπάνης (6 έρευνες στις 11). Αντίθετα η διδασκαλία από το ραδιόφωνο συνδέεται σχεδόν πάντα με θετικά αποτελέσματα (στη μετακανάλυση του Fuller 3 έρευνες στις 3 έδειξαν τέτοια αποτελέσματα), όπως και η ύπαρξη άλλων τεχνικών βοηθημάτων, όπως είναι η ύπαρξη τυπωμένων υλικών, ή θρανίων (αντίστοιχα 16 στις 24 και 3 στις 3 έρευνες). Παρόμοια ήταν και τα συμπεράσματα των Lickheed και Hanushek (1988), οι οποίοι έδειξαν ότι καινοτομίες που αφορούσαν ιδιαίτερα στη χρήση ραδιοφώνου ή και τυπωμένων βιβλίων στην εκπαιδευση χαρακτηρίζονταν από μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα κόστους απ' ό.τι η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών (από .21 έως 1.48/1 \$ για το ραδιόφωνο, από .31 έως 1.33/1 \$ για τυπωμένα βιβλία, από .03 έως .09/1 \$ για επιμόρφωση εκπαιδευτικών). Ανάλογη μείωση του κόστους αναφέρουν και οι Mock και Harbison (1987), οι οποίοι έδειξαν ότι με τη χρήση ραδιοφώνου στη διδασκαλία οι Αφρικανοί μαθητές ανταποκρίθηκαν στο επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα με δαπάνες ανά μαθητή που κυμαίνονταν στο μισό ή στο ένα τρίτο απ' ό.τι με τις παραδοσιακές μεθόδους.

Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι η διαδορομή από την οποία πέρασαν οι αναπτυγμένες χώρες πριν συναντήσουν το ανώτατο όριο είναι μονόδρομος από τον οποίο είναι νομοτελειακό να

περάσουν και οι αναπτυσσόμενες χώρες. Λν δε γόμασταν μια τέτοια προβληματική, και φαίνεται ότι το κάνουμε σε μεγάλο βαθμό, στόχος της εκπαιδευτικής παρέμβασης στις αναπτυσσόμενες χώρες θα ήταν να προσομοιάζει η εκπαιδευση των χωρών αυτών όλο και περισσότερο στην εκπαιδευση των αναπτυγμένων χωρών, μέσω της ανάπτυξης ενός «μοντέρνου» εκπαιδευτικού σταθματος.

Όμως στο «παγκόσμιο χωριό» η μεταφορά ενός «μητροπολιτικού» μοντέλου στην περιφέρεια δυσχεραίνεται περισσότερο, αν το μοντέλο αυτό φαίνεται πως έχει πάψει να λειτουργεί στις χώρες προσέλευσής του. Αν η μόνη προοπτική για τις αναπτυσσόμενες χώρες είναι να συναντήσουν και αυτές με τη σειρά τους το ανώτατο όριο, η όλη προσπάθεια «εκμοντερνισμού» των εκπαιδευτικών συστημάτων υποσκάπτεται από την έλλειψη ενθουσιασμού και οραματισμού που συνόδεψε την αντίστοιχη επέκταση του σχολικού θεσμού στις αναπτυγμένες χώρες. Πράγματι ένα τέτοιο φαινόμενο απογοήτευσης και εγκατάλειψης της εκπαιδευσης παρατηρείται στις αναπτυσσόμενες χώρες σήμερα, σε αντίθεση με την πρώτη μεταποιητική περίοδο όπου η εκπαιδευση υπήρξε συχνά ένα από τα κύρια ενδιαφέροντα των εθνικιστικών ελίτ που κατέλαβαν την εξουσία: Η μείωση αυτή στο ενδιαφέρον για εκπαιδευση υλοποιείται στη μείωση των δαπανών για εκπαιδευση στις αναπτυσσόμενες χώρες. Ο Zymelman (1982) κατέγραψε ότι ο μέσος όρος δαπανών για την εκπαιδευση ως ποσοστό του Α.Ε.Π. σε 68 αναπτυσσόμενες χώρες έπεισε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70 από το 1.60% στο 1.56% για την πρωτοβάθμια εκπαιδευση, και από το 1.09% στο 0.98% για τη δευτεροβάθμια εκπαιδευση. Αντίθετα, την ίδια περίοδο στις χώρες μέλη του Ο.Ο.Σ.Δ. οι ίδιοι δείκτες ανήλικων από το 1.68% στο 2.18% για την πρωτοβάθμια και από το 1.79% στο 1.80% για τη δευτεροβάθμια. Για να εκτιμήσουμε πλήρως τους αριθμούς αυτούς θα πρέπει να συνυπολογίσουμε το γεγονός πως το Α.Ε.Π. εκφρασμένο σε δολάρια είναι κατά πολύ χαμηλότερο στις αναπτυσσόμενες χώρες παρά στις αναπτυγμένες.

Ο ίδιος ερευνητής αποδίδει τα φαινόμενα αυτό της μείωσης του ενδιαφέροντος για την εκπαιδευση στις αναπτυσσόμενες χώρες στη μείωση της ζήτησης για εκπαιδευση και την αλλαγή της κυβερνητικής συμπεριφοράς προς την εκπαιδευση. Σημειώνουμε και πάλι ότι το φαινό-

μενο αυτό συμβαίνει αν και οι εκπαιδευτικές δαπάνες στον αναπτυσσόμενο κόσμο έχουν μεγάλη αποδοτικότητα.

Το φαινόμενο αυτό συναντά το αντίστοιχο ρεύμα μείωσης του ενδιαφέροντος για την εκπαίδευση που παρατηρείται και στις αναπτυγμένες χώρες κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '70 και του '80, και που ερμηνεύεται από την υπόθεση του ανώτατου ορίου. Είναι όμως πράγματι μονόδρομος η πορεία που ακολούθησαν οι αναπτυγμένες χώρες; Μήπως υπάρχει για τα αγροτικά / παραδοσιακά εκπαιδευτικά συστήματα κάποιος πιο σύντομος δρόμος για να μετασχηματισθούν σε μεταμοντέρνα / μεταβιομηχανικά;

Παραδοσιακό, μοντέρνο, μεταμοντέρνο: η διαλεκτική του μεταβιομηχανικού πολιτισμού

Σύμφωνα με μια συζήτηση που αναπτύσσεται εδώ και είκοσι περίπου χρόνια στις κοινωνικές επιστήμες, θα μπορούσαμε να περιγράψουμε

την εξέλιξη των κοινωνιών ως μία ιστορία μεταβάσεων από την παραδοσιακή / αγροτική κοινωνία στην μοντέρνα / βιομηχανική πρώτα, και από αυτήν στην μεταμοντέρνα / μεταβιομηχανική στη συνέχεια. Η δεύτερη μετάβαση είναι αυτή που συντελείται από το Β' παγκόσμιο πόλεμο και πέρα στις αναπτυγμένες χώρες. Αντίστοιχα πολλές κοινωνίες του αναπτυσσόμενου κόσμου από πολλές πλευρές περνούν ακόμη την πρώτη μετάβαση από την παραδοσιακή στη μοντέρνα κοινωνία: Η μετάβαση αυτή χαρακτηρίζεται από την αυξημένη διαφοροποίηση μεταξύ οικογενειακών και οικονομικών ρόλων. Μια σειρά από δραστηριότητες (μορφωτικές, οικονομικές, διοικητικές, νομοθετικές) αποσπώνται από το αδιαφοροπόέρτο οικογενειακό / φυλετικό περιβάλλον και απκούνται πλέον από θεσμούς, μεταξύ των οποίων είναι και το σχολείο. Ο Μουζέλης (1991) αναφέρει πως η διαφοροποίηση αυτή επεκτείνεται και μεταξύ της ηθικής, της επιστήμης και τέχνης, όπως και μεταξύ ειδικών και μη, διανοούμενων και χειρονακτών κ.λπ.

Τη χαρακτηριστική αυτή διαφοροποίηση που

χαρακτηρίζει το μοντέρνο κόσμο και στην εκπαίδευση καυτηριάζει ο Καστοριάδης (1985): «(Το παιδί) υφίσταται ένα πλήρη χωρισμό της σωματικής και της πνευματικής του δραστηριότητας, έναν κερματισμό... Το αποτέλεσμα είναι πως γγαίνει... ένας μισερός ανθρώπος που δε θα ‛πρεπε, αν το πνεύμα του συστήματος, των προγραμμάτων κ.λπ. είχε επικρατήσει, ούτε γράμματα να ξέρει, ούτε σώμα να έχει. Αν έχει ακόμη σώμα και αν έμαθε μερικά γράμματα το χρωστάει στην αντίστασή του απέναντι στο σύστημα, τα προγράμματα κ.λπ.».

Κατά τη διάρκεια της μετάβασης προς τη μοντέρνα κοινωνία, η τοπική κοινότητα συνθλίβεται προς όφελος μιας ευρύτερης κρατικής οργάνωσης που ονομάσθηκε «Κράτος - Έθνος» και που χαρακτηρίζεται από τη μια από την ένταξη ευρέων ομάδων ανθρώπων / πολιτών στην κρατική «αρένα», από την άλλη από την επέκταση της κρατικής διοικητικής αλλά και ιδεολογικής παρουσίας σε όλο το χώρο του Κράτους - Έθνους. Η δημιουργία εθνικών συστημάτων παιδείας που διακινούν όχι μόνο την κρατική ιδεολογία αλλά και την πίστη του μοντέρνου κόσμου στη λογική, την επιστήμη και την τεχνολογία σε αντίθεση με την παραδοσιακή «προεπιστημονική» / μαγική σκέψη συνοδεύουν αυτήν την εξέλιξη (Μουζέλης, 1991).

Στο μοντέρνο κόσμο καταξιώνεται η εκμετάλλευση της φύσης, η πρόοδος, ο έλεγχος του χρόνου και του χώρου. Ο μοντέρνος κόσμος εξιδανικεύει την τυποποίηση, την εξειδίκευση, το συγκεντρωτισμό, τη μεγιστοποίηση της παραγωγής (Tofler, 1979). Το μοντέρνο κόσμο γελοιοποίησε ο Τσάρλι Τσάπλιν στους «Μοντέρνους Καιρούς», εξόρκισε ο Όργουελ στο «1984» και θέλησαν να θεαποιήσουν μέσω της κρατικής παγκυριαρχίας τα ολοκληρωτικά συστήματα.

Η δεύτερη μετάβαση, αυτή που ζουν σήμερα οι αναπτυγμένες χώρες, χαρακτηρίζεται από την αποσύνθεση του Κράτους / Έθνους υπό την πίεση δύο αντίρροπων τάσεων που και οι δύο είναι συνέπειες της ανάπτυξης των νέων τεχνολογιών. Το Κράτος / Έθνος υποκαθίσταται από τη μια από υπερεθνικά μορφώματα, συνέπεια της διεθνοποίησης της οικονομίας και της πληροφορίας, του εκμηδενισμού των αποστάσεων. Γροκαθίσταται όμως και από την εκ νέου καταξιώση του τοπικού: Οι νέες τεχνολογίες καθιστούν διώσιμες οικονομικές και πολιτιστικές δραστηριότητες σε μικροκλίμακα, στο σπίτι, στη γειτονιά, στην οικογένεια. Από την άποψη αυτή η μετα-

βιομηχανική κοινωνία παρουσιάζεται σε άλλο επίπεδο μια σειρά από κοινά χαρακτηριστικά με την προβιομηχανική. Ετσι ίσως εξηγείται το ενδιαφέρον που συναντούν από τους μοντέρνους ανθρώπους παραδοσιακοί τρόποι ζωής, δοξασίες, νοστροπίες. Οι παραδοσιακές κοινωνίες γίνονται ξαφνικά ενδιαφέρουσες γιατί είχαν αντιμετωπίσει παρόμοια προβλήματα με αυτά που αντιμετωπίζουν οι ανθρώποι που οργανώνουν την πρωτότυπη κοινωνία του Τρίτου Κύματος.

Ο Κ. Καστοριάδης (1984) αναφέρει χαρακτηριστικά για την εκπαίδευση: «... οι αρχαϊκές κοινωνίες έλυναν το πρόβλημα της "εκπαίδευσης" χωρίς να χωρίζουν, — κι ακριβέστερα: με το να μη χωρίζουν — την εκπαίδευση από τη ζωή του παιδιού... Το παιδί μεγαλώνει αναπτύσσοντας τις σωματικές του ικανότητες, τις τεράστιες δεξιότητες και τις γνώσεις του χωρίς να χρειάζεται να βγει από τον κοινωνικό γενικό χώρο και να μπει σε έναν ειδικό, χωρισμένο, τεχνητό χώρο σε ένα είδος φυλακής όπως είναι το σχολείο».

Αν πάρουμε όσα είπαμε για την εκπαίδευση στην παραδοσιακή και τη μοντέρνα κοινωνία και για το εκπαιδευτικό σύστημα του τρίτου κύματος έχουμε τα εξής χαρακτηριστικά (το X σημαίνει «χαμηλός ρόλος», ενώ το Y «ψηφηλός ρόλος» στο εκπαιδευτικό σύστημα):

Πίνακας 2
Σχέση της κοινωνικής οργάνωσης με χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής οργάνωσης

	Παραδοσιακή Μοντέρνα Μεταδιαγραφή		
	X	Y	X
κρατικός ρόλος στον καθορισμό των προγράμματος:	X	Y	X
οικογενειακός ρόλος στον καθορισμό των προγράμματος:	Y	X	Y
επαγγελματική:	Y	X	Y
χρονικός προσδιορισμός:	X	Y	X
τοπικός προσδιορισμός:	X	Y	X
σχέση «εκπαιδευτικών» δραστηριοτήτων με δραστηριότητες καθημερινής ζωής:	Y	X	Y

Αν πράγματι ισχύει πως το εκπαιδευτικό σύστημα του τρίτου κύματος παρουσιάζει παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά του «εκπαιδευτικού» συστήματος των παραδοσιακών / αγροτικών κοινωνιών, νομιμοποιούμαστε άραγε να υποθέσουμε πως θα μπορούσαμε να αξιοποιήσουμε υπαρκτές εκπαιδευτικές συνήθειες των παραδοσιακών κοινωνιών ώστε από τώρα να οργα-

νώσουμε τη μετάβασή τους σε ένα μεταβιομηχανικό εκπαιδευτικό σύστημα, χωρίς να είναι αναγκασμένες οι κοινωνίες αυτές να συναντήσουν το ανώτατο όριο;

Από τώρα να ξεπεράσουμε το ανώτατο όριο: μια δημιουργική ουτοπία για την εκπαίδευση στις αναπτυσσόμενες χώρες

Ισχυρίζομαι πως μια τέτοια παρέμβαση θα μπορούσε να διερευνηθεί σοβαρά. Σημειώνουμε πως η ίδια η έννοια του «τρίτου κόσμου» τείνει σήμερα να απασχολήσει και τις αναπτυγμένες κοινωνίες ως εσωτερικό τους θέμα: Η «νέα φτώχεια», η οικονομική κατάρρευση παραδοσιακών βιομηχανικών περιοχών, η αποσύνθεση παραδοσιακών συνεκτικών κοινωνικών θεσμών όπως η οικογένεια, η αναγνώριση των δικαιωμάτων εθνικών και φυλετικών μειονοτήτων όπως οι Ρομ, η άνθηση μεταναστευτικών κοινοτήτων στα όρια των πόλεων, είναι στοιχεία αποδιαφοροποίησης των μοντέρνων κοινωνιών που δημιουργούν πεδίο παρέμβασης με συνθήκες που προσαρμολάζουν με αυτές των αναπτυσσόμενων χωρών, μέσα στα όρια των αναπτυγμένων χωρών.

Θα μπορούσαμε καταλήγοντας να προτείνουμε μια σειρά από «συμπεράσματα» για μια εκπαιδευτική παρέμβαση στις αναπτυσσόμενες χώρες που θα διευκόλυνε τη σταδιακή αντικατάσταση ενός προδιαμηχανικού εκπαιδευτικού συστήματος από ένα εκπαιδευτικό σύστημα του «τρίτου κύματος».

Μια τέτοια παρέμβαση στις κοινότητες των αναπτυσσόμενών χωρών, θα έπρεπε να γίνεται με εξαιρετικό σεβασμό στους υπάρχοντες πρωτότυπους τρόπους με τους οποίους κάθε κοινότητα έχει οργανώσει ως τώρα το «εκπαιδευτικό» της σύστημα, μακριά από την παραδοσιακή αλαζονεία του εκσυγχρονιστή. Ο Sorman (1987) περιγράφοντας κάποιον αντιπρόσωπο της Διεθνούς Τράπεζας περιγράφει ένα αντι-μοντέλο του τοποτηρητή του αναπτυγμένου κόσμου στον τρίτο κόσμο: «... δεν είναι ένας άνθρωπος, είναι μια ράτσα... Όταν μιλάει αγγλικά το κάνει με γαλλική προφορά, και το ανάποδο... Σήμερα στο Αμπατζάν, χτες βρισκόταν στην Ινδία και αύριο θα βρίσκεται στη Βραζιλία... Στο τέλος ανακατεύει όλες τις χώρες όπου υπηρέησε και αποκτά την πεποίθηση ότι δεν υπάρχουν παρό μόνο γενικές απαντήσεις σε ιδιαίτερα ερωτήματα». Σήμερα οι διεθνείς οργανισμοί κατανοούν ότι η βαθειά γνώ-

ση των τοπικών συνθηκών είναι σοβαρότατο πλεονέκτημα για τους απεσταλμένους τους (Hallak, 1990).

Τα τοπικά, γλωσσικά, θρησκευτικά, πολιτιστικά χαρακτηριστικά θα έπρεπε να γίνονται σεβαστά, ιδιαίτερα όταν οι ελίτ του τοπικού Κράτους / Εθνους επιθυμούν να τα εξοδεύσουν.

Οποιοδήποτε μέτρο εντάσσεται στη λογική του βιομηχανικού σχολικού συστήματος (όπως είναι η πρόσληψη ή επιμόρφωση εκπαιδευτικών ή άλλου βοηθητικού προσωπικού, η μείωση της σχέσης μαθητών / εκπαιδευτικών, το χτίσιμο σχολικών κτιρίων) θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με μεγάλη προσοχή και να εφαρμόζεται μόνο αν έχει δειχθεί η αποτελεσματικότητα κόστους του σε σχέση με άλλες δυνατές παρεμβάσεις. Δε θα πρέπει να ξεχάμε πως το βιομηχανικό σχολικό σύστημα έχει αναπτύξει μια γραφειοκρατία - εκπαιδευτικών, διοίκησης, τεχνοκρατών, ειδικών (κοινωνικών λειτουργών, ψυχολόγων, κοινωνιολόγων) — που τείνει να θεωρεί ως στόχο της εκπαιδευτικής παρέμβασης την εξυπηρέτηση των δικών του συμφερόντων μάλλον και θεωρεί ως δεδομένη την εξίσωση. Αυξημένος ρόλος εκπαιδευτικού + Βελτίωση συνθηκών εργασίας > Υψηλή σχολική επίδοση (δες και Hadjipantelis και Raptis, υπό δημοσίευση), αντιτεκόμενη σε αποιδήποτε μέτρο θα μπορούσε να θέσει σε αμφισβήτηση τα προνόμια της. Μεταξύ των άλλων, σύμφωνα με τον Winn (1989), τέτοιο μέτρο είναι και η χρήση εκπαιδευτικής τεχνολογίας.

Ιδιαίτερο βάρος και ενθάρρυνση θα πρέπει να δοθεί στην εκπαιδευτική τεχνολογία, από τις πιο απλές της μορφές (βιβλία και γραφική ύλη) έως τις πιο σύγχρονες (multi media, υπολογιστές).

Θα πρέπει να ενθαρρύνεται η ενεργή συμμετοχή παραδοσιακά «εξωσχολικών» παραγόντων, όπως είναι οι γονείς, οι επαγγελματίες της κοινότητας, σε κάθε φάση της εγκαθίδρυσης του τοπικού εκπαιδευτικού συστήματος, στη λειτουργία του και στην αξιολόγησή του.

Δε θα πρέπει να ενθαρρύνονται θεσμοποιημένες και ανελαστικές μορφές οργάνωσης και διοίκησης της εκπαιδευτικής, όπως είναι τα εθνικά αναλυτικά προγράμματα, οι εθνικές εξετάσεις, η ύπαρξη υποχρεωτικού ή υποχρεωτικών εγγειριδίων, η ανάπτυξη ενός αυτηρού νομοθετικού πλαισίου για την εκπαιδευτική. Η κοινότητα θα πρέπει να αναπτύσσει δικά της εκπαιδευτικά «συστήματα» και συνεργάσται με άλλα «συστήματα» με τα οποία η ίδια θεωρεί πως υπάρχει συμβατότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τις 83 χώρες όπου υπάρχουν στοιχεία (UNESCO, 1991), ο Pearson's product-moment correlation μας δίνει $r= .335$, που είναι στατιστικά σημαντική τιμή με περιθύριο σφάλματος μικρότερο του 1%.

2. Με τον όρο εκπαιδευτικό φολκλόρ εννοούμε το σύνολο των μέτρων εκπαίδευσης που ευρύτατα θεωρούνται από τους εκπαιδευτικούς ως αναγκαία για να δελτιωθεί η εκπαίδευση, αν και η εμπειρική έρευνα δείχνει με μεγάλη συχνότητα πως στην πραγματικότητα αυτά δεν σχετίζονται με δελτιωμένα εκπαιδευτικά εξαγόμενα. Τέτοιες απόφεις ας πούμε είναι αυτές που ζητάνε μισθολογική αναβάθμιση των εκπαιδευτικών και διασφάλιση των εργασιακών τους δικαιωμάτων για «παιδαγωγικούς» λόγους, δελτίωση των σχολικών κτιρίων, μείωση του αριθμού μαθητών ανά εκπαιδευτικό, συνεχή αύξηση του ρόλου του εκπαιδευτικού στη λήψη των αποφάσεων και στην κατανάλωση των οικονομικών πόρων που διατίθενται για εκπαιδευτικούς σκοπούς (μέσω ας πούμε της επιμόρφωσής τους). Νομιμοποιούμαστε να θεωρούμε ότι το εκπαιδευτικό φολκλόρ αντλεί την ισχύ του από το γεγονός ότι συνδέει συστηματικά τη δελτίωση της εκπαίδευσης με τη δελτίωση των εργασιακών συνθηκών των εκπαιδευτικών, αποτελώντας έτσι μια συντεχνιακή ιδεολογία, μέσω της οποίας ο κλάδος των εκπαιδευτικών προασπίζει τη κοινωνική του θέση και οικοδομεί τις κοινωνικές του συμμαχίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BERMAN P., (1985). The Next Step: The Minnesota Plan. *Phi Delta Kappan*, November, pp. 188-193.
- BOUDON R. (1979), *L'Inégalité des Chances*, Pluriel / Armand Colin.
- BOURDIEU P., GROS F., (1989). Τα προγράμματα αλλάζουν. *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, τ. 3, σελ. 31-36.
- BRANSON R.K., (1987). Why the Schools Can't Improve: The Upper Limit Hypothesis. *Journal of Instructional Development*, vol. 10, 4, p. 15-36.
- DeVIRIEU F-H., (1990). L'École à Ciel Ouvert. *Le Monde*, 8/12/90, p. 2.
- DIKSHIT K.A., BODEN I., DONKOR C., BONZON S., ALARCON H.B., KOSTAL J., POWELL G. (1979). *Rural Radio: Programme Formats*. Paris: Unesco.
- DURKHEIM E., (1989). *Education et Sociologie*. Paris: Quadrige/PUF.
- FARELL J.P., (1989). International Lessons for School Effectiveness. The View from the Developing World. In: HOLMES M., LEITHWOOD K.A., MUSELLA D.F. (Eds). *Educational Policy for Effective Schools*. OISE Press-Teachers, College Press, pp. 53-70.
- FULLER B., (1987). What School Factors Raise Achievement in the Third World? *Review of Educational Research*, 57 (3), pp. 255-292.
- HANDJIPANTELIS T., RAPTIS N. (υπό δημοσίευση). L'Utilisation d'Ordinateurs dans l'Enseignement Primaire: Analyse des Opinions des Enseignants d'un Milieu Informatiquement «Vierge», *Les Cahiers de l'Éducation*, Toulouse: Le Mirail.
- HALLAK J., (1990). PNUD. *Investir dans l'Avenir: Définir les Priorités de l'Éducation dans le Monde en Développement*. Éditions l'Harmattan.
- JOUVE E., (1991). *O Τρίτος Κόσμος*. Αθήνα, εκδ. Χαζηγονική.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ Κ., (1984). *To Επαναστατικό Πρόβλημα Σήμερα*. Αθήνα, εκδ. Υψίλον.
- ΑΕΣΧΗ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ, (1992). Η Πρώτη Πλανητική Επανάσταση. *Ταχυδρόμος*, 10, 1/1/1992, ένοθετο.
- LEWIN K.M., (1987). *Éducation et Austerité: Quelles Options pour le Planificateur?* Unesco: Principes de la planification de l'Éducation, No 36.
- LOCHEED M.E., HANUSHEK E., (1988). Improving Educational Efficiency in Developing Countries: What do we Know? *Compare*, 18 (1), pp. 21-38.
- LUNDVALL D.M., JURAN J.M., (1974). Quality Costs. In: JURAN J. M., GRYNA F., M. BINGHAM R. S. Jr. (Eds). *Quality Control Handbook (3rd edition)*. New York: McGraw-Hill.
- MOOCK P.R., HARBISON R.W., (1987). *Educational Policies for Sub-Saharan Africa: Adjustment, Revitalisation and Expansion*. Washington D.C.: World Bank, Population and Human Resources Department.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ Ν., (1991). Το μοντέρνο και το Μεταμοντέρνο στην Κοινωνική Σκέψη. *To Βήμα*, 3-11-1991, σελ. B6 (32)-B7 (33).
- NATIONAL COMISSION ON EXCELLENCE IN EDUCATION, (1983). *A Nation at Risk: The Imperative for Educational Reform*. Washington D.C.
- PSAHAROPOULOS G., (1985). Returns to Education: A Further International Update and Implications, *Journal of Human Resources*, 20 (4), pp. 583-604.
- REIGELUTH C.M., (1987). The Search for Meaningful Reform: A Third-Wave Educational System. *Journal of Instructional Development*, vol. 10 (4), pp. 3-14.
- SORMAN G., (1987). *La Nouvelle Richesse des Nations*. Le livre de poche, Paris, Fayard, No 6508.
- TOFLER A., (1980). *La Troisième Vague*. Meditations, Denoe/Gonthier.
- TSANG M.C., (1988). Cost Analysis for Educational Policymaking: A Review of Cost Studies in Education in Developing Countries. *Review of Educational Research*, 58 (2), pp. 181-230.
- U.N.E.S.C.O., (1991). *World Education Report 1991*. Paris, Unesco.
- W.C.E.F.A., (1990). *Répondre aux Besoins Educatifs Fondamentaux: Une Vision pour les Années 90*. Document de Référence. 5-9 mars 1990, Jomtien, Thaïlande.
- WINN W., (1989). Toward a Rational and Theoretical Basis for Educational Technology. *Educational Technology Research and Development*, 37 (1), pp. 35-46.
- WOODHALL M., (1989). Λυθρώπινο Κεφάλαιο και Εκπαίδευση. *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυροποίηση*. Αεξικό, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1, σελ. 478-482.
- ZYMELMAN M., (1982). *Educational Expenditures in the 1970's*. Washington, D.C.: World Bank. Education Department.

Ευρωπαϊκή αμυντική κοινότητα: ένα μεταπολεμικό επεισόδιο

Ευκλείδης Σακελλάριος

Οι βασικές παράμετροι της μεταπολεμικής Ευρώπης ήταν η ένταξη της — τότε — Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας στο δυτικό στρατόπεδο και η διατήρηση της Αμερικανικής παρουσίας, που αποτελούσε εγγύηση έναντι της διαγραφόμενης Σοβιετικής απειλής. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η Ευρωπαϊκή Αμυντική Κοινότητα αποτελεί ένα ελάχιστα γνωστό επεισόδιο της ιστορίας της Ευρωπαϊκής άμυνας και ασφάλειας, αλλά και της Ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Αποτελεί ίσως ειρωνεία το γεγονός ότι ο προβληματισμός για την άμυνα της Ευρώπης ήθελε με το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Οι νικήτριες δυτικές δυνάμεις παρατηρούσαν ανήσυχα την μέχρι πρότινος σύμμαχό τους Σοβιετική Ένωση όχι μόνον να μην προχωρά σε μείωση των ενόπλων δυνάμεών της, αλλά και να αποκαλύπτει τις επεκτατικές της φιλοδοξίες καθώς σταδιακά έθετε την Ανατολική Ευρώπη υπό τον στρατιωτικό και πολιτικό της έλεγχο. Μέχρι το 1948, οπότε το πραξικόπημα της Πράγας προσέθεσε την Τσεχοσλοβακία στην Σοβιετική σφαίρα επιφροής, αυτή περιελάμβανε πάνω από 630.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα και πληθυσμό 90 εκατομμυρίων ατόμων μη Ρωσικής καταγωγής¹. Επιπλέον, η Σοβιετική απόπειρα να διεισδύσει στην Ελλάδα και την Τουρκία στο διάστημα 1946-49 απέτυχε τελικά, ενώ η αντιδυτική Σοβιετική προπαγάνδα γινόταν ολοένα πιο αχυρωνή, ειδικά εναντίον των Ηνωμένων Πολιτειών, και λάμβανε μέρα με την μέρα μεγαλύτερες διαστάσεις.

Μέρα με την μέρα συνεπώς γινόταν σαφέστερο στην Δύση ότι η Σοβιετική Ένωση είχε αντικαταστήσει την Γερμανία στη θέση του αντίπαλου δέους. Η κρίσιμη καμπή υπήρξε η μετατροπή του Ψυχρού Πολέμου στην Ευρώπη σε θερμό πόλεμο στην Κορέα. Ο πόλεμος της Κορέας οδήγησε τις Ηνωμένες Πολιτείες να σκεφτούν σοβαρά την παροχή στρατιωτικής πλέον, και όχι απλώς οικονομικής βοήθειας στην Ευρώ-

πη², καθώς γεννήθηκε ο σοβαρός φόβος ότι η Σοβιετική επίθεση σε μια διαιρεμένη χώρα της Ασίας ήα μπορούσε να έχει συνέχεια, με μια επίθεση σε μια διαιρεμένη χώρα της Ευρώπης — την Γερμανία. «Είμαι πεπεισμένος ότι ο Στάλιν έχει για την Ευρώπη τα ίδια σχέδια που έχει για την Κορέα...» πίστευε ο Λάντεναουερ³. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, υπό την επιρροή της θεωρίας της ανάσχεσης (containment), ανέπτυσσαν τις δυνάμεις και τους πόρους τους, ώστε να ανταποκριθούν στον νέο τους ρόλο του «παγκόσμιου χωροφύλακα». Έτσι, ήταν αναγκασμένες να πιέσουν τους Ευρωπαίους να κλείσουν οι ίδιοι την φαλίδα του «στρατηγικού ελλείμματος» που υπήρχε μεταξύ των Σοβιετικών δυνάμεων και αυτών του NATO⁴ στην Ευρώπη. Ο πιο άμεσος και στρατιωτικά λογικός τρόπος για να επιτευχθεί αυτό ήταν ο επανεξοπλισμός της Γερμανίας και η ενσωμάτωσή της στο NATO. Οι Ηνωμένες Πολιτείες λοιπόν εξάσκησαν σημαντική πίεση προς αυτήν την κατεύθυνση, φτάνοντας στο σημείο να συνδέσουν τον επανεξοπλισμό της Γερμανίας με την συνέχιση της αμυντικής και οικονομικής τους εμπλοκής στην Ευρώπη⁵. Τις μεγαλύτερες αντιρρήσεις στην Αμερικανική πρόταση τις είχε η Γαλλία, στόχος της οποίας μετά το 1945 ήταν να κρατηθεί η Γερμανία διχασμένη, άσπλη και γενικά όσο το δυνατόν πιο αδύναμη, έχοντας πρόσφατη την εμπειρία δύο Παγκοσμίων Πολέμων⁶. Η Γαλλία όμως δρέθηκε απομονωμένη, καθώς οι άλλες Ευρωπαϊκές χώρες

— Ο Ευκλείδης Σακελλάριος γεννήθηκε στο Darmstadt της Γερμανίας το 1965. Είναι διπλωματούχος ευρωπαϊκών σπουδών του Panepistēmion του Reading.

Το έναυσμα του Ψυχρού Πολέμου: ο αποκλεισμός του Βερολίνου, 1948-49.

δεν επιθυμούσαν να προκαλέσουν τις Ηνωμένες Πολιτείες καθ' οιονδήποτε τρόπο θα έθετε σε κίνδυνο τις δεσμεύσεις της τελευταίας απέναντι στην Ευρώπη. Ειδικά η Βρετανία και η Ολλανδία, συμφωνούσαν από στρατηγικής απόψεως με τις Ηνωμένες Πολιτείες, καθώς η ένταξη της Γερμανίας στον Δυτικό στρατηγικό σχεδιασμό θα επέτρεπε στο NATO να υιοθετήσει μια πολύ αποτελεσματικότερη στρατηγική «πρωθυμένης άμυνας»⁷. Ο διάλογος που ακολούθησε έγινε αντικείμενο στενής παρακολούθησης από τους Ευρωπαίους Φεντεραλιστές, οι οποίοι είχαν πρόσφατα καταγάγει την πρώτη τους επιτυχία με το Σχέδιο Schuman για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Λιγναρά και Χάλυβα, μετά την αποτυχία των φιλοδοξιών τους για το Συμβούλιο της Ευρώπης. Η κινητήριος δύναμη του Ευρωπαϊκού Φεντεραλισμού εκείνη την εποχή, στις αρχές της δεκαετίας του '50, δεν ήταν άλλος από τον Jean Monnet. Αυτός ήταν που είχε προτείνει και αναπτύξει την EKAK, και αυτός ήταν που πρότεινε μια πολιτική λύση του στρατιωτικού προβλήματος του επανεξοπλισμού της Γερμανίας: «...να ενσωματώσουμε την Γερμανία στην Ευρώπη μέσω ε-

νός ευρύτερου Σχεδίου Schuman, λαμβάνοντας τις σχετικές αποφάσεις μέσα σε ένα Ευρωπαϊκό πλαίσιο...»⁸.

Η ιδέα του Monnet ήταν απλή και ακολούθησε τις αρχές του Σχεδίου Schuman. Όπως αυτό προέβλεπε την ενοποίηση της παραγωγής άνθρακα και χάλυβα των έξι χωρών που το προσυπέγραψαν, έτσι και η νέα πρωτοβουλία, που σύντομα έγινε γνωστή ως Σχέδιο Plevén (ο Monnet ήταν έμεινε πιστός στην «αρχή» του να δίνει στις πρωτοβουλίες του το όνομα του εκάστοτε Γάλλου πρωθυπουργού, μένοντας ο ίδιος σε δεύτερο πλάνο) θα συγκέντρωνε τις στρατιωτικές δυνάμεις των έξι χωρών υπό την εξουσία μιας μοναδικής υπερεθνικής αρχής⁹. Ο στόχος του νέου αυτού οργανισμού θα ήταν να παράσχει την από κοινού συμμετοχή στην αποστολή του NATO για την άμυνα της Ευρώπης¹⁰. Από στρατιωτικής απόψεως οι ενοποιημένες δυνάμεις της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας (ΕΑΚ) θα ήταν οργανωμένες κατά τέτοιο τρόπο ώστε να περιλαμβάνουν ορισμένες μόνον μονάδες των μελών της, αλλά το σύνολο των Γερμανικών ενόπλων δυνάμεων, ώστε να καταπραϋνθούν οι φόβοι των Γάλ-

Τσώρτσιλ και Ήντεν. Αφού οι Βρετανοί πορπίλλισαν την ΕΔΚ, ο Ήντεν ισχυρίστηκε ότι η ίδια για την αντικατάσταση της ΕΔΚ με την Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση του πρόσκυψε... στην μπανιέρα του.

λων. Οι δυνάμεις αυτές θα ήταν υπό την επίβλεψη του Ανωτάτου Στρατιωτικού Διοικητή Ευρώπης του NATO (SACEUR), ο οποίος θα ήλεγχε την αποτελεσματικότητά τους (άρθρο 18)¹¹. Την κύρια όμως ευθύνη για την ανάπτυξη των δυνάμεων αυτών θα την έφερε το Συμβούλιο των Επιτρόπων της ΕΔΚ το οποίο με τη σειρά του ήταν υπόλογο στο Συμβούλιο των Υπουργών και ενεργούσε «...εντός του πλαισίου... των προτάσεων του SACEUR...»¹². Κατά συνέπεια, παρά το πρόσθιτο πρωτόκολλο με το οποίο παρέχονταν αμοιβαίες εγγυήσεις μεταξύ του ΝΑΤΟ και της ΕΔΚ ότι επίθεση εναντίον του ενός οργανισμού θα εθεωρείτο ως επίθεση εναντίον του άλλου¹³, ο SACEUR δεν είχε τον πραγματικό έλεγχο των δυνάμεων της ΕΔΚ, οι οποίες θα υπάγονταν στην εξουσία μιας Ευρωπαϊκής πολιτικής αρχής. Λπό στρατιωτικής απόψεως οι ενοποιημένες δυνάμεις της ΕΔΚ ήταν αποχωρισμένες από την ενιαία δομή του NATO.

Ιδιαίτερα μακρόπνοο ήταν το θεσμικό πλαίσιο που καθόριζε η Συνθήκη της ΕΔΚ. Σημαντική ήταν η παρουσία του υπερεθνικού στοιχείου, όπως και στην EKAX, που απετέλεσε το

πρότυπο του Μονπελιέ για την ΕΔΚ. Έτσι, υπήρχε ένα Συμβούλιο Επιτρόπων με εξουσίες σχετικές με την τοποθέτηση και ιεραρχία των δυνάμεων της ΕΔΚ. Όλες του οι αποφάσεις όμως έπρεπε να εγκριθούν από το Συμβούλιο της ΕΔΚ¹⁴. Όλες οι σημαντικές αποφάσεις που αφορούσαν στις στρατιωτικές δυνάμεις, τον προϋπολογισμό και άλλα οικονομικά θέματα θα λαμβάνονταν ομόφωνα από το Συμβούλιο, έργο του οποίου θα ήταν «...να εκδίδει οδηγίες, να εγκρίνει προτάσεις του Συμβούλιου των Επιτρόπων και να λαμβάνει αποφάσεις...»¹⁵. Η Συνθήκη όμως προέβλεπε πως για ορισμένα ήσσονος σημασίας θέματα μπορούσαν να ληφθούν αποφάσεις με απλή ή ειδική πλειοψηφία¹⁶. Για τους Φεντεραλιστές η Συνέλευση της ΕΔΚ αποτελούσε ακόμη σημαντικότερο θεσμό. Σύμφωνα με έναν από τους πιο έγκυρους μελετητές της ΕΔΚ, υπεύθυνος για το άρθρο 38 της Συνθήκης ΕΔΚ, που έφερε ισχυρή Φεντεραλιστική επιρροή ήταν ο γνωστός φεντεραλιστής Alcide de Gasperi. Το άρθρο 38 προέβλεπε ότι, σε κατοπινό στάδιο, η Συνέλευση θα εκλεγόταν άμεσα πάνω σε δημοκρατική βάση και θα αποκτούσε μεγαλύτερες εξουσίες μέσα στα πλαίσια ενός πραγματικά ομόσπονδου συστήματος¹⁷. Το άρθρο αυτό συνεπώς, είχε ιδιαίτερα μακρόπνοη σημασία, καθώς περιείχε τον σπόρο μιας Ευρωπαϊκής Πολιτικής Κοινότητας.

Η Συνθήκη ΕΔΚ υπεγράφη το 1952 από τις έξι Ευρωπαϊκές χώρες που είχαν υπογράψει και την Συνθήκη EKAX, δηλαδή τις χώρες Μπενελούξ και τις Γαλλία, Ιταλία και Γερμανία. Το 1952 και 1953 η Συνθήκη επικυρώθηκε από όλες εκτός από την Γαλλία και την Ιταλία, που ανέμενε την Γαλλική επικύρωση. Κατά το ίδιο διάστημα όμως συνετελέσθη και η δραματική ανατροπή της προόδου που είχε μέχρι τότε επιτευχθεί, αφ' ενός εξ αιτίας της μεταβολής του διεθνούς σκηνικού και αφ' ετέρου επειδή η ίδια η Γαλλία... άλλαξε γνώμη. Ας εξετάσουμε κατ' αρχήν πως φτάσαμε στην ειρωνία αυτή, να μεταστρέφεται η ίδια χώρα που αρχικά είχε προτείνει την ΕΔΚ. Ο πρώτος λόγος έχει να κάνει με την κυριαρχία που θα έπρεπε να παραχωρήσει η Γαλλία. Πολιτικοί και πολίτες από ολόκληρο το πολιτικό φάσμα αντιδρούσαν βλέποντας μονάδες του στρατού της, αυτού του υπέρτατου συμβόλου εθνικής υπερηφάνειας, να τίθεται υπό την εξουσία ενός οργανισμού τον οποίο έβλεπαν όντας ένα πολυεθνικό συνονθύλευμα.

Ο δεύτερος λόγος είχε σχέση με τον παρα-

δοσιακό φόρο που έτρεφαν οι Γάλλοι εθνικιστές (και όχι μόνον) για την Γερμανία. Η Γαλλία ανησυχούσε ότι ο αποικιακός πόλεμος στον οποίο ήταν έμπλεγμένη στην Ινδοκίνα, σε συνδυασμό με την προσπάθειά της να διατηρήσει τις ισορροπίες με την Γερμανία μέσα στα πλαίσια της ΕΔΚ θα δοκίμαζε υπερβολικά τους πόρους της και πιθανόν να τους εξαντλούσε, κάτι που θα άφηνε ελεύθερο το πεδίο για την οικονομική κυριαρχία της Γερμανίας μέσα στην ΕΔΚ.

Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο τρίτος λόγος που προέβαλλε η Γαλλία για την αναθεώρηση της στάσης της απέναντι στην ΕΔΚ, δηλαδή η άρνηση της Βρετανίας να συμμετάσχει στο σχέδιο, παρά το γεγονός ότι το ενέκρινε. Ήταν «μαζί» με τους Ευρωπαίους συμμαχους της, αλλά όχι «ένας τους». Η απουσία της εγγύησης που αντιπροσώπευε η συμμετοχή της Βρετανίας φόβιζε τους Γάλλους, που ανησυχούσαν για το γεγονός ότι θα έπρεπε να αντιμετωπίζουν καθημερινά τους Γερμανούς επάνω σε πολιτικά, οικονομικά και στρατιωτικά θέματα μόνοι τους¹⁸.

Άλλα και η διεθνής σκηνή δεν ήταν πλέον ιδιαίτερα ευνοϊκή για την υλοποίηση της ΕΔΚ. Το κλίμα στις διεθνείς σχέσεις μεταβλήθηκε σημαντικά το 1953¹⁹, όταν σημειώθηκαν δύο εξελίξεις που είχαν ως αποτέλεσμα μια προσωρινή ύφεση του Ψυχρού Πολέμου. Η πρώτη ήταν η υπογραφή της ανακωχής στην Κορέα τον Ιούλιο του 1953, εξέλιξη που είχε αρχίσει να γίνεται ορατή ήδη από το 1952, καθώς διαφαινόταν ότι «...δεν θα μπορούσε να υπάρξει στρατιωτική λύση στην Κορέα εκτός από μια γενική σύρραξη»²⁰. Οι Αμερικανικές εκλογές του 1952 διευκόλυναν την λήξη του πολέμου στην Κορέα, καθώς έφεραν στην εξουσία τους Ρεπουμπλικανούς, οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να διαπραγματεύσουν αυτήν την ειρήνη, σε αντίθεση με την κυβέρνηση Τρούμαν, η οποία όχι μόνο δεν είχε ανάλογες διαθέσεις, αλλά και δεν ήταν σε θέση να συνεργαστεί με την Μόσχα, εξαιτίας της σκληρής στάσης που τηρούσε απέναντι στην Σοβιετική Ένωση. Η δεύτερη εξέλιξη ήταν ο θάνατος του Στάλιν τον Μάρτιο του 1953. Η σημασία του γεγονότος δεν ήταν μόνον συμβολική, αλλά πολύ ουσιαστική. Οι διάδοχοί του, που τώρα διέθεταν την υδρογονοβόμβα, συνειδητοποιούσαν πολύ πιο καθαρά τους κινδύνους των πυρηνικών «μαζικών αντιποίνων» και αναζητούσαν ασφαλέστερες μεθόδους για την επιδίωξη των στόχων τους²¹.

Έτσι, η ομάδα που ήταν αντίθετη στην ΕΔΚ προσέθετε και άλλα επιχειρήματα στο οπλο-

στάσιό της. Πρώτα-πρώτα, ο επανεξοπλισμός της Γερμανίας, που αρχικά φαινόταν να ενισχύει την ειρήνη, καθώς ενδυνάμωνε την αποτρεπτική ισχύ της Δύσης έμοιαζε τώρα να απειλεί την ίδια αυτή ειρήνη. Η Γαλλία είδε σ' αυτήν την χαλάρωση της ψυχροπολεμικής έντασης μια ευκαιρία «...να ξεφύγει από το δίλημμα που είχε η ίδια δημιουργήσει στον εαυτό της...»²² και άρχισε να κωλυσιεργεί στο θέμα της ΕΔΚ. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Γάλλου Υπουργού Εξωτερικών Bidault (που είχε διαδεχθεί τον Schuman) ότι «...η Γαλλία δεν ήταν προετοιμασμένη να κάνει την θυσία της κυριαρχίας της που συνεπαγόταν η ΕΔΚ έως ότου είχε οριστικές αποδείξεις για την ρωσική αδιαλλαξία»²³. Δεύτερον, αυτή η προσωρινή ύφεση εξασθένησε την πίεση που ασκούσαν οι Λμερικανοί στην Ευρώπη να προχωρήσει με την ΕΔΚ. Στα τέλη του 1953 ο Αμερικανός Υπουργός Εξωτερικών J. Foster Dulles εξέφρασε την πιο έντονη έως τότε δυσαρέσκεια των Ηνωμένων Πολιτειών για την διαγράφμενη και ορατή πλέον αποτυχία της ΕΔΚ στον περίφημο λόγο του της «εναγώνιας επανεκτίμησης» ενώπιον του Βορειοατλαντικού Συμβουλίου στο Παρίσι. Αφού υπενθύμισε στο ακροατήριό του την τεράστια υλική βοήθεια που παρείχαν οι Ηνωμένες Πολιτείες στην Ευρώπη για την οικονομική και στρατιωτική της ανάκαμψη, προχώρησε λέγοντας ότι η ενοποίηση της Ευρώπης αποτελούσε επείγουσα ανάγκη για την εξασφάλιση της ειρήνης, την λύση των προβλημάτων της Ευρώπης και την ενίσχυση της Ατλαντικής κοινότητας. Οι ΗΠΑ δεν θα εγκατέλειπαν την Ευρώπη σε περίπτωση που η ΕΔΚ αποτύγχανε. «...Εάν, παρά ταύτα η ΕΔΚ δεν αποκτούσε αποτελεσματικότητα, εάν η Γερμανία και η Γαλλία παρέμεναν αντίπαλες έτσι ώστε να εξακολουθήσουν να είναι δυνητικοί εγκριθοί, τότε πράγματι θα δημιουργούνταν σοβαρές αμφιβολίες κατά πόσον η ηπειρωτική Ευρώπη θα μπορούσε να γίνει μια ασφαλής περιοχή. Αυτό, “ήταν η βόμβα που περιέκλειε ο λόγος του”, θα εξαθλίουσε τις Ηνωμένες Πολιτείες σε μια εναγώνια επανεκτίμηση των βάσεων της εξωτερικής τους πολιτικής»²⁴. Η ελάχιστα συγκεκαλυμμένη αυτή απειλή της απόσυρσης των Αμερικανικών δυνάμεων από την Ευρώπη αποσκοπούσε κατά πάσαν πιθανότητα στο να προκαλέσει την ένταση των Ευρωπαϊκών πιέσεων επί της Γαλλικής κυβέρνησης, ώστε η τελευταία να προχωρήσει στην επικύρωση της Συνθήκης ΕΔΚ. Είχε όμως αρνητικές επιπτώσεις στην Γαλλική

κοινή γνώμη, για την οποία ήταν κάτι μεταξύ «θάρβαρης επίθεσης» (Figaro) και «τελεσιγράφου» (Franc Tireur)²⁵.

Η ανάληψη της Γαλλικής πρωθυπουργίας από τον Pierre Mendes-France ήταν το τελευταίο καρφί στο φέρετρο της ΕΑΚ. Ο Mendes-France είχε δεσμευθεί να απεμπλέξει την Γαλλία από τον πόλεμο της Ινδοκίνας, και για να επιτύχει την μεγαλύτερη δυνατή συναίνεση στους χειρισμούς του συμπεριέλαβε στην κυβέρνησή του και γκωλικούς. Το γκωλικό στοιχείο άσκησε ακόμη μεγαλύτερες πιέσεις στον Mendes-France να αλλιώσει το καθεστώς της ΕΑΚ κατά τρόπο δραστικό, ώστε να μην ενέχει οιαδήποτε απώλεια εθνικής κυριαρχίας. Αυτήν ακριβώς την αλλαγή περιείχε το Γαλλικό πρωτόκολλο του Αυγούστου 1954, το οποίο πρότεινε ο Mendes-France και

το οποίο αξίζει μεγαλύτερης προσοχής, καθώς παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με την κατοπινή αναθεώρηση της Δυτικοευρωπαϊκής Ένωσης (Western European Union - WEU ή ΔΕΕ), ιδιαίτερα όσον αφορά στον καθορισμό της σχέσης της τελευταίας με το NATO. Η ΕΑΚ θα γινόταν ουσιαστικά υπηρέτης του NATO, το Συμβούλιο του οποίου (το Βορειοατλαντικό Συμβούλιο) θα καθόριζε την εξουσία του SACEUR επί των στρατιωτικών δυνάμεων της ΕΑΚ εν καιρώ ειρήνης, ενώ τα δύο Συμβούλια θα ελάμβαναν από κοινού αποφάσεις που «μπορούσαν» να επηρεάσουν την Ευρωπαϊκή κοινότητα. Από θεσμικής απόφεως, όλα τα υπερεθνικά στοιχεία της Συνθήκης ΕΑΚ απαλείφθηκαν: Οι εξουσίες του Συμβούλιου των Επιτρόπων μειώθηκαν σημαντικά και περιορίστηκαν σε τεχνικά θέματα, οι κυ-

O Dulles στο Κορεατικό μέτωπο. Ο πόλεμος της Κορέας έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην διαμόρφωση της Ψυχροπολεμικής Ευρώπης.

θερνήσεις των κρατών-μελών απέκτησαν δέτο και το περίφημα Λόρδο 38 της Συνθήκης ΕΑΚ θα ερμηνεύταν έτσι ώστε «...ούτε να περιορίζει την ελευθερία των χειρισμών, ούτε να προδιαθέτει τις αποφάσεις των κυβερνήσεων ή των κοινοβουλίων σχετικά με την μελλοντική λειτουργία μιας Ευρωπαϊκής Πολιτικής Κοινότητας»²⁶. Επιπλέον, στην ενοποιημένη διοίκηση της ΕΑΚ θα υπάγονταν μόνον εκείνες οι δυνάμεις «που ήταν σταθμευμένες στην προωθημένη ζώνη (zone de couverture)». Αυτό σήμανε απλώς ότι οι μόνες δυνάμεις που θα υπάγονταν σε ενιαία διοίκηση ήταν εκείνες που στάθμευαν στην Γερμανία. Όπως είπε ο Anthony Nutting, ο Mendes-France ξέτούσε έναν Ευρωπαϊκό στρατό για τους Γερμανούς και έναν Γαλλικό στρατό για τους Γάλλους²⁷. Ο Mendes-France πέρασε έτσι με το Πρωτόκόλλο αυτό την σκυτάλη στις Ηγωμένες Πολιτείες και στην Βρετανία (η οποία το 1954 συμφώνησε εν τέλει να συμμετέχει στην ΕΑΚ ως «παρατηρητής»). Η πρόσκληση που απευθύνθηκε στην Βρετανία ήταν άμεση και απροκάλυπτη. Η Βρετανία εκλήθη να συνεργαστεί με την ΕΑΚ έπειτα από τον Πρωτοκόλλο που προέβλεπε «συνθήκες σύνδεσης με κράτη που δεν είχαν την πρόθεση να προσυπογράψουν καθ' ολοκληρίαν τους όρους της Συνθήκης ΕΑΚ»²⁸. Οι αντιδράσεις κατά του Πρωτοκόλλου ήταν σξεις όσο και προβλέψιμες, καθώς οι άλλες πέντε χώρες που είχαν υπογράψει την Συνθήκη ΕΑΚ το απέρριψαν απεριφραστά κατά την Διάσκεψη των Βρυξελλών στην οποία παρουσιάστηκε. Η απομόνωση της Γαλλίας τονίστηκε από την —επίσης αρνητική— Αμερικανική αντίδραση. Παρ' όλα αυτά, ο Mendes-France «...δεσμεύτηκε στον σχετικό διάλογο εναντίον οποιασδήποτε ουδετεροποίησης της Γερμανίας, υπέρ της άμεσης παραχώρησης σ' αυτήν της εδαφικής της κυριαρχίας και υπέρ της αναγνώρισης στην Γερμανία του δικαιώματος σε κάποια μορφή επανεξόπλισμού, ανοίγοντας ουσιαστικά τον δρόμο για κάποια αποτελεσματική εναλλακτική λύση», όπως παρατηρεί ο Fursdon²⁹. Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική εάν αναλογιστούμε την ταχύτητα με την οποία δρέθηκε αυτή η εναλλακτική λύση (που έμελλε να είναι η Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση - ΔΕΕ) προτού καν καταλαγάσει η σκόνη στην Γαλλική Εθνοσυνέλευση.

Ο επίλογος της ΕΑΚ γράφτηκε σ' αυτήν ακριβώς την Εθνοσυνέλευση όταν στις 30 Αυγούστου 1954 τα μέλη της αρνήθηκαν να συζητήσουν το θέμα και πέρασαν στο επόμενο θέμα της ημερήσιας διάταξης. Η αντιπολίτευση, αποτελουμένη από κομμουνιστές και γκωλικούς (από τους οποίους οι μεν κατηγορούσαν την κυβέρνηση για υποτέλεια στο ΝΑΤΟ και οι δε για παραχώρηση εθνικής κυριαρχίας), είχε πετύχει να δημιουργήσει στην κοινή γνώμη, αλλά και στην ιδιονοματική τάξη, κλίμα ευνοϊκό για την οριστική απόρριψη της ΕΑΚ³⁰. Στην δεδομένη στιγμή η Γαλλία δεν ήταν διατεθεμένη ούτε να υπερβεί τον παραδοσιακό φόρο που έτρεφε για την Γερμανία (λόγω και της συναισθηματικής φόρτισης από τον πρόσφατο μεταξύ τους πόλεμο, στον οποίο ο Jules Moch, υπουργός Άμυνας του Pleven, είχε χάσει δύο γιους), ούτε να παραχωρήσει στην ΕΑΚ έστω και ψιχικό εθνικής κυριαρχίας. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η άρνηση της Βρετανίας να συμμετάσχει, μια άρνηση που μείωσε τις προοπτικές επιτυχίας του σχεδίου.

Το επεισόδιο της ΕΑΚ έφερε την συζήτηση σε ένα εντελώς διαφορετικό επίπεδο. Το θέμα πλέον δεν ήταν η άμυνα της Ευρώπης, αλλά μια Ευρωπαϊκή Άμυνα. Η ΕΑΚ όπως την οραματίστηκαν οι πνευματικοί της πατέρες, αποτελούσε μια αναβαθμισμένη διεθνών σχέσεων, που ξέφευγε από την λογική του ελάχιστου κοινού παρονομαστή στην ανάδειξη του κοινού συμφέροντος. Ο εκπεφρασμένος στόχος της γαλλικής κυβέρνησης του 1950, η οποία περιέχει το ισχυρό φεντεραλιστικό στοιχείο που είχε δημιουργήσει την EKAH, ήταν «η δημιουργία, για την κοινή άμυνα της Ευρώπης, ενός Ευρωπαϊκού στρατού κάτω από τους πολιτικούς θεσμούς μιας ενωμένης Ευρώπης»³¹. Οι πολιτικές ευθύνες που ενέπιει η παραχώρηση εθνικής κυριαρχίας σε έναν τομέα υψηλής πολιτικής* (άμυνα) είχε ως συνέπεια την σύσταση, το 1952, μιας θεσμικής επιτροπής, έργο της οποίας θα ήταν η σύνταξη του σχεδίου συνθήκης της ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής και ο αγώνας του έθνους-κράτους να διατηρήσει τα προνόμια του σ' έναν μεταβαλλόμενο

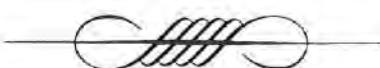
* Η «υψηλή» πολιτική αφορά στην ίδια την ύπαρξη του κράτους και συνεπώς περιλαμβάνει την εξωτερική πολιτική και άμυνα και την γενική οικονομική πολιτική. Η «χαμηλή» πολιτική αφορά στην ειδικότερη οικονομική πολιτική («τις ντομάτες και τα κολοκυθάκια») και όλους τους υπόλοιπους τομείς της κυβερνητικής δραστηριότητας.

κόσμο. Η ΕΑΚ απέτυχε γιατί αφορούσε σε έναν ιδιαίτερα ευαισθητό τομέα. Ενώ ο άνθρακας και ο χάλυβας κατείχαν την σημαντική τους θέση για έναν περίπου αιώνα, ο στρατός αποτελούσε ανέκαθεν το σύμβολο της εθνικής κυριαρχίας. Η αποτυχία της δοκίμησε στην μελλοντική πραγματιστική θεώρηση του θέματος της Ευρωπαϊκής άμυνας και ασφάλειας. Οδήγησε έτσι τους Ευρωπαίους πολιτικούς σε πιο διώσμες λύσεις με μακροπρόθεσμα αποτελέσματα. Μία από αυτές θα ήταν και η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1. Edward Fursdon, *The European Defence Community: A History*, σελ. 27.
- 2. D. Urwin, *Europe Since 1945 - A Political History*, σελ. 109.
- 3. Fursdon, ί.α., σελ. 68.
- 4. D. Urwin, ί.α., σελ. 109.
- 5. Fursdon, ί.α., σελ. 85. Βλ. επίσης Ι. Παπαγεωργίου, *The EDC: A Lost Chance*, στα περιοδικά *The New Federalist*, No 2/88, σελ. 12.

- 6. Urwin, ί.α., σελ. 110.
- 7. Fursdon, ί.α., σελ. 79-80.
- 8. Σε επιστολή του προς τον Schuman. Βλ. Fursdon, ί.α., σελ. 84.
- 9. ibid., σελ. 89.
- 10. I. Παπαγεωργίου, ί.α., σελ. 12.
- 11. Fursdon, ί.α., σελ. 154-155.
- 12. ibid., σελ. 161.
- 13. ibid., σελ. 142.
- 14. ibid., σελ. 155-156.
- 15. ibid., σελ. 157.
- 16. ibid., σελ. 157-158.
- 17. ibid., σελ. 156-157. Βλ. επίσης Παπαγεωργίου, ί.α., σελ. 13.
- 18. Fursdon, ί.α., σελ. 199-200.
- 19. Urwin, ί.α., σελ. 113.
- 20. ibid., σελ. 113.
- 21. ibid., σελ. 115.
- 22. ibid., σελ. 117.
- 23. Fursdon, ί.α., σελ. 219.
- 24. ibid., σελ. 231.
- 25. ibid., σελ. 232.
- 26. ibid., σελ. 282-283.
- 27. ibid., σελ. 282-283 και 284-285.
- 28. ibid., σελ. 283.
- 29. ibid., σελ. 286.
- 30. Παπαγεωργίου, ί.α., σελ. 13.
- 31. Fursdon, ί.α., σελ. 89.

Η θέση της γυναίκας ως μέλους ΔΕΠ (Διδακτικού Ερευνητικού Προσωπικού) στα Πανεπιστήμια μας.

Η περίπτωση του Πανεπιστημίου Κρήτης

Βασίλειος Κ. Βουϊδάσκης

Εισαγωγή

Η σχέση των δύο φύλων, η ισότητα των ευκαιριών στον άντρα και στη γυναίκα και η διεκδίκηση ίδιων δικαιωμάτων και από τα δύο φύλα γίνονται σήμερα όλο και πιο συχνά αντικείμενα της κοινωνιολογικής έρευνας.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, από τις έρευνες, ότι οι προσπάθειες της γυναίκας για τη βελτίωση της θέσης της κατά τη μακρά κοινωνικο-ιστορική εξελικτική της πορεία, παρά τις διάφορες αντιδράσεις, φαίνεται ότι επέφεραν σημαντικούς καρπούς. Από τη συνεχή απομόνωσή της στο γυναικωνίτη κατάφερε να κυριαρχήσει στην αγορά. Λπό τη σκληρή καταδίκη της να μένει στην αγραμματοσύνη και στο σκοταδισμό πέτυχε να επισκέπτεται τα σχολεία και αργότερα να φοιτά στα Πανεπιστήμια. Λπό το συστηματικό κλείσιμό της στο σπίτι με μοναδική απασχόληση το νοικοκυρίο και την ανατροφή των παιδιών της της δόθηκε, στη συνέχεια, η δυνατότητα να ασκεί τα παραδοσιακά και τα τυπικά στο φύλο της αρμόζοντα επαγγέλματα. Στο επόμενο βήμα, με την ιδεολογία της συντροφικότητας, πέτυχε η γυναίκα την πρόσβασή της σε διάφορους τομείς της παραγωγικής διαδικασίας και την άσκηση επαγγέλμάτων, τα οποία μέχρι πριν από λίγα χρόνια μονοπωλούσαν οι άντρες.

Μετά απ' όλα αυτά, θα μπορούσε κανένας να σχηματίσει τη γνώμη ότι, τουλάχιστο στις σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες, η γυναίκα έχει πετύχει την προσωπική και κοινωνική της χειραφέτηση και ότι έχει φθάσει σ' εκείνο το επίπεδο, ώστε να διεκδικεί τα ίδια δικαιώματα και να έχει τις ίδιες ευκαιρίες με τον άντρα για αυτοκατάξιωση και αυτοπραγμάτωση σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Η πραγματι-

κότητα όμως και κυρίως η κοινωνιολογική έρευνα διαψεύδουν αυτή την αισιόδοξη εικόνα για τη θέση της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία. Διαπιστώνεται ότι αυτά τα κάποια επιτεύγματα της γυναίκας στον αγώνα της για την ισότητα των δύο φύλων δεν είναι αρκετά για να την τοποθετήσουν στην ίδια κοινωνική θέση με τον άντρα. Η πρόσβαση και η συμμετοχή της στην παραγωγική διαδικασία δε γίνεται ισότιμα μ' εκείνη του άντρα. Σε διάφορες επαγγελματικές ομάδες, οι οποίες θεωρούνται χώροι άσκησης γυναικείων παραδοσιακών επαγγελμάτων, οι γυναίκες συμμετέχουν εξίσου και μερικές φορές έχουν την πλειοψηφία συγκριτικά με τους άντρες. Αντίθετα όμως διάφορα άλλα επαγγέλματα, τα οποία προσφέρουν υψηλό κοινωνικό status και κύρος, φαίνεται ότι παραμένουν ακόμα, αν όχι το μονοπώλιο, τουλάχιστο στη συντριπτική τους πλειοψηφία στην αντρική κυριαρχία και κατοχή.

Ο εκπαιδευτικός χώρος γενικά και κυρίως της προσχολικής, της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης συνδέεται άμεσα με την εργαζόμενη γυναίκα και το επάγγελμα του εκπαιδευτικού θεωρείται ως τυπικά γυναικείο. Γι' αυτό το λόγο και στα σχολεία αυτών των βαθμίδων οι γυναίκες εκπροσωπούνται εξίσου με τους άνδρες και μερικές φορές υπερτερούν εκείνες αριθμητικά έναντι των αντρών. Το πρόβλημα ωστόσο που μας απασχολεί εδώ είναι η αναζήτηση της θέσης της γυναίκας στην Ανώτατη Εκπαίδευση και η εκπροσώπησή της στο συνολικό αριθμό του Διδακτικού και Ερευνητικού Προσωπικού (ΔΕΠ) των Πανεπιστημίων και στην περίπτωσή μας ειδικά του Πανεπιστημίου Κρήτης (Π.Κ.), Επιδιώκεται, δηλαδή, η διερεύνηση της υπόθεσης, αν η γυναίκα και ο άντρας εκπροσωπούνται ισότιμα ως μέλη ΔΕΠ στο Π.Κ.

— Ο Βασίλειος Βουϊδάσκης είναι επίκουρος καθηγητής στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου της Κρήτης.

Ως μεθοδολογικά εργαλεία για την προσέγγιση αυτού του θέματος χρησιμοποιούνται οι κοινωνιολογικές αναλύσεις. Ως δεδομένα αξιοποιούνται όλα εκείνα τα σημαντικά επίσημα στατιστικά στοιχεία σχετικά με το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό του Π.Κ., τα οποία έθεσε στη διάθεσή μας η Πρυτανεία του Πανεπιστημίου μας, για τα οποία και την ευχαριστούμε. Η αποκαθικοποίηση αυτών των ποσοτικών δεδομένων οδηγεί σε αξέλογα συμπεράσματα. Αποκαλύπτει βασικές κοινωνικές δομές αυτού του θεσμού καθώς και τους πρωταγωνιστικούς ρόλους των πιο σημαντικών φορέων της διδακτικής και της ερευνητικής διαδικασίας του Π.Κ.

Οι κοινωνιολογικές αναλύσεις γίνονται κάτω από την οπτική γυναίκα δυο συγκεκριμένων μεταβλητών: το Τμήμα και τη βαθμίδα. Η προσέγγιση αστόρο του θέματος και από την οπτική γυναίκα της αναλογικής σχέσης μεταξύ μελών ΔΕΠ γυναικών και αντρών με το συνολικό πληθυσμό των φοιτητριών και των φοιτητών του Π.Κ. παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Αυτό όμως οκινέει στην παρούσα έρευνα μεγαλύτερες διαστάσεις γι' αυτό και παραιτούμαστε απ' αυτή την προσπάθεια.

α. Γενική θεώρηση του προβλήματος

1. Όπως φαίνεται στον Πίν. 1, σε όλες τις βαθμίδες όλων των Τμημάτων του Π.Κ. υπηρετούσαν μέχρι το Δεκέμβριο 1993 συνολικά 297 μέλη ΔΕΠ. Απ' αυτά τα 245, ποσοστό 82,49% είναι άντρες και τα 52, ποσοστό 17,51%, γυναίκες. Όπως φαίνεται, δηλαδή, οι γυναίκες δεν επιπροσωπούνται ισότιμα με τους άντρες. Η αναλογία της εκπροσώπησής τους είναι μάλις περίπου το ένα πέμπτο του συνολικού αριθμού των αντρών συναδέλφων τους.

Αυτό το γεγονός παρουσιάζει τη γυναικά να μειονεκτεί πολύ συγχριτικά με τον άντρα και να μην έχει ίδιες ευκαιρίες και ίσα δικαιώματα μ' εκείνον. Το πρόβλημα αστόρο που μας απασχολεί, η κατάκτηση μιας θέσης μέλους ΔΕΠ στο Π.Κ. δε φαίνεται να είναι απλό, μονοαιτιατό και μονοσήμαντο κοινωνικό φαινόμενο. Η πολυπλοκότητα και η ιδιαιτερότητά του καθιστούν την επιστημονική του προσέγγιση δύσκολη, γι' αυτό και η διερεύνηση της κοινωνιολογικής του εξήγησης πρέπει να στραφεί στην αναζήτηση πολλών και ποικίλων, κυρίως κοινωνικο-πολιτιστικών παραγόντων και προϋποθέσεων. Γι' αυτό ακριβώς, αν αποδεχθούμε το αξιώμα ότι κάθε κοι-

νωνικό φαινόμενο έχει την αρχή του στην κοινωνία και επιστρέφει στην κοινωνία, γίνεται αποδεκτή και η άποψη ότι η διερεύνηση και η ανάλυση των δομών αυτής της κοινωνίας οδηγεί στην προσέγγιση της συνισταμένης των κοινωνικών συνθηκών και παραγόντων της γένεσής του.

Πίν. 1. Κατανομή αντρών και γυναικών μελών ΔΕΠ του Π.Κ. κατά Τμήμα

Α/Α	Τμήματα του Πανεπιστημίου Κρήτης	Άντρες		Γυναίκες		Σύν.
		Αριθ. %	Αριθ. %	Αριθ. %	Σύν.	
1	Φιλόλογίας	16	84,21	3	15,79	19
2	Ιστορίας - Αρχαιολογίας	12	60,00	8	40,00	20
3	Φύλασσάνων και Καινοτοκίων Σπουδών	8	61,54	5	38,46	13
4	Παιδαγωγικό Δημοτικής Εκπ/σης	16	84,21	3	15,79	19
5	Παιδαγωγικό Νηπιαγωγών	11	73,33	4	26,67	15
6	Κοινωνολογίας	5	71,43	2	28,57	7
7	Ψυχολογίας	6	75,00	2	25,00	8
8	Οικονομικών Επιστημών	9	100,00	0	0,00	9
9	Μεθερματικών	22	91,67	2	8,33	24
10	Φυσικής	29	96,67	1	3,33	30
11	Βιολογίας	18	75,00	6	25,00	24
12	Χημείας	13	86,67	2	13,33	15
13	Επιστημής των Γεωλογιτών	11	91,67	1	8,33	12
14	Ιατρικής	69	84,15	13	15,85	82
	Σύνολο	245	82,49	52	17,51	297

Στην περίπτωσή μας, το Π.Κ. είναι ένας θεσμός που λειτουργεί μέσα στα πλαίσια της κρητικής και γενικότερα της ελληνικής κοινωνίας. Γι' αυτό και είναι φυσικό να είναι δικό της ομοίωμα και ο αντικατοπτρισμός της δικής της εικόνας. Οι στάσεις, επομένως και οι αντιλήψεις των μελών ΔΕΠ — αντρών και γυναικών — έναντι της γυναικας ελάχιστα διαφοροποιούνται από εκείνες των άλλων μελών της ευρύτερης κρητικής και της ελληνικής κοινωνίας. Γι' αυτό ακριβώς οι κοινωνικές προκαταλήψεις και κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις είναι δυνατόν να διαμορφώνουν τη συμπεριφορά τους απέναντι στη γυναικά και σχετικά με τη θέση που μπορεί αυτή να έχει και το ρόλο που είναι δυνατό να παιζει μέσα στην πανεπιστημιακή Κοινότητα και μάλιστα ως μέλος του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού.

Χωρίς αμφιβολία, για πολλούς και ποικίλους λόγους, οι δομές της κρητικής και της ελληνικής κοινωνίας είναι βαθιά παραδοσιακές και πατριαρχικές¹. Θεσμικά η γυναικά είναι ίση με τον άντρα και έχει τα ίδια μ' εκείνον δικαιώματα. Στην πράξη αστόρο τη υπάρχουσα σχετική με τη γυναικά ιδεολογία, η ειδική για το φύλο κοινωνι-

κοποίηση, που ξεκινά από την οικογένεια, συνεχίζεται στο σχολείο και ολοκληρώνεται στον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο, οι προσδοκίες των ρόλων και άλλα πολλά, παρέχουν στη γυναίκα λιγότερα δικαιώματα και άνισες ευκαιρίες συγκριτικά με τον άντρα. Έτσι η σύγχρονη Ελληνίδα παραμένει δέσμικη του πρωταρχικού της ρόλου της μητέρας και της νοικοκυράς καθώς και της άσκησης εκείνων των παραδοσιακών γυναικείων επαγγελμάτων. Εξαρέσεις αυτού του κανόνα αποτελούν οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες οι γυναίκες τοποθετούνται σε θέσεις-κλειδιά με υψηλό κοινωνικό χύρο στην πολιτιστική, την οικονομική, την πολιτική και γενικά την κοινωνική ζωή του τόπου.

Η κατάκτηση μας πανεπιστημιακής θέσης, πέρα από τις ύποιες κοινωνικές προκαταλήψεις και στάσεις για τη γυναίκα, παρουσιάζει και σοβαρές εγγενείς δυσκολίες και για τα δύο φύλα και ειδικότερα για τη γυναίκα. Η πανεπιστημιακή καριέρα απαιτεί μεγάλες θυσίες και πολύ μόχθο. Απαιτεί καθημερινή και ισόβια στράτευση του επιστήμονα ερευνητή στην υπηρεσία της επιστήμης και της έρευνας. Απαιτούνται μακροχρόνιες προπτυχιακές και μεταπτυχιακές σπουδές στο εσωτερικό και το εξωτερικό, συνεχής συγγραφική δραστηριότητα και ζωντανή παρουσία στην ελληνική και διεθνή πανεπιστημιακή Κοινότητα. Όλες αυτές οι δραστηριότητες σημαίνουν, τις περισσότερες φορές, την ηθελημένη παραίτηση του επιστήμονα από σοβαρές κοινωνικές υποχρεώσεις, αλλά και από δικαιώματα για καλύτερη προσωπική και οικογενειακή ζωή. Λιγότερο ακριβώς ισχύει, για ευνόητους λόγους, περισσότερο για τη γυναίκα. Αν το σωστό παίξιμο του πολυσύνθετου ρόλου της γυναίκας ως μητέρας - συζύγου - οικοκυράς συνδυάζεται με πολύ μεγάλη δυσκολία ακόμα και με την άσκηση γυναικείων παραδοσιακών επαγγελμάτων, ο συνδυασμός του με το ρόλο του πανεπιστημιακού δασκάλου και ερευνητή γίνεται περισσότερο δύσκολος. Σε πολλές περιπτώσεις η αποδοχή αυτού του ρόλου οδηγεί αναγκαστικά στην απόρριψη του προηγούμενου, ή στην πλημμελή άσκηση κάποιου ή και όλων μαζί.

2. Σ' αυτή τη συνάφεια και πριν ακόμα προχωρήσουμε στις αναλύσεις μας σχετικά με την εκπροσώπηση των γυναικών μελών ΔΕΠ στα Τμήματα του Π.Κ. κρίνουμε αναγκαίο και ενδιαφέρον συγχρόνως ν' αναφερθούμε στην αναζήτηση της εκπροσώπησης των γυναικών σε μια άλλη κατηγορία διδακτικού προσωπικού που ασκεί επικουρικό έργο στα μέλη ΔΕΠ, στους συμβα-

σιούχους διδάσκοντες με το Προεδρικό Διάταγμα 407/1980. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία της Πρυτανείας, υπηρετούν συνολικά 129 συμβασιούχοι διδάσκοντες, από τους οποίους οι 91 είναι άντρες, ποσοστό 70,54% και οι 38 γυναίκες, ποσοστό 29,46% (Πίν. 2).

Όπως φαίνεται, λοιπόν, η εκπροσώπηση των γυναικών σ' αυτή την κατηγορία είναι πολύ μεγαλύτερη συγκριτικά μ' εκείνη των γυναικών μελών ΔΕΠ. Σε λιγότερο από τρεις άντρες αντιστοιχεί μια γυναίκα αντίθετα με την πρώτη περίπτωση, κατά την οποία η αναλογία είναι περίπου μια γυναίκα στους πέντε άντρες. Λιγότερο, δηλαδή, σημαίνει ότι η γυναίκα μπορεί να εργασθεί με σύμβαση για κάποιο χρονικό διάστημα στο Π.Κ. ευκολότερα από το να εκλεγεί και να διορισθεί ως μέλος ΔΕΠ. Αυτό ωστόσο οδηγεί στη σοβαρή υπόθεση ότι όλο και περισσότερες γυναίκες αποκτούν τα τυπικά και ουσιαστικά προσόντα για να διδάξουν στο Πανεπιστήμιο, έστω και μ' αυτή την εργασιακή σχέση. Η υπόθεση αυτή πάλι, στη συνέχεια, υποδηλώνει ότι σε περίπτωση προκήρυξης νέων θέσεων, περισσότερες γυναικείς σήμερα από πριν θα έχουν την ευκαιρία να είναι, εκτός των άλλων, κι εκείνες υποψήφιες για την κατάληψη θέσης μέλους ΔΕΠ και ενδεχομένως να εκλεγούν και να διορισθούν. Αυτό όμως οι μπόρουσε να οδηγήσει με τη σειρά του, αν ό-

χι στην ίδια, τουλάχιστο σε καλύτερη αναλογική σχέση στα μέλη ΔΕΠ μεταξύ των δύο φύλων.

Πίν. 2. Κατανομή αντρών και γυναικών διδασκόντων με το Π.Δ. 407/80 στο Η.Κ.

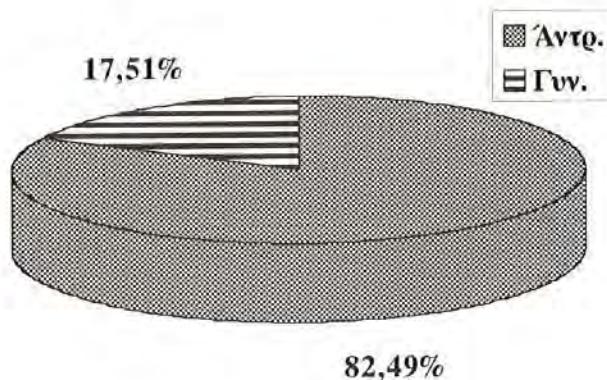
Α/Α	Τρίματα του Πανεπιστημίου Κρήτης	Αντρες		Γυναίκες		Σύν.
		Αριθ.	%	Αριθ.	%	
1	Φιλολογίας	9	56.25	7	43.75	16
2	Ιστορίες-Αρχαιολογίας	4	40.00	6	60.00	10
3	Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών	5	55.56	4	44.44	9
4	Παιδαγωγικό Δημοτικής Εκπαίδευσης	7	70.00	3	30.00	10
5	Παιδαγωγική Νηπιαγωγών	5	100.00	0	0.00	5
6	Κοινωνιολογίας	6	60.00	4	40.00	10
7	Ψυχολογίας	1	14.29	6	85.71	7
8	Οικονομικών Επιστημών	10	83.33	2	16.67	12
9	Μαθηματικών	10	100.00	0	0.00	10
10	Φυσικής	15	93.75	1	6.25	16
11	Βιολογίας	3	75.00	1	25.00	4
12	Χημείας	6	100.00	0	0.00	6
13	Επιστήμης των Γριλογιστών	3	100.00	0	0.00	3
14	Ιατρικής	7	63.64	4	36.36	11
	Σύνολο	91	70.54	38	29.46	129

3. Αυτή η αισιόδοξη προοπτική για τη μελλοντική θέση της γυναικών στο Η.Κ. ενισχύεται ακόμα περισσότερο και από την παρακάτω προσπάθεια σύγχρισης των σημερινών στατιστικών δεδομένων μ' εκείνα τα στοιχεία που αναφέρονται σε προηγουμένα χρόνια αναφορικά με τη συμμετοχή της στο ΔΕΠ. Κατά το Ακαδημαϊκό έτος 1989-90 στο Η.Κ. υπηρετούσαν συνολικά 225 μέλη-ΔΕΠ, 191 άντρες, ποσοστό 84.89% και 34 γυναικές, ποσοστό 15.11%. Ήταν σταδιάζεται, δηλαδή, σ' αυτή την τριετία μια αύξηση κατά 72 άτομα και ποσοστό 32.00%. Ενδιαφέρον παρουσιάζει αωστόσο το γεγονός ότι ενώ οι άντρες εμφανίζουν αύξηση 54 μέλη ΔΕΠ και ποσοστό 28.27%, οι γυναικές σημείωσαν αύξηση 18 και ποσοστό 52.94%. Διαπιστώνεται, δηλαδή, μ' όλα αυτά ότι ενώ κατά την προηγούμενη τριετία η αναλογία αντρών-γυναικών μελών ΔΕΠ του Η.Κ. ήταν περίπου μια γυναικά ανά άντρες, σήμερα αυτή η αναλογική σχέση βελτιώθηκε υπέρ των γυναικών αφού αντιστοιχεί μια γυναικά ανά πέντε άντρες.

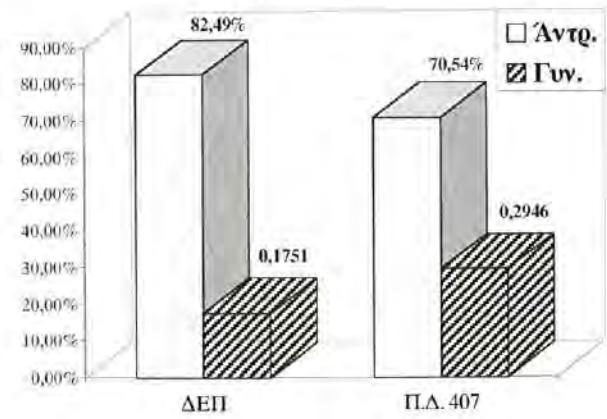
Χωρίς να θέλουμε να γενικεύσουμε αυτές τις διαπιστώσεις, ορισμένα άλλα στοιχεία μας παρέχουν το δικαίωμα να υποθέσουμε ότι ανάλογη είναι η θέση της γυναικών και στα υπόλοιπα ΛΕΙ της χώρας, με μερικές ποσοστιαίες μονάδες πάνω ή κάτω. Ανάλογη είναι και η θέση της, ίσως λιγότερο βελτιωμένη, ποτέ όμως ίδια με του άντρα και στα άλλα, από ό,τι τουλάχιστο μπορούμε να γνωρίζουμε, ΛΕΙ των χωρών της Ευρω-

παϊκής Ένωσης. Αυτό μπορεί κανένας να υποθέσει από την επισήμανση που κάνει και η A. Wetterer ειδικά για το χαρηλό ποσοστό εκπροσώπησης της γυναικείας στις Σχολές Κοινωνιολογίας στη Γερμανία, κάτι που μπορεί να εννοηθεί και για όλα τα ΛΕΙ γενικότερα. Έτσι, λοιπόν, η A. Wetterer παρατηρεί ότι ουσιαστικοί παράγοντες για τη διδασκαλία της Κοινωνιολογίας είναι η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στη θέση της Καθηγήτριας, ο υπολογισμός της αναλογίας των δύο φύλων καθώς και ο ρόλος τους στις αποφασιστικές κοινωνιολογικές διδακτικές διαδικασίες. Γι' αυτό και ο Πρόεδρος της Γερμανικής Κοινωνιολογίκης Εταιρείας έκανε μια πρόταση, με την οποία ζητεί να ληφθούν άμεσα μέτρα σε όλες τις πανεπιστημιακές Σχολές Κοινωνιολογίας, στις οποίες δεν υπάρχει καμία Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας και να προκηρυχθούν αμέσως θέσεις για γυναίκες³.

Σχ. 1. Σύνθετο κυκλικό διάγραμμα κατανομής μελών ΔΕΠ του Η.Κ. του Πίν. 1.

Σχ. 2. Σύνθετο ακιντό διάγραμμα κατανομής μελών ΔΕΠ και διδασκόντων με το Π.Δ. 407/80 στο Η.Κ. του Πίν. 2.

6. Η συμμετοχή της γυναικας ως μέλους ΔΕΠ κατά Τμήμα

Με μια πρώτη ματιά στον Π.Π., Ι μπορεί να νέναις να παρατηρήσεις ότι η ποσοστιαία εκπροσώπηση της γυναικας ως μέλους ΔΕΠ σε συνάφεια μ' εκείνη του άντρα σε όλα τα Τμήματα του Π.Κ. κυριαρχεί από τη μηδενική μέχρι και το ποσοστό 40.00%.

Τοποθετώντας, στη συνέχεια, ιεραρχικά τα Τμήματα, ανάλογα με το ύψος του ποσοστού συμμετοχής γυναικών με κατιούσα φορά από τα ανώτατα προς τα κατώτερα ποσοστά και κατηγοριοποιώντας τα σε δύο ομάδες από επτά Τμήματα η κάθε μία μπορούμε να κάνουμε τις παρακάτω γενικές εκτιμήσεις:

1. Η πρώτη ομάδα των Τμημάτων με τα υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών ως μελών ΔΕΠ, αρχίζει από 40.00% και φθάνει στο γαμηλότερο 15.85%. Η δεύτερη ομάδα παρουσιάζει την ποσοστιαία τάση εκπροσώπησης από 15.79% μέχρι τη μηδενική.

Άξιο παρατήρησης, σ' αυτή την περίπτωση, φαίνεται το γεγονός ότι από τα επτά Τμήματα της πρώτης κατηγορίας τα πέντε είναι Τμήματα, που έχουν την έδρα τους στο Ρέθυμνο και μόνο τα δύο στο Ηράκλειο. Με άλλα λόγια, πέντε από τα συνολικά οκτώ Τμήματα του Ρεθύμνου και μόνο 2 από τα συνολικά έξι Τμήματα του Ηρακλείου εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής της γυναικας ως μέλους ΔΕΠ στο Π.Κ. Αντίθετα, από τα επτά επίσης Τμήματα της δεύτερης κατηγορίας μόνο τα τρία είναι του Ρεθύμνου και τα υπόλοιπα πέντε του Ηρακλείου. Γιάρχει, επομένως, σαφής διαπίστωση ότι τα Τμήματα που εδρεύουν στο Ρέθυμνο έχουν περισσότερες γυναίκες από εκείνες που έχουν τα Τμήματα του Ηρακλείου. Πιο συγκεκριμένα στη γλώσσα των αριθμών: Στα Τμήματα του Ρεθύμνου υπηρετούν 27 γυναίκες μέλη ΔΕΠ, ποσοστό 51.93%, ενώ στα Τμήματα του Ηρακλείου υπάρχουν 25, ποσοστό 48.07%.

Ασφαλώς αυτή η διαφορά των δύο γυναικών μεταξύ των Τμημάτων του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου δεν φαίνεται να είναι κάτι το εντυπωσιακό. Εντυπωσιακή όμως και άξια παρατήρησης γίνεται αυτή η διαπίστωση όταν συνδυασθεί με τη μεταβλητή του συνολικού αριθμού των μελών ΔΕΠ και των δύο φύλων ξεχωριστά των Τμημάτων του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου. Ο συνολικός αριθμός των μελών ΔΕΠ των Τμημά-

των του Ρεθύμνου είναι 110, ποσοστό 37.03%, ενώ του Ηρακλείου ανέρχεται στα 187, ποσοστό 62.97%. Θα μπορούσε, δηλαδή, να πει κανένας ότι σχεδόν τα 2/3 από το διδακτικό και ερευνητικό δυναμικό του Π.Κ. δρίσκονται στο Ηράκλειο και λίγο περισσότερο από το 1/3 στο Ρέθυμνο. Έτσι μόνο αποκτά αυτή η αναλογία των γυναικών μεταξύ των δύο πόλεων την πραγματική της διάσταση και σημασία.

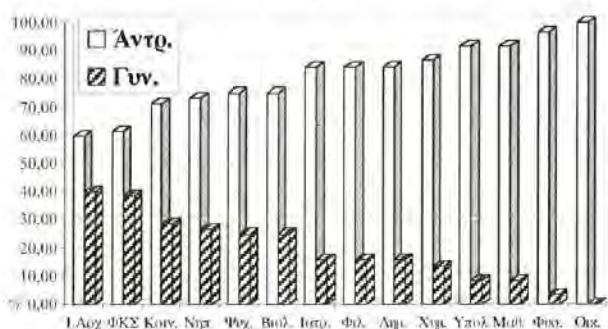
Αυτή η διαπίστωση εντυχείται περισσότερο με την αναζήτηση της αναλογικής σχέσης μεταξύ των γυναικών, οι οποίες συνεργάζονται με το Π.Κ. με σύμβαση και σύμφωνα με το Π.Δ. 407/80. Από τις συνολικά 38 γυναίκες που εργάζονται μ' αυτή τη σχέση εργασίας τα Τμήματα του Ρεθύμνου έχουν τη συντριπτική πλειοψηφία, αφού φθάνουν τις 32, ποσοστό 84.22%, ενώ του Ηρακλείου μόνο τις 6 γυναίκες, ποσοστό 15.78%. Λείπει να μπορηθεί ακόμα το γεγονός ότι από τα οκτώ συνολικά Τμήματα του Ρεθύμνου ένα Τμήμα έχει τον ίδιο αριθμό και τέσσερα διπλάσιο και υπερδιπλάσιο συμβασιούχων γυναικών με το Π.Δ. 407 συγκριτικά μ' εκείνες που έχουν ως μέλη ΔΕΠ. Κι ακόμα μια μοναδική αλλά αξιοπρόσεκτη περίπτωση το Τμήμα Οικονομικών, το οποίο ενώ δεν έχει καμία γυναίκα μέλος ΔΕΠ, με το Π.Δ. 407 εργάζονται δύο σ' αυτό.

Η αναζήτηση όμως των αιτίων και της κοινωνιολογικής εξήγησης αυτού του φαινομένου δε θα πρέπει να στραφεί προς την κατεύθυνση της δημογραφικής σύνθεσης των δύο αυτών πόλεων, του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου. Δεν υπάρχει καμία συνάφεια μεταξύ των μεταβλητών της χωροταξικής κατανομής και της κατανομής του φύλου των μελών ΔΕΠ του Π.Κ. Δεν έχει δηλαδή λογική βάση η εξήγηση ότι το Ρέθυμνο ως πόλη είναι περισσότερο πόλος έλξης των γυναικών μελών ΔΕΠ αντίθετα από το Ηράκλειο. Τα αιτία φαίνεται να είναι καθαρά εγγενή και αναφέρονται σε ενδογενή χαρακτηριστικά των Τμημάτων και πιο συγκεκριμένα στην επιστημονική κατανομή του Π.Κ. σε δύο διαφορετικούς γεωγραφικούς χώρους ανάλογα με τον επιστημονικό προσανατολισμό.

Στο Ρέθυμνο εδρεύουν τα Τμήματα των Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, οι οποίες θεωρούνται για τις γυναίκες με το φύλο και την αποστολή τους επιστήμες. Γι' αυτό και είχαν και έχουν ακόμα και σήμερα ευκολότερη πρόσβαση σ' αυτόν τον επιστημονικό χώρο. Αντίθετα στο Ηράκλειο δρίσκονται τα Τμήματα

των Θετικών Επιστημών. Το επάγγελμα του ιατρού για πολλούς λόγους, δε θεωρήθηκε ποτέ παραδοσιακό γυναικείο επάγγελμα. Γι' αυτή και κατά το παρελθόν μόνο λίγες γυναίκες σπούδαζαν Ιατρική με αποτέλεσμα να μην υπάρχει σήμερα μεγάλος αριθμός υποψηφίων με αρκετά τυπικά και ουσιαστικά προσόντα για τη διεκδικηση πανεπιστημιακής θέσης. Άλλα και τα περισσότερα Τμήματα της Σχολής των Θετικών Επιστημών, παρά το γεγονός ότι οδηγούν τους πτυχιούχους τους και σε διδασκαλικά επαγγέλματα, δε φαίνεται να προσέλκυαν τόσο πολύ το ενδιαφέρον των γυναικών όσο των αντρών. Εξάλλου η επικρατούσα άποψη της αρνητικής στάσης ή και της αδυναμίας κατανόησης που έχουν οι γυναίκες στις πρακτικές επιστήμες και κυρίως στα μαθηματικά, πρέπει να παίζει κι εκείνη το ρόλο της στη διαμόρφωση αυτής της κατανομής των γυναικών - μελών ΔΕΠ στο Π.Κ.

Σχ. 3. Σύνθετο ακιδωτό διάγραμμα κατανομής αντρών και γυναικών μελών ΔΕΠ του Π.Κ. κατά Τμήμα του Πίν. 1.

2. Με βάση αυτή την ίδια ποσοτική τάση και τη διπλή κατηγοριοποίηση των Τμημάτων προχωρούμε, στη συνέχεια, σε πιο αναλυτικές εκτιμήσεις σχετικά με την ποσοστιαία συμμετοχή των γυναικών μελών ΔΕΠ του Π.Κ. κατά Τμήμα.

Στην πρώτη ομάδα με τα υψηλότερα ποσοστά την πρώτη θέση κατέχει το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, με ποσοστό 40.00% και τη δεύτερη το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, με ποσοστό 38.46%. Ακολουθούν τα Τμήματα, Κοινωνιολογίας, με ποσοστό 28.57% και το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, με ποσοστό 26.67%. Τα Τμήματα Ψυχολογίας και Βιολογίας καταλαμβάνουν την έκτη θέση με ίδιο ποσοστό 25.00% και το Τμήμα Ιατρικής την έβδομη με το χαμηλότερο ποσοστό 15.85%.

Σύμφωνα και με τις παραπάνω γενικές διαπιστώσεις, τα υψηλά ποσοστά αντιπροσώπησης των γυναικών ως μελών ΔΕΠ των έξι πρώτων Τμημάτων του Π.Κ., δρίσκουν μια σχετική εξήγηση. Τα πέντα Τμήματα είναι του Ρέθυμνου, των Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως το υψηλό ποσοστό του Τμήματος Βιολογίας, στο οποίο μια γυναίκα αντιστοιχεί σε τέσσερις άντρες. Αυτή η διαπιστωση ενισχύει την άποψη ότι η γυναικεία άρχισε να εισέρχεται ως μέλος ΔΕΠ και στις θετικές επιστήμες παρά το γεγονός ότι δε θεωρούνται δικός της παραδοσιακός επαγγελματικός χώρος. Το ίδιο ισχύει και για το Τμήμα της Ιατρικής με το χαμηλότερο ποσοστό της πρώτης ομάδας και δείχνει ότι η γυναικεία άρχισε να συνδιάλει το ρόλο της επαγγελματικής της καριέρας, που φαινόταν ασυμβίβαστος με τον παραδοσιακό ρόλο του φύλου της. Μαρτυρεί επίσης την αντοχή, την οποία διαδέτει και η γυναικεία για μακροχρόνιες σπουδές, καθώς και την ικανότητά της να εκπληρώνει τις ακαδημαϊκές της υποχρεώσεις. Η γυναικεία ιατρός ως μέλος ΔΕΠ με τη μεγαλύτερη ευαισθησία, συγκριτικά με τον άντρα, μπορεί να προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες σ' αυτό τον πιο ευαίσθητο χώρο της ανθρώπινης ζωής, της υγείας.

Στη δεύτερη ομάδα Τμημάτων, την πρώτη θέση στη συμμετοχή των γυναικών ως μελών ΔΕΠ, κατέχουν δύο Τμήματα του Ρέθυμνου, το Τμήμα Φιλολογίας και το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, με ίδιο ποσοστό 15.79% και τη δεύτερη θέση το Τμήμα Χημείας, με ποσοστό 13.33%. Ακολουθούν στην τρίτη θέση τα δύο Τμήματα Επιστήμης των Υπολογιστών και των Μαθηματικών, με ποσοστό 8.33% και στην τέταρτη και τελευταία θέση έρχεται το Τμήμα Φυσικής με ποσοστό 3.33%. Το Τμήμα Οικονομικών δεν εκπροσωπείται καθόλου από γυναίκες.

Για το χαμηλό ποσοστό των τριών τελευταίων Τμημάτων θα μπορούσε να δοθεί η εύλογη εξήγηση ότι ανήκουν στη Σχολή Θετικών Επιστημών για τους λόγους που και παραπάνω αναφέρθηκαν. Αντίθετα για τα δύο πρώτα Τμήματα που ανήκουν στο Ρέθυμνο η προβληματική είναι μεγαλύτερη. Πρόκειται για το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης και το Τμήμα Φιλολογίας. Οι πτυχιούχοι τους οδηγούνται κατά κύριο λόγο σε παραδοσιακά για τη γυναικεία διδασκαλικά επαγγέλματα γι' αυτό και η μειωμένη συμμετοχή των γυναικών μελών ΔΕΠ αποτελεί ως

φαίνεται εξαιρεση από τον κανόνα. Μ' αυτή την έννοια αυτά είναι τα περισσότερο παραδοσιακά και συντηρητικά Τμήματα του Π.Κ. αναφορικά με τη συμμετοχή των γυναικών. Τη μοναδική όμως και αξιοπρόσεκτη ιδιαιτερότητα παρουσιάζει το Τμήμα Οικονομικών. Η παρουσία της γυναικάς ως μέλους ΔΕΠ σ' αυτό είναι ανύπαρκτη. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι Οικονομικές Επιστήμες γενικά δε θεωρούνται παραδοσιακές για τη γυναικά και το επάγγελμα του οικονομολόγου δε φαίνεται να εναρμονίζεται με το ρόλο της γυναικάς και του φύλου της. Ειδικότερα όμως στην περίπτωσή μας, το Τμήμα Οικονομικών του Π.Κ. είναι ένα από τα νεοσύστατα και σληγομελή Τμήματα. Βρίσκεται ακόμα στην πορεία για την απαραίτητη στελέχωση και αυτονομία του. Ίσως κι αυτό καθίσταται και η έλλειψη υποψηφίων γυναικών για θέση ΔΕΠ να διαμορφώνουν αυτή την εικόνα. Εξάλλου, και οι δύο μοναδικές γυναικες-μέλη ΔΕΠ που είχε το Τμήμα Οικονομικών, παραιτήθηκαν πριν από δύο χρόνια, ενώ δρίσκονταν στη βαθμίδα του Λέκτορα¹.

γ. Η συμμετοχή της γυναικάς ως μέλους ΔΕΠ κατά βαθμίδα

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, στη συνέ-

χεια, η προσπάθεια αναζήτησης της θέσης της γυναικάς ως μέλους ΔΕΠ στην ακαδημαϊκή ιεραρχία και η διερεύνηση της υπόθεσης, αν δηλαδή, παρέχονται και σ' εκείνη τα ίδια δικαιώματα και ίσες ευκαιρίες να εκπροσωπείται το ίδιο, ή τουλάχιστον αναλογικά, με τον άντρα και στις τέσσερις βαθμίδες της ακαδημαϊκής εξελικτικής κλίμακας. Λασφαλώς η ίση εκπροσώπηση αριθμού αποκλείεται αφού στο σύνολό της αποδείχτηκε ήδη μειονεκτική. Αποκτά όμως ιδιαίτερη σημασία η διαπίστωση, αν η γυναικά στέκεται ή όχι αναλογικά δίπλα στον άντρα σε όλες τις βαθμίδες από την τελευταία μέχρι και την πρώτη και σε όλα τα Τμήματα του Π.Κ. Λες αρχίσουμε όμως καλύτερα τις αναλύσεις μας από κάθε βαθμίδα ξεχωριστά ανεβαίνοντας από την κατώτερη του Λέκτορα στην ανώτερη του Καθηγητή.

1. Λέκτορες: Όπως φαίνεται και στον Πίν. 3, στο Π.Κ. υπηρετούν σήμερα συνολικά 59 μέλη ΔΕΠ στη βαθμίδα του Λέκτορα. Απ' αυτούς οι 39 είναι άντρες, ποσοστό 66.10% και οι 20 γυναίκες, ποσοστό 33.90%. Η αναλογική εκπροσώπηση, δηλαδή, των δύο φύλων είναι μια γυναικά στους δύο άντρες. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία, ο συνολικός αριθμός των Λεκτόρων του Π.Κ. κατά το Ακαδημαϊκό έτος

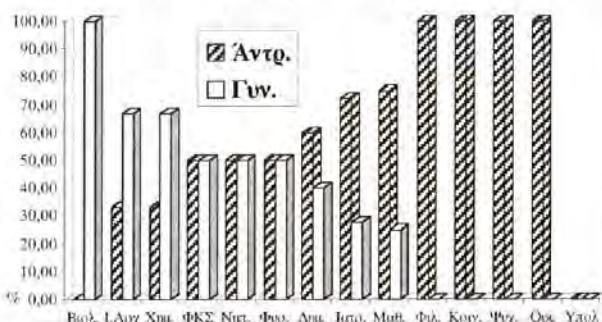
Πίν. 3. Κατανομή αντρών-γυναικών Λεκτόρων και Επίκουρων Καθηγητών του Π.Κ.

Τμήματα Παν/μίου Κρήτης	Λέκτορες				Σύν.	Επίκουροι Καθηγητές				Σύν.		
	Άντρες		Γυναίκες			Αριθ.	Άντρες		Γυναίκες			
	Αριθ.	%	Αριθ.	%			Αριθ.	%	Αριθ.	%		
Φιλολογίας	4	100.00	0	00.00	4	4	57.14	3	42.86	7		
Ιστορ.-Αρχαιολογίας	1	33.33	2	66.67	3	2	50.00	2	50.00	4		
Φ.Κ.Σ.	2	50.00	2	50.00	4	4	66.67	2	33.33	6		
Παιδαγ. Δημοτικής	3	60.00	2	40.00	5	5	83.33	1	16.67	6		
Παιδαγ. Νηπιαγωγών	4	50.00	4	50.00	8	6	100.00	0	00.00	6		
Κοινωνολογίας	2	100.00	0	00.00	2	3	75.00	1	25.00	4		
Ψυχολογίας	2	100.00	0	00.00	2	2	50.00	2	50.00	4		
Οικ. Επιστημών	3	100.00	0	00.00	3	5	100.00	0	00.00	5		
Μαθηματικών	3	75.00	1	25.00	4	5	100.00	0	00.00	5		
Φυσικής	1	50.00	1	50.00	2	11	100.00	0	00.00	11		
Βιολογίας	0	00.00	1	100.00	1	3	50.00	3	50.00	6		
Χρυμείας	1	33.33	2	66.67	3	4	100.00	0	00.00	4		
Επιστήμης Γης/στάνων	0	00.00	0	00.00	0	2	100.00	0	00.00	2		
Ιατρικής	13	72.22	5	27.78	18	11	91.67	1	8.33	12		
Σύνολο	39	66.10	20	33.90	59	67	81.71	15	18.29	82		

1989-90 ήταν 30, από τους οποίους 21 άντρες, ποσοστό 70.00% και 9 γυναίκες, ποσοστό 30.00%⁵.

Από τη συνολική αύξηση που παρουσιάστηκε στη βαθμίδα του Λέκτορα σ' αυτή την τριετία, η αυξητική τάση που εμφανίζουν οι γυναίκες συγκριτικά με τους άντρες είναι πολύ μεγαλύτερη και φτάνει σε ποσοστό 122.22%, ενώ εκείνη των αντρών σε ποσοστό 85.71%. Λυτό, δηλαδή, σημαίνει ότι κατά τα τελευταία τρία χρόνια έγινε μια δυναμική είσοδος της γυναικείας στη βαθμίδα του Λέκτορα και δρίσκεται σε πολύ καλή αναλογική σχέση με το άλλο φύλο. Κι εκείνο που έχει πραγματικά ιδιαίτερη βαρύτητα είναι το γεγονός ότι οι 20 γυναίκες που δρίσκενται στη βαθμίδα του Λέκτορα κατανέμονται εσάριθμα στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο.

Σχ. 4. Σύνθετο ακιδωτό διάγραμμα κατανομής αντρών-γυναικών Λέκτορων του Π.Κ. του Πίν. 3.

Με κριτήριο την κατανομή των δύο φύλων στη βαθμίδα του Λέκτορα, όλα τα Τμήματα του Π.Κ. θα μπορούσαν να διαιρεθούν σε τέσσερις κατηγορίες:

a. Στην πρώτη ανήκει το Τμήμα της Βιολογίας. Αποτελεί το μοναδικό Τμήμα, το οποίο στη βαθμίδα του Λέκτορα έχει μόνο ένα μέλος ΔΕΠ κι αυτό είναι γυναίκα. Η παρουσία, δηλαδή, των αντρών είναι ανύπαρκτη.

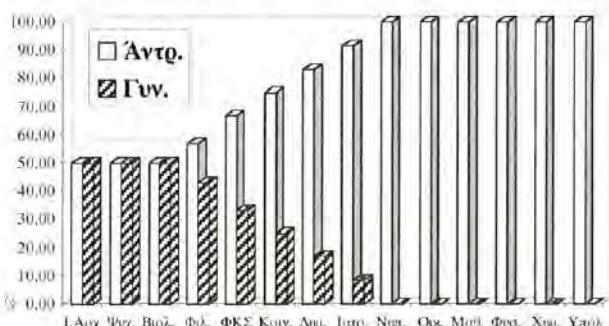
b. Στη δεύτερη κατηγορία, που είναι και η μεγαλύτερη, ανήκουν συνολικά οκτώ Τμήματα. Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι το γεγονός ότι στη βαθμίδα του Λέκτορα υπάρχουν τόσο άντρες όσο και γυναίκες. Τα δύο πρώτα, το Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας και το Τμήμα Χημείας έχουν την ίδια ποσοστιαία συμμετοχή γυναικών - μελών ΔΕΠ που φτάνει στο 66.67%. Το ίδιο και στα επόμενα τρία Τμήματα, των Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών και το Τμήμα Φυσικής εκπροσωπούνται με το ίδιο ποσοστό αντρών και γυ-

ναικών 50.00%. Ακολουθούν τα υπόλοιπα τρία Τμήματα, στα οποία η συμμετοχή της γυναικείας σ' αυτή τη βαθμίδα είναι η χαμηλότερη. Πρόκειται για το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης με ποσοστό 40.00%, το Τμήμα Ιατρικής με ποσοστό 27.78% και το Τμήμα Μαθηματικών, με ποσοστό 25.00%. Σ' αυτή την κατηγορία εκείνο που αξίζει να υπογραμισθεί είναι η υψηλή εκπροσώπηση των γυναικών στη βαθμίδα του Λέκτορα των Τμημάτων Χημείας και Φυσικής.

γ. Τέσσερα Τμήματα ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία, τα Τμήματα Φιλολογίας, Κοινωνιολογίας, Ψυχολογίας και Οικονομικών, τα οποία στη βαθμίδα του Λέκτορα δεν έχουν καμία γυναίκα και

δ. Στην τέταρτη και τελευταία κατηγορία ανήκει μόνο το Τμήμα Επιστήμης των Γ' πολογιστών. Σ' αυτό η βαθμίδα του Λέκτορα δεν εκπροσωπείται καθόλου. Δεν υπάρχει, δηλαδή, ούτε άντρες, ούτε γυναίκα σ' αυτή τη βαθμίδα.

Σχ. 5. Σύνθετο ακιδωτό διάγραμμα κατανομής αντρών-γυναικών Επικούρων Καθηγητών του Π.Κ. του Πίν. 3.

2. Επίκουροι Καθηγητές: Σ' αυτή τη βαθμίδα δρίσκενται σήμερα στο Π.Κ. 82 συνολικά άτομα. Απ' αυτά τα 67, ποσοστό 81.71%, είναι άντρες και τα 15, ποσοστό 18.29% γυναίκες. Διαμορφώνεται έτσι η αναλογική σχέση μια γυναίκα σε περισσότερους από τέσσερις άντρες. Σύμφωνα και πάλι με τα στατιστικά στοιχεία του Ακαδημαϊκού έτους 1989-90, στην προηγούμενη τριετία υπήρχετούσαν στην ίδια βαθμίδα 64 μέλη ΔΕΠ, 58 άντρες, ποσοστό 90.62%, και 6 γυναίκες, ποσοστό 9.38%. Εντυπωσιακή φαίνεται η αυξητική τάση, η οποία εμφανίζεται στις γυναίκες και ανέρχεται στο ποσοστό 150.00%, ενώ αντίθετα στους άντρες δεν ξεπερνά το 15.51%. Κι εδώ η χωροταξική κατανομή των

Πίν. 4. Κατανομή αντρών-γυναικών Αναπλ. Καθηγητών και Καθηγητών του Π.Κ.

Τμήματα Παν/μίου Κρήτης	Αναπληρωτές Καθηγητές					Καθηγητές					Σύν.	
	Αντρες		Γυναίκες		Σύν.	Αντρες		Γυναίκες				
	Αριθ.	%	Αριθ.	%		Αριθ.	%	Αριθ.	%	Αριθ.		
Φιλολογίας	3	100.00	0	00.00	3	5	100.00	0	00.00	5		
Ιστορ.-Αρχαιολογίας	4	66.67	2	33.33	6	5	71.43	2	28.57	7		
Φ.Κ.Σ.	1	100.00	0	00.00	1	1	50.00	1	50.00	2		
Παιδαγ. Δημοτικής	4	100.00	0	00.00	4	4	100.00	0	00.00	4		
Παιδαγ. Νηπιαγωγών	0	00.00	0	00.00	0	1	100.00	0	00.00	1		
Κοινωνιολογίας	0	00.00	1	100.00	1	0	00.00	0	00.00	0		
Ψυχολογίας	2	100.00	0	00.00	2	0	00.00	0	00.00	0		
Οικ. Επιστημών	1	100.00	0	00.00	1	0	00.00	0	00.00	0		
Μαθηματικών	9	100.00	0	00.00	9	5	83.33	1	16.67	6		
Φυσικής	8	100.00	0	00.00	8	9	100.00	0	00.00	9		
Βιολογίας	6	85.71	1	14.29	7	9	90.00	1	10.00	10		
Χημείας	4	100.00	0	00.00	4	4	100.00	0	00.00	4		
Επιστήμης Γηπολ/στών	6	85.71	1	14.29	7	3	100.00	0	00.00	3		
Ιατρικής	25	86.21	4	13.79	29	20	86.96	3	13.04	23		
Σύνολο	73	89.02	9	10.98	82	66	89.19	8	10.81	74		

γυναικών παρουσιάζει μεγάλη απόκλιση. Το Ρέθυμνο έχει 11 γυναίκες, ποσοστό 73.34%, σ' αυτή τη διαθεσιμότητα και το Ηράκλειο μόνο 4, ποσοστό 26.66%. Η πραγματική όμως αναλογική σχέση είναι ακόμα μεγαλύτερη για το Ρέθυμνο, όταν ληφθεί η υπόφηρη η συνολική αναλογία των μελών ΔΕΠ αφού, όπως ήδη αναφέρθηκε, σχεδόν το 1/3 των μελών ΔΕΠ δρίσκονται στα Τμήματα του Ρεθύμνου και τα 2/3 του Ηρακλείου.

Σε δυο μόνο κατηγορίες θα μπορούσαν να κατηγοριοποιηθούν όλα τα Τμήματα του Π.Κ. αναφορικά με τη θέση των γυναικών στη διαθεσιμότητα του Επίκουρου Καθηγητή.

α. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οκτώ συνολικά Τμήματα, τα οποία εκπροσωπούνται σ' αυτή τη διαθεσιμότητα από άντρες όσο και από γυναίκες. Πιο συγκεκριμένα: στα τρία πρώτα Τμήματα, Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Ψυχολογίας και Βιολογίας, η ποσοστιαία συμμετοχή και των δύο φύλων είναι η ίδια, ποσοστό 50.00%. Ακολουθούν στη συνέχεια κατά φθίνουσα σειρά με δάση τη συμμετοχή πάντα της γυναικας, τα Τμήματα, Φιλολογίας, με ποσοστό 42.86%, Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, με ποσοστό 33.33%, Κοινωνιολογίας, με ποσοστό 25.00%, το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, με ποσοστό 16.67% και τελευταίο

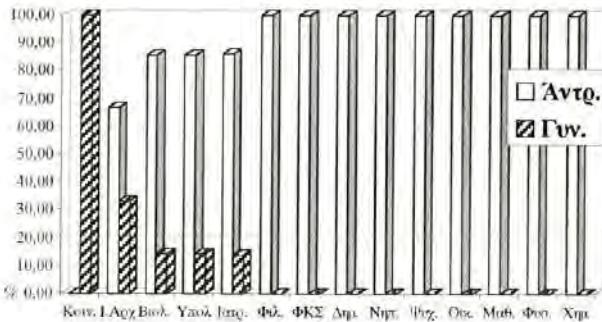
το Τμήμα Ιατρικής, με ποσοστό 8.33%. Ενδιαφέρον σ' αυτή την πρώτη κατηγορία είναι η υψηλή ποσοστιαία εκπροσώπηση των τριών πρώτων Τμημάτων, που δείχνει, όσο κι αν είναι συμπτωματική, ότι τουλάχιστον σ' αυτή την περίπτωση οι γυναίκες δεν είναι η μειονότητα, αλλά εκπροσωπούνται ίσα με τους άντρες.

β. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τα υπόλοιπα έξι Τμήματα του Π.Κ., στα οποία μονοπωλούν όλες τις θέσεις του Επίκουρου Καθηγητή οι άντρες. Πρόκειται για τα Τμήματα: Παιδαγωγικό Νηπιαγωγών, των Οικονομικών, της Φυσικής, της Χημείας και της Επιστήμης των Υπολογιστών. Διαπιστώνεται, δηλαδή, ότι μεγάλωσε αυτή η κατηγορία των Τμημάτων, στα οποία η γυναικα απουσιάζει εντελώς και από τέσσερα στη διαθεσιμότητα του Λέκτορα έφθασαν στα έξι στη διαθεσιμότητα του Επίκουρου Καθηγητή.

3. Αναπληρωτές Καθηγητές: Σ' αυτή τη διαθεσιμότητα υπηρετούν συνολικά 82 μέλη ΔΕΠ. Απ' αυτά τα 73 είναι άντρες, ποσοστό 89.02% και 9 γυναίκες, ποσοστό 10.98%. Εδώ η αναλογική σχέση μεταξύ των δύο φύλων είναι μεγάλη, αφού στους οκτώ άντρες αναλογεί μόνο μια γυναίκα. Κι ακόμα περισσότερο ενδιαφέρον φαίνεται το γεγονός ότι αυτή η σχέση πριν από μια τριετία ήταν καλύτερη. Κατά το Ακαδημαϊκό έ-

τος 1989-90 στο Π.Κ. υπηρετούσαν συνολικά 67 Αναπληρωτές Καθηγητές, 57 άντρες, ποσοστό 85.08%, και 10 γυναίκες, ποσοστό 14.92%. Παρουσιάζονται δηλαδή σ' αυτά τα τρία τελευταία χρόνια δυσανάλογες αυξανειωτικές τάσεις μεταξύ των δύο φύλων. Οι άντρες αυξήθηκαν, με ποσοστό 28.07%, ενώ αντίθετα, οι γυναίκες μείωσαν τη συμμετοχή τους, με ποσοστό 10.00%. Αυτό είναι ακριβώς και το αξιοπρόσεκτο σημείο σ' αυτή την περίπτωση. Αναφορικά με τη χωροταξική κατανομή των γυναικών μεταξύ των δύο πόλεων η διαφορά φαίνεται δυσανάλογη. Το Ρέθυμνο έχει τρεις γυναίκες, ποσοστό 33.33% και το Ηράκλειο έχει, ποσοστό 66.67%. Στην πραγματικότητα όμως υπάρχει σχεδόν αναλογική σχέση, αφού όπως ήδη αναφέρθηκε και παραπάνω, στο συνολικό αριθμό των μελών ΔΕΠ το Ηράκλειο διαθέτει περίπου τα 2/3 και το Ρέθυμνο το 1/3.

Σχ. 6. Σύνθετο ακιδωτό διάγραμμα κατανομής αντρών-γυναικών Αναπλ. Καθηγητών του Π.Κ. του Πίν. 4.

Με κριτήριο τη συμμετοχή των γυναικών στη βαθμίδα του Αναπληρωτή Καθηγητή διακρίνονται τρεις βασικές κατηγορίες μεταξύ των Τμημάτων:

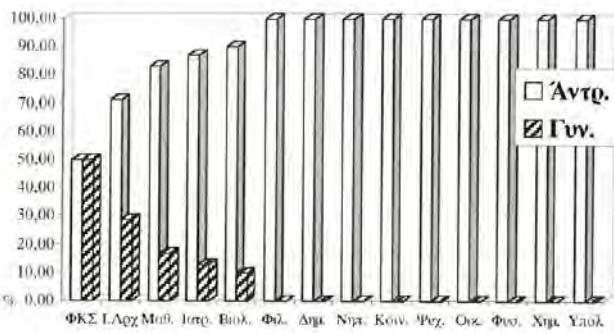
a. Στην πρώτη κατηγορία ανήκει μόνο το Τμήμα Κοινωνιολογίας. Αποτελεί τη μοναδική εξαίρεση και ιδιαίτερότητα να είναι μηδενική η συμμετοχή των αντρών και να εκπροσωπείται μόνο από μια γυναίκα σ' αυτή τη βαθμίδα.

b. Στη δεύτερη κατηγορία έχουμε τα Τμήματα που εκπροσωπούνται τόσο από άντρες όσο κι από γυναίκες. Στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας η κατανομή των γυναικών είναι το 1/3 των αντρών, ποσοστό 33.33%. Αντίθετα στα δύο επόμενα Τμήματα, Βιολογίας και Επιστήμης των Υπολογιστών, η γυναικεία εκπροσώπηση είναι ίδια και στα δύο και πολύ χαμηλή, με ποσοστό 14.29%. Το τρίτο και τελευταίο, το Τμήμα

Ιατρικής έχει και τη χαμηλότερη ποσοστιαία συμμετοχή γυναικών σ' αυτή τη βαθμίδα, μόλις 13.79%.

g. Σ' αυτή την τελευταία κατηγορία βρίσκεται η μεγάλη πλειοψηφία των Τμημάτων του Π.Κ., τα οποία χαρακτηρίζονται από την παντελή απουσία της γυναικάς σ' αυτή τη βαθμίδα. Πρόκειται για τα Τμήματα Φιλολογίας, Φιλοσοφίκων και Κοινωνικών Σπουδών, τα Παιδαγωγικά Τμήματα Δημοτικής Εκπαίδευσης και Νηπιαγωγών, το Τμήμα Ψυχολογίας, Οικονομικών, Μαθηματικών, Φυσικής και Χημείας. Εδώ, δηλαδή, φαίνεται ότι η κατηγορία των Τμημάτων με μηδενική γυναικεία εκπροσώπηση παρουσιάζει σ' αυτή τη βαθμίδα αυξητική τάση 50.00%, αφού στην προηγούμενη του Επίκουρου Καθηγητή ήταν μόνο έξι Τμήματα και τώρα ανέρχονται στα εννέα.

Σχ. 7. Σύνθετο ακιδωτό διάγραμμα κατανομής αντρών-γυναικών Καθηγητών του Π.Κ. του Πίν. 4.

4. Καθηγητές: Στη βαθμίδα του Καθηγητή βρίσκονται σήμερα συνολικά 74 μέλη ΔΕΠ. Απ' αυτά τα 66 είναι άντρες, ποσοστό 89.19%, και τα 8 γυναίκες, ποσοστό 10.81%. Η αναλογική σχέση μεταξύ των δύο φύλων σ' αυτή τη βαθμίδα είναι μεγάλη, αφού στους οκτώ άντρες, αντιστοιχεί μόνο μια γυναίκα. Κατά την προηγούμενη τριετία στην ίδια βαθμίδα του Καθηγητή υπηρετούσαν στο Π.Κ. συνολικά 64 μέλη ΔΕΠ, από τα οποία τα 55 ήσαν άντρες, ποσοστό 85.94% και τα 9 γυναίκες, ποσοστό 14.06%. Κι εδώ, όπως και στην προηγούμενη βαθμίδα, η αυξανειωτική τάση που παρατηρείται στα τρία προηγούμενα χρόνια είναι δυσανάλογη μεταξύ των δύο φύλων. Οι άντρες παρουσιάζουν αύξηση σε ποσοστό 20.00%, ενώ οι γυναίκες μείωση κατά 11.14%. Η χωροταξική κατανομή των Καθηγητών σχετικά με την έδρα των Τμημάτων είναι μεγαλύτερη στα Τμήματα του Ηρακλείου. Σ' αυτά υπηρετούν πέντε γυναίκες, ποσοστό

62.50% και στο Ρέθυμνο μόνο τρεις, ποσοστό 37.50%. Ανάλογα με την εκπροσώπηση και των δύο φύλων αυτής της βαθμίδας στα Τμήματα διαμορφώνονται δύο βασικές κατηγορίες:

α. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει εκείνα τα Τμήματα, στα οποία τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες της βαθμίδας του Καθηγητή εκπροσωπούνται σ' αυτά. Το πρώτο Τμήμα είναι των Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, στο οποίο η συμμετοχή και των δύο φύλων είναι ισάριθμη, ποσοστό 50.00%. Ακολουθεί το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας με σχετικά υψηλό ποσοστό της παρουσίας της γυναίκας, 28.57%. Μετά ακολουθεί με χαμηλό ποσοστό 16.67% το Τμήμα Μαθηματικών και στη συνέχεια έρχεται το Τμήμα Ιατρικής με ακόμα χαμηλότερο ποσοστό συμμετοχής της γυναίκας, 13.04%. Τελευταίο απ' όλα τα Τμήματα αυτής της κατηγορίας είναι το Τμήμα Βιολογίας με ποσοστό 10.00%.

β. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν εκείνα τα Τμήματα, στα οποία η συμμετοχή της γυναίκας είναι μηδενική σ' αυτή τη βαθμίδα. Αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία των Τμημάτων του Π.Κ. και εδρεύουν τα έξι στο Ρέθυμνο και τα τρία στο Ηράκλειο. Πρόκειται για τα Τμήματα Φιλολογίας, Παιδαγωγικά Δημοτικής Εκπαίδευσης και Νηπιαγωγών, το Τμήμα Κοινωνιολογίας, Ψυχολογίας και Οικονομικών. Επίσης για τα Τμήματα του Ηρακλείου, Φυσικής, Χημείας και Επιστήμης των Υπολογιστών. Κι εδώ πάλι παρατηρείται η ίδια διαπίστωση με την προηγούμενη βαθμίδα. Από τα συνολικά 14 Τμήματα του Π.Κ. στα εννέα δεν υπάρχει γυναίκα στη βαθμίδα του Καθηγητή.

Συνοπτικά για την πραγματική θέση της γυναίκας στην ακαδημαϊκή ιεραρχία του Π.Κ. θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

α. Στη βαθμίδα του Λέκτορα πρώτο έρχεται το Τμήμα Βιολογίας, με ποσοστό 100.00%, στη βαθμίδα του Επίκουρου Καθηγητή το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, με ποσοστό 50.00%, στη βαθμίδα του Λαναπληρωτή Καθηγητή το Τμήμα Κοινωνιολογίας, με ποσοστό 100.00% και στη βαθμίδα του Καθηγητή το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, με ποσοστό 50.00%.

β. Σχετικά με τη χωροταξική κατανομή των γυναικών στην ιεραρχική κλίμακα τα Τμήματα του Ρέθυμνου εκπροσωπούνται με μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών στις δύο κατώτερες βαθμίδες, ενώ τα Τμήματα του Ηρακλείου στις δύο ανώτερες. Πιο συγκεκριμένα: Η ποσοστιαία εκπροσώπηση των γυναικών συνολικά στη βαθμίδα του

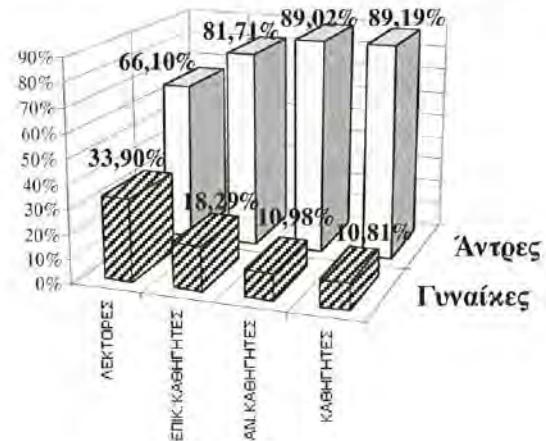
Λέκτορα και του Επίκουρου Καθηγητή στα Τμήματα του Ρέθυμνου ανέρχεται στο 60.00%, ενώ σ' εκείνα του Ηρακλείου στο 40.00%. Αντίθετα τη συνολική συμμετοχή των γυναικών στη βαθμίδα του Αναπληρωτή Καθηγητή και του καθηγητή στα Τμήματα του Ηρακλείου είναι: 64.70% και σ' εκείνα του Ρέθυμνου μόνο στο ποσοστό 35.30%.

γ. Στη βαθμίδα του Λέκτορα εμφανίζονται τέσσερα από τα συνολικά δεκατέσσερα Τμήματα του Π.Κ., στα οποία η εκπροσώπηση της γυναικείας είναι ανύπαρκτη. Στη βαθμίδα του Επίκουρου καθηγητή αυξάνονται σε έξι και στη βαθμίδα του Αναπληρωτή Καθηγητή και του καθηγητή αυξάνονται ακόμα περισσότερο, σε εννέα.

δ. Τέλος, η αναλογία εκπροσώπησης των δύο φύλων κατά βαθμίδες στο Π.Κ. είναι: Στη βαθμίδα του Λέκτορα μια γυναίκα ανά δύο άντρες, στη βαθμίδα του Επίκουρου Καθηγητή μια γυναίκα ανά τέσσερις άντρες και στις βαθμίδες του Αναπληρωτή Καθηγητή και του Καθηγητή μια γυναίκα ανά οκτώ άντρες. Ισχύει κι εδώ η διαπίστωση της A. Wetterer σχετικά με τη θέση της γυναίκας στην ιεραρχία των Πανεπιστημίων της Γερμανίας, όταν υπογραμμίζει ότι στο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό διαμορφώνεται μια πυραμίδα, στην οποία όσο υψηλότερη είναι η βαθμίδα τόσο χαμηλότερη και η συμμετοχή της γυναίκας⁶.

Μετά απ' αυτή την προσπάθεια προσέγγισης του προβλήματος της συμμετοχής και των δύο φύλων στις τέσσερις βαθμίδες, η διερεύνηση της κατανομής του συνολικού αριθμού των γυναικών - μελών ΔΕΠ στην ακαδημαϊκή ιεραρχία του Π.Κ. παρουσιάζει ασφαλώς ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Σχ. 8. Πυραμίδες κατανομής αντρών-γυναικών μελών ΔΕΠ του Π.Κ. κατά βαθμίδα των Πιν. 3, 4.

Πίν. 5. Κατανομή γυναικών μελών ΔΕΠ του Π.Κ. κατά βαθμίδα

Τμήματα Ηαν/μίου Κρήτης	Αέκτορες		Επίκουροι Καθηγητές		Αν. Καθηγητές		Καθηγητές		Σύν.
	Αριθ.	%	Αριθ.	%	Αριθ.	%	Αριθ.	%	
Φιλολογίας	0	00.00	3	100.00	0	00.00	0	00.00	3
Ιστορ.-Αρχαιολογίας	2	25.00	2	25.00	2	25.00	2	25.00	8
Φ.Κ.Σ.	2	40.00	2	40.00	0	00.00	1	20.00	5
Παιδαγ. Δημοτικής	2	66.67	1	33.33	0	00.00	0	00.00	3
Παιδαγ. Νηπιαγωγών	4	100.00	0	00.00	0	00.00	0	00.00	4
Κοινωνιολογίας	0	00.00	1	50.00	1	50.00	0	00.00	2
Ψυχολογίας	0	00.00	2	100.00	0	00.00	0	00.00	2
Οικ. Επιστημών	0	00.00	0	00.00	0	00.00	0	00.00	0
Μαθηματικών	1	50.00	0	00.00	0	00.00	1	50.00	2
Φυσικής	1	100.00	0	00.00	0	00.00	0	00.00	1
Βιολογίας	1	16.67	3	50.00	1	16.67	1	16.67	6
Χημείας	2	100.00	0	00.00	0	00.00	0	00.00	2
Επιστήμης Γηπλ/στών	0	00.00	0	00.00	1	100.00	0	00.00	1
Ιατρικής	5	38.46	1	07.69	4	30.77	3	23.08	13
Σύνολο	20	38.46	15	28.85	9	17.31	8	15.38	52

Οπως φαίνεται στον Πίν. 5, αυτή η επωτερική κατανομή των γυναικών και στις τέσσερις βαθμίδες σε όλα τα Τμήματα του Π.Κ. παρουσιάζει την παρακάτω εικόνα. Γενικά με την πρώτη εκτίμηση διαπιστώνεται ότι οι συνολικά 52 γυναικίς κατανέμονται, όπως είναι φυσικό, ανισομερώς και στις τέσσερις βαθμίδες. Η ποσοστιαία κατανομή τους στη βαθμίδα του Λέκτορα είναι 38.46% και στη βαθμίδα της Επικούρου Καθηγήτριας 28.85%. Στη βαθμίδα της Αναπληρώτριας Καθηγήτριας το ποσοστό είναι 17.31% και στη βαθμίδα της Καθηγήτριας 15.38%.

Εδώ ακριβώς επιβεβαιώνεται η προηγούμενη διαπίστωση ότι η κατανομή των γυναικών είναι πυραμιδοειδής, όπου στη βάση της υπάρχουν τα μεγαλύτερα ποσοστά και ακολουθούν φθίνουσα φορά ανεβαίνοντας προς την κορυφή. Διαπιστώνεται ακόμα ότι η συμμετοχή των γυναικών στις δύο κατώτερες βαθμίδες είναι μεγαλύτερη από τη συμμετοχή τους στις δύο ανώτερες. Το συνολικό ποσοστό στη βαθμίδα του Λέκτορα και της Επικούρου Καθηγήτριας ανέρχεται στο 67.31% και μόνο το 32.99% φτάνει στη βαθμίδα της Αναπληρώτριας Καθηγήτριας και της Καθηγήτριας. Αναλογικά τα 2/3 των γυναικών δρίσκονται στις δύο κατώτερες βαθμίδες και μόνο το 1/3 στις δύο νεώτερες. Αναλυτικά η εσω-

τερική κατανομή των 52 γυναικών κατά βαθμίδα συνθέτουν τη παρακάτω εικόνα:

α. Λέκτορες: τα Τμήματα: Παιδαγωγικό Νηπιαγωγών, Φυσικής και Χημείας εκπροσωπούνται σ' αυτή τη βαθμίδα, με ποσοστό 100.00%, πράγμα που σημαίνει ότι στις άλλες βαθμίδες δεν έχουν καμία γυναίκα. Ακολουθούν τα Τμήματα, Παιδαγωγικό Δημοτικής, με ποσοστό 66.67%, το Μαθηματικό, με ποσοστό 50.00% και Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, με ποσοστό 40.00%. Στη συνέχεια έρχεται το Τμήμα Ιατρικής, με ποσοστό 38.46%, τα Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, με ποσοστό 25.00%, και τελευταίο το Τμήμα Βιολογίας, με ποσοστό 16.67%. Αντίθετα τα πέντε υπόλοιπα Τμήματα, Φιλολογίας, Κοινωνιολογίας, Ψυχολογίας, Οικονομικών και Επιστήμης των Γηπολογιστών έχουν μηδενική συμμετοχή στη βαθμίδα του Λέκτορα.

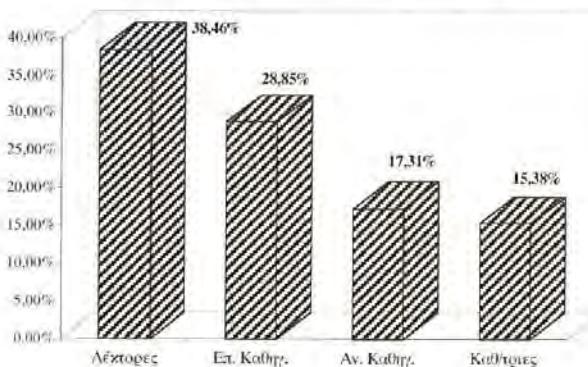
β. Επίκουροι Καθηγήτριες: Τα δύο πρώτα Τμήματα της Φιλολογίας και της Ψυχολογίας εκπροσωπούνται, με ποσοστό 100.00%. Στα Τμήματα Κοινωνιολογίας και Βιολογίας έχουν ίση συμμετοχή, με ποσοστό 50.00%. Στη συνέχεια έρχεται το Τμήμα, Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, με ποσοστό 40.00%, το Παιδαγωγικό Δημοτικής, με ποσοστό 33.33%,

το Ιστορίας-Αρχαιολογίας, με ποσοστό 25.00% και τελευταίο το Τμήμα Ιατρικής, με ποσοστό 7.69%. Τα υπόλοιπα έξι Τμήματα, Παιδαγωγικό Νηπιαγωγών, Οικονομικών, Μαθηματικών, Φυσικής, Χημείας και Επιστήμης των Γιπολογιστών δεν παρουσιάζουν καμιά συμμετοχή στη βαθμίδα της Επικούρου Καθηγητριας.

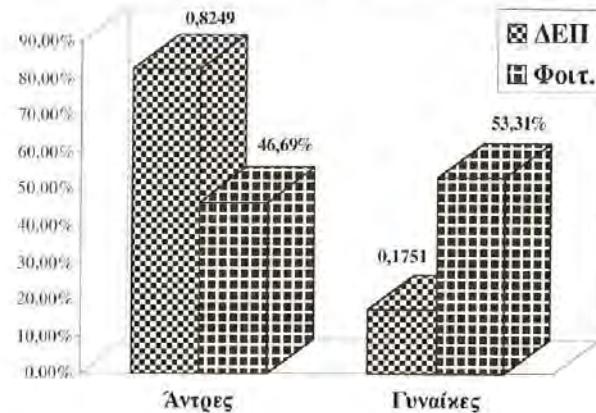
γ. Αναπληρώτριες Καθηγήτριες: Το Τμήμα Επιστήμης των Γιπολογιστών εκπροσωπείται μόνο σ' αυτή τη βαθμίδα, με ποσοστό 100.00%, ενώ το Τμήμα Κοινωνιολογίας, με ποσοστό 50.00%. Τα Τμήματα Ιατρικής, με ποσοστό 30.77%, το Ιστορίας-Αρχαιολογίας, με ποσοστό 25.00% και τελευταίο το Τμήμα Βιολογίας παρουσιάζει ποσοστό συμμετοχής 16.67%. Στα υπόλοιπα εννέα Τμήματα, Φιλολογίας, Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Παιδαγωγικό Δημοτικής και Νηπιαγωγών, το Ψυχολογίας, Οικονομικών, Μαθηματικών, Φυσικής και Χημείας η εκπροσώπηση της γυναικείας σ' αυτή τη βαθμίδα είναι ανύπαρκτη.

δ. Καθηγήτριες: Το Τμήμα Μαθηματικών παρουσιάζει εκπροσώπηση, με ποσοστό 50.00% σ' αυτή τη βαθμίδα. Ακολουθούν τα Τμήματα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, με ποσοστό 25.00% και το Τμήμα Ιατρικής, με ποσοστό 23.08%. Τελευταία έρχονται το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, με ποσοστό 20.00% και το Τμήμα Βιολογίας, με ποσοστό 16.67%. Τα επόμενα εννέα Τμήματα, Φιλολογίας, Παιδαγωγικό Δημοτικής και Νηπιαγωγών, το Τμήμα Κοινωνιολογίας, Ψυχολογίας, Οικονομικών, Φυσικής, Χημείας και Επιστήμης των Γιπολογιστών έχουν μηδενική συμμετοχή στη βαθμίδα του Καθηγητριας.

Σχ. 9. Απλό ακιδωτό διάγραμμα κατανομής γυναικών - μελών ΔΕΠ του Π.Κ. κατά βαθμίδες του Πίνα. 5.

Σχ. 10. Σύνθετο ακιδωτό διάγραμμα κατανομής μελών ΔΕΠ και Φοιτητών του Π.Κ. κατά φύλο του Πίν. 6.

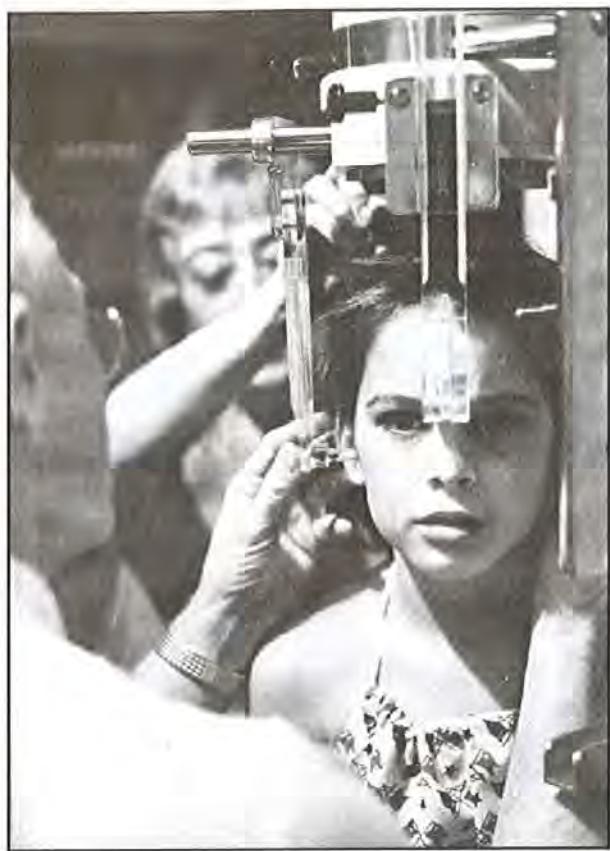
Επίλογος - Συμπεράσματα

Μετά απ' αυτές τις κοινωνιολογικές αναλύσεις, που προηγήθηκαν, μπορούμε συμπερασματικά να υποστηρίξουμε ότι η αρχική μας υπόθεση όχι μόνο επαληθεύεται, αλλά πολύ περισσότερο διαπιστώνεται, ότι δηλαδή οι άντρες μέλη ΔΕΠ που σήμερα υπηρετούν στο Π.Κ. είναι περίπου πέντε φορές περισσότεροι από τις γυναίκες συναδέλφους τους.

Το πρόβλημα εμφανίζεται εντονότερο κι αυτή η αναλογική σχέση μεταξύ των δύο φύλων στο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό μεγαλύτερη κυρίως στις δύο υψηλότερες βαθμίδες του Αναπληρωτή Καθηγητή και του Καθηγητή. Εκεί η αναλογία γίνεται σχεδόν μια γυναικα ανά οκτώ άντρες, πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η γυναικεία δεν έχει ίδια δικαιώματα και ίσες ευκαιρίες για πρόσβαση, καταρχή στο Π.Κ. και κατά δεύτερο λόγο, που είναι εν μέρει και συνέπεια του πρώτου, για εξέλιξη στην ακαδημαϊκή ιεραρχία.

Αυτή ωστόσο η διαπίστωση είναι δυνατόν να δώσει και την άλλη διάσταση τη θετική και την αισιόδοξη στο όλο πρόβλημα. Οι γυναίκες δηλαδή, με κάποια καθυστέρηση συγκριτικά με τους άντρες άρχισαν να εκλέγονται και να διορίζονται ως μέλη ΔΕΠ στο Π.Κ. Αυτή όμως η εισόδος τους στις χαμηλότερες βαθμίδες του Λέκτορα και του Επίκουρου Καθηγητή μπορεί να σημαίνει ότι, συγκριτικά με το παρελθόν, άρχισαν να τυχάνουν μιας καλύτερης μεταχείρισης και ότι η αναλογική σχέση για την πανεπιστημιακή τους εξέλιξη θα θελτιωθεί στο άμεσο μέλλον.

Αυτή την προοπτική ενισχύει η αναλογική σύγκριση των στατιστικών δεδομένων της προ-

ηγούμενης τριετίας με τα σημερινά, στα οποία διαφαίνονται αυξητικές τάσεις της συμμετοχής της γυναικας ως μέλος ΔΕΠ, τουλάχιστον στις κατώτερες βαθμίδες της ιεραρχίας. Προς την ίδια κατεύθυνση ενθαρρυντική είναι και η εκπρόσωπηση των γυναικών που διδάσκουν με τη σχέση της εργασίας του Π.Δ. 407/80 στο Π.Κ. Αυξάνονται ακόμα περισσότερο οι ελπίδες ότι σε μελλοντικές προκηρύξεις μελών ΔΕΠ η συμμετοχή των γυναικών στις υποψηφιότητες μπορεί να είναι μεγαλύτερη και αναλογικά και στην κατάληψη θέσεων μελών ΔΕΠ.

Στη χωροταξική κατανομή οι αναλύσεις έδειξαν ότι περισσότερες γυναικες υπηρετούν ως μέλη ΔΕΠ στα Τμήματα του Ρεθύμνου συγκριτικά με τα Τμήματα του Ηρακλείου. Τις γιατί τα πρώτα να είναι περισσότερο ανοιχτά στο γυναικείο πληθυσμό αλλά κυρίως εξαιτίας του επιστημονικού τους προσανατολισμού. Οι τάσεις όμως προσπάθειας των γυναικών να εισχωρήσουν και στα Τμήματα του Ηρακλείου, των θετικών

επιστημών, δείχγουν ότι η θέση τους και σ' αυτά βελτιώνεται αργά, αλλά σταθερά.

Δεν υπάρχει, επομένως, αμφιβολία ότι οι γυναίκες δεν έχουν ίδια δικαιώματα κι ούτε ίσες ευκαιρίες με τους άντρες για ακαδημαϊκή καριέρα ως μέλη ΔΕΠ. Και το σπουδαιότερο είναι ότι η προοπτική για το πληρίσιαμα αυτού του στόχου φαίνεται ακόμα πολύ μακρινή. Παραδοσιακές κοινωνικές δόμες που κατέστησαν με το πέρασμα πολλών αιώνων το αντρικό φύλο κυρίαρχο και μερικές φορές δυναστικό απέναντι στο γυναικείο δεν υποχωρούν εύκολα. Οι φορείς της εξουσίας, κάθε εξουσίας, στέκονται άγρυπνοι στις επάλξεις για να τη διατηρούν. Από την άλλη μεριά αλλά κι εκείνοι, που τα δικαιώματά τους καταπατούνται, δεν έχουν συνειδητοποιήσει ακόμα αρκετά πως πρέπει συνεχώς να αγωνίζονται και να τα διεκδικούν. Και τις δύο πλευρές θα δοηθήσει στο πληρίσιαμα τους η σωστή κοινωνικοποιητική διαδικασία από σωστά κοινωνικοποιημένους γονείς και δασκάλους. Αυτοί είναι σε θέση να πείσουν τόσο το αγόρι όσο και το κορίτσι ότι ο άντρας και η γυναίκα μέστι στην οικογένεια είναι αδέλφια ή σύζυγοι και σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής συν-άνθρωποι και συν-πολίτες με ίσα δικαιώματα και ίδιες υποχρεώσεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Voudakis V., Tradition und sozialer Wandel auf der Insel Kreta. A. Hain Verlag, 3. unveränderte Auflage, Meisenheim am Glan 1993 (Dissertation), σελ. 39-74.
2. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ΔΙ.Π.Ε.Ε. Τμήμα Στατιστικής και Επιχειρησιακής Έρευνας, Στατιστική επεξεργασία στοιχείων απογραφής Α.-Ε.Ι. Ακαδημαϊκού Έτους 1989-1990. Συντάκτες: Μαρία Μαστοράκη και Μαργαρίτα Αναστασοπούλου, Αθήνα 1992, σελ. 106.
3. Wetterer A., Zur Verbesserung der Lage von Frauen in der Lehre der Soziologie. Στρηγ: Soziologie, Mitteilungsblatt der Deutschen Gesellschaft für Soziologie, Ferdinand Enke Verlag Stuttgart, Heft 1/1992, (42-47), σελ. 42.
4. Βουδάσκη Β., Η κινητικότητα στα μέλη - ΔΕΠ των Πανεπιστημίων μας. Η περίπτωση του Πανεπιστημίου Κρήτης. Γύρω έκδοση στη: Νέα Κοινωνιολογία.
5. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Στατιστική επεξεργασία στοιχείων..., ά.π., σελ. 106.
6. Wetterer A., Zur Verbesserung der Lage von Frauen in der Lehre der Soziologie..., ά.π., σελ. 45.

βιβλιο- φορίες

Επιμέλεια: Δημήτρης Τσατσούλης

Βιβλιοκριτική

ΔΟΜΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ, ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΔΙΠΟΛΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

1) Παναγιώτης ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Πλανητική πολιτική μετά τον Ψυχρό Πόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992.

2) Γιάννης ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.

3) Eric HOBSBAWM, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

Τα τρία παραπάνω βιβλία —κατά κύριο λόγο τα δύο πρώτα και ακριβιγώς, όν και με μεγάλη επιτυχία, κατά τη γνώμη μου, το τρίτο— των εκδόσεων Θεμέλιο μας δίνουν την ευκαιρία να προσεγγίσουμε με σύνθετο και εποπτικό τρόπο τα προβλήματα, τις δομικές τάσεις, τις αντιφατικές δυναμικές και τις προοπτικές του μεταδιπολικού κόσμου. Παρά το γεγονός ότι προέρχονται από διαφορετικές γνωστικές περιοχές, εκφράζουν διαφορετικές διανοητικές πειθαρχίες (πολιτική φιλοσοφία, πολιτική επιστήμη και θεωρία των οικονομικών συστημάτων, ιστορία), πληρούν διαφορετικές σκοπιμότητες και δεν έχουν την ίδια εφιμηνευτική εμβέλεια, εντούτοις, νομίζουμε ότι συγχροτούν ένα πεδίο εφαπτώμενων προβληματισμών και καλύπτουν με αποτελεσματικό τρόπο — και πάντοτε μέσα στο πλαίσιο του ιδιαίτερου χαρακτήρα τους — την ανάγκη για σφαιρικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Στο κένεντο αυτό, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις ιδιαιτερότητες, αλλά και το φάσμα των κοινών εκτιμήσεων των τριών συγγραφέων αναφορικά με τη διαδικασία αποδιάρθρωσης του διπολικού κόσμου και την είσοδο της ανθρωπότητας σε μια φάση γενικευμένης πλανητικής εντροπίας. Για την ευχερέστερη ταξινόμηση των προβληματισμών των τριών συγγραφέων θα επικαλεστούμε ως κριτήριο την αισιόδοξη ή την απαισιόδοξη εφιμηνευτική προοπτική που υιοθετούν, καθώς αυτό είναι το στοιχείο που τις διαφοροποιεί και όχι οι κλινικές διαπιστώσεις ή η μελέτη της

παθολογίας των κοινωνικών σχηματισμών στη φάση μετάβασης προς τη μετανεωτερικότητα ή εμβάνθυνσης των γνωρισμάτων της.

A) Η απαισιόδοξη ερμηνευτική προοπτική

I) Οι απόψεις του Παναγιώτη Κονδύλη

1) Η επιχειρηματολογία του Κονδύλη έχει ως δέσμα αναφοράς την εκτίμηση ότι η κατάρρευση του κομμουνισμού και το τέλος του διπολικού κόσμου του Μέγαρου Πολέμου (1945-1990) συνεπάγεται: την είσοδο της ανθρωπότητας στην σφαίρα της πλανητικής πολιτικής. Στο εσωτερικό των εθνικών κρατών, η διαδικασία αυτή ισοδύναμει με την προϊόντα κατίσχυση του πολιτικού «παραδείγματος» της μαζικής δημοκρατίας δυτικού τύπου, που καταλύει τα ταξιά μέτωπα και κατακεραυνίζει το κοινωνικό σώμα σε καταναλωτικές μονάδες.

2) Η πρώτη προϋπόθεση για την παγκοσμοποίηση της μαζικής δημοκρατίας δυτικού τύπου είναι, όπως υποστηρίζει ο Κονδύλης, η συγχώνευση της σφαίρας της πολιτικής με την σφαίρα της οικονομίας, δηλαδή η σύλληψη της πολιτικής με όρους διαχειριστικής λογικής, γεγονός που εκ των πραγμάτων οδηγεί στην πρωτοκαθεδρία του οικονόμικου. Οι εξελίξεις αυτές συνδέονται με την έκλειψη του πολιτικού ιδεώδους της επαναστατικής μεταβολής και την επικράτηση του οικουμενισμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων υπό τη μορφή του αιτήματος για στοιχειώδη τουλάχιστον πολιτική ελευθερία και εξασφάλιση ικανοποιητικού επιπέδου ζωής. Ωστόσο, η επίκληση του οικουμενισμού δεν είναι σε θέση να αποκρύψει την προφανέστατα επιλεκτική και ελαστική ερμηνεία και εφαρμογή του λόγου περί ανθρώπινων δικαιωμάτων, που αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση γεωπολιτικών, ιδεολογικών, θρησκευτικών και εθνικών συμφερόντων.

3) Η δεύτερη προϋπόθεση είναι η εγγύηση της αγοραστικής δύναμης των μαζών, στοιχείο που ισοδύναμει με μετατροπή της τυπικής πολιτικής και νομικής ισότητας του φιλελευθερισμού σε δικαιώματα υλικής ευημερίας και διαρκούς αναβάθμισης του βιοτικού επιπέδου των πολιτών (=δικαίωμα στην καταναλωτική απόλαυση, διαφοροποιημένο κέρδος για όλους). Λιγότερο σημαίνει ότι πολίτης εφεξής θεωρείται αυτός ο οποίος πέραν της πολιτικής του ελευθερίας έχει κατοχυρώσει για τον εκτό του τα στοιχειώδη τουλάχιστον μέσα της υλικής ευζωίας. Ο Κονδύλης πιστεύει ότι η εσωτερική, αλλά και η παγκόσμια τάξη, όπως και η αποφυγή της ανομίας του πλανητικού πλέον συστήματος, εξαρτάται από τον παραγωγικό δυναμισμό των επιμερός εθνικών οικονομιών, από την ευρωστία και τη δημοκρατικοποίηση της παγκόσμιας οικονομίας, καθώς επίσης και από την πολιτική διοίληση για δημοκρατική ανακατανομή του παραγομένου προϊόντος τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο.

4) Στο πλαίσιο του μεταδιπολικού μαζικοδημοκρατικού κόσμου, ο Κονδύλης διαπιστώνει διαρκώς αυξανόμενη και εντονότερη εξάρτηση της πολιτικής από την τεχνολογία. Ειδικότερα θεωρεί ότι είναι προνομιακός ο ρόλος της στρατιωτικής τεχνολογίας, η οποία αποσκοπεί στην προσπόριση πολιτικής ισχύος. Στην ουσία, ωστόσο, η διαπλοκή πολιτικής και τεχνολογίας σημαίνει αυξανόμενη εξάρτηση των επι-

στημάτων από τη γρηγοριανότητη στρατιωτικών και πολιτικών επιτελείων, με σκοπό την συνεχή πρόοδο της τεχνολογίας οπλικών συστημάτων προς την κατεύθυνση του πολέμου εξυγδένισης της υλικο-τεχνικής υποδομής και των διαθέσιμων πόρων του αντιπάλου, καθώς και της τεχνολογίας χειραγώγησης των «διαφορετικών» ή των δυνητικά επαναστατικών μαζών. Για τον Κονδύλη, η κρισιμότερη πτυχή αυτής της διαδικασίας είναι η τάση στρατιωτικοποίησης των θετικών επιστημών. Η τάση αυτή έκανε την εμφάνισή της ήδη στην περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν η ισχύς του γερμανικού στρατού και της γερμανικής βαριάς βιομηχανίας θεωρήθηκε από ικανά τμήματα της γερμανικής ακαδημαϊκής διανόησης απόδειξη της φυλετικής και πολιτισμικής ανωτερότητας του γερμανικού έθνους. Τα ίδια φυλετικά και εθνικιστικά στερεότυπα εξυπηρετήθηκαν — με καταλυτικό ωστόσο τρόπο — από την εποχή της ναζιστικής κατάληψης της εξουσίας ώντας το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Στην ίδια περίοδο, αντίστοιχη σύνδεση επιστήμης / στρατιωτικής τεχνολογίας / πολιτικής ισχύος επιχειρήθηκε με το σχέδιο Manhattan στις Η.Π.Α. Στις Η.Π.Α. μάλιστα, ιδιαίτερα από το τέλος της δεκαετίας του 1960 και μετά, αρκετοί νομπελίστες επιστήμονες συνεργάστηκαν στενά με το Γρουργείο Λαμπνας, ενώ παράλληλα το ποσοστό της οικονομικής ενίσχυσης που προσέφερε ο στρατός σε ερευνητικά κέντρα και πανεπιστήμια, τα οποία ανέλαβαν την εκπόνηση προγραμμάτων εξέλιξης της στρατιωτικής τεχνολογίας, ανήλθε από 10,8% σε 16,4% του συνολικού προϋπολογισμού για την επιστημονική έρευνα.

5) Στο επίπεδο των οικονομικών τάσεων, αλλά και των διεθνών πολιτικών πρακτικών, η παγκοσμιοποίηση της μαζικής δημοκρατίας συσχετίζεται, όπως υποστηρίζει ο Κονδύλης, αφενός με τη διαδικασία διεθνοποίησης των επιχειρήσεων, που στο ιδεολογικό επίπεδο μεταφέρονται στο ιδεολόγικη της υποκατάστασης των πολεμικών συρράξεων από τη συμφιλιωτική δύναμη του εμπορίου, και αφετέρου με τη συγκρότηση διελιών και υπερεθνικών οργανισμών, οι οποίοι αναπτύσσουν επιλεκτική παρεμβατική δράση ακόμη και στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής κυριαρχων κρατών, με το επιχείρημα της διασφάλισης της παγκόσμιας τάξης και της εγγύησης των πολιτικών δικαιωμάτων των λαών τους. Οι εξελίξεις αυτές, γράφει ο Κονδύλης, καθιστούν σαφή την ανάδυση τάσεων εγκατάλειψης της πολιτικής δομής του κυριαρχου εθνικού κράτους, αλλά και απάλειψης της παραδοσιακής διαχωριστικής γραμμής μεταξύ της εσωτερικής και της εξωτερικής πολιτικής.

Βιβλιο-επισημάνσεις

* Daniel Mercure, *Les temporalités sociales*, L' Harmattan, Paris 1996.

Στο έβδομο αυτό, ο κοινωνιολόγος και ανθρωπολόγος, καθηγητής του Πανεπιστημίου Laval του Κεμπέκ και ιδρυτής της «Διεθνούς Εταιρείας Μελέτης των κοινωνικών χρόνων» Daniel Mercure αναλύει τη μοντέρνα κουλτούρα από την απική γωνία της σχέσης της με τον χρόνο. Κινούμενος στο πεδίο της κοινωνιολογίας του χρόνου, μελετά τους τρόπους με τους οποίους τα κοινωνικά υποκείμενα δρούν, προσλαμβάνουν και εσωτερίζουν τη χρονική ακολουθία προσδιδόντας ιστορικότητα στη δράση τους και συγκρατώντας την ταυτότητά τους. Ο συγγραφέας αποδεικνύει ότι ο κοινωνικός χρόνος δεν είναι συνεχής, ενιαίος και συμπαγής, αλλά αποτελεί κοινωνική κατασκευή που προδίδει τα επάλληλα στρόματα της ιστορικότητάς της.

* Salvador Juan, *Les formes élémentaires de la vie quotidienne*, PUF, Paris 1996.

Έχοντας ως πεδίο αναφοράς την κοινωνιολογία και την ανθρωπολογία, ο συγγραφέας, ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Ερευνών της Γαλλίας (CNRS - IRIS) μελετά τους τρόπους συγκρότησης και πρόσληψης της έννοιας της καθημερινότητας, την ιστορία των κοινωνιολογικών της προσεγγίσεων, τις αντιπροσωπευτικότερες μορφές καθημερινότητας στη σημερινή γαλλική κοινωνία, και, τέλος, τη σχέση του διώματος της καθημερινότητας με την κοινωνική μορφολογία, τις

Υπενθυμίζουμε ότι τα κείμενα που στέλνονται προς δημοσίευση στις «Βιβλιοφορίες» θα πρέπει να είναι δακτυλόγραφα ή ευκρινέστατα χειρόγραφα, γραμμένα από τη μια πλευρά της σελίδας, σε δύο αντίτυπα και να περιλαμβάνουν όλα τα στοιχεία του παρουσιαζόμενου βιβλίου (όνομα συγγραφέα, τίτλο, εκδότη, πόλη, χρονολογία έκδοσης, αριθμό σελίδων).

Κείμενα που δεν πληρούν τις παραπάνω προϋποθέσεις θα κρίνονται αυτομάτως ως μη δημοσιεύσιμα.

6) Στο πεδίο της διαπάλης για την παγκόσμια ηγεμονία, ο Κονδύλης θεωρεί ότι μακροπρόθεσμα οδηγούμαστε είτε σε ένα πολυπολι-κό παγκόσμιο σύστημα ισχύος με την εμφάνιση και ισχυροποίηση δια-φόρων μεσαίων δυνάμεων με περιφερειακές ηγεμονικές φιλοδοξίες, λό-γω της διασποράς της στρατιωτικής τεχνογνωσίας και του «εκδημο-χρατισμού» του πολέμου, είτε στην πλήρη ή τη μερική κυριαρχία των Η.Π.Α. ως *primus inter pares*, με διαρκή ύμως επέκταση του δικτύου των αλληλεξαρτήσεων. Ιδιαίτερα μάλιστα, από τη στιγμή που η αμερικανική οικονομία δεν θα είναι πλέον σε θέση να ανταποκριθεί στην αλοκληρωτική ανάτηψη, των στρατιωτικών δαπανών, αλλά και στην επένδυση των κεφαλαίων στήριξης που προϋπολέτει ο ρόλος του πα-γκόσμιου χωροφύλακα.

7) Ο Κονδύλης φοβάται ότι η ανατροπή της οικολογικής ισορρο-πίας του πλανήτη και η εξάντληση των διαθέσιμων φυσικών πόρων, λόγω της αυξανόμενης κυριαρχίας του καταναλωτισμού, καθώς επί-σης και τη πληριουμακή έκρηξη και η οικονομική εξαθλίωση του τρί-του κόσμου πιθανόν να οδηγήσουν σε διαρκώς διογκούμενα μετανα-στευτικά κύματα προς τις καπιταλιστικές μητροπόλεις, που θα ση-μάνουν την έκρηξη πολιτικών και στρατιωτικών αντιπαραθέσεων, οι οποίες θα εκλογικέψουν και θα δικαιώνουν τις ηγεμονικές, εθνικές ή και ταξικές επιλογές με το εννοιολογικό απλοστάτιο κοινωνιο-βιολο-γικών ρατσιστικών θεωριών.

8) Ο Κονδύλης πιστεύει ότι το εθνικιστικό κύμα πρέπει να προ-σεγγίζεται αφενός ως συνέπεια της κατάρρευσης των κομμουνιστικών καθεστώτων και της διάσπασης των πολυεθνικών κρατών, και αφε-τέρου ως απόπειρα να προστάθει κάθε ανθρώπινη ομάδα, που αυτο-ο-ρίζεται ως εθνότητα, κρατική υπόσταση και με αυτόν τον τρόπο να καταλάβει «[...] μιαν εδραία και αδιαμφισβήτητη θέση μέσα στη δια-μορφουμένη παγκόσμια κοινωνία». Σκοπός δηλαδή των νέων αυτών εθνικών κινημάτων είναι η πλεονεκτικότερη ένταξη των εθνών τους στο διεθνές σύστημα, ενώ ιδεώδες τους αποτελεί η αμεσότερη δυνα-τή προσομοίωση με την ακεπυγμένη Δύστη. Δεν πρέπει, δέναια, ό-πως υποστηρίζει ο Κονδύλης, να παραβλέπεται το γεγονός ότι η συ-γκρότηση νέων εθνικών ουτοπιών, νέων συλλογικών εποποιών και η επιστροφή του ιερού υπό τη μορφή της «ριζοσπαστικοποιημένης πα-ραδοσιολατρείας», του εθνικο-θρησκευτικού φονταμενταλισμού, απο-τελούν συνέπειες της αδυναμίας εκσυγχρονισμού και πλεονεκτικής έ-νταξης των κρατών του τρίτου κόσμου στο διεθνές σύστημα.

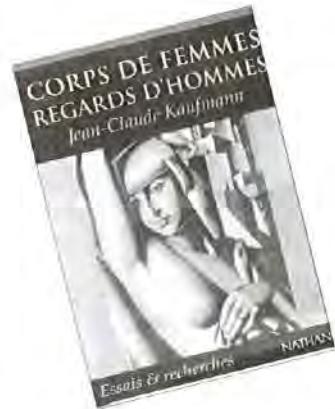
9) Κατά τη γνώμη του Κονδύλη, τέλος, η Ευρωπαϊκή Κοινότη-τα υπήρξε αποτέλεσμα των συνεπιών των δύο Παγκοσμίων Πολέ-μων, της επίγνωσης της σοβιετικής απειλής και των γεωπολιτικών και γεωστρατηγικών συμφέροντων της αμερικανικής πολιτικής στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Σήμερα, ωστόσο, και παρά την απο-τελεσματική συνεργασία των δυτικο-ευρωπαϊκών κρατών, διαφαίνο-νται και πάλι, όπως διαπιστώνεται, στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης λανθάνοντες εθνικισμοί και ενισχύονται οι κεντρόφυγες τά-σεις. Οι τάσεις αυτές έρχονται πρόσφατα έδαφος για την ανάπτυξή τους μετά την επανενοπόλεση της Γερμανίας και τη διεκδίκηση από αυτήν της ενδιευρωπαϊκής ηγεμονίας. «Η Ευρώπη», γράφει με διάγυτο σκε-

ταξικές ιδεολογίες, τη μαζική κοινωνία και τους ρόλους και τις πρακτικές της σύγχρονης οικογένειας.

* Jean - Claude Kaufmann, *Corps de femmes, regards d'hommes. Sociologie des seins nus*, Nathan, Paris, 1996.

Το βιβλίο του κοινωνιολόγου Jean-Claude Kaufmann, ερευνητή του Εθνικού Κέντρου Ερευνών της Γαλλίας (CNRS) κινείται στο πλαίσιο της μικρο-κοινωνιολογίας και της κοινωνιολογίας της καθημερινότητας, αλλά συγχρόνως, όπως, και το προηγούμενο, άλλωστε, βιβλίο του συγγραφέα, αποτελείται να συ-γκροτήσει ένα ε μέρει αυτόνομο πεδίο κοινωνιολογικής έρευνας, που μελετά τους τρόπους με τους οποίους η σωματι-κότητα συγκρατεί σγήματα πρόστηψης του εαυτού μας και του άλλου.

Συγχεκριμένα, στο βιβλίο αυτό ο Kaufmann οδηγείται σε μια κοινωνιολο-γία του διέμερατος, διερεύνωντας τους κύριους που δομεί η γυναικεία πρακτική του ακάλυπτου στήθους. Η διερεύνηση αυτή δεν εξαντλείται στην αποκαθικοποίηση των διασταύρωνταινούν διεμμάτων των εταιρών της κοινωνίας των λουσμέ-νων, αλλά αναγέται σ' ένα από τα κομ-βικότερα ζητήματα της κοινωνιολογικής έρευνας, αυτό της δύμησης, της εσωτε-ρίκευσης και της ατομικής υπονόμευσης των κοινωνικών ρόλων.

πτικισμό ή και προφανή ιστορική απαισιοδοξία ο Κονδύλης, «[...] δεν πρόκειται ποτέ να αποκτήσει ενιαία πολιτική και στρατιωτική βουλήτηση με βάση τις ίσαμε τώρα προβλεπόμενες διαδικασίες» (δ.π., σελ. 58).

II) Οι απόψεις του Eric Hobsbawm

1) Ο Hobsbawm θέτει ως αρχετηρία του σχετικού προβληματισμού του τη διαπίστωση της έλλειψης ενός παγιωμένου παγκόσμιου συστήματος, το οποίο θα επιβάλλει μακροχρόνιες ισορροπίες. Υποστηρίζει μάλιστα, όπως εξάλλου και ο Κονδύλης, ότι η ανθρωπότητα εισέρχεται σε μια εποχή «πλανητικής αταξίας».

2) Στο οικονομικό, γεωπολιτικό και γεωστρατηγικό επίπεδο, ο Hobsbawm διαπιστώνει υπεροχή των Η.Π.Δ., αποδύναμωση της Ρωσίας στα όρια των μέσων του 17ου αιώνα (εποχή του Μ. Πέτρου), μερική μόνο υποβάθμιση του παγκόσμιου ρόλου της Αγγλίας και της Γαλλίας, καθώς τα δύο αυτά πρωτεινικά, οι λέγαμε, ευρωπαϊκά κράτη διαθέτουν πυρηνικό εξοπλισμό, και, τέλος, μετεξέλιξη της Γερμανίας και της Ιαπωνίας σε «μεγάλες οικονομικές δυνάμεις» χωρίς, αστόσι, προφανείς τουλάχιστον διέφευξη στρατιωτικής υπεροχής.

3) Στο πλαίσιο αυτό, η Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως πιστεύει ο Hobsbawm, επιχειρεί να αποκτήσει ενιαία πολιτική, η οποία, αστόσι, περιορίζεται αποκλειστικά σχεδόν στη διαχείριση των οικονομικών ζητημάτων.

4) Στη συνέχεια ο Hobsbawm δικτυπώνει την εκτίμηση ότι το ενδεχόμενο πυρηνικού ολοκαυτώματος τείνει να περιοριστεί, λόγω της διασποράς του πυρηνικού οπλοστασίου και των διαδικασιών δημοκρατικοποίησης του πολέμου.

5) Προσεγγίζοντας τα προβλήματα των ισλαμικών κρατών, ο Hobsbawm οδηγείται στο συμπέρασμα ότι, λόγω της αδυναμίας αντιστοίχισης τους προς το μαζικο-δημοκρατικό «παράδειγμα» του δυτικού κόσμου, εκκρίνουν ως στοιχείο υπεραναπλήρωσης την ιδεολογία του φονταμενταλισμού, η οποία στρέφεται όχι μόνο εναντίον της καταστατικής δυτικής ιδεολογίας του πολιτικο-οικονομικού φιλελευθερισμού, αλλά κατά βάση εναντίον της ίδιας της «Δύσης» ως ιστορικής οντότητας, καθώς η τελευταία εκλαμβάνεται ως ο κατ' εξοχήν «άλλος».

6) Ωστόσο, κατά τις εκτιμήσεις του Hobsbawm, ο φονταμενταλισμός δεν εκλύεται αποκλειστικά στις υπανάπτυκτες θορειο-αφρικανικές ή ασιατικές κοινωνίες ως επιθετική ιδεολογία εναντίον της Δύσης, αλλά εμφανίζεται και στις καπιταλιστικές μητροπόλεις με δύο μορφές: από τη μια πλευρά ως ξενοφοβία, υπό την έννοια της επικλησης του κινδύνου μαζικής εισροής προσφύγων από τις εξαρθλιωμένες χώρες του τρίτου κόσμου, που θα σημάνει αυξημένη κοινωνική και πολιτική ανισότητα, γενικευμένο πόλεμο πολιτισμών και συγγρόνων υποβάθμιση του διοτικού επιπέδου των κατώτερων και μεσαίων στρωμάτων των δυτικών κοινωνιών. Κατά τον Hobsbawm, οι αρνητικές αυτές εξελίξεις θα προκύψουν σε συνδυασμό με τη ρομποτοποίηση των διαδικασιών παραγωγής, τη διασπορά των διοικητικών μονάδων εκτός καπιταλιστικού κέντρου και την εγκατάλειψη της λογικής της

* Michel Eliard, *Naville, la passion de la connaissance*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse 1996.

Σκοπός του βιβλίου είναι η μελέτη της ιδιαιτερότητας και της ώλιστης της επικαιρότητας, αλλά και η ανάδειξη της επικαιρότητας της σκέψης του Pierre Naville. Εκτός από τη μνηγραφία για το Naville, το βιβλίο συμπληρώνεται από ανθολόγιο κειμένων — δημοσιευμένων και ανέκδοτων — του Naville, καθώς και από εκτενή βιβλιογραφία.

* Astrid Stuckelberger, François Hopflinger, *Viellissement différentiel: Hommes et femmes. Dossier de recherche*, Editions Seismo, Zurich 1996.

Πρόκειται για εργασία βάσης σε ό,τι αφορά στην κοινωνολογία της τρίτης ηλικίας. Κεντρική θέση του βιβλίου αποτελεί η διαφορετικότητα του τρόπου ζιστησης των γηρατεών από άνδρες και γυναίκες. Η επιχειρηματολογία των συγγραφέων δεν προέρχεται αποκλειστικά από το πεδίο της κοινωνολογίας, αλλά αριθμεῖ στοιχεία και από τα πεδία της ψυχολογίας και της ιατρικής.

Γιώργος Κόκκινος

πλήρους απασχόλησης της περιόδου 1945-1973. Με τη σειρά τους μάλιστα, θα επιφέρουν την περιθωριοποίηση σημαντικών τμημάτων του εργατικού δυναμικού των ανεπτυγμένων κρατών, η οποία μπορεί να προκαλέσει την ανατροπή του υφισταμένου οικονομικο-πολιτικού συστήματος. Από την άλλη πλευρά, ο φονταρεμνταλισμός στις δυτικές κοινωνίες εμφανίζεται ως προστήλωση σε νέες υπερβατικές λατρείες, που υποκαθιστούν τις παραδοσιακές θρησκείες και καλύπτουν την ανάγκη ανορθολογικής και ομαδικής φυγής από τον αλλοτριωμένο και εργαλειακά εξορθολογισμένο κόσμο της μετανεωτερικότητας.

7) Ο Hobsbawm πιστεύει ότι ο μεταδιπολικός κόσμος θρίκεται στη διαδικασία της συνειδητοποίησης της διαδοχικής ακύρωσης τόσο της κομμουνιστικής ουτοπίας του πλήρους σχεδιασμού της οικονομίας όσο και της νεοφιλελεύθερης ουτοπίας της μεγαλύτερης δυνατής συρρίκνωσης του κράτους, η οποία δήθεν θα εξασφαλίζει αυτοματικά την κοινωνική αρμονία, μέσω των ισορροπιών της αγοράς (το ιδεολόγιμα της «αρχάτου γειρός»).

8) Ο Hobsbawm επιτημαίνει τη ραγδαία δημογραφική αύξηση, των χωρών του τρίτου κόσμου και τονίζει ότι το έτος 2030 ο παγκόσμιος πληθυσμός θα ανέρχεται στα δέκα δισεκατομμύρια, δηλαδή θα είναι πενταπλάσιος αυτού του έτους 1950. Υποτηρίζει μάλιστα ότι ο υπερπληθυσμός θα υπονομεύσει μεσοπρόθεσμα την ισορροπία του παγκόσμιου συστήματος και θα ανασχέσει κάθε διαδικασία ομάδης και ευρηματικής πραγμάτωσης της παγκόσμιας οικονομικής ευημερίας.

9) Ο Hobsbawm διαπιστώνει ότι τα οικολογικά προβλήματα ευτυχώς δεν έχουν προσλάβει ακόμη εκρηκτικές διαστάσεις. Ωστόσο, εκφράζει τον τεκμηριωμένο φόβο του ότι η πρωτόφαντη διεθνοποίηση των επιχειρήσεων, η κλιμακούμενη επιβάρυνση του περιβάλλοντος και η εξάντληση των φυσικών ενεργειακών πόρων θα μεταβάλει τη βιοσφαίρα και ενδεχομένως θα οδηγήσει σε βιολογική μετάλλαξη του ίδιου του ανθρώπινου όντος. Παρόλα αυτά, διαπιστώνει ότι εκ των πραγμάτων η οικολογική ευαισθησία αφορά κατά έβαση τον πληθυσμό των πεπαιδευμένων μεταστραμμάτων των δυτικών κοινωνιών και όχι τις κυβερνήσεις των κρατών του τρίτου κόσμου, οι οποίες συνειδητοποιώντας το τεράστιο χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών επιθυμούν με ζήλο πρωτόκλητου περιστέρερη και ενδεχομένως οικολογικά ανεξέλεγκτη ανάπτυξη, προκειμένου να διασφαλίσουν ένα στοιχειώδες βιοτικό επίπεδο για τους μαστιζόμενους από την πείνα και τις ασθένειες λκούς τους.

10) Ο Hobsbawm εστιάζει στη συνέχεια το ενδιαφέρον του σε δύο αλληλοδιαπλεκόμενες διαδικασίες που χαρακτηρίζουν την είσοδο των δυτικών κοινωνιών στη μετανεωτερική εποχή: πρόκειται αφενός για τη βαθμαία έκπτωση του δημοκρατικού πολιτεύματος σε απλό εκλογικό μηχανισμό που αποσκοπεί στην περιοδική απόσπαση της συναίνεσης των ψηφοφόρων και εκ των πραγμάτων συνεπάγεται την παθητικότητα της κοινωνίας των πολιτών και την κυριαρχία οικονομικο-πολιτικών elites. Και αφετέρου για τη μεγιστοποίηση της επιφροής των μέσων μαζικής ενημέρωσης, εφόσον αυτά πλέον — και όχι τα πολιτικά κόμματα — συγκροτούν τις πολυσυλλεκτικές κοινωνικο-πολιτικές συλλογικότητες και αρθρώνουν τη δημόσια σφαίρα, δηλαδή

* Η μελέτη-λεύκωμα του Ιάκωβου Z. Ακτσάγλου που πραγματεύεται τα σημαντικότερα στρατιωτικά, πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας (ελληνικά, οθωμανικά, τουρκικά και διεθνή). Ήα κυκλοφορήσει σύντομα από τις εκδόσεις Τριχαλία. Η έκδοση «ξεδιπλώνει» στον αναγνώστη άγνωστες πτυχές του Μικρασιατικού Επούς, ανατρέγει στο χρόνο και το χώρο που πραγματοποιήθηκαν τα γεγονότα στα οποία αναφέρεται και τα οπτικοποιεί με παράλληλη ενδιαφέροντος και όχι σπάνια αδημοσίευτου φωτογραφικού και άλλου αρχειακού υλικού. Πρόσωπα, απόψεις πάλεων, χωριών και τοποθεσιών, σκηνές από συγκρούσεις και μάχες, αλλά και από την καθημερινή ζωή των στρατιωτών, δικταγές, αναφορές, άλλα έγγραφα και χάρτες, ένορθουν τον αναγνώστη να παρακολουθήσει την κίνηση στο χρονολόγιο και να «ζήσει από κοντά» το γιγνεσθαι εκείνης της περιόδου. Άξιοσημείωτη είναι τέλος η προσπάθειά του να αναγνέτει στοιχεία με τα οποία συνθέτει, αποδεικνύει και παρουσιάζει την πραγματική εικόνα του ενάντιου, είτε αυτός είναι η Τουρκία είτε ο «Σύμμαχος» της Ελλάδας.

* Τη συμπληρωμένη έκδοση του κλασικού έργου του Edouard Driault, με τίτλο «Το Ανατολικό Ζήτημα», μετέφρασε από το γαλλικό πρωτότυπο και προκειται να εκδώσει ο Ιστορήτης. Ο συγγραφέας εξετάζει και παρουσιάζει κριτικά την ιστορική εξέλιξη και τις φάσεις από τις οποίες πέρασε το Ανατολικό Ζήτημα. Το βιβλίο είναι πολύ ενδιαφέρον για το σύγχρονο αναγνώστη γιατί μέσα απ' αυτό μπορεί να δει τις ρίζες, τα συστατικά μέρη των προβλημάτων που παρουσιάζονται σήμερα στη Βαλκανική και στον κόσμο, να αναγνωρίσει και να διερμηνεύσει τις σήγεσις απίλας-αποτελέσματος του τότε, που όμως — αν δεν αποτελούν συνέχεια στην ιστορική ατραπό— σχετίζονται άμεσα με το σήμερα. Η έκδοση, πλούσια σε φωτογραφικό υλικό, περιλαμβάνει αναλυτική εισαγωγή και ιστορικό σχολιασμό από τον Ιάκωβο Z. Ακτσάγλου.

τον χώρο της πολιτικής επικοινωνίας. Αυτό σημαίνει, όπως υποστηρίζει ο θρησκευτικός, ότι ο ρόλος των Μ.Μ.Ε. στο πολιτικό σύστημα είναι πλέον σπουδαιότερος από αυτόν των κομμάτων και του εκλογικού συστήματος, καθώς ο πολίτης από πρωταγωνιστής μετατρέπεται σε θεατή-ακροατή, φαντασιακό δηλαδή συμμέτοχο στο παιγνιό του διαλόγου μεταξύ των διαφόρων εξουσιαστικών κέντρων.

B) Η αισιόδοξη ερμηνευτική προοπτική

Οι απόψεις του Γιάννη Βούλγαρη

1) Ο Βούλγαρης ξεκινά την ανάλυσή του από τη δικτύωση ότι οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες κυριαρχούνται από τα ρεύματα ιδεών του φιλελεύθερου-συντηρητικού κύματος των δεκαετιών 1970-1980. Οι ιδέες αυτές πήραν κυρίως τη μορφή του νεοφιλελεύθερισμού και του ήπιου φιλελεύθερισμού, ιδεολογικών συστημάτων που έχουν ως άξονα αναφοράς την ηθικιστική, πολιτική και οικονομική κριτική εναντίον του παρεμβατικού ρόλου του κενυστιανού κράτους πρόνοιας. Σύμφωνα με τους επικριτές του, το κράτος πρόνοιας αυξάνει επ’ απίερον τις απαιτήσεις των μαζών, διευρύνει διαρκώς με τον παρεμβατικό του ρόλο τις κοινωνικές δαπάνες, υποθίλαπτει τον τεμαχισμό του κοινωνικού σώματος σε αλληλοσυγκρουόμενες συντεχνικές ομάδες, διογκώνει την πολιτική συμμετοχή των μαζών και με τον τρόπο αυτό οδηγεί το πολιτικό σύστημα στην ακυρερηνότητα. Ωστόσο, παρά τις προθέσεις των ιδεολόγων του, το φιλελεύθερο-συντηρητικό κύμα δεν αποδείχθηκε μακόν, όπως επισημαίνει ο Βούλγαρης, να αποκρυπταλλώσει ένα πεδίο συναίνεσης μακράς διάρκειας και να κάνει πραγματικότητα το οικονομικο-πολιτικό ιδεώδες της κοινωνίας των δύο τρίτων. Αντίθετα μάλιστα, σε αντιστάθμισή του, δημουργήθηκαν «αναγόματα έναντι μιας γενικευμένης αυταρχικής συντηρητικής προοπτικής» και άρχισε να κάνει έντονη την παρουσία της η ανάγκη για ένα «κοινωνικο-μεταρρυθμιστικό συμβιβασμό».

2) Λαν και ο Βούλγαρης δέχεται ότι στις τελευταίες δεκαετίες βιώνουμε τη μετάβαση από τον πολιτισμικό πλουραλισμό στον πόλεμο των πολιτισμών με σκοπό τη συγκρότηση μιας νέας «ιεραρχημένης διεθνούς τάξης πραγμάτων», ωστόσο, επηρεασμένος από την ιδέα της «δυτικής πολιτισμικής παρακαταθήκης» του Habermas, αντιμετωπίζει αισιόδοξα τα νέα δεδομένα, καθώς είναι πεπεισμένος ότι είναι ισχυρό ακόμη το απόθεμα των οικουμενικών, ανθρωπιστικών και δημοκρατικών αξιών του δυτικού κόσμου και για το λόγο αυτό οι κοινωνίες της Δύσης είναι σε θέση να αποτρέψουν την ολοκληρωτική προσφυγή στη μισαλλοδοξία, την ξενοφοβία και τον πολιτικό αυταρχισμό. Κατά τη γνώμη του μάλιστα, η προϊόντα αλληλεξάρτηση των κρατών της Δύσης μπορεί να λειτουργήσει ως καθοριστικός παράγοντας για την συγκρότηση μιας ενιαίας κοινούρωφας αλληλεγγύης. Για τις αντισχυρες, ωστόσο, χώρες του τρίτου κόσμου, ο Βούλγαρης δεν μιλά για αλληλεξάρτηση, αλλά για επιταχυνόμενη και μονομερή εξάρτηση από τη Δύση, στοιχείο που υπονομεύει την παγκόσμια ασφάλεια.

3) Εντούτοις, ο Βούλγαρης πιστεύει ότι η διεθνοποίηση των κεφαλαίων και η πλανητική πλέον διάσταση των επιχειρήσεων έχουν τη δυνατότητα υπό προϋποθέσεις να οδηγήσουν στην άρθρωση ενός πλέγ-

* Περικλής Ι. Αργυρόπουλος, *Αναμνήσεις. Το ζήτημα του Ναυτικού, η εξέγερση στο Γουδί, ο Διχασμός, 1900-1916. Πρόλογος-εισαγωγή-τημειώσεις Δημήτρη Μιχαλόπουλου*, Εκδόσεις Αρσενίδη, Αθήνα 1996.

Ο Π.Ι. Αργυρόπουλος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1871· πέθανε το 1953. Αξιωματικός του Πολεμικού Ναυτικού, ανδραγάθησε κατά τον Α' Βαλκανικό πόλεμο, μα γρήγορα αποστρατεύθηκε με το θαύμα του υποναυάρχου, για να ασχοληθεί με την πολιτική. Εκλέχτηκε επανειλημμένα βουλευτής, έγινε υπουργός και το 1940 ήταν πρεσβευτής της Ελλάδας στη Μαδρίτη. (Σε αυτόν έγινε η περίφραμη πρόταση των Γερμανών για μεσολαβητή τους μεταξύ Αθήνας και Ρώμης και σύναψη ειρήνης).

Οι Ανακυρήσεις του παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι ανατρέπουν τη συμβατική εικόνα που ακόμη επικρατεί όσον αφορά γεγονότα ιδιαίτερα κρίσιμα στην Ιστορία του τόπου μας. Ο Αργυρόπουλος, πράγματι, πίστευε ότι ολόκληρη, η πορεία των Ελλήνων από την απώτατη Αρχαιότητα έως τον 20ό αι. αποτελεί είδος «διαλεκτικής» μεταξύ τάσεων εμφύτων στην ψυχή του Λαού μας, κεντρομόλων αφενός, που τείνουν στη συγκρότηση ισχυρού Κράτους, και κεντρόφυγων, οι οποίες υπονομεύουν αυτό το τελευταίο. Επιπλέον, η προσοχή που έδωσε σε λεπτομέρειες που οι άλλοι «περιφρονούσαν» του επέτρεψε την πλούσια τεκμηρίωση των βρεκτέλευθων απόφεων του. Επιστ. η έκδοση του συνόλου των Ανακυρήσεων του από τον Δ. Μιχαλόπουλο θα ήταν ευχής έργο, δεδομένου ότι, καθώς ο Αργυρόπουλος θεωρούσε το Πολεμικό Ναυτικό είδος δείκτη της γενικότερης κατάστασης στη χώρα μας, πολλά από τα θέματα που πραγματεύεται αποκοτών στις ημέρες μας μία απροσδόκητη επικαιρότητα.

Ηλίας Τεμπέλης

ματος συνεργασιών, οι οποίες θα προωθήσουν τη διεθνή συνεργασία και την αρμονική ανάπτυξη και των υπανάπτυκτων ακόμη περιοχών του πλανήτη.

4) Ο Βούλγαρης υποστηρίζει επίσης πως «η νέα μορφολογία της παραγωγής και της κατανάλωσης μπορεί υπό προϋποθέσεις να συμβάλλει στην ενίσχυση της υποκειμενικότητας, του αυτοκαθορισμού του ατόμου και της διαχρόνισης του τρόπου ζωής και απασχόλησης, στη διεύρυνση του φάσματος των επιλογών, στον πολλαπλασιασμό των συνεταιριών και κοινωνικών μορφών συνάντησης των πολιτών» (δ.π., σελ. 170-171).

5) Ωστόσο, όπως άλλωστε είναι προφανές, μια τέτοια γερτογράφηση των δυνατοτήτων του παγκόσμου οικονομικο-πολιτικού συστήματος προϋποθέτει την αναγκαιότητα επιστροφής στην πολιτική όχι ως διαχειριστική εξουσιαστική πρακτική, αλλά ως συλλογική προετοιμασία για την πραγματοποίηση του ιδεώδους μιας νέας πολιτικής τηγεμονίας γκραμματανού τύπου. Κάτι που σημαίνει, σύμφωνα με τις απόψεις του Βούλγαρη: α) Ανάκτηση της ικανότητας στρατηγικού κοινωνικού και οικονομικού σχεδιασμού. β) Επίγρωση των ορίων της ανθρώπινης παρέμβασης, δηλαδή της δυνατότητας και της αποτελεσματικότητας του σχεδιασμού, και κατά συνέπεια καταδίκη του «κοινωνικού ολοκληρωτισμού». γ) Επίγρωση της αναγκαιότητας συνολικών, προληπτικών και μακροπρόθεσμων οικολογικών παρεμβάσεων. δ) Συνειδητοποίηση και υπέρβαση των καταναγκασμάτων που υφίσταται ο σύγχρονος άνθρωπος από την τεχνολογική αποτελεσματικότητα των μέσων ιδεολογικής χειραγώγησης. Και τέλος ε) προσαρμογή του κράτους πρόνιμας στα δεδομένα της μεταφορντικής περιόδου, με στόχο αφενός την ανακατανομή του χρόνου εργασίας, τη μείωση του ατομικού χρόνου απασχόλησης και την αύξηση του γενικού ποσοστού απασχόλησης, και αφετέρου την «εκπόρευση των βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων από την ιδιότητα του πολίτη και μόνο, ανεξάρτητα από τη σχέση του με την εργασία» (δ.π., σελ. 175).

Γιώργος Κόκκινος

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΑΓΑΘΟΥ ΓΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΤΗΤΑΣ

Γεωργίου Ι. ΣΥΛΙΚΟΥ: Η υλικότητα των έννομων αγαθών στο Ποινικό Δίκαιο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 1995, σελ. 332.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί διασκευασμένη έκδοση της διδακτορικής διατριβής του συγγραφέα, που εγκρίθηκε από τον Τομέα Ποινικών και Εγκληματολογικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με τον ένθυμο «άριστα παμψηφεί» έπειτα από εισήγηση του Καθηγητή Ι. Μανωλεδάκη.

Το θέμα του συγκεκριμένου έργου καταδεικνύει τους γνωσιολογικούς ορίζοντες και την εμβέλεια του πεδίου της προβληματικής και των ενδιαφερόντων του συγγραφέα. Η εκτενής μονογραφία αποτελεί σύνθετη μιας γενικής θεωρίας για το έννομο αγαθό, δηλαδή το αντι-

* Πέπη Δαράκη, *Πολιτισμός και τοπική αυτοδιοίκηση*, Πατάκης, Αθήνα, 1995, σ. 236.

Π συγγραφέας, επί δεκαπεντετία δημοτική σύμβουλος στο Δήμο Αθηνας, είναι από τους αριθμότερους υπαλλήλους τα προβλήματα της τοπικής αυτοδιοίκησης, την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων της, το πολιτιστικό της ζητούμενο, τις δυνατότητες στην εξεύρεση των οικονομικών πόρων, τη θέση της τοπικής αυτοδιοίκησης απέναντι σε επιμέρους ζητήματα παιδείας και πολιτισμού. Ουτας, επίσης, γνωστή συγγραφέας που έχει στο ενεργητικό της 34 βιβλία, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών και διαφόρων πολιτιστικών οργανώσεων, διαθέτει της ευαίσθησια και την πείρα για να προσεγγίσει και να εκθέσει τις δραστηριότητες της Τ.Α. πάνω σε ζητήματα όπως η επιμόρφωση, το παιδί και η ψυχαγωγία, οι κατασκηνώσεις, οι παιδικοί σταθμοί, οι παιδότοποι κλπ. (ένα ευρύτατο θέμα που αναλύεται σε πολλά κεφάλαια του βιβλίου), η νεολαία και η σχέση της με την Τ.Δ., η τρίτη γλώσσα, ο λαϊκός πολιτισμός και η διάστασή του αλλά και μικρότερης εμβέλειας θέματα που, ωστόσο, απασχολούν τους δημότες και επομένως και τις δημοτικές ή κοινωνικές αρχές. Βιβλίο αναλυτικό και κατατοπιστικό στο είδος του.

κείμενο προστασίας του ποινικού κανόνα, που είναι η κεντρική έννοια και το θεμελιώδες δομικό και λειτουργικό σταύρος του συστήματος του Ποινικού Δικαίου. Συνεπώς συνιστά γνωσιαλογική ανάλυση και σύνθεση του θεμελιωδέστερου ζητήματος της Ποινικής Επιστήμης. Είναι χαρακτηριστικό ότι το έργο αυτό αποτελεί τη δεύτερη εκτενή μονογραφία (υπό μορφή βιβλίου) στο δύστατο πεδίο του συγκεκριμένου ζητήματος. Πρέπει να σημειωθεί ότι το έννομο αγαθό, επειδή υπάγεται εννοιολογικά στην κατηγορία του κοινωνικού αγαθού, η οποία με τη σειρά της υπάγεται στην κατηγορία του αγαθού, συνιστά σημείο τομής και συνυψής της Νομικής Επιστήμης, της Κοινωνιολογίας και της Φιλοσοφίας.

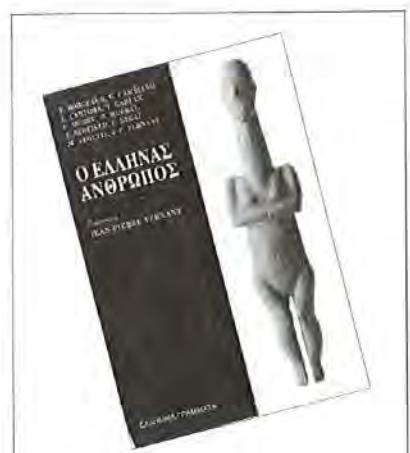
Η δομή του έργου διακρίνεται στα ακόλουθα λειτουργικά μέρη: Ο συγγραφέας αναπτύσσει την προβληματική του εννόμου αγαθού στο επίπεδο της Επιστήμης του Ποινικού Δικαίου και τελικώς ανάγει την προβληματική του εννόμου αγαθού στη γενικότερη προβληματική του «αγαθού» (σελ. 33-41). Το «αγαθό», κατά τον σ. μορφοποιείται σε «παραδείγματα» (σύμφωνα με την επιστημολογική έννοια του «παραδείγματος» κατά τον Th. Kuhn), που λειτουργούν στο πλαίσιο ιστορικά συγκεκριμένων φιλοσοφικών και κοινωνιολογικών «ερευνητικών προγραμμάτων» (σύμφωνα με την επιστημολογική έννοια του «ερευνητικού προγράμματος» κατά τον I. Lakatos). Ο σ. ταξινομεί συστηματικά τα σχετικά «παραδείγματα» περί του αγαθού με κριτήριο τα ιστορικά κοινωνικά συστήματα στα οποία αναπτύσσονται και λειτουργούν. Έτσι τα «παραδείγματα» περί του αγαθού διατάσσονται σε «παραδείγματα» της Ελληνικής πόλης-χράτους, των Ελληνικών κρατών, του φεουδαρχικού κοινωνικού συστήματος και του αστικού κοινωνικού συστήματος. Ο σ. εκκινεί με τη θέση της προβληματικής του αγαθού από τη σχετικιστική αγαθολογία της Σοφιστικής κίνησης (σ. 43-50), στην οποία εντάσσει και το Θουκυδίδη (σ. 51-52), αναπτύσσει εκτενώς τις θέσεις της Ιπποκρατικής Ιατρικής για τη σχετικότητα των αγαθών (σ. 53-57), αναλύει κριτικά την αντί-θεση του Πλάτωνα στον αγαθολογικό σχετικισμό των Σοφιστών, που προβάλλει το αγαθό ως απόλυτη Ιδέα (σ. 58-63), παρουσιάζει τις απόψεις της πρακτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη για το αγαθό ως καθ' εαυτό τέλος της πράξης, της επιστήμης, της τέχνης και της πόλης (σελ. 64-68) και αναφέρεται στη διαλεκτική του ενός απόλυτου Αγαθού στη Μεταφυσική του Νεοπλατωνισμού (σ. 69-72) και στη θεώρηση του αγαθού στο πλαίσιο της ηθικής των Στωικών (σ. 73-74). Κατόπιν αδρογραφεί την προβληματική του αγαθού στη φιλοσοφία της φεουδαλικής κοινωνίας, όπως κωδικοποιείται στη «σχολαστική θεολογία» του Thomas Aquinas (σ. 75-78), αναπτύσσει εκτενώς την αντιμεταφυσική προβληματική του «αγαθού» στην Αναγέννηση με ιδιαίτερη αναφορά στην γλωσσοανάλυση του «αγαθού» από τον Lorenzo Valla (σ. 79-82) και εσπιάζει το στόχαστρο της επιστημονικής ανάλυσης στον κρατοκεντρικό και κρατολογικό κριτικό ρεαλισμό του Machiavelli, που θεωρεί το «αγαθό» ως συμφέρον του κράτους (σ. 83-88). Στη συνέχεια αναφέρεται σε ένα εντελώς πρωτότυπο πεδίο, στη θεωρία της αστικής «Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας» για την αξία (σ. 89-91). Στο ίδιο αστικό κοινωνικό πλαίσιο

* Λάουρα Μαράτου-Αλιπραντή, *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1995, σ. 196.

Με δεδομένο την πολύμορφη και ανοικτή μορφή οικογένειας που παρατηρείται σήμερα (αυξήση μονογονεϊκών οικογενειών ή ζευγαρών που συζύγουν), παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον μια έρευνα πάνω στις εξελίξεις που γνωρίζει αυτή τούτη η παραδοσιακή-πυρηνική οικογένεια στην Ελλάδα. Στην Ευρώπη ήδη η οικογένεια αυτή τείνει προς την αποδιαφοροποίηση των ρόλων άντρα-γυναικας, κυρίως μεταξύ των νεότερων και πλέον καλλιεργημένων ζευγαριών, πράγμα που σημαίνει πορεία προς μια πλήρη εξίσωση, χαρακτηριστικό αίτημα του μεταμοντέρνου πολιτισμού. Η ερευνήτρια, χρησιμοποιώντας εμπειρικό δεδομένο από έρευνα του ΕΚΚΕ, επιχείρησε να διερευνήσει τις ισχύοντα στη σύγχρονη αθηναϊκή οικογένεια καταλήγοντας σε ενδιαφέροντα ύστοι και αναμενόμενα, στις γενικές γραμμές, συμπεράσματα. Λν και είναι θέματος πως οι παραδοσιακοί ρόλοι δεν έχουν απατραπεί, παρά τις ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται κυρίως μεταξύ των νεότερων και περισσότερο μορφωμένων αντρών, η ερευνήτρια λαμβάνει υπόψη της, για να εξηγήσει τη διαφορά εξελίξης μεταξύ Ευρωπης-Αθήνας, και τις γενικότερες κοινωνικές αξίες που ισχύουν όπως και το ρόλο των άμεσων συγγενών στην πυρηνική οικογένεια, παρατηρώντας επίσης πως ο άνδρας συμπέτει το «μοχλό εκσυγχρονισμού» των κοινωνικών σχέσεων. Ενδιαφέροντα παραρτήματα με στατιστικές αναλύσεις και πρόλογος από την καθηγήτρια I. Λαμπίρη-Δημάκη.

παρουσιάζει την αστική φιλοσοφία των αγαθών, όπως κωδικοποιείται από τον Hobbes και τον Locke (σσ. 92-94) αλλά και τις απόψεις για τη σχετικότητα των αγαθών του «moraliste» Montaigne (σσ. 95-96). Ακολουθεί η παρουσίαση του κοινωνιολογικού νομικού σχετικισμού του Montesquieu (σσ. 97-98) και η αντίθετη απολυτοποίηση των εννόμων αγαθών με την αποϊστορικοποίηση και τη θεολογικοποίησή τους στην αστική θεολογία του Καλβίνου (σσ. 99-101). Μετά γίνεται ένα εκτενές αδρογράφημα της θεωρίας των αγαθών στην «Φιλοσοφία του Δικαίου» του Χέγκελ (σσ. 102-113), ανάλυεται η έννοια της «αλλοτρίωσης» των αγαθών της εργασίας στην κοινωνιολογία του Marx (σσ. 114-118), ενώ επίσης γίνεται εκτενής κριτική ανάπτυξη της Νιτσεύκης «γενεναλογίας των αξιών» (σσ. 119-126). Κατόπιν ο σ. στρέφεται στη «θέαση της ουσίας» των αξιών από τη Φιλομενολογία ως «αυστηρή Επιστήμη» (σσ. 127-134), επικεντρώνει την ανάλυσή του στο κοινωνιολογικό «ερευνητικό πρόγραμμα» του Durkheim και στις θεωρήσεις του για το αγαθό (σσ. 135-140) και τέλος στρέφεται στις σύγχρονες φιλοσοφικές θεωρήσεις περί του «αγαθού» της «Αναλυτικής Ενορμοσικρατίας» του G. Moore (σσ. 141-144), του Λογικού Θετικισμού και της Αναλυτικής Φιλοσοφίας (σσ. 145-148).

Η ανάλυση της προβληματικής του «αγαθού» συνεπάγεται τον εντοπισμό συγκεκριμένων προσδιορισμών του αγαθού. Η προβληματική του αγαθού δεν είναι γνωσιολογικά αυτοτελής και ιστορικά αυτοδύναμη, αλλά συνιστά ειδικότερο τακτικό πεδίο της γενικής προβληματικής για τις «γενικές έννοιες» («καθίδου» ή «universalia»). Συνεπώς είναι αναγκαία η συνθεωρηση των φιλοσοφικών και κοινωνιολογικών «παραδειγμάτων» που αντιμετωπίζουν το πρόβλημα των «γενικών έννοιών» (σσ. 149-157). Σ' αυτό το πλαίσιο εξετάζονται ο Νομιναλισμός του Guillelmi de Ockham (σσ. 158-165), η γλωσσολογική ανάλυση και άρση της πλάνης των «χωριστών ουσιών» ως ιδεατών αντικειμένων στο Νομιναλισμό του Hobbes (σσ. 166-169), η θεώρηση του προβλήματος των «γενικών έννοιών» στην Encyclopédie του Διαφωτισμού (σσ. 170-173), η προβληματική της δευτερογενούς αισθητοποίησης των «αφύλοποιημένων» ιδεών και αξιών στη φιλοσοφία και επιστημολογία του Διαφωτισμού (σσ. 174-176), η κριτική του διδάκτορα της Φιλοσοφίας K. Marx στον απροσισμό και την αφηρημένη υποστατιστοποίηση των «universalia» στην ιδεαλιστική φιλοσοφία του Χέγκελ (σσ. 177-182), το πρόβλημα της «Μεταφυσικής των ιδεατών αφύλοποιημένων ουσιών» στη φιλοσοφία και επιστημολογία του Διαφωτισμού (σσ. 183-188), το επιστημονικό και επιστημολογικό «ερευνητικό πρόγραμμα» του Newton ως κωδικοποίηση των αυτονόμων της αστικής ιδεολογίας, που εκφράζουν την οντολογική και αξιολογική ανατίμηση της ύλης (σσ. 189-190), η αντιφατική ενιοποίηση των αντίθετων προβληματικών περί των «γενικών έννοιών» στο σύστημα του Locke (σσ. 191-195), ο ανυλισμός και οι περί «γενικών έννοιών» θέσεις του Berkeley (σσ. 196-205) και η «αισθησιοκρατία» του Condillac (σσ. 206-210). Το συνθετικό πόρισμα που συνάγεται είναι ότι οι «γενικές έννοιες» αποτελούν αφαιρέσεις εμπειρικά αντιληπτών υλικών αντικειμένων σε γνωσιολογικό επίπεδο

* Jean-Pierre Vernant (Επιμέλεια-Εισαγωγή), *Ο Ελλήνας Ανθρωπος*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 476.

Μια συλλογική μελέτη με άφρα διαπρεπών πανεπιστημακών από την Ιταλία, τη Γαλλία, την Αμερική κ.ά., ελληνιστών διαφορετικών ειδικοτήτων, με επίκεντρο την αναζήτηση της ταυτότητας του έλληνα ανθρώπου. Η πολυμορφία των άρθρων δεν περιορίζεται σε μια μόνη γρανική περίοδο, αλλά επεκτείνεται από τον ομηρικό άνθρωπο μέχρι εκείνον της ελληνιστικής περιόδου. Στις μελέτες τους, ιστορικά εμπεριστατιώμενές, οι ερευνητές τοποθετούν τον αρχαίο έλληνα μέσα στα θεσμικά και συμβολικά πλαίσια της κοινωνίας του, τον παρακολουθούν στις διαφορετικές πτυχές ένταξής του στο σώμα των πολιτών, τον τρόπο που πραγματώνεται η προσωπικότητα στις διαφορετικές Πόλεις και πόλιτεύματα: το παιδί και τον έφηβο της Αθήνας ή της Σπάρτης, τη γυναίκα του Οίκου ή της πολεμικής εξάσκησης, τα ίδια ως προς την παιδεία και τη μόρφωση στα γυμνάσια και στα διδασκαλεία κάτω από την επόλευψη του παιδοτρίβη ή του δασκάλου, τη σχέση με την οικονομία και τον πόλεμο, την έννοια της ομοφυλοφιλείς σχέσης. Άλλη, την ακριβή θέση της γυναίκας, τα δικαιώματα των δούλων και των μετάκινων, την έννοια της «οικιακότητας» σε αντιδικταλή με τα κοινά, όπως εμφανίζεται και μέσα από την τραγωδία κλπ. Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον βιβλίο από τον αστερίευτο πλούτο μελέτης που προσέφερει ο αρχαιοελληνικός κόσμος.

και όχι αυθύπαρκτες ουσίες σε οντολογικό επίπεδο (εάν θεωρούμε τις αφαιρέσεις μας ως αυθύπαρκτες ουσίες περιπίπτουμε στην πλάνη της οντοποίησης των αφαιρέσεων), συνεπώς η μόνη «ουσία» που υπάρχει είναι η «πρώτη» και όχι η «δεύτερη» αριστοτελική ουσία (σ. 211-214). Σ' αυτό το πλαίσιο υποστηρίζεται ότι στους αστικούς χρόνους κυριαρχεί το οντολογικό και αξιολογικό πρωτείο της κίνησης και ότι η στοιχειώδης και σπερματική μονάδα της ολότητας του κόσμου είναι το σύστημα της κίνησης και αντικίνησης, δηλαδή η λειτουργία αντίθετων και αντίρροπων κίνησεων (σ. 214-221). Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ο σ. προβαίνει σε μια πρωτότυπη θεωρηση του «γένους» όχι ως λογικού γένους αλλά ως ιστορικοκοινωνικού γένους (σ. 220-221).

Εφόσον τα αγαθά είναι γενικές έννοιες και οι γενικές έννοιες είναι αφαιρέσεις εμπειρικών υλικών αντικειμένων, ο σ. αναζητεί με «επιστροφή στο επίπεδο της εμπειρικής πραγματικότητας» ποιες είναι οι εμπειρικές πραγματικότητες των οποίων αφαιρέσεις είναι τα έννομα αγαθά. Οι σχετικές θέσεις του σ. αναπτύσσονται στις σ. 223-298 του έργου του και μπορούν να συνοψισθούν στην ακόλουθη συλλογιστική δομή:

Τα έννομα αγαθά δεν είναι οντολογικά αυτοτελείς και γνωσιολογικά αυτοδύναμες νομικές κατηγορίες, αυθυπόστατες στο επίπεδο των ιδεών, αλλά ιστορικές κοινωνικές πραγματικότητες, που υποστασιοποιούνται στην ιστορική κίνηση του κοινωνικού γίγνεσθαι. Συνεπώς τα έννομα αγαθά δεν είναι αμετακίνητα δεδομένα «θείας αποκάλυψης» ούτε — μεταφυσικές ουσιαστικά — απορροές της «Φύσης» ή του «λόγου του Ανθρώπου», δηλαδή δεν είναι ούτε θεολογικές ούτε φυσιολογικές ούτε ανθρωποειδολογικές «σταθερές», αλλά γίνονται ιστορικοκοινωνικές «μεταβλητές», που ενέχουν κοινωνικό περιεχόμενο και ιστορική δυναμική. Έννομα αγαθά γίνονται σε τελική ανάλυση τα «αδιαφιλονίκητα κοινωνικά αυτονόητα», τα οποία συνιστούν τα βασικά δομικά και λειτουργικά στοιχεία του συστήματος της «κυρίαρχης ιδεολογίας» που επικρατεί, υποδόλλεται και επιβάλλεται σε ιστορικά ειδικό και συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό. Σημειωλογικό αναφερόμενο των «αδιαφιλονίκητων αυτονόητων» της «κυρίαρχης ιδεολογίας» αποτελούν οι κοινωνικές σχέσεις που είναι «κυρίαρχες» σε ορισμένο ιστορικό είδος κοινωνικού συστήματος. Επομένως, ως έννομα αγαθά θεσμίζονται τελικά οι «κυρίαρχες» κοινωνικές σχέσεις. Αυτή η κοινωνιολογική θέση του σ. συνεπάγεται την αναίρεση των απόψεων για «φαντασιακή θεσμοτηρία» των εννόμων αγαθών από έναν υπερχειμένο της ιστορικής κοινωνικής πραγματικότητας «Νομοθέτη», που υποστασιοποιείται από την κατεστημένη Νομική Επιστήμη, ως αυτοτελές και αυτοδύναμο υποκείμενο δούλησης και παράστασης. Η συλλογιστικά επόμενη απορία είναι: Ποιες κοινωνικές σχέσεις γίνονται «κυρίαρχες» σε ιστορικά ορισμένο κοινωνικό σύστημα; Η θέση του σ. είναι ότι «κυρίαρχες» γίνονται οι κοινωνικές σχέσεις που επιτελούν στο ενδοσυστηματικό πλαίσιο τη λειτουργία «σχέσεων παραγωγής», ανεξάρτητα από τη δομική μορφή τους. Απόρροια της συλλογιστικής του σ. είναι το πόρισμά του ότι σε έννομα αγαθά ανάγονται εκείνες οι ιστορικές κοινωνικές σχέσεις που λειτουργούν στο πεδίο ορισμένου ι-

* Α. Αστρινάκης - Λ. Στυλιανούδη (επ.), Χέιρ μετα ροκαμπίλι, Φανατικοί οπαδοί, Νεανικοί πολιτισμοί και υποκολιτισμοί στη Δυτική Αττική, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 618.

Καρπό μας πιλύγρωνης συλλογικής έρευνας αποτελεί το βιβλίο αυτό του σπουδαίου βασική ενίσθινη για την όλη διεκπεράσιωση εύχαρι οι δύο επιμελητές. Πρόκειται για μια μελέτη πάνω στις υποκουλτούρες της Αθήνας με συγχρημενοποίηση των υπό μελέτη θεμάτων (μουσικές των χένω μεταλ, των ροκαμπίλ και της αληγατικής κουλτούρας) στο Περιστέρι. Ορμώμενοι από τα θεωρητικά πορίσματα αγγλικών και αμερικανικών ερευνών πάνω στα ανάλογα φαινόμενα, οι μελετητές προχωρήσαν στην κατάρτιση ομάδας ερευνητών οι οποίοι επιτέλεσαν τις επιτόπιες έρευνες επί τεσσεράμιτυ χρόνια στα στέκια της νεολαίας της περιοχής όπως και σε δύο σχολεία, στην προσπάθεια κοινωνιολογικής σκιαγράφισης των στοιχείων της υποκουλτούρας αυτής και των εκπροσώπων της. Ο σηκωδής τόμος, αποτελεσματικής αριθμητικής προσπάθειας που έγινε με την υποστήριξη του Πάντειου Πανεπιστημίου και άλλων φορέων και απόμανων, δεν προσφέρει μόνο αναλυτικές θεωρητικές ποιοτιστήσεις πάνω στο ιδιαίτερα ενδιαφέρον θέμα της διαμόρφωσης μιας υποκουλτούρας σε υποβαθμισμένες περιοχές και τα συστατικά της αλλά και ποικίλες μαρτυρίες νέων πάνω στις τοποθετήσεις τους για την υποκουλτούρα που ακολουθούν ή και διαμορφώνουν, το στυλ που υιοθετούν εμφανισιακά, τις στάσεις τους απέναντι στη

στορικοειδολογικά κοινωνικού συστήματος ως σχέσεις παραγωγής. Επομένως τα έννομα αγαθά του δικού μας συστήματος Ποινικού Δικαίου είναι οι κυρίαρχες αστικές σχέσεις παραγωγής.

Κατά τον σ. οι κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις είναι υλικές (Θέση για την υλικότητα των εννόμων αγαθών). Ο σ. θεωρεί ότι η «ύλη» είναι γενική έννοια και δεν υφίσταται οντικά και οντολογικά. Στην πραγματικότητα υπάρχει μόνον «υλικότητα» ειδικών και συγκεκριμένων αντικειμένων που τελούν σε αλληλεπίδραση και των κινήσεών τους. Κατά τον σ., κριτήριο οντολογικό και γνωσιολογικό της «υλικότητας» των αντικειμένων, «φυσικών» και «κοινωνικών», είναι η κοινωνική πράξη που αποτελεί τη λειτουργική ουσία του ανθρώπου ως ιστορικής και ιστοριολογικής πραγματικότητας γένους. «Ανώτατη ενεργητική μορφή» της ιστορικής κοινωνικής πράξης θεωρεί ο σ. τους κοινωνικούς αγώνες που ως κινήσεις ποίησης και μεταβολής των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων καταδεικνύουν την έμπρακτη υλικότητά τους.

Κατά τον σ., οι υλικές ιστορικές κοινωνικές σχέσεις που λειτουργούν ως συστήματα σχέσεων παραγωγής και γ' αυτό χνάγονται σε πρωτεύοντα έννομα αγαθά του Ποινικού Δικαίου είναι η θεσμική υλικότητα του αστικού είδους οικονομίας και η θεσμική υλικότητα του αστικού είδους χράτους. Η ανάλυση της δομής και της λειτουργίας των συγκεκριμένων συστημάτων κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων συνεπάγεται την κριτική διάχυνσης και επίγνωση των στοιχειακών εννόμων αγαθών του συστήματος του Ποινικού Δικαίου μας. Ο σ. θεωρεί ότι στους αστικούς ιστορικοκοινωνικούς σχηματισμούς, που είναι κατ' εξοχήν κινησιοκεντρικοί, θεμελιώδες κοινωνικό και έννομο αγαθό είναι η ίδια η υλική κίνηση ως φυσική και ιστορικοκοινωνική πραγματικότητα στην οποία συμπυκνώνονται τα δυναμικά πεδία των σχέσεων. Έτσι ο σ. υποστηρίζει τη θέση ότι το έννομο αγαθό της «ελευθερίας» συνιστά στην πραγματικότητα εννομοποίηση, με λειτουργικό τέλος τη διασφάλιση της κίνησης ως εγγενούς στοιχείου αναγκαίου για τη δομική υπόσταση και τη λειτουργία του αστικού συστήματος παραγωγής και κοινωνικού διου, σύμφωνα με αυτή την κοινωνιολογική προοπτική του, ο σ. εισηγείται μια πρωτότυπη λειτουργική διάκριση με κοινωνιολογικά κριτήρια του ποινικού κώδικα από τους ειδικούς ποινικούς νόμους και προτείνει τη θέση ότι τα έννομα αγαθά που θεσμίζονται στο ειδικότερο πεδίο του ποινικού συνιστούν τα δομικά και λειτουργικά στοιχεία του αστικού συστήματος σχέσεων παραγωγής στο στάδιο του εμπορευματικού κεφαλαιοκρατισμού.

Η γνωσιολογική οπτική του σ. είναι κινησιοκεντρική και κινησιοσκοπική. Ο σ. υποστηρίζει ότι πρέπει να εξετάζουμε τα έννομα αγαθά, όπως και όλα γενικά τα κοινωνικά μορφώματα, στην ιστορική δυναμική και κινητική τους και δεν πρέπει να τα θεωρούμε ως στατικές και ακίνητες ιδεολογικές μορφές. Απόρριψη της άποψης του σ. είναι η τοποθέτησή του ότι τα έννομα αγαθά σε καρμιά περίπτωση δεν είναι απόλυτα αλλά είναι ήδη και πάντοτε μεταβλητά και σχετικά προς τον κοινωνικό χώρο και τον ιστορικό χρόνο ως συντεταγμένες του ιστορικοκοινωνικού χωροχρονικού συνεχούς. Έτσι, κατά τον σ., η ιστορική κίνηση μεταβάλλει και καταβάλλει, μετατρέπει και ανατρέ-

ζού, την παιδεία, το σχολείο, τους καθηγητές τους σε αντιδιαστολή, συγγά, με την άποψη των άλλων για τα παιδιά αυτά. Ένα διδύλιο που έρχεται να ανοίξει ενδιαφέρουσες οδύνες στη μελέτη των κοινωνικών υπο-ομάδων στη γύρα μας, των νεανικών διαφοροποιήσεων μέσω της μουσικής ή άλλων εκφραστικών μέσων, τα συμβολικά συστήματα που καθορίζουν νοοτροπίες κλπ., μελέτη, δηλαδή, που θα πρέπει να επεκταθεί από τους ερευνητές μας και σε όλους τουμείς και άλλες περιοχές ώστε να σχηματιστεί κάποτε η ταυτότητα της σύνολης ελληνικής κοινωνίας του σήμερα.

* Οι γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή εμπειρία, Παρατηρητής, Αθήνα 1996, σ. 232.

Πρόκειται για τα πρακτικά ενός Συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στις 4-6/11/1993 και οργανώθηκε από την Ομάδα Γυναικείων Σπουδών του ΑΠΘ. Στόχος του Συνεδρίου η διερεύνηση του έθιμου ανάπτυξης των γυναικείων σπουδών στα Ελληνικά Πανεπιστήμια καθώς και η έκθεση των μέχρι στιγμής εμπειριών από τα σχετικά προγράμματα στα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια. Τον τελευταίο αυτό τομέα κάλυψαν οι εισηγήσεις εκπροσώπων από τη Γερμανία και την Ολλανδία. Μετάξι των Ελληνίδων εισηγητριών του θέματος, στην πλειοψηφία τους πανεπιστημιακών διδακτικών σε διάφορα Λυγότατα Ιδρύματα

πει, τα έννομα αγαθά που αξιοποιούνται και απαξιοποιούνται στην αέναη ροή του ιστορικού γίγνεσθαι. Κατά τον σ., αυτή η κεντρική θέση του για την ιστορικοκοινωνική μεταβλητότητα και σχετικότητα των εννόμων αγαθών, που αντίκειται στο δογματισμό της κατεστημένης νομικής επιστήμης, είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι οδηγεί σε αυταναστοχασμό και κριτική συνειδητοποίηση του εφαρμοστή του πολιτικού δικαίου που έτσι εννοεί και κατανοεί ότι τα έννομα αγαθά του δικαίου που εφαρμόζει δεν είναι ανιστορικά ή υπεριστορικά, συνεπώς ούτε ήταν ούτε θα είναι πάντοτε έτσι, αλλά μεταβάλλονται, παρά το ότι επιβάλλονται και υποβάλλονται, και παρουσιάζουν διαχρονική και συγχρονική σχετικότητα. Κατά τον σ. η νομική εξουσία ορισμένες φορές ανάγει σε έννομα αγαθά ιδεολογικά πλάσματα που δεν ανταποκρίνονται στην ιστορική κοινωνική πραγματικότητα. Σ' αυτή την περίπτωση, κατά τον σ., αυτές οι ιδεολογικές κατασκευές δεν πρέπει να θεωρούνται «ψευδή αγαθά» και να απαλείφονται, αλλά πρέπει να εξηγείται και να αιτιολογείται η ειδική αιτία αναγωγής τους σε έννομα αγαθά και να εντοπίζεται πραγματολογικά ποικιλία είναι η ιστορικοκοινωνική λειτουργικότητά τους ως ιδεολογικών τεχνημάτων για την ικανοποίηση λειτουργικών αναγκών του χρατούντος συστήματος εξουσίας.

Πρέπει να σημειωθεί ότι στην αρχή του έργου υπάρχει εκτεταμένη εισαγωγή με ουσιαστική λειτουργία, στην οποία αποκρυσταλλώνεται με συστηματικότητα και μεθοδικότητα το όλο περιεχόμενο του έργου (σσ. 11-32). Επίσης υπάρχει επίλογος, ο οποίος συμπυκνώνει αξιόλογους προβληματισμούς του συγγραφέα (σσ. 299-300).

Για να αποτιμήθει και αξιολογηθεί το έργο ενός συγγραφέα ως πνευματικό αγώνισμα στο πεδίο του στίβου της Επιστήμης θα πρέπει να συνεκτιμήθουν και να συναξιολογηθούν: τα θέματα που επιλέγει, οι στόχοι που προβλέπει, η μέθοδος ή οι μέθοδοι και ο τρόπος λειτουργικής πραγματοποίησης των στόχων της επιστημονικής έρευνας και η συμβολή των επιστημονικών θέσεων και απόψεων του συγγραφέα στην κατανόηση των θεμάτων, στην έκταση και ένταση των προβληματισμών και στη δημιουργία νέων λειτουργικών συνθέσεων για την επίλυσή τους, και η συνεισφορά του στη δόμηση νέων απόψεων, οπτικών και προοπτικών που ενέχουν τη δυναμική παραγωγής νέων ιδεών, νέων θεματικών και νέων προβληματικών.

Σε όλους τους παραπάνω τομείς το κρινόμενο έργο παρουσιάζει πλήρη και σημαντική επιτυχία. Ειδικότερα:

Το θέμα του έργου είναι ένα από τα σημαντικότερα θέματα της Φιλοσοφίας και της Επιστήμης: «Τι είναι το αγαθό». Το κρινόμενο έργο, όπως έγινε αντιληπτό, δεν περιορίζεται στην ανάλυση και ανάπτυξη του σημαντικού φιλοσοφικού προβλήματος μόνον στο πεδίο του Νόμου και του Δικαίου, αλλά επιχειρεί με σημαντική επιτυχία την ανάλυση και σύνθεση του προβλήματος σε όλο το φάσμα των σημαντικότερων φιλοσοφικών και επιστημονικών θεωριών περί του αγαθού. Η επιλογή του θέματος και η επιχείρηση ανάλυσης και σύνθεσης του αποτελεί ήδη ένα τολμηρό εγχείρημα. Στο πλαίσιο της ανάπτυξης του συγκεκριμένου θέματος ο σ., που συνεχώς επεκτείνει και διευρύνει τη θεματική του, αντιμετωπίζει με οξυδέρκεια, γνώση και κριτική ικα-

της γιώρας, το ερώτημα που επανήλθε συχνά υπήρξε εκείνο της χρησιμότητας της επέκτασης των Γυναικείων Σπουδών στο Ακαδημαϊκό Πρόγραμμα αλλά και η ένταξή τους σε όλα τα γνωστικά αντικείμενα.

Από την άλλη πλευρά, κάποιες εισηγήσεις, όπως κυρίως η ανθρωπολόγος Λαζανάρα Μπακαλάκη που υπήρξε σαφέστατη προς την κατεύθυνση αυτή. Θεωρείαν ότι η προσέγγιση των Γυναικείων Σπουδών έχει πλέον αρμοδιούς από την ευρύτερη μελέτη του φύλου, με την έννοια του κοινωνικού φύλου (gender): «Η μετάβαση από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων των ημερών μας αφορά μια μετατόπιση ενδιαφέροντος από τις γυναίκες στο φύλο, ανδρικό και γυναικείο ως κοινωνική κατασκευή (κοινωνικό φύλο) που συγκροτείται με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικά ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια αλλά και σε διαφορετικά συμφράζουμενα στο επωτερικό επί μέρους κοινωνιών».

* Αλεξάνδρα Φρειδερίκου, «Η Τέλειωση πίσω από το τέλαιρο», Αναπαραστάσεις των φύλων στα Εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του δημοτικού σχολείου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 195.

Σήμερα, 10 χρόνια μετά την ολοκλήρωση των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, η Α.Φ., κοινωνιολόγος ειδικευμένη στα θέματα αυτά και συγγραφέας ενός άλλου βιβλίου πάνω στους δασκάλους του

νότητα, τα σημαντικότερα προβλήματα της Φιλοσοφίας και της Επιστήμης, δηλαδή το πρόβλημα των «γενικών εννοιών» και το πρόβλημα της ύλης και της υλικότητας. Στο επίπεδο της Κοινωνιολογίας ο σ. αντιμετωπίζει το πρόβλημα της «ιδεολογίας» γενικά και της «χυριαρχης ιδεολογίας» ειδικότερα και το πρόβλημα της δομής και της λειτουργίας των «κοινωνικών σχέσεων» και των «κοινωνικών σχηματισμών». Η έκταση, η ένταση και η ευρύτητα αλλά και η προφανής δυσχέρεια της θεματικής καταδεικνύουν τους γνωσιολογικούς ορίζοντες και τις προοπτικές του σ. και αναδεικνύουν και αποδεικνύουν την επιστημονική γνώση του.

Οι στόχοι του έργου είναι μεγαλόπονοι. Ο σ. σκοπεύει να δημιουργήσει μια επιστημονική και φιλοσοφική οντολογία και δεοντολογία των εννόμων αγαθών. Πρέπει δέδιξα να τονισθεί ότι ο σ., που έχει ενδελεχή γνώση των επιστημονικών και φιλοσοφικών θεμάτων με τα οποία ασχολείται, αναγνωρίζει με εντιμότητα και νηφαλιότητα τη δυσχέρεια της εκτέλεσης του δύσκολου και σημαντικού έργου που διάλεξε να πραγματοποιήσει και προβαίνει σε σχετική επισήμανση προς τον αναγνώστη (σελ. 32).

Η πραγματοποίηση των στόχων είναι μεθοδική και συστηματική. Η συλλογιστική ανάγεται από το ειδικό και συγκεκριμένο στο γενικό και αφηρημένο και επιστρέφει στο επίπεδο του ειδικού και συγκεκριμένου πραγματοποιώντας λειτουργικές αναλύσεις και συνθέσεις. Έτσι το επίπεδο των ιδεών συνυφαίνεται λειτουργικά με το επίπεδο της πραγματικότητας και συνεχώς τελούν σε αλληλεπίδραση και ανταπόκριση. Ο σ. δεν περιορίζεται σε μια μέθοδο επιστημονικής γνώσης, αλλά κινείται σε πολλαπλά γνωσιολογικά πεδία και επίπεδα. Χρησιμοποιεί με ενδελεχή γνώση και επιτυχία τις γνώσεις και τις μεθόδους πολλών και διάφορων Επιστημών και επιστημονικών τομέων, όπως της Νομικής Επιστήμης, της Κοινωνιολογίας, της Κοινωνικής Ψυχολογίας, της Φιλοσοφίας και της Μεταφιλοσοφίας και της Επιστημολογίας. Πρέπει να εξαρθεί το ότι ο σ. δεν περιορίζεται στα τεχνητά όρια μιας «Φιλοσοφίας του Δικαίου» ή μιας «Κοινωνιολογίας του Δικαίου», αλλά ανοίγεται και ανάγεται στο συνολικό πεδίο της Επιστήμης και της Φιλοσοφίας.

Η ανάλυση όλων των θεμάτων είναι πλήρης, εμπεριστατωμένη και τεκμηριωμένη, σαφής και ακριβής, μεθοδική, συστηματική και διακρίνεται για τη διεισδυτικότητα και την κριτική διάλεση και ικανότητα του σ., ο οποίος επικεντρώνει την ανάλυση και σύνθεσή του στα πραγματικώς ουσιώδη στοιχεία και σημεία κάθε θέματος. Η τεκμηρίωση κάθε θέματος γίνεται με ευθεία αναφορά και παραπομπή στα πρωτότυπα κείμενα, ενώ χρησιμοποιούνται αναγνωρισμένες βιβλιογραφικές πηγές για τη γνώση των απόψεων και των θέσεων που έχουν υποστηριχθεί από άλλους σε κάθε θέμα. Οι παραπομπές στην πραγματικότητα αποτελούν λειτουργικό μέρος του κειμένου (ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης), είναι εκτενέστατες και λειτουργούν ως σχόλια του κειμένου.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονισθεί ότι η πλουσιότατη βιβλιογραφία περιλαμβάνει 717 έργα και χωρίζεται στις ακόλουθες κατηγορίες: Πηγές (160 έργα), Συλλογές κειμένων-πηγών, Ιστορίες της Φιλοσο-

δημοτικού σχολείου, προβαίνει στην ανάλυση των σύγχρονων αναγνωστικών προκειμένου να εντοπίσει κατά πόσο πολλά από τα ζητούμενα της αναδιάλυσης των αναπαραστάσεων της γυναικας μέσα από τα σχολικά βιβλία, της ιστόταξης της με τον αυτρα σε κοινωνικούς, επαγγελματικούς και λοιπούς τομείς έχει επιτευχθεί ή, αντίθετα, κατά πόσο στερεοτυπικές εικόνες συνεχίζουν να παρεισφέρουν δημιουργώντας άμεσα ή έμεσα κοινωνικές ανισότητες μεταξύ των δύο φύλων. Και τούτο με δεδομένο ότι τελικά το σχολείο αποτελεί ισχυρό κοινωνικοποιητικό παράγοντα ως προς τους ρόλους που καλούνται να παίζουν ως ενήλικες τα παιδιά. Δεν υπάρχει εδώ ο χώρος για μια παρουσίαση και σχολιασμό των συμπερασμάτων της ερευνήτριας. Η γενική εικόνα όμως είναι πως παρ' όλες τις αναμφισβήτητες προδόσους που έχουν επιτευχθεί σε σχέση με το παρελθόν, παρεισφέρει πάντοτε μια υφέρπουσα ανισότητα μεταξύ αναλαμπανόμενων (στα σχολικά κείμενα) αντρικών και γυναικείων ρόλων η οποία γίνεται εμφανής μέσα από τις επιμέρους αναλύσεις που επιχειρεί η μελετήτρια καθώς και τις στατιστικές επιμέρους στοιχείων που παρουσιάζει. Το βιβλίο της Α.Φ. έργεται να καλύψει το κενό πάνω στο θέμα των αναγνωστικών μετά τη μεταρρύστη, να συναγάγει πολύτιμα συμπεράσματα πάνω στις αναπαραστάσεις των δύο φύλων στα αναγνωστικά του δημοτικού και να αποτελέσει μια από τις δύσεις για μια νέα διορθωτική παρέμβαση στον τοσο ευαίσθητο αυτό για την κοινωνικοποίηση των παιδιών και τις μετέπειτα στάσεις τους χώρο.

φίας - Επετηρίδες - Συλλογικά Έργα, Μελέτες και Άρθρα, Περιοδικά. Οι πηγές περιλαμβάνουν ένα ευρύτατο φάσμα πρωτότυπων κειμένων τόσο από την αρχαιότητα μέχρι τις πιο σύγχρονες αναζητήσεις. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στη χρήση πηγών της Ελληνικής Φιλοσοφίας και μάλιστα σχετικά άγνωστων κειμένων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Οι προσωπικές θέσεις και απόψεις του σ., που τις υποστηρίζει και τις τεκμηριώνει με γλαφυρότητα και πειστικότητα, είναι πρωτότυπες, εύστοχες και λειτουργικά σημαντικές για την επίλυση των προβλημάτων που τίθενται και εκφράζουν τη δημιουργική σκέψη του συγγραφέα. Όλο το κρινόμενο έργο είναι ένα δημιουργικό επιστημονικό εργαστήριο γόνιμης σύνθεσης κριτικών γνωσιολογικών προτύπων και παραστατικών σχημάτων που προωθούν την κατανόηση και τη δόμηση επιστημονικών και φιλοσοφικών ιδεών και εννοιών. Ιδιαίτερη σημασία για τη θετική αξιολόγηση του έργου έχει το γεγονός ότι οι θέσεις του σ. δεν αναπαράγουν τις κατεστημένες απόψεις της Νομικής Επιστήμης, αλλά αντίθετα αντιτίθενται με δημιουργικό τρόπο σ' αυτές. Εποιητικό το κρινόμενο έργο σε επιστημολογικό επίπεδο αντιτίθεται στην άποψη που επικρατεί στον χώρο της Νομικής Επιστήμης για αυτάρκειά της και συνέλετει και συνδυάζει τις θεωρήσεις της Κοινωνιολογίας με τις οπτικές της Νομικής πραγματοποιώντας μια κοινωνιολογικοποίηση της Νομικής, αλλά και μια νομικοποίηση της Κοινωνιολογίας.

Εκτός όμως από το περιεχόμενο, σημαντικό χαρακτηριστικό του έργου είναι και η μορφή του και το γλωσσικό ύφος του. Η ανάπτυξη είναι γλαφυρή, η θέση των θεμάτων και των προβλημάτων και η υποστήριξη των θέσεων σαφής, ακριβής και εναργής και το ύφος πυκνό.

Μετά την παράθεση των χαρακτηριστικών του έργου αυτού το συμπέρασμα της αξιολόγησης είναι προφανές. Πρόκειται για ένα βιβλίο σημαντικό και μεγαλόπνιο, που συμβάλλει ουσιαστικά και αποφασιστικά στην πρόοδο της Επιστήμης και έχει γραφεί με την προπτική της μακράς διάρκειας. Το κρινόμενο έργο, που μπορεί να λειτουργήσει και ως μια κριτική εισαγωγή και εμβάθυνση στα κεντρικά ζητήματα της Φιλοσοφίας και της Κοινωνιολογίας, καταδεικνύει με εντυπωσιακό τρόπο την έκταση και το βάθος της γνώστης, που είναι στέρεη και πλατιά, την αξιοθαύμαστη αναλυτική και συνθετική ικανότητα και την οξύτητα της σκέψης, τους γνωσιολογικούς ορίζοντες και τις προοπτικές και την ένταση των προσωπικών προβληματισμών του συγγραφέα του, αλλά ταυτόχρονα με το πάθος της αλήθειας και τη νηφαλιότητα της κρίσης που το διέπει, παρωθεί τον αναγνώστη του σε γόνιμους κριτικούς συλλογισμούς και έτσι η ανάγνωσή του συνεπάγεται εύρεση και δόμηση νέων ιδεών και γνωστικών σχημάτων. Προφανώς γι' αυτούς τους λόγους έχει ήδη χαρακτηρισθεί και στο πεδίο της Νομικής Επιστήμης «ως πολύ μεγάλη συμβολή στη συζήτηση για τη φύση και τη λειτουργία των εγνόμων αγαθών» και ως «πολύτιμη εργασία για τους θεωρητικούς του Ποινικού Δικαίου». Εποιητικό το κρινόμενο έργο μπορούσε να έχει κανείς σε επί μέρους σημεία, όπως συμβαίνει άλλωστε με όλα τα υψηλής έργα, το

* Ευάγγελος Γρ. Λαζαρίδης, *Το παιδί στην παραδοσιακή και σύγχρονη κοινωνία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 370.

Ο Ευ. Α. εικινεί από την παρατήρηση πως η παιδοκεντρικότητα έχει απολυτοποιηθεί και ανατρέχοντας σε διάσπαρτο λαογραφικό υλικό ή σε αρχεία επαναδιαπραγματεύεται εποικοδομητικά τα δεδομένα. Σαφώς λαογραφικής κατεύθυνσης στο κυρίως σώμα του αλλά και με εμφανή κοινωνιολογικό προβληματισμό, το βιβλίο επικεντρώνεται πρώτα στην αναζήτηση της παιδικής γλυκιάς μέσα από τις θεωρητικές θέσεις που έχουν διατυπωθεί σε μια προπάθεια προσδιορισμού της παιδικότητας ως μιας γλυκιάς κατηγορίας. Στη συνέχεια διαπραγματεύεται τη βιολογική και κοινωνική γεννηση του παιδιού και τις επιπτώσεις που αυτή επιφέρει στα ζευγάρια σχετικά με την ένταξή τους κάτω από νέους όρους στο κοινωνικό σύναριτο. Σ' ένα τρίτο κεράλαιο εξετάζεται αυτή καθώς αυτή η ένταξη του παιδιού στην κοινότητα με τις ποικιλες διαβατήριες τελετές που συνάδουν προς τις διαφορετικές φάσεις ανάπτυξής του. Τέλος, παρουσιάζεται ειδικά το θέμα των προσδοκιών που τρέφουν απέναντι στο παιδί οι γονείς και η ευρύτερη οικογένεια αλλά και η σύνολη κοινότητα και που συγκεκριμενοποιούνται μέσα από το σύνολο της διαπαιδαγώγησης και της ανάπτυξης των σωματικών και πνευματικών του ικανοτήτων. Είναι ενδεικτικό πως ο μελετητής, μη αγνοώντας τις σύγχρονες εντάσεις που δημιουργεί η σωστή κοινω-

κρινόμενο έργο αποτελεί πραγματική συμβολή στην Επιστήμη και αξίζει να διαθασθεί και να τύχει της προστίχουσας αναγνώρισης από την επιστημονική κοινότητα. Δίκιος είπαινος αξίζει και στις εκδόσεις «Νομική Βιβλιοθήκη» για την άριστη ποιότητα και την τεχνική αριθμητική της έκδοσης.

Ηλίας Τεμπέλης

Η ΣΧΟΛΗ ΤΗΣ ΦΡΑΝΚΦΟΥΡΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Βασίλης ΦΙΟΡΑΒΑΝΤΕΣ: «Αρνητική πολιτισμική πράξη», υπ. «Δοκίμιο σύγχρονης κοινωνικής και πολιτισμικής θεωρίας», εκδ. Παπαζήση, 1995, σελ. 256.

Ο Βασίλης Φιοράβαντες, με το έθδαμο κατά τειρά έβιλό του, επανέρχεται δριμύτερος: με εργαλείο έρευνας την «κριτική θεωρία» της σχολής της Φρανκφούρτης, προσεγγίζει διεισδυτικά πολλά σύγχρονα προβλήματα από το χώρο της Τέχνης και του Πολιτισμού. Κάτω από τον εύγλωττο τίτλο «Αρνητική πολιτισμική πράξη» (σαφής αναφορά στην «Αρνητική διαλεκτική» του Αντόρνο), κρύβονται πολλαπλές αναλύσεις και κριτικές, οι οποίες μπορούν να συνοψιστούν σε τέσσερις κύριους θεματικούς άξονες:

1) *H κρίση του μοντερνισμού.* Η ψυχαναγκαστική αυτή έννοια, που εκτοξεύθηκε αρχικά από τον Ρεμπώ («πρέπει να είμαστε εντελώς μοντέρνοι») και βρήκε το θεωρητικό της υπόβαθρο στο πρότωπο του Μπωντλάιρ, έχει γίνει, εδώ κι έναν αιώνα, συνώνυμο κριτικής και πρόσδου. Κάθε νέα καλλιτεχνική γενιά «πρέπει» απαραιτητώς να υπερβεί κριτικά την προηγουμένη, για να νιώσει ότι έχει εκπληρώσει τον προσριτισμό της (γιατί «η τέχνη είναι δημιουργία νέων μορφών»). Λυτός ο περίφημος «μοντερνισμός», ύστερα από την κρίση των τελευταίων δεκαετιών και την επίθεση του μετα-μοντερνισμού, έχει φτάσει σε αδιέξοδο στην εποχή μας. Ο συγγραφέας, σφοδρός πολέμιος του μετα-μοντερνισμού, προτείνει προς αντικατάστασή του το «νεο-μοντερνισμό» και καθορίζει, σε γενικές γραμμές, τη μορφή που θα πρέπει να έχει αυτός ο «νεο-ανθρωπιστικός μοντερνισμός»: «Με αυτή την έννοια, μέσα στη γενικότερη υποβάθμιση ή και αποσύνθετη κάθε νοήματος, έννοιας, σημασίας, γενικότερη Τέχνη, συνοδευόμενη πολὺ στενά από τον αισθητισμό, είναι δύνατόν να επεξεργαστεί και να αναδείξει μια νέα, για να χρησιμοποιήσουμε αυτόν το νεολογισμό, νοητικότητα: τη νεο-ανθρωπιστική νοηματικότητα, και γενικότερα σκέψη και προβληματική, μακριά, εννοείται, από κάθε (νεο) παραδοσιακή ιδεολογία, εθνικιστική θεωρητικοποίηση της εντοπιότητας και (νεο) ή και άκρως συντρητική ιδιαίτερηση της εικονολογίας κάθε μορφής».

2) *H παλίρροια των υποπροϊόντων της κουλτούρας.* Στο άνοιξη του μοντερνισμού, ύστερα από την κρίση που διέρχεται τα τελευταία χρόνια, έχουν συντελεστεί πολλά εγκλήματα. Διάφορες εξελίγχημένες προσπάθειες εντυπωτισμού, μορφές κενές περιεχομένου, έχουν κατακλύσει τον εικαστικό χώρο, αποζητώντας απεγνωμένα την ετικέτα

νοητοποίηση του παιδιού, τις θυσίες των γονιών γι' αυτό αλλά και το ευρύτατο εμπορευματικό δίκτυο που εξυφαντώνται γύρω από και με αφορμή το παιδί, αναφωτίεται μήπως, τελικά, το σύγχρονο παιδί υφίσταται μια πληθύρα δεσμεύσεων στο άνοιξη της παιδοκεντρικότητας που εκμετάλλευνται επικερδώς η διαχέμιση, η τηλεοράση και μια ολόκληρη θιασιταρία για παιδιά.

Επισημαίνουμε ακόμη:

* Ναδανάηλ Μ. Παναγιωτίδης, *Μουσουλμανική μειονότητα και εθνική συνείδηση*, Έκδοση Τοπικής Ενωσης Δήμου και Κοινοτήτων Ν. Έβρου, Αλεξανδρούπολη 1995, σ. 394.

Μια μελέτη πάνω στην επίδραση της Θρησκείας για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης με αφορμή τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης. Άξονας της μελέτης και συμπερασμα του ρόλος του μουσουλμανισμού ενδεδυμένου με τον εθνικιστικό λόγο που προέρχεται από τα τουρκικά κέντρα και έτσι πολιτικοποιημένος λειτουργησε ως τρόπος μεταβίβασης ενός αλυτρωτικού πνεύματος στη μειονότητα. Μια μειονότητα που κάθε άλλο, όπως παρουσιάζεται στη μελέτη, παρά ωμοιογενής υπήρξε, αφού συντίθεται όχι μόνο από απογόνους τουρκικών φυλών (Σελτζούκους, Οσμανούς) αλλά και εξισλαμισθέντες Ροδοπάίους (γνωστούς ως Πομάκους οι οποίοι θεωρούνται απόγονοι των αρχαίων Θρακών και συγκεκριμένα των Αγράνων αφού και οι ίδιοι αυτοποιάλουνται Αγρέν ή Αχρέν) και Αθηγγανούς. Ένα έβιλο που θήγει ένα ακανθώδες ζήτημα αποδίδοντας ευθύνες σε όλες τις διαπλεκόμενες πλευρές αφού η συστηματική απονίτιση ενδικάφεροντος του Ελληνικού Κράτους για τις εθνότητες αυτές επέτρεψε την ανάπτυξη του εθνικισμού τους.

του «μοντέρνο άρα καλό». Ωστόσο, οι περισσότερες από αυτές τις δημιουργίες, στερούνται της διαλεκτικής σχέσης μαρφή-περιεχόμενο, με αποτέλεσμα τη στημερινή παλίρροια των αυτονομημένων κενών μαρφών, οι οποίες μας οδηγούν αναπόφευκτα να μιλούμε πλέον για «μόδες» στην τέχνη, και όχι για «σχολές» ή «τάσεις».

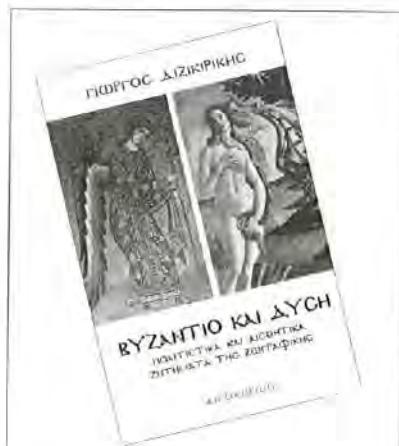
3) Η εμπορευματοποίηση της Τέχνης και τα πολιτιστικά καρτέλ. Ένα γραφτηριαστικό της φιλελεύθερης καπιταλιστικής οικονομίας, είναι και η εμπορευματοποίηση της Τέχνης, που αναπτύχθηκε κυρίως μεταπολεμικά. Το έργο τέχνης, από πνευματικό προϊόν, γίνεται μαρφή οικονομικής και κερδοσκοπικής επένδυσης: δεν αγοράζουμε πλέον μια καλλιτεχνική δημιουργία γιατί μας αρέσει, αλλά γιατί ενδέχεται «να πάρει χείλα», με το περασμα του χρόνου. Από εκεί μέχρι τη δημιουργία των «πολιτιστικών καρτέλ», η απόσταση ήταν πλέον μικρή. Η είσοδος του κεφαλαίου στο χώρο της Τέχνης, με τον ανθρωπιστικό μανδύα της γοργηγίας, τα στεγανά ορισμένων γκαλλερί, που υποστηρίζονται από συγκεκριμένους κριτικούς τέχνης, οδήγησε στην εμφάνιση και την εξάπλωση αυτού του φαινομένου.

4) Κριτική της πολιτισμικής πολιτικής και προτάσεις για έξodo από την κρίση. Ο τέταρτος μεγάλος θεματικός άξονας του βιβλίου του Β. Φιοραβάντε είναι η κριτική της ακολουθούμενης πολιτικής σε θέματα Τέχνης και Πολιτισμού, και οι προτάσεις του συγγραφέα για μια (δι)έξοδο από το πολιτιστικό τέλμα και από το αναμάστημα του τετριμένου πλέον ιδεολογήματος της «ελληνικότητας»: «Πολιτισμική πολιτική σημαίνει, ή δεν μπορεί παρά να σημαίνει, υλική και ψυχική υποβοήθηση της ανάδειξης της διαφοράς, διαφορετικών ποιοτήτων, αισθητικών, κοινωνικών, πολιτισμικών ή άλλων, και όχι μονοδιαστατοποίηση, η οποία επιτελείται σήμερα μέσω της κυριαρχίας των πανίσχυρων νόμων της αγοράς, και ακόμη λιγότερο υποβοήθηση, με οποιονδήποτε τρόπο, αυτής της μονοδιαστατοποίησης που παράγει αυθόρμητα το σύστημα».

Μια ατυχής στιγμή του βιβλίου είναι η προσπάθεια εφαρμογής του ερμηνευτικού πλέγματος της κριτικής θεωρίας στις περιπτώσεις του Σάμουνελ Μπέκετ και του Τόμας Μπέρνχαρτ. Οι ερμηνευτικές θεωρίες δεν είναι σε καμία περίπτωση εννοιολογικού passe-partout και υπάρχουν πάντα εξαιρέσεις. Οι δύο αυτοί μέγιστοι απαισιόδοξοι της μηδενιστικής Αγίας Τριάδας του αιώνα (ο τρίτος είναι φυσικά ο Εμίλ Σιορούν), δεν πρεσβεύουν την «αναδίπλωση στον εαυτό», όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, αλλά προχωρώντας μακρύτερα την κριτική, πέρα από τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά επιφαινόμενα, επιχειρούν μια οντολογική υπονόμευση των ίδιων των θεμελίων της ύπαρξης: αφού η ζωή είναι φρικτή και δίχως νόημα, τότε γιατί να ζούμε; Αν το δούμε αντικειμενικά, ο μηδενισμός είναι στην ουσία η πιο πρωθυμένη και ακραία μορφή κριτικής: επιτίθεται στο κέντρο του όντος, δηλαδή στο λόγο ύπαρξής του.

Το βιβλίο του Βασιλή Φιοραβάντε είναι πολυδιάστατο, και δεν περιορίζεται μόνο στους κύριους θεματικούς άξονες που προαναφέραμε. Επιπλέον, πέρα από τα αν συμφωνεί ή διαφωνεί κανείς με τις θέσεις που προτείνει, ένα είναι σίγουρο: δεν πρόκειται να αφήσει αδιάφορο τον (υποψιασμένο) αναγνώστη.

Δημήτρης Χορόσκελης

* Γιώργος Λαζαρίδης, *Βυζάντιο και Δύση, Πολιτιστικά και αισθητικά ζητήματα της ζωγραφικής*, Αιγαίον, Αθήνα 1996, σ. 189.

Ένα βιβλίο πάνω σε πολιτιστικά ζητήματα και ζητήματα αισθητικής της ζωγραφικής του Βυζαντίου. Εξετάζονται οι ιδεολογικές προϋποθέσεις του βυζαντινού πολιτισμού, η διαμόρφωση των κριτηρίων, η επίδραση της ελληνορωμαϊκής τέχνης, της ιεράς παιδείας και της θύραθεν παιδείας, των μυστικιστικών επιδράσεων, η ακρίβεις σχέση της βυζαντινής τέχνης με τη δυτική που δεν ενέχει εκ προσαύξου την αντιδιαστολή.

* Εμμανουέλ Λεβεντής, *Τέσσερις ταλαιπωρίες μελέτες. Προλεγόμενα-μετάφραση-τημειώσεις: Σταύρος Ζουμπουλάκης*, Πόλις, Αθήνα 1995, σ. 208.

Ένα σημαντικό βιβλίο του γνωστού

Βιβλιοπαρουσίαση

ΠΕΡΙ ΚΟΙΝΟΤΙΣΜΟΥ

**Amitai EZIONI: *The spirit of Community*,
Fontana Press, Collins Publishers, 1993, 1995**

Γεννημένος στη Γερμανία το 1929 και μεγαλωμένος στο Ισραήλ, ο Amitai Ezionī, καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο George Washington, μέσα από την έκδοσή του «The Spirit of Community» προσπαθεί να παρουσιάσει και να αναλύσει την έννοια του κοινοτισμού.

Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο ίδιος, ο κοινοτισμός είναι ένα κοινωνικό κίνημα που έχει ως σύρχο του την υποστήριξη και βελτίωση του ηθικού, κοινωνικού και πολιτικού περιβάλλοντος. Αυτό επιτυγχάνεται κυρίως μέσω της ενίσχυσης της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά.

Ο Ezionī προσπαθεί να δώσει μία νέα διάσταση στην κοινωνική ευθύνη και τις υποχρεώσεις των πολιτών. Η θεωρία του ανακύπτει από την πραγματικότητα της καθημερινής εμπειρίας και ερμηνεύει με το δικό της τρόπο την αποτυχία τόσα της Δεξιάς όσο και της Λευκοτράπεζας. Αυτές οι αποτυχίες των αδηγών στη διεξαγωγή συμπερασμάτων που αφορούν τη «μέστη οδό», δηλαδή των — κατά τη δική του ερμηνεία — κοινοτισμό. Ισχυρίζεται ότι το «εγώ» πρέπει να αντικατασταθεί από το «εμείς» και τα «δικαιώματα» πρέπει να αντικατασταθούν από τις «ευθύνες» και ότι η καλύτερη στιγμή για να συμβεί αυτό είναι η δεκαετία του '90, εφ' όσον από την άδικη για τις γυναίκες και τις μειονότητες δεκαετία του '50 περάσαμε στην (υπο-εκτίμηση) της κοινωνίας και των αξιών της τη δεκαετία του '60 και από εκεί στην επικεντρωμένη στο προσωπικό κέρδος δεκαετία του '80. Κρίνει, επομένως, την παρούσα δεκαετία ως την καταλληλότερη για την εφαρμογή του κοινοτισμού εφ' όσον τα αποτελέσματα των προηγούμενων δεκαετιών (βία, ναρκωτικά, πλεονεξία κλπ.) είναι εμφανή και «καθόλου επιθυμητά για το δικό μας μέλλον, αλλά και των παιδιών μας», όπως τονίζει.

Πέρα από τις ανωτέρω εκτιμήσεις, προχωρά και στη διαπίστωση συγκεκριμένων προτάσεων που αφορούν στη μορφή και τον τρόπο λειτουργίας της οικογένειας, στη δρημουργία «κοινοτικών οργανισμών» στην «πολιτική των κοινοτήτων» κλπ.

Ειδικότερα, θεωρεί ότι ο θεσμός της οικογένειας αποτελεί το βασικότερο παράγοντα στήριξης της ηθικής της κοινωνίας. Η «κοινοτική οικογένεια» (οικογένεια-μέλος της κοινότητας) λειτουργεί με το σκεπτικό ότι η γέννηση ενός παιδιού εκτός από προσωπική υπόθεση είναι και θέμα με συγκεκριμένες επιπτώσεις στην κοινότητα. Επομένως, όσοι αποκτούν παιδιά αυτομάτως υποχρεούνται έναντι της κοινότητας και για την ηθική τους μόρφωση. Ο καλύτερος τρόπος απόκτησης αυτής της μόρφωσης είναι η συνεχής επικοινωνία με τους γονείς. Θεωρείται επομένως σημαντικό να αφιερώνεται περισσότερος χρόνος για την ανατροφή των παιδιών παρά για την επαγγελματική εξέλιξη των γονέων και ποτέ σε βάρος της μητέρας.

λιθουανού στην καταγωγή και γάλλου στην παιδεία φιλοσόφου που πέθανε πρόσφατα (Δεκέμβριο 1995) στο Παρίσι. Το Ταλμούδ, η παραδοσιακή σοφία των ραβίνων, αποτέλεσε αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης του Λεβίνας που θέλησε να προσεγγίσει τον εβραϊσμό μέσα από τη φιλοσοφία και από εκεί να κατατησει το Ταλμούδ, μεταφράζοντας το στη γλώσσα της φιλοσοφίας, στα Ελληνικά, καθολικό και όχι απλά ένα στοιχείο της φυλετικής ταυτότητας των Εβραίων. Στην Ελλάδα, όπου το εβραϊκό στοιχείο υπήρξε, ιδιαίτερα πριν το 2ο Π.Π., ανθηρό, το Ταλμούδ και γενικότερα η εβραϊκή κουλτούρα έμεινε αμετάφραστη. Το έργο του Λεβίνας προσφέρει αυτή την πρώτη προσέγγιση μέσω του φιλοσοφικού του στοχασμού και της προσπάθειάς του, ευρύτερα, να ανοίξει ένα διάλογο μεταξύ εβραϊκού και ελληνικού πολιτισμού.

* Γιάννης Ν. Μπασκόζος, *Τα περιττά και τα ουσιώδη. Πολιτιστικές τάσεις 1974-1989*, Δελφίν, Αθήνα 1996, σ. 129.

Ένα έβδομο (που στηρίζεται σε οιδικοτηρική διατριβή που υποβλήθηκε από τον συγγραφέα στον Τομέα Ανθρωπιστικών Σπουδών του Παιδαγωγικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών υπό τη διεύθυνση του Μ. Μερακλή) ασχολούμενο με μια κρίσιμη περίοδο, εκείνη της μεταπολιτευτικής. Μια εποχή όπου η ελληνική κοινωνία αναζητά το πολιτιστικό της πρόσωπο μέσα από τα οράματα και τις διαθέσεις. Εξετάζονται οι ευρύτερες κοινωνικο-πολι-

Εφ' όσον οι ευθύνες είναι μοιρασμένες και στους δύο γονείς η κοινότητα από την πλευρά της θα πρέπει να το επιτρέπει αυτό μέσω της θέσπισης μέτρων που θα εκφράζουν την υποστήριξή της για τέτοιου είδους προτεραιότητες.

Δεύτερος σε σημαντικότητα παράγοντας είναι, κατά τον Ezionī, το σχολείο. Η παρεχόμενη μόρφωση θα πρέπει να είναι τέτοια, ώστε να μην ταυτίζεται αποκλειστικά και μόνο με τη μετάδοση γνώσεων, αλλά να περιλαμβάνει και την ενίσχυση των γηικών αξιών που παρέχονται από την οικογένεια ή την εκμάθηση αυτών των αξιών στα παιδιά εκείνα, οι γονείς των οποίων δεν επέτρεψαν την γηική τους ανατροφή. Ο βασικότερος παράγοντας που επηρεάζει τη μόρφωση που παρέχεται στα σχολεία είναι οι εμπειρίες που «γεννιούνται» μέσα από την καθημερινή σχολική ζωή. Η εκτίμηση του Ezionī είναι ότι στα περισσότερα αμερικανικά σχολεία σήμερα αυτές οι εμπειρίες είναι τέτοιες ώστε να μην υποστηρίζουν τη σωστή διαμόρφωση χρακτήρα και την γηική μόρφωση.

Ο τρίτος παράγοντας αφορά την επιστροφή από το «εγώ» στο «εμείς». Η — δύσκολη οικονομικά — δεκαετία του '90 (χαμηλοί δείκτες ανάπτυξης, χρέοι, ενίσχυση της κατανάλωσης και όχι των επενδύσεων) απαιτεί αλληλοσύνη εια μεταξύ των μελών της κοινότητας καθώς και μεταξύ των κοινοτήτων. Γίπαρχει έντονη ανάγκη για τη δημιουργία ισχυρότερων δεσμών όχι τόσο μεταξύ ατόμων με άτομα, αλλά μεταξύ ομάδων (οικογενειών-κοινοτήτων) με άλλες ομάδες. Επιπλέον, κάθε κοινότητα χρειάζεται να δημιουργήσει τη δική της «ατζέντα» διατίθεμη στις τοπικές συνήθηκες και ανάγκες.

Σε γενικές γραμμές, οι κοινότητες χρειάζονται άτομα που αφιερώνουν τον περισσότερο χρόνο και την ενέργειά τους στα κοινά. Οι νέοι οι άνθρωποι θα πρέπει να συνδυάζουν την επαγγελματική τους εξέλιξη με υποστηρικτικές προς την κοινότητα επιδιώξεις. Επιπλέον, το φυσικό περιβάλλον θα πρέπει αν σχεδιαστεί έτσι ώστε να είναι πιο φιλικό προς την κοινότητα. Σημαντικό ρόλο ως προς αυτό μπορούν να διαδραματίσουν οι «κοινοτικοί οργανισμοί», οι οποίοι ενισχύουν την ευθύνη του ατόμου έναντι του εαυτού του.

Σε όλο το έργο του, ο Ezionī δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της «ευθύνης» έναντι του «δικαιώματος» τονίζοντας ότι θα πρέπει να αυξήσουν οι πρώτες και να μειωθούν τα δεύτερα προκειμένου να εξισωθούν.

Όσον αφορά την «πολιτική των κοινοτήτων», αυτή δεν αντιπροσωπεύεται καθόλου από τη σημερινή μορφή που έχει λάβει η δημοκρατία σήμερα στην Αμερική (σκάνδαλα, προσωπικά συμφέροντα κλπ.). Για το λόγο αυτό, θα πρέπει να επαναδρυστηριωποιηθεί το κοινό και αυτοί που ενδιαφέρονται για το σύνολο και όχι για τα επιφέρουσα τυμάκτα του. Πρέπει — κατά τον συγγραφέα — να δημιουργηθεί η πολιτική των κοινοτήτων η οποία θα ξεκινά από την αποκοπή του συνδέσμου που υπάρχει μεταξύ της τσέπης του ιδιώτη και της δημόσιας ζωής.

Ο κοινοτισμός του Ezionī παρουσιάζεται ως ένα μήγμα θρησκευτικού κτηρύγματος, επαναδεικνυτής παλαιών αρχών-αξιών, πολιτικής καρπάνιας και κοινωνικού κινήματος. Σκοπός του είναι η αλλα-

γιστικές εξελίξεις και οι κοινότούρες που διαμορφώνονται, η θέση της Ελλάδας προς την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και τα κυβερνητικά προγράμματα, η σχέση οικονομίας και πολιτισμού, η πυρεία των τεχνών κατά την εν λόγω περίοδο, η πολιτισμική κρίση. Μια απορία σε επίπεδο μορφής της έκδοσης: γιατί σε μια δομημένη μελέτη απουσιάζει πλήρως ο κατάλογος περιεχμάνων; Επίσης, μήπως τα τυπογραφικά που χρησιμοποιούνται είναι υπερβολικά μικρά και η πυκνότητα των γραμμών καθιστά την ανάγνωση προβληματική; Άς το προσέξουν οι υπέύθυνοι...

* Κωνσταντίνος Στράτος, Αντίθεση και διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-74, Καστανώτης, Αθήνα 1995, σ. 166.

Ο Τύπος καθηρευτίζει αναμφισβήτητα τις δημοκρατικές αξίες μας κοινωνίας. Ακόμη περισσότερο, κάτω από δικτατορικό καθεστώς, ο Τύπος περιορίζει τη διασκέψη του λειτουργίας είτε υπακούοντας στη λογοκρισία είτε αντιτιθέμενος στα καθεστώς. Μετά την 21η Απριλίου, από τις 14 καθημερινές εφημερίδες συνέχισαν τη λειτουργία τους μόνον 9 ενώ κάποιες από αυτές δέκαφαν αργότερα την κυκλοφορία τους. Με άξονα τις έννοιες της «Αντίθεσης» και της «Διαφωνίας», ο νεαρός μελετητής υπόσχεται μια σφαιρική προτεγγιστή της περιόδου μέσα από τον Τύπο και τον αντίκτυπο που επέφερε η στάση του στην κοινή γνώμη.

γή των αξιών και του τρόπου σκέψης και τη προώθηση της πολιτικής που εξυπηρετεί τα κοινά.

Το σκεπτικό των θέσεων του Εζιονί είναι τέτοιο ώστε να μπορεί να υιοθετεί από μια πολύ μεγάλη μερίδα πολιτών λόγω του περιεχομένου και του πολύ απλού τρόπου διατύπωσης. Όμως μία βαθύτερη ανάλυση του συγκεκριμένου έργου καταλήγει στη διαπίστωση ότι τα συμπεράσματά του εξάγονται με εξαιρετικά μεγάλη προσχειρότητα πράγμα που οφείλεται στην εξίσου μεγάλη προσχειρότητα ανεύρεσης των αιτιών για τον οικονομικό και κοινωνικό χαρακτήρα της δεκαετίας του '90. Έτσι, ενώ το έργο του από τη μία πλευρά χαρακτηρίζεται από σαφήνεια και διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων και παραδειγμάτων, κυριαρχεί από την άλλη, η υπερ-απλουστευμένη άποψη ότι οι πολίτες πραγματοποιούν με την κοινωνία μια «συμφωνία» ως προς τον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς τους, η οποία στηρίζεται στις καλές προθέσεις που υπάρχουν μεταξύ των δύο μελών (πολίτες-κοινωνία) για τη δελτίωση και «εξένψωση» των ηθικών αρχών. Το σημείο αυτό χρειάζεται περαιτέρω διευκίνηση η οποία ίσως δοθεί στα επόμενα έργα του συγγραφέα εφ' όσον αυτό χαρακτηρίζεται και από τον ίδιο ως «προκαταρκτική έρευνα των ιδεών και της αξιολόγησης πρακτικής εφαρμογής τους».

N. Κοφιδάς

Ο ΤΡΑΓΙΚΟΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΑΣ ΓΛΥΠΤΗΣ

Βασίλης ΦΙΟΡΑΒΑΝΤΕΣ, Γεράσιμος ΣΚΛΑΒΟΣ. Αφαίρεση, τραγικότητα, μοντερνισμός, εκδ. Παρουσία, Αθήνα 1994, σελ. 230.

Για προσωπικότητα, όπως ο γλύπτης Γερ. Σκλάβος, για το «φαινόμενο Γερ. Σκλάβος» καθώς σημειώνει χαρακτηριστικά ο Βασίλης Φιοραβάντες, η υπάρχουσα βιβλιογραφία φαίνεται πάντοτε ελλιπής. Λιγή την έλλειψη, με πολύ στοχασμό και περισσότερο φόρτο αγωνίας, εμβολίζει με την παρούσα μελέτη, του ο Φιοραβάντες. Και την εμβολίζει αποτελεσματικά, με δυνάμεις που αποκαλύπτονται από την πρώτη κιόλας ανάγνωση του βιβλίου.

Μετά από ένα ολιγοσέλιδο (σελ. 13-19), αλλά μεστό και περιεκτικότατο προλογικό σημείωμα ο συγγραφέας εισάγεται στον κύκλο του προβλήματός του με μια συνοπτική βιογραφική παρουσίαση του γλύπτη (σελ. 20-23), μέσα από την οποία μεθοδικά και αδίαστα εκτυλίσσεται η διαμόρφωση της θεώρησης του κύρους του νεοελλήνη (κεφαλονίτη) καλλιτέχνη, που φαίνεται να εδράζεται σε δύο διαφορετικούς κόσμους, σε δύο διαφορετικές κοινωνίες, την ελληνική και τη γαλλική. Και αντιδρά ο Σκλάβος σ' αυτούς τους δύο κόσμους από τους οποίους επηρεάζεται, κι ο συγγραφέας ενστοχεύει υπογραμμίζει: «Αυτή η διπλή σύγκρουση... απετέλεσε και τη δάση της καλλιτεχνικής του δημιουργίας...».

Ακολουθεί έναν επίσης ολιγοσέλιδο (σελ. 35-41) κεφάλαιο, που επιγράφεται «Λισθητική και ιδεολογία», όπου ο συγγραφέας προσδιορίζει ευθύς εξαρχής τον προορισμό του παραθέτοντας ως υποκεφαλίδα προσδιοριστική ρήση του Αντόρνο.

* Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 86, 1995, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Το πρόσφατο τεύχος της ΕΚΕ με ενδιαφέροντα άρθρα από γνωστούς επιστήμονες του κλάδου. Σημειώνουμε το κείμενο του Χρήστου Λυριντζή που αναλέι τη θέση του Φουκώ απέναντι στην επίμαχη έννοια της Εξουσίας, του Στέλιου Αλεξανδρόπουλου πάνω σε ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων, εκείνο των Ηάρη Τσάρτα και Μαρίας Θανοπούλου που εξετάζουν το ρόλο που διαδραματίζει ο τουρισμός στην κοινωνικοποίηση των νέων στηρίζομενη σε έρευνα στα νησιά της Ιου και της Σερίφου, το άρθρο του Νικόλα Χρηστάκη που αποχλείται με τη μουσική δραστηριότητα των νέων ως παράγοντα επεξεργασίας της εφηβικής αλλαγής και τη συγκρότηση της ταυτότητάς τους, της Ιωάννας Δέδε που εξετάζει τις επαγγελματικές προοπτικές για τις γυναίκες στις αγορές της Ενοικίνης Ευρώπης και τι περιθώρια ανέλιξης όλα και αποκλεισμού τους και άλλα.

* Θόδωρος Πανάγος. Αυτά έχουν τα υπόγεια, μη γελάς. *Η καθημερινή ζωή στην αντίσταση*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1996, σ. 209.

Μια μυθιστοριοποιημένη εκδοχή μαρτυρίας για την καθημερινή ζωή στην αντίσταση, βασισμένη στα απόρρητα έγγραφα που δρέθηκαν μετά το θάνατο του Θωμά Σούλη, γραμματέα της Πανθεσταλίκης και αργότερα της Πανηγειωτικής Επιτροπής του ΕΑΜ. Πρόκειται για επιστολές και απόρρητα έγγραφα αγωνιστών όπου εκφάζονται οι αγωνίες τους, οι κάνδουνοι, οι στάσεις τους απεναντί σε διάφορα κοινωνικά ζητήματα όπως οι σχέσεις με την οικογένεια, τις γυναίκες κλπ. όλά και απέναντι σ' αυτό τούτο το ΕΑΜ. Ο συγγραφέας παραθέτει κέιμενα, αντιπαραθέτει σχετικά γεγονότα, παρεμβαίνει επεξηγηματικός ή και ειρηνικός στα τεκτανόμενα, εγκαθιδρύει ένα διάλογο με τους επιστολογράφους από το μέλλον.

Ωστόσο φαίνεται ότι ο συγγραφέας εστιάζει τον κύκλο των επιμέρους προτεγγίσεων στην Αφαίρεση και στην Τραγικότητα του γλύπτη· γι' αυτό και οι ενότητες που ακολουθούν με τους τίτλους «Αφαίρεση και τραγική θεώρηση», και «Τα όρια της τραγικής θεώρησης» (σελ. 42-107), είναι, οπωσδήποτε, περισσότερο εκτεταμένες και αποκαλύπτουν μια ιδιαίτερη εμμονή του συγγραφέα στην επεξεργασία των εννοιών του. Εδώ ο Φιλοράβαντες με συχνές αναφορές στους δασκάλους του Σκλάβου Τόμπρο και Ζαντκίν, την επιρροή των οποίων στον Σκλάβο θεωρεί, δέσμικα, δεδομένην αλλ' όχι κι εγκλωβιστική, και με εύστοχες επίσης αναφορές στα χειρόγραφα που άφησε ο γλύπτης καταβάλλει προσδιορίσει την Αφαίρεση του Σκλάβου: «η Αφαίρεση στον Σκλάβο, σημειώνει, προέρχεται από την απομάκρυνσή του από τον εξωτερικό κόσμο σε συνεχή κατάπτωση, και παράλληλα συνίσταται στο γεγονός ότι προσέδωσε μια πρωταρχικότητα στο πνεύμα... Ως προς τα βασικά στοιχεία της η Αφαίρεση στον Σκλάβο δεν διαφέρει ουσιαστικά από την ιστορική, μόνο που προστίθεται μια έντονη τραγική διάσταση, η οποία ήταν εμμενής (στον Σκλάβο) και ίσως εντονότερη από την υπάρχουσα τραγικότητα σ' όλη σχεδόν τη μοντέρνα τέχνη». Προσδιορίζει δηλ. ο συγγραφέας μια ρίζική, ολική και «αδιόρθωτη» ρήξη του Σκλάβου με το κοινωνικό περιβάλλον: «Η ζωή και η τέχνη, η ψυχή και οι μορφές, συνιστούν μια αδιάσπαστη ενότητα στον Σκλάβο, οι οποίες καθορίζονται απόλυτα από την πλήρη και ρίζοσπαστική ρήξη του με τον υπάρχοντα ξεπερνένο κόσμο».

Ακολουθούν οι ολιγοσέλιδες ενότητες «Ο Σκλάβος και η ελληνική πρωτοπορία του Παρισιού» (σελ. 109-115), «Σκλάβος και τεχνική» (σελ. 117-127), «Η κοινωνική διάσταση της Αφαίρεσης» (σελ. 129-142) και «Τα ιστορικά όρια της ουτοπίας» (σελ. 143-148). Κι αφού ο συγγραφέας μέσα από τις ενότητες αυτές προσδιορίσει στοιχεία ιστορικά, κοινωνικά και επιστημονικά, υποδομικά μια γόνιμης, συνταγμένης στο χώρο και στο χρόνο προσέγγισης του γλύπτη, με μια εύστοχη δομικά ανάταση παραμένει αρκετά (σελ. 149-192) στο διαλεκτισμό του Σκλάβου, συνέθετοντας την ενότητα «Η διαλεκτική της τραγικότητας ή η τραγικότητα της διαλεκτικής», όπου αναλύονται — σε συνδυασμό πάντοτε με άλλες φιλοσοφικές και αισθητικές παραμέτρους — τα προβλήματα που θέτει ο ίδιος ο Σκλάβος: ο κλασικισμός, ο μοντερνισμός και η τραγικότητα.

Τα συμπεράσματα που συνάγει ο συγγραφέας οδηγούν στη γνώση ότι η απαισιοδοξία του Σκλάβου, επειδή περνά από τον δίαιρο της διαλεκτικής, δεν εμποδίζει να δημιουργεί, και καταλήγει χαρακτηριστικά: «Σε τελική ανάλυση, το έργο του Σκλάβου στην ολότητά του διαπερνάται από τη διαλεκτική της αισιοδοξίας και της απαισιοδοξίας, που είναι και ένας από τους κύριους προσδιορισμούς του μοντέρνου έργου γενικότερα, όταν αυτό δεν ταυτίζεται με μια κυριαρχικά απαισιοδοξη οπτική».

Η μελέτη κλείνει με δύο ακόμη μικρότερες ενότητες. Η πρώτη που τιτλοφορείται «Προς την εμμενή αρνητικότητα» (σελ. 96-204) είναι και η κορύφωση — εύστοχα δομημένη σ' αυτή τη θέση — της διαλεκτικότητας της ζωής και του έργου του Σκλάβου, που οδηγεί

* Σημειώνουμε επίσης διδίλια στα οποία πιθανόν να επανέλθουμε σε επόμενο τεύχος:

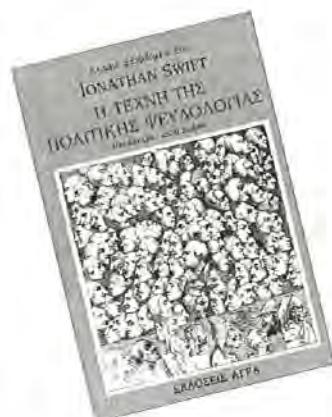
— Νίκος Κ. Κυριαζής, *Νικομήδης ο Αθηναίος*, Εστία, Αθήνα 1995, σ. 779. Μια ακόμη μυθιστορηματική αφήγηση με κεντρικό ήρωα έναν από τους μεγαλους της Αθηναϊκής Δημοκρατίας.

— Βελιμίρ Χλέμπινκωφ, *Ζαούμ*. Μτφρ. - επιμ. εισ. Μήτος Φραγκόπουλος, Εστία, Αθήνα 1995, σ. 108. Λπό την ποιητή και θεωρητικό, εκφραστή του φωσικού φυτούρισμού Β. Χλέμπινκωφ που ο Ρ. Γιάκομπσον είχε χαρακτηρίσει έναν από τους μεγαλύτερους Ρώσους ποιητές. Κείμενό του που επιλέγησαν πριν από μας για μας από τους επιμελητές της σειράς *Trivium της Εστίας*.

— Γρηγόριος Ζιάκας, *Οι θρησκείες του Θιβέτ και ο Αλαλί Λάρα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 165. Από τον καθηγητή θρησκειολογίας του Πανεπιστήμου Θεσσαλονίκης, μια μελέτη για την αρχέγονη θρησκεία της χώρας του Εβρεστ.

— Κωστή Παπαγιώργη, *Τα μυστικά της συμπλόζειας*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1994, σ. 212.

— Jonathan Swift, (κείμενο αποδίδομενο στον), *Η τέχνη της φευδολογίας*. Μτφρ. Αλόη Σιδέρη, Αγρα, Αθήνα 1995.

στην τραγική λύση, που είναι και η μόνη διέξοδος στο δράμα του, διότι, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, «ο από μηχανής θεός δεν μπορεί να επέμβει στην τραγωδία του Σκλάβου». Έτσι ο αδικοχαμένος, θα λέγαμε, μεγαλύτερος μοντέρνος γλύπτης στον ελλαδικό, τουλάχιστον, χώρο μέσα ακριβώς από τη δημιουργική διαδικασία του, μέσα από μια έντονη διαλεκτική παρουσία, καταλήγει στην αρχιτόπολη της κοινωνίας που «υποβιβάζει τον άνθρωπο στο μηδέν». Κι ο συγγραφέας κλείνει με την τελευταία ενότητα «Ο Σκλάβος, τα Επτάνησα, ο Μοντερνισμός». Εύστοχη δομική κατάληξη: ένα δέσμωμα, μια θεώρηση τελική, σε συνδυασμό με το χώρο που έδωσε το φως στο γλύπτη.

Όλα τα κείμενα της έκδοσης, που μερικά, όπως σημειώνει ο ίδιος ο συγγραφέας, είναι επιμέρους προγενέστερες δημοσιεύσεις αναχροφωμένες και συμπληρωμένες, ορίζονται από αξιόλογη βιβλιογραφική τεκμηρίωση με προτεραιότητα, ήδηκαί, το γνωστό έργο — πηγή και αφετηρία — του Ζερβού. Οι αναφορές μάλιστα στο έργο του τελευταίου είναι ιδιαίτερα συγκέντρωσης και επίμονες.

Ωστόσο η καινούργια αυτή μελέτη για τον Γερ. Σκλάβο παρουσιάζει και νέα στοιχεία, άλλα και πρωτοπορεί στη διαλεκτική τους σχέση. Τα επιμέρους δοκίμια, που εδώ κατέχουν τη θέση ενοτήτων κεφαλαίων, μπορεί να φαίνονται εκ πρώτης όψεως — κι όχι πάντοτε — διατεταγμένα χωρίς διέποντα λόγο, άλλα η ανάγνωση αποκαλύπτει μια εσωτερική εστιακή δομή με απόλυτη συνέχεια και συνέπεια λόγου, που κατά θωρακιστό τρόπο συνδυάζει τη βιολογική πορεία με τη φιλοσοφική ανάταση του Σκλάβου. Από το χώρο της Κεφαλλονιάς στο Παρίσι και πάλι στα Επτάνησα, κι από τα πρώτα παιδικά του χρόνια ως τον τραγικό θάνατο ο Σκλάβος μέσα στα δοκίμια αυτά ανατέμνεται από το συγγραφέα. Και κάτι το αξιολογότερο: ο συγγραφέας με την επιστημονική του σεμνότητα αποφεύγει την απολυτότητα στο ύφος και στα συμπεράσματα. Λντίθετα, διακρίνουμε την αγωνία του να προσεγγίσει τον Σκλάβο, καθώς τον εμβολίζει από τόσες — όλες ήα λέγαμε — οπτικές γωνίες, παρέχοντας τις δυνατότητες μιας πιο πέρα διαλεκτικής διαδικασίας με προτάσεις και προβληματισμούς.

Γεώργ. Ν. Μοσχόπουλος

Επίκ. Καθηγητής Ιστορίας Παν/μίου Πάτρας

— Αθ. Σμοκοβίτη, *Εντός και εκτός των πανεπιστημιακών τειχών, Θεσσαλονίκη*.

— Λεωνίδα Χρηστάκη, *Τα θευδώνυμα και μια σύντομη ιστορικο/κοινωνική επισκόπηση του φαινομένου της νεοελληνικής γραμματείας*, Δελτίνι, Αθήνα 1993, σ. 158.

— Θέμη Τζίφα, *Στου χρόνου την ταράτσα*, Βίγλα, Αθήνα 1996, σ. 174.

— Ρένος, *Πυραμίδα 67*, το βιβλίο του εμφυλίου, Εστία, 3η έκδοση.

— Κώστα Καπόπουλου, *Αναμέναμε το θάνατο. Αίγινα 1947-49*, Καπόπουλος, Αθήνα 1989.

Δημήτρης Τσατσούλης

Οι πρώτοι νεκροί

«Κύριε Βόρηχα να θυμόμαστε
πώς έγινε τούτο το φονικό·
την αρπαγή, το δόλο, την ιδιοτέλεια,
το στέγκωμα της αράπης·
Κύριε, Βόρηχα να τα ξεριζώσουμε».

Γ. Σεφέρης, «Σαλαμίνα της Κύπρου»

Το αίμα των δύο παλληκαριών, του Τάσου Ισαάκ και του Σολωμού Σολωμού αιφνιδίασε την καλοκαιρινή ραστώνη των νεοελλήνων και αποκάλυψε την τραγική ανεπάρκεια του ελλαδικού κέντρου.

Στην Κύπρο αναγεννάται ο πιο ενδιαφέρων, ο πιο ζωντανός τύπος ανθρώπου, ο τύπος του λαϊκού πολεμιστή. Αναδύεται ένα κίνημα αυθεντικά λαϊκό-πατριωτικό-γενενικό, που δεν ελέγχεται από κανένα κόρμα και προσπαθεί να υπερβεί τις αυταπάτες και τα στρατηγικά αδιέξοδα της ελλαδικής και κυπριακής ηγεσίας.

Καθώς ο Σολωμός άναβε το τσιγάρο και με στωικότητα ανέβαινε στον ιστό για να ξεσκίσει το σύμβολο της τουρκικής βαρβαρότητας, έφερνε κοντά μας τις πιο ηρωικές, τις πιο λαμπερές μορφές του μεταπολεμικού ελληνισμού, τον Γρηγόρη Αυξεντίου, τον Ευαγόρα Παλληκαρίδη, τον Καραολή, τον Δημητρίου άλλα και τον Θεόφιλο Γεωργιάδη.

Ο Τάσος και ο Σολωμός δεν άκουσαν τις συμβουλές, ούτε εκείνων που τους έλεγαν «να 'ναι φρόνιμοι, λογικοί», διότι το πρόβλημα θα λυθεί με διακοινοτικές συνομιλίες, αλλά ούτε και κείνων που υποστηρίζουν ότι οι Τούρκοι στρατοχάρατες είναι σύμμαχοι ή αδέλφια μας. Νέα παιδιά, από τα παιδιά που τα «έλεγαν αλήτες», από φτωχές οικογένειες προσφύγων, διέθεταν πυρακτωμένες ψυχές, έτοιμες να διαλεχθούν με τον θάνατο. Δεν πρόλαβαν να σαπίσουν μέσα στην φεύγικη ευαγγία του καταναλωτισμού, ούτε να ναρκωθούν από την κυριαρχη μεσολογία του ενδοτισμού. Το γεγονός της στυγερής δολοφονίας τους, από Τούρκους παρακρατικούς και τον υπουργό του Ντεκτάς, όσο και να μας εξοργίζει, περιέχει ένα ενθαρρυντικό μήνυμα: ο νεοελληνισμός δεν γεννά μόνο μέτριους πολιτικάντηδες και ανελλήνιστους γιάπηδες, αλλά και ψυχές αρχοντικές, που ξεπερνούν το εγώ, για να ανέλθουν στο

εμείς. Διότι μόνο αριστοκράτες φέρονται σαν την πενόμενη οικογένεια Σολωμού, που πρόσφερε επιταγή αξίας δέκα πέντε εκατομμυρίων (δωρεά της ελλαδικής αξιωματικής αντιπολίτευσης) στην άμυνα της Κύπρου.

Θα πρέπει πλέον να κατανοήσουμε ότι το αξιώμα της ενότητας του στρατηγικού χώρου Ελλάδας-Τουρκίας, η λεγόμενη «ελληνο-τουρκική φιλία», είναι ένα ιδεολόγημα υποτελείας, επινόημα του χουντικού υπουργού Πιπινέλη, που δεν επιτρέπει στον ελληνισμό να αντισταθεί στην τουρκική αρπακτικότητα. Μέχρι να υψώσουμε την ελληνική σημαία στην Κερύνεια, το ελλαδικό κράτος, ο καθένας μας ξεχωριστά, είναι αναγκαίο να ενισχύσει ηθικά και υλικά τον κυπριακό αγώνα. Παραφράζοντας δε τον Τάνα Δραγούμη: «Αν τρέξουμε να σώσουμε την Κύπρο, η Κύπρος θα μας σώσῃ. Θα μας σώσῃ από την μετριότητα και από την φοφιστύνη, θα μας λυτρώσῃ από τον αισχρό τον υπόνο, θα μας ελευθερώσῃ. Αν τρέξουμε να σώσουμε την Κύπρο, εμείς θα σωθούμε».

ΣΠΥΡΟΣ ΚΟΥΤΡΟΥΛΗΣ

Ο ΘΕΟΣ - ΧΟΡΕΥΤΗΣ

Περιπλάνηση στο λόγο του Φ. ΝΙΤΣΕ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Με τη συμπλήρωση των εκατό πενήντα χρόνων από τη γέννηση του Φ. Νίτσε κυκλοφόρησε το βιβλίο αυτό, όπου ερευνάται ο θιαματικός και μη συστηματικός χαρακτήρας του νιτσείκου λόγου αλλά και αναδύεται ο αναφορικός χαρακτήρας του. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι η πρόσθιαση στο Νίτσε πρόσποθετεί τη συγχέσιτη του με ό,τι υπήρξε αντικείμενο του στογασμού του: τον Ηράκλειτο, τον Σωκράτη, τον Ευρυπίδη, τον Πλάτωνα, τον Σοπενάουερ, τον Νοστογιέφσκι, τον Διάνυσο, τον Εσταυρωμένο.

Το έργο χωρίζεται σε πέντε κεφάλαια: Στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Πυρ αίζων» ενώ τοποθετείται ο λόγος του Νίτσε στον σύγχρονο κόσμο, εξετάζεται η συγκρούση του ποιητή-φύλοπόδου με τον Βάρχινερ και τον Σοπενάουερ. Στο δεύτερο κεφάλαιο «Η ανάδυση του Τραγικού», ξεκινώντας από την ανάδειξη του Νοστογιέφσκι ως του τραγωδού του σύγχρονου κόσμου, αποκαλύπτονται οι πρώτες φτηλαρίσεις του τραγικού, διερευνάται η «μεταφυσικός μεταφρασμένα» αντίθεση του Απόλλωνα και του Διότυσου, καθώς και η σημασία της τραγωδίας του Ευρυπίδη «Βάκχες». Στο τρίτο κεφάλαιο, «Πλάτων και Νίτσε: Ο Σωκράτης ως πρόβλημα», γίνεται αναλυτική αναφορά στον τρόπο αντιμετώπισης του Σωκράτη από τον Πλάτωνα, τον Νίτσε, τον Κίρκεγκωρ, ενώ επιπρόσθετα εξετάζεται η αριστοτελική αντίληψη του Τραγικού ήπως έδιπλώνεται στην «Ποιητική». Στο τέταρτο κεφάλαιο, «Φυγάς θεόθεν και αλήτης: Η ατραπός των προσωκρατικών», αναδύεται η κορυφαία σημασία των Προσωκρατικών για τον λόγο του Νίτσε. Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο, «Ο Θεός-χορευτής: Ο τελικός λόγος του Φ. Νίτσε», εξετάζεται η έννοια ο «Θεός-χορευτής» για την αμεσότερη κατανόηση συνοικά του νιτσείκου στογασμού. Η μελέτη αυτή το συγγραφέα κοινίζει μία αυθεντική ματιά σ' ένα στογαστή που δεν πάνει να μας συναρπάζει, ενώ προσφέρει στον αναγνώστη μια διαχρονική εικόνα θεμάτων που αδιαλείπτως απασχολούν τον φιλοσοφικό στογασμό.